

Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV

Dekada przemian
społeczno-gospodarczych
(wersja pełna)

Monika Stanny
Andrzej Rosner
Łukasz Komorowski

Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV

Dekada przemian
społeczno-gospodarczych
(wersja pełna)

Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
Warszawa 2023

Publikacja powstała na podstawie badań wieloletniego projektu *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich* (MROW), realizowanego w ramach Forum Inicjatyw Rozwojowych Fundacji Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej we współpracy z Instytutem Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.

Zespół realizujący projekt: dr hab. Monika Stanny – IRWiR PAN, koordynator projektu; prof. dr hab. Andrzej Rosner – IRWiR PAN; Łukasz Komorowski – IRWiR PAN; Agata Mróz – IRWiR PAN; Krzysztof Podhajski – Fundacja EFRWP; Edyta Kozdroń-Warecka – Fundacja EFRWP.

Zespół doradczy: prof. dr hab. Jerzy Buzek – przewodniczący Rady Programowej Fundacji EFRWP; prof. dr hab. Marek Belka; prof. dr hab. Zbigniew Ćwiąkalski; prof. dr hab. Katarzyna Duczkowska-Małysz; dr hab. Aleksander Hall; Jerzy Indra; Teresa Kamińska; dr Stanisław Kluza; Ireneusz Niewiarowski; prof. dr hab. Witold Orłowski; prof. dr hab. Walenty Poczta; Adam Tański.

Recenzenci:

prof. dr hab. Marek Kłodziński

prof. dr hab. Walenty Poczta

Redakcja i koordynacja:

Monika Krzywoszyńska

Redakcja techniczna i przygotowanie do druku:

Dorota Domagała

Druk i oprawa:

Proprint Usługi Poligraficzne Piotr Piwkowski

W projekcie wykorzystano dane udostępnione przez: Główny Urząd Statystyczny, Kasę Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, 8 okręgowych komisji egzaminacyjnych, Państwową Komisję Wyborczą, Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, Urząd Komunikacji Elektronicznej, Centralną Ewidencję Pojazdów i Kierowców, 16 urzędów marszałkowskich oraz dane uzyskane na podstawie badania ankietowego pod nazwą *Ankieta gminna MROW 2022*, przeprowadzonego w 2175 urzędach gmin wiejskich i miejsko-wiejskich.

Za udostępnione dane składamy serdeczne podziękowania.

Sposób cytowania: Stanny M., Rosner A., Komorowski Ł., 2023. *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV. Dekada przemian społeczno-gospodarczych*, Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.

Copyright © by Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej 2023

Copyright © by Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN 2023

ISBN (Fundacja EFRWP): 978-83-967511-3-3

ISBN (IRWiR PAN): 978-83-89900-64-7

DOI: 10.53098/9788389900647MROWIV

ISSN: 2720-376X

Seria: „Monitoring Rozwoju Obszarów Wiejskich”

DOI: 10.53098/MROW.2720-376X

Spis treści

Wprowadzenie	7
I. Dziesięć lat projektu <i>Monitoring rozwoju obszarów wiejskich</i>	9
II. Metodyka projektu badawczego MROW	13
III. Problemy dotyczące porównywalności danych w latach 2010–2019	27
IV. Charakterystyka zmiennych rozwoju społeczno-gospodarczego	35
1. Dostępność przestrzenna	35
2. Stopień dezagraryzacji gospodarki lokalnej.....	55
3. Charakterystyka funkcji rolniczej.....	70
4. Rozwój funkcji pozarolniczych	88
5. Lokalne finanse publiczne	103
6. Problematyka demograficzna.....	121
7. Stopień zrównoważenia rynku pracy.....	138
8. Problematyka edukacyjna	157
9. Aktywność społeczna	171
10. Spójność i zamożność społeczności lokalnej.....	191
11. Elementy warunków mieszkaniowych.....	205
V. Zmiany rozkładu przestrzennego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w latach 2010–2019	218
VI. Typologia obszarów wiejskich. Ewolucja struktur społeczno-gospodarczych.....	227
Wnioski z dziesięcioletniego monitorowania rozwoju obszarów wiejskich	251
Bibliografia.....	258
Aneksy.....	268
Wykaz wskaźników empirycznych wykorzystanych w badaniu i ich podstawowa charakterystyka	268
Macierz korelacji <i>tau</i> Kendalla pomiędzy składowymi rozwoju społeczno-gospodarczego	273
Macierz korelacji <i>rho</i> Spearmana pomiędzy wskaźnikami empirycznymi a składowymi syntetycznymi	274
Macierz korelacji Pearsona pomiędzy wskaźnikami empirycznymi	276
Wykaz tabel i rysunków	279

Wprowadzenie

Oddajemy w Państwa ręce kolejne opracowanie *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Dekada przemian* – podsumowanie 10 lat badań rozwoju społeczno-gospodarczego polskiej wsi. To już czwarty etap realizacji tego projektu. Od początku i z założenia opiera się on na czterech zasadach, na podstawie których są prowadzone badania.

- Przyjęto, że jest to wieloletni program badawczy, powtarzany cyklicznie zgodnie z tą samą metodyką, co gwarantuje porównywalność pomiaru zjawisk.
- Metodyka badań wyróżnia 11 elementów składowych, które decydują o rozwoju obszarów wiejskich. Te składowe mają przypisaną wagę, określającą ich znaczenie.
- Badania są realizowane we wszystkich gminach wiejskich i miejsko-wiejskich.
- Wieloczynnikowa analiza danych zebranych z wielu instytucji i źródeł umożliwia (jak się oczekuje) uzyskanie odpowiedzi na pytanie: od czego zależy rozwój gmin?

Monitoring rozwoju obszarów wiejskich (MROW) jest najważniejszym projektem badawczym Fundacji Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, który realizujemy wspólnie z Instytutem Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk od 2012 r. Należy podkreślić, że nasze opracowanie to pierwszy i jak dotąd jedyny projekt tego typu w Polsce, który obejmuje zasięgiem obszary wiejskie całego kraju w podziale na gminy. Uwzględnia on kluczowe aspekty, które mają wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy polskiej wsi, m.in. problematykę demograficzną, zamożność i rozwarstwienie społeczności lokalnych, warunki bytowe, aktywność zawodową, dostępność przestrzenną, lokalne finanse publiczne czy charakterystykę sektorów rolniczego i pozarolniczego.

Wykorzystywane w badaniu dane pozyskaliśmy od kilkudziesięciu instytucji publicznych oraz z badań ankietowych, przeprowadzanych w każdej gminie wiejskiej i miejsko-wiejskiej. Ważnym atutem projektu jest cykliczność analizy. Założony długi horyzont czasowy oraz zastosowana interwałowa metoda monitorowania zmian zapewniają stałą obserwację procesów społeczno-ekonomicznych, jak również weryfikację trafności wykorzystanych instrumentów prorozwojowych. Badania MROW dają cenny materiał poznawczy i mogą nie tylko służyć

do obserwacji zmian zachodzących na wsi, lecz także być wykorzystywane w debatach i podczas formułowania wniosków dotyczących perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Niniejsze badanie – IV etap MROW – obejmuje lata 2010–2019. Wskazuje tym samym jednostki relatywnie lepiej i słabiej rozwinięte w 2019 r., a także identyfikuje te, w których kierunek przemian społeczno-gospodarczych jest korzystny lub nie. Powtórzenie procedury wyłaniającej podobne strukturalnie gminy (typy) umożliwiło zbadanie trwałości i zmienności struktury rozwoju. Sprawdzono kierunek ewolucji typów gmin do innych, zakładając, że udział gmin o rozwoju wielofunkcyjnym w Polsce się zwiększa. Czy tak jest? Odpowiedź znajdziecie Państwo w tej publikacji.

Przygotowanie raportu nie byłoby możliwe, gdyby nie praca i zaangażowanie wielu osób. Słowa uznania i podziękowania należą się w pierwszej kolejności zespołowi realizującemu badania pod kierunkiem dr hab. Moniki Stanny. W sposób szczególny dziękujemy również instytucjom oraz gminom, które w odpowiedzi na nasze prośby udostępniły nam potrzebne dane. Nieocenione było także wsparcie Rady Programowej i Kapituły Fundacji EFRWP.

Zapraszam Państwa do lektury niniejszego opracowania. Wyrażam przekonanie, że wnioski, które udało się zebrać w trakcie 10 lat badań MROW, będą stanowiły podstawę do dalszej dyskusji nad kierunkami rozwoju obszarów wiejskich w naszym kraju.

Krzysztof Podhajski
prezes zarządu Fundacji EFRWP

Dziesięć lat projektu *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich*

Monitoring rozwoju obszarów wiejskich (MROW) od samego początku z założenia miał być projektem, którego przedmiotem będzie śledzenie zmian składających się na poziom i kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich. Idea prowadzenia systematycznych badań nad przestrzennym zróżnicowaniem rozwoju tych obszarów pojawiła się w Fundacji Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej w 2012 r. jako wynik dyskusji o skuteczności i efektywności prowadzonych w Polsce polityk rozwoju, ze szczególnym uwzględnieniem polityk regionalnych oraz polityk na rzecz wsi i rolnictwa, a także inicjatyw podejmowanych oraz finansowanych ze środków publicznych i prywatnych, współfinansowanych z budżetu Unii Europejskiej (UE). Realizację badań Fundacja powierzyła Instytutowi Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (IRWiR PAN).

To właśnie w IRWiR PAN od ponad dwóch dekad rozwijano problematykę przestrzenną, której spektakularny awans dokonał się na przełomie wieków, co należy wiązać ze zmianami naukowych paradygmatów – z ewolucyjnych na przestrzenne. Przełomowe znaczenie miało opracowanie wydane przez IRWiR PAN wspólnie z Polskim Towarzystwem Demograficznym pt. *Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich w Polsce* (Frenkel i Rosner 1995). Analiza danych społeczno-ekonomicznych miała wówczas charakter nowatorski, a przy jej opracowaniu w szerokim zakresie wykorzystano możliwości nowych technik komputerowych, w Polsce powszechnie dostępnych dopiero w kolejnej dekadzie. Z biegiem lat badania przestrzenne nabierały znaczenia. Zrealizowano wiele projektów, których wyniki opublikowano w wydawnictwach IRWiR PAN (Rosner 1999 [red.], 2002 [red.], 2007 [red.], 2012; Stanny 2013; Stanny i Strzelczyk 2018). Zdobyte dotychczas doświadczenia badawcze są nieocenionym atutem zespołu realizującego i ten projekt.

Druga dekada XXI w. upłynęła pod znakiem systematycznych badań zróżnicowania przestrzennego obszarów wiejskich w Polsce, realizowanych wspólnie przez Fundację i Instytut w ramach projektu MROW. Ich główna teza to sformułowanie, że obszary wiejskie są zróżnicowane i mają różne potrzeby. Badania MROW pomagają zrozumieć, że istnieje spektrum obszarów wiejskich – od podmiejskich do oddalonych/peryferyjnych oraz od zagraryzowanych do

wielofunkcyjnych, których dotyczą różne możliwości i wyzwania w zakresie polityki rozwoju.

Interdyscyplinarny charakter analiz realizowanych w ramach MROW ma kluczowe znaczenie dla identyfikacji wyzwań oraz sformułowania zasad i rekomendacji dla podmiotów administracji publicznej w zakresie kształtowania polityki gospodarczej w regionach wiejskich – nie tylko w Polsce. Badania MROW są cytowane w raportach *OECD Rural Policy Reviews: Poland 2018* (OECD Publishing, Paris 2018) i *OECD Principles on Rural Policy* (OECD Publishing, Paris 2019a), a także wykorzystywane do badań ewaluacyjnych przez Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej (*Wpływ polityki spójności na rozwój obszarów wiejskich*, Warszawa 2019) oraz Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (*Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej*, Warszawa 2022). Jest to zatem przykład badania, które istotnie wzbogaciło bazę dowodową dla polityki obszarów wiejskich (*rural policy*). Również w odniesieniu do diskutowanych obecnie kwestii, takich jak *Long Term Rural Vision* (OECD 2019b, SHERPA 2020, COM(2021) 345), *rural decline* (Li i in. 2019, ESPON 2020) czy odporność społeczności lokalnych (Linkov 2017, Heijman i in. 2019, Dwyer 2022), znajdujemy w MROW argumenty do oceny potencjałów obszarów wiejskich, kierunków przekształcania się wsi rolniczej w wielofunkcyjną i roli, jaką odgrywa w lokalnych gospodarkach funkcja rolnicza. Wreszcie projekt dostarcza samorządom lokalnym informacji przydatnych do oceny przewag konkurencyjnych jednostek terytorialnych oraz porównania swojej pozycji z innymi jednostkami, wspomaga proces planowania i zarządzania strategicznego.

Przez 10 lat zrealizowano cztery etapy badań. W 2014 r. zostały opublikowane wyniki I etapu MROW, które stanowiły swoistą fotografię sytuacji społeczno-gospodarczej na poziomie lokalnym z 2010 r. W II etapie badań poszerzono analizę procesów i zmian zachodzących na terenach wiejskich oraz podjęto próbę zdefiniowania mechanizmów mających wpływ na dynamikę rozwoju badanych gmin. W 2018 r. zaprezentowano wyniki III etapu MROW – dla 2015 r. powtórzono analizę poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i jego struktury oraz rozszerzono badania o nowy element dynamiki tej struktury (2010–2015). Przeprowadzono identyfikację czynników powodujących zmiany poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich. Zmodyfikowano także narzędzie obserwacji przestrzennego zróżnicowania dynamiki zmian skła-

dowych rozwoju. Oddawane do rąk czytelnika badanie – MROW 2022 – poza powtórzeniem schematu procedury badawczej dla 2019 r. (który jest ostatnim rokiem bez szoku gospodarczego) i określenia wewnętrznego zróżnicowania obszarów wiejskich z perspektywy czynników rozwoju identyfikuje kierunek ewolucji typów obszarów wiejskich o różnych uwarunkowaniach rozwojowych. Badanie jest niejako próbą podsumowania dziesięcioletnich obserwacji, których okres badawczy obejmuje drugą dekadę XXI w. Podstawowe pytania poznawcze brzmią: jak zmieniła się struktura rozwoju społeczno-gospodarczego na polskiej wsi?, jakie są trwałość i zmienność lokalnych czynników w rozwoju społeczno-gospodarczym na wsi?, co mu sprzyja?

Wyniki kolejnych badań są publikowane w serii monograficznej „Monitoring Rozwoju Obszarów Wiejskich” (ISSN 2720-376X). Każdy etap badań prezentujemy w dwóch formach. Pierwsza to pełny raport z badań, publikowany w monografii (etap I: Rosner, Stanny 2014; etap II: Rosner, Stanny 2016; etap III: Stanny, Rosner, Komorowski 2018; niniejszy etap IV: Stanny, Rosner, Komorowski 2023). Druga jest syntezą ze zrealizowanych badań (etap I: Rosner, Stanny, Nurzyńska, Drygas, Zagórski 2014; etap II: Rosner, Stanny 2016; etap III: Stanny, Rosner, Komorowski 2018; etap IV: Stanny, Komorowski, Rosner, Mróz 2022). Zatem wyniki i analizy opublikowane w pełnej wersji są prezentowane wybiórczo w wersji skróconej. Charakter realizowanych badań wpisuje się w tematykę ekonomii przestrzennej oraz ekonomii rozwoju.

Po raz czwarty składamy serdeczne podziękowania instytucjom, które przyczyniły się do utworzenia porównywalnej dla całego kraju bazy danych empirycznych w agregacji gminami. Utworzenie takiej bazy było przedsięwzięciem karkołomnym, zwłaszcza jeśli wziąć pod uwagę liczbę instytucji, które udostępniły nam swoje zasoby statystyczne. Są to: Główny Urząd Statystyczny, Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, osiem okręgowych komisji egzaminacyjnych (OKE), Państwowa Komisja Wyborcza, Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Rodziny, Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, Urząd Komunikacji Elektronicznej, Centralna Ewidencja Pojazdów i Kierowców, a także 16 urzędów marszałkowskich. Dziękujemy zarówno osobom kierującym wymienionymi jednostkami, jak i pracownikom merytorycznym poszczególnych komórek, którzy przygotowywali dane według wskazanych przez nas kryteriów. Niektórym

z nich należą się szczególne podziękowania za cierpliwość, jaką się wykazali, wyjaśniając nam sposób uzyskiwania danych oraz szczegóły algorytmów i wskazując pułapki, na które należy zwrócić uwagę przy ich interpretacji. Podziękowania należą się również 2175 urzędom gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w kraju, których przedstawiciele w czasie pandemii wypełnili tzw. *Ankiety gminną* MROW.

Dziesięcioletnie badania to powód do dumy i zarazem wdzięczności za możliwość realizacji tego projektu. Szczególne podziękowania kierujemy do Rady Programowej oraz Kapituły Fundacji Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej za stworzenie życzliwych warunków do realizacji tego unikatowego projektu. Dziękujemy recenzentom za rzeczowe uwagi udoskonalające ten „ewoluujący produkt”, jakim niewątpliwie są cztery kolejne etapy *Monitoringu rozwoju obszarów wiejskich*, zwane w skrócie MROW I, II, III i IV.

Metodyka projektu badawczego MROW

Istotą realizowanego projektu jest systematyczna obserwacja dokonujących się zmian w zróżnicowanej przestrzeni wiejskiej – w agregacji gminnej, celami zaś – szukanie wyjaśnienia, dlaczego dokonują się one szybciej w jednych warunkach, a wolniej w innych, wskazanie lokalnych i regionalnych barier oraz atutów, na które napotyka rozwój społeczno-gospodarczy na wsi, i pokazanie, jakie ścieżki rozwoju są dostępne dla poszczególnych typów układów lokalnych, a także w jakim stopniu te ścieżki są przez nie wykorzystywane. Stąd kluczowe było zdefiniowanie podstawowego dla tego badania pojęcia „rozwoju obszarów wiejskich”, określanego w literaturze anglojęzycznej jako *rural development*. Od początku naszych badań przyjęliśmy¹, że rozwój obszarów wiejskich stanowi analityczną kategorię rozwoju społeczno-gospodarczego, może dokonywać się w różnych kierunkach i zależy od lokalnych warunków (w tym od wcześniej ukształtowanych struktur społecznych i gospodarczych).

Ów rozwój jest rozumiany jako proces ewolucji struktur wiejskich w kierunku powstawania środowiska społecznego przyjaznego mieszkańcom, pozwalającego im uzyskiwać społecznie akceptowane dochody z pracy, możliwie dobrą dostępność do rynków (zwłaszcza rynku pracy), usług publicznych i szeroko rozumianych dóbr kultury. Daje on coraz większe poczucie uczestnictwa w życiu społeczności lokalnej i sprawstwa w zakresie dokonujących się przemian, a także pozwala na realizację własnych aspiracji. Poziom rozwoju to osiągnięty stopień zaawansowania procesu przekształcania środowiska społecznego i gospodarczego w określonym powyżej kierunku, a zatem pewna informacja o stanie rzeczy w danym momencie. Rozwój zaś jest procesem, czyli ciągiem przekształceń z jednego stanu w drugi.

Jego pomiar ma odzwierciedlać stopień zaspokojenia określonych w ten sposób potrzeb społeczności lokalnych, inaczej mówiąc: stopień zaawansowania dokonujących się procesów składających się na poprawę dobrobytu (*well-being*). Oczywiście stopień zaspokojenia potrzeb może być taki sam lub podobny

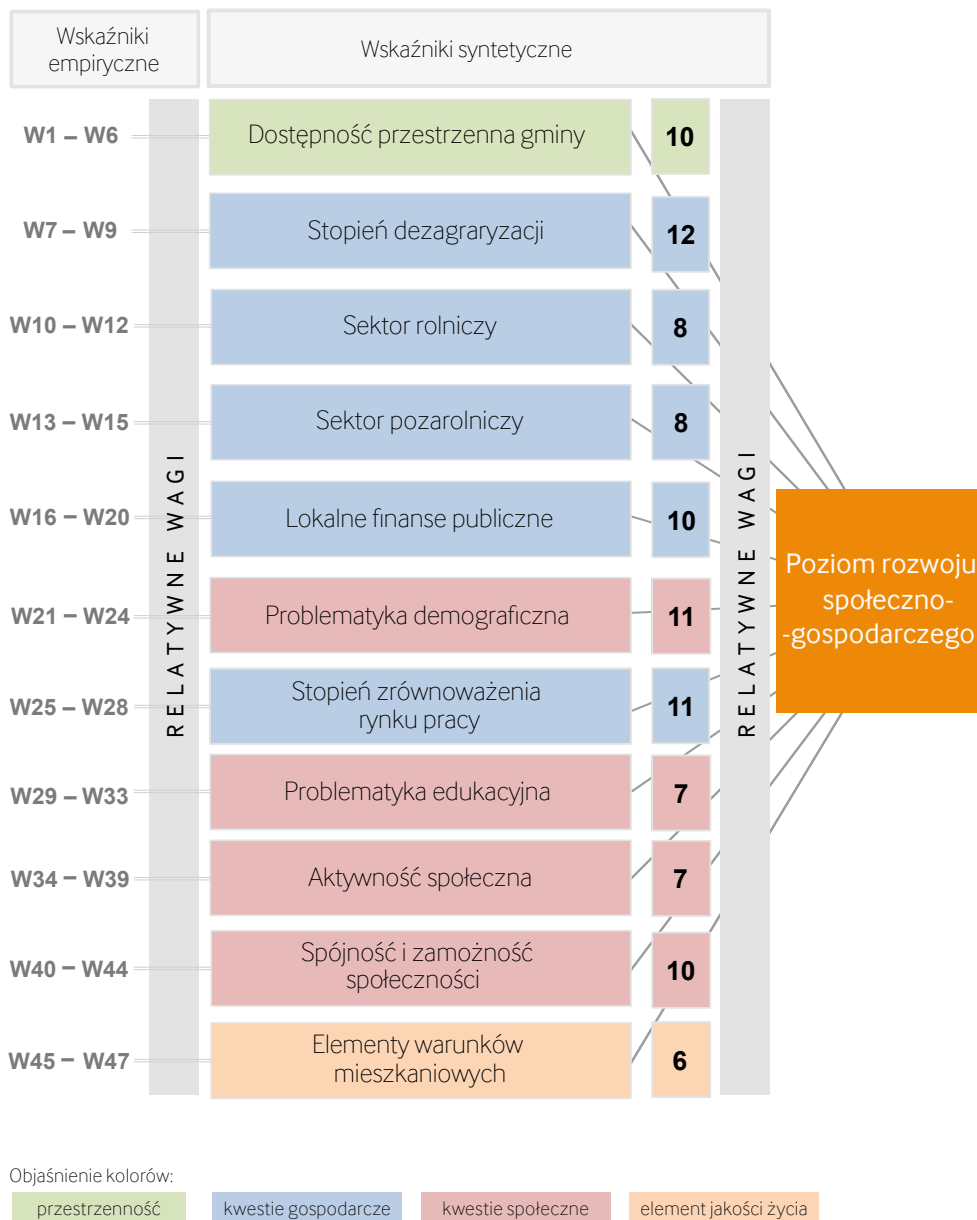
¹ Przedstawione rozumienie pojęcia „rozwój obszarów wiejskich”, jak i jego przekład na język empirii są traktowane jako rozwiązania przyjęte na użytek prowadzonych badań. Celem autorów nie było stworzenie powszechnie obowiązujących definicji.

w bardzo różnych warunkach, przy bardzo zróżnicowanych kombinacjach struktur gospodarczych i społecznych. Nie istnieje bowiem jedna ścieżka, którą podążają w tym procesie wszystkie obszary wiejskie.

Przyjęta definicja rozwoju społeczno-gospodarczego ma charakter teoretyczny w tym znaczeniu, że posługuje się terminami o bardzo dużym stopniu ogólności. Dla projektu, który ma charakter analiz empirycznych, taka definicja wymaga przełożenia na język wskaźników dostępnych analizie statystycznej. Ten przekład okazał się możliwy w dwóch krokach: w pierwszym pojęcie rozwoju zostało „rozłożone” na 11 elementów składowych (komponentów), a w drugim każdy z tych elementów poddano operacjonalizacji za pomocą kilku wskaźników oraz określono ich wzajemną wagę (znaczenie). Było to uzasadnione, gdyż komponenty z reguły merytorycznie odpowiadały złożonym problemom, niemożliwym do charakteryzowania za pomocą prostego wskaźnika empirycznego. W praktyce oznaczało to budowę 11 skal pomiarowych dla określenia stopnia nasilenia danego problemu w poszczególnych jednostkach przestrzennych.

Elementy składowe pojęcia rozwoju obejmują problematykę dezagregacji lokalnej gospodarki, charakterystykę sektorów rolniczego i pozarolniczego, zagadnienia związane z dostępnością przestrzenną gminy, lokalnymi finansami publicznymi, rynkiem pracy, procesami demograficznymi, jakością systemu edukacyjnego, zamożnością i rozwarstwieniem społeczności lokalnych oraz ich warunkami mieszkaniowymi, a także aktywnością społeczną. Procedurze statystycznej podlega 46 wyselekcjonowanych zmiennych, ujętych w 11 składowych (komponentach rozwoju), które łącznie tworzą miarę poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego gmin. Na rysunku II.1. przedstawiono schemat budowy miary poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, przy czym wyróżniono kolorami ich cztery grupy: gospodarczą (kolor niebieski), społeczną (kolor różowy), powiązaną z dostępnością i położeniem względem ośrodków miejskich (kolor zielony) oraz powiązaną z elementami warunków mieszkaniowych (kolor pomarańczowy).

Pierwszy z 11 komponentów został nazwany „dostępnością przestrzenną”, bowiem jest związany z zasadniczą cechą obszarów wiejskich – ich rozciągłością przestrzenną, rozproszaniem. Rozwój wymaga przełamania negatywnych cech tej specyfiki obszaru wiejskiego, które sprowadzają się do problemów dostępności zarówno badanych jednostek (gmin) z obszarów leżących poza nimi, jak i miejscowości centralnej danej gminy spośród pozostałych wsi leżących na jej

Rysunek II.1.

Składowe rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich i przyznane im relatywne wagi

Źródło: opracowanie własne.

teren. Tę dostępność mierzymy odległością (i czasem potrzebnym na jej pokonanie) nie tylko od ważnych rynków pracy, lecz także od miast regionalnych, dostępnością transportu publicznego *etc.*

Komponenty 2, 3, 4, 5 i 7 są związane z rozwojem gospodarczym. Szczególnie ważny wydaje się komponent „stopień dezagraryzacji gospodarki lokalnej”. Przez dezagraryzację rozumie się tu postępujący wzrost roli funkcji pozarolniczych w dostarczaniu mieszkańcom źródeł utrzymania, a więc odchodzenie od dominacji funkcji rolniczej w strukturze gospodarczej obszarów wiejskich. Potrzeba dezagraryzacji gospodarki wiejskiej leży u podstaw koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju wsi, trwałego rozwoju oraz rozwoju zrównoważonego. Jest to więc składowa niezwykle ważna, mająca również powiązania z rozwojem społecznym. Te powiązania dokonują się poprzez rozwój usług publicznych i wzrost zatrudnienia w nich, rozwój infrastruktury społecznej i technicznej, wzrost możliwości zatrudnienia zgodnego z aspiracjami mieszkańców. Stwarza to warunki do zmian strukturalnych wewnątrz funkcji rolniczej, zwłaszcza jeśli uwzględnimy kwestie związane z przerostami zatrudnienia rolniczego w sektorze gospodarstw rodzinnych (bezrobocie ukryte). Osobno zoperacjonalizowano komponenty oceniające sytuację w sektorze rolniczym oraz pozarolniczym.

Inny komponent to „lokalne finanse publiczne”. Charakteryzuje on sytuację budżetu gminy, lecz jest interpretowany znacznie szerzej. Z jednej strony ujawnia, jakie dochody budżetowe może generować gospodarka lokalna, z drugiej – jakie są realne możliwości poprawy warunków działania w zakresie zadań własnych gminy, a więc rozwoju infrastruktury, poprawy dostępności usług publicznych itp. Wielkość dochodów budżetu gminy stanowi też pośrednią informację o wcześniejszym poziomie rozwoju gospodarczego, a zwłaszcza o wielkości majątku skumulowanego z wcześniejszych okresów w postaci wyposażenia gminy (np. w infrastrukturę).

Kolejny komponent to „zrównoważenie lokalnego rynku pracy”. Obejmuje on zjawiska związane zarówno z kwestiami zatrudnienia ludności rolniczej oraz pozarolniczej, jak i z kształtowaniem się struktur zasobów pracy w gminie. W badaniu brano pod uwagę nie tylko natężenie bezrobocia jawnego/rejestrowanego, lecz także wskaźniki powiązane z bezrobociem ukrytym w rolnictwie, starzeniem się zasobów pracy oraz atrakcyjnością jej lokalnego rynku dla migrantów.

Komponenty 6, 8, 9 i 10 opisują elementy rozwoju społecznego. Na szczególną uwagę zasługuje tu „problematyka demograficzna”, w tym wpływ skutków migracji wewnętrznych (krajowych) na strukturę lokalnej społeczności. Zwróćmy uwagę na fakt, że migrują przede wszystkim ludzie młodzi, dobrze wykształceni, zaradni i przedsiębiorczy. W rezultacie w rejonach, z których pochodzą migranci, pojawiają się specyficzne zmiany struktur demograficznych: starzenie się ludności, niedostatek osób dobrze wykształconych, zwłaszcza młodych, wykształconych kobiet. Niski poziom kapitału ludzkiego i społecznego w rejonach odpływu migracyjnego powoduje trudności w rozwoju funkcji pozarolniczych oraz zmniejszone zainteresowanie innowacjami technologicznymi i społecznymi.

Ostatni, jedenasty komponent to „elementy warunków mieszkaniowych”. Uzupełnia on problematykę wyposażenia infrastrukturalnego, która częściowo znalazła się w komponencie „dostępność przestrzenna”, a częściowo związane z nią wskaźniki trafiły do „lokalnych finansów publicznych”. Intencją autorów była interpretacja warunków mieszkaniowych poprzez elementy infrastruktury dla ludności (takie jak zaopatrzenie w wodę, kanalizacja itp.).

Przyjęto arbitralne założenie, że względna łączna waga składowych o charakterze gospodarczym wynosi 49%, społecznych – 35%, składowej związanej z dostępnością przestrzenną – 10%, a z warunkami mieszkaniowymi – 6%. To założenie zostało poprzedzone wieloma analizami i dyskusjami, ale warto podkreślić, że ostateczne rozstrzygnięcie nie opierało się na analizach formalnych związków między składowymi (choć one również były sprawdzane), lecz na wynikach merytorycznej dyskusji, w której wykorzystano skumulowane doświadczenia zespołu badawczego wynikające z wieloletniej pracy nad problematyką zmian dokonujących się na obszarach wiejskich.

Jednym z głównych założeń projektu jest stosowanie we wszystkich etapach tej samej metodyki badania. W każdym etapie zaznaczamy (Stanny i in. 2018), że konieczny warunek zastosowania danego wskaźnika stanowi możliwość uzyskania danych według tej samej metody dla wszystkich analizowanych jednostek. Czasem pozornie niewielka różnica tej metody, np. nieznaczna rozbieżność definicji pojęć, może prowadzić do istotnych różnic wysokości i rozkładu przestrzennego wskaźnika. Z tego względu przyjęto założenie, że jedna cecha statystyczna pochodzi albo z tej samej źródłowej bazy danych (np. zestawianej dla gmin przez GUS), albo od instytucji centralnych czy regionalnych, jeśli zasada jej budowy została

opracowana ogólnie dla całego kraju (np. dane z urzędów marszałkowskich, okręgowych komisji edukacyjnych itp.). Jednocześnie przeprowadza się analizę kontrolującą, czy w badanym okresie nie zaszły zmiany w sposobie definiowania pojęć oraz technice zestawiania odpowiednich informacji przez instytucje, od których uzyskuje się dane (o zaistniałych zmianach piszemy w rozdziale III).

Informacje służące do budowy wskaźników pochodzą z wielu źródeł: Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), Centralnej Ewidencji Pojazdów i Kierowców (CEPiK), Ministerstwa Finansów (MF), Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS), Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej (MRPiPS), Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej (MFiPR), ośmiu okręgowych komisji egzaminacyjnych (OKE), Państwowej Komisji Wyborczej (PKW), Urzędu Komunikacji Elektronicznej (UKE), urzędów marszałkowskich, a także opracowanej na użytek tych badań *Ankiety gminnej*, wysyłanej do urzędów gmin. To zadanie jest realizowane z wykorzystaniem metody CAWI, a więc techniki poczty elektronicznej z odwołaniem do specjalnie opracowanego *software'u* o nazwie *Ankieta gminna*. Zwrotność ankiet wypełnianych w programie drogą elektroniczną wyniosła około 80%. Nie ukrywamy, iż również tzw. ponaglenia były wysyłane drogą elektroniczną. W pozostałych przypadkach, jeśli po ponagleniach respondenci nie odesłali ankiety, bazę danych uzupełniono metodą CATI, poprzez zadanie tych samych pytań respondentom przez telefon. W zasadzie respondentami badania ankietowego byli wójtowie lub sekretarze urzędów gmin, ale autorzy badań nie mieli kontroli nad tym, kto faktycznie wypełniał kwestionariusz. Na podstawie rozmów telefonicznych można sądzić, że w wielu przypadkach odpowiedzi udzielali urzędnicy wyznaczeni przez wójta/burmistrza lub sekretarza gminy.

W każdym etapie badań MROW przyjęto wspólną zasadę prezentacji wyników dla składowych rozwoju społeczno-gospodarczego, jak i sumarycznej miary poziomu rozwoju. Odsyłamy tu czytelnika do *Monitoringu rozwoju obszarów wiejskich. Etap III* (Stanny i in. 2018), gdzie w rozdziale I, zatytułowanym *Struktura projektu badawczego i przyjętych ogólnych założeń metodologicznych*, omówiliśmy szeroko kwestie przyjętej metodyki. Po przeanalizowaniu zmiennych empirycznych operacjonalizujących problematykę konkretnej składowej zostały określone klasy poziomu rozwoju, grupujące gminy w zbiory (kwintyle) cechujące się bardzo niskim, niskim, średnim, wysokim i bardzo wysokim poziomem

rozwoju. Następnie zbadano podobieństwo rozkładów uzyskanych pomiędzy etapami badania. Dla każdej cechy sprawdzono „mobilność” zbioru gmin na skali porządkowej poprzez określenie przeciętnego przedziału dynamiki przemian (średniego tempa przemian). Jego wyznaczenie jest oparte na medianie wartości bezwzględnej z różnicy pozycji gmin w danym okresie. Im wyższa dynamika przemian, tym większe awanse (poprawa pozycji w górę skali) i spadki (utrata pozycji, a więc przesuwanie się w dół skali) w porządku rangowym gmin. W IV etapie analiza dynamiczna objęła okres pomiędzy etapami I i IV, a więc lata 2010–2019, z możliwością jego rozdzielenia na dwa pięcioletnie podokresy (z 2015 r. pochodzi baza danych MROW III).

Zakres czasowy badania został świadomie ograniczony do 2019 r. i obejmuje 10 lat od 2010 r. (pierwsze badanie – MROW 2014). Końcowy rok badania jest nie tylko rokiem schyłku dekady, lecz także ostatnim rokiem niedotkniętym kryzysem gospodarczym. Przypomnijmy, że lata dwudzieste XXI w. rozpoczęły się od pandemii COVID-19 i *lockdownów*. Część gospodarki nie funkcjonowała; nastąpiło obniżenie poziomu inwestycji, konsumpcji i produkcji. Następny rok (2021) był czasem nadrabiania strat. Popyt zadziałał jak uwolniona sprężyna, a dodatkowo został podsycony miliardami wpompowanymi w krajowe gospodarki. Gdy wszyscy mieli nadzieję, że zacznie się gospodarcza stabilizacja, nagle się okazało, iż mamy do czynienia z kumulacją kryzysów. Do skutków pandemicznych doszły jeszcze ograniczenia dostaw surowców energetycznych z Rosji, co oznaczało problemy z ich dostępnością i radykalny wzrost cen. Agresja Rosji na Ukrainę spowodowała więc dodatkowy niepokój. Polska stała się krajem przyfrontowym, wartość nabywczą złotych mocno osłabła, a rynek rolny został zdestabilizowany niekontrolowanym importem płodów i produktów rolnych.

Nasza decyzja, by badanie ograniczyć do lat 2010–2019, znalazła oparcie we wnioskach z innych badań, które wskazują na istotne zaburzenia trendu przemian społeczno-gospodarczych. Były one zauważalne szczególnie w zakresie danych finansowych (Swianiewicz i Łukomska 2020, Malinowska-Misiąg 2022), demograficznych (Stanny i Komorowski 2022, Śleszyński 2022), transportowych (Ciechański 2020, Wielechowski i in. 2020), rynku pracy czy przedsiębiorczości (Kalinowski i Wyduba 2020, GUS 2021a, Ligaj i Pawłowski 2021), edukacji (Michalska 2020, Pyżalski i Walter 2021), aktywności społecznej (Knieć i in. 2022) oraz ogólnych trudności w zbieraniu danych statystycznych (CCSA 2020).

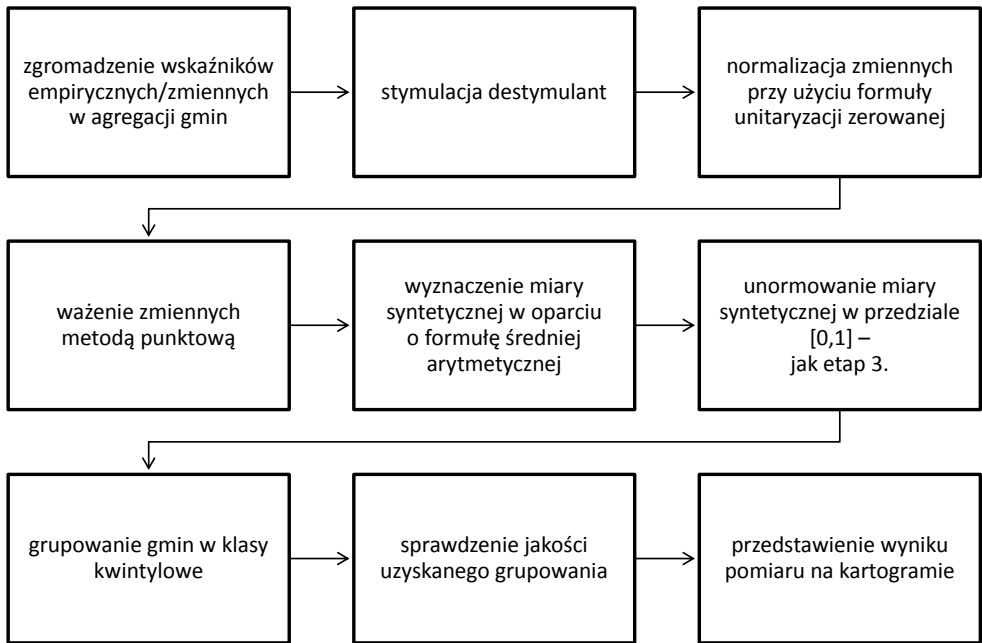
Metody badawcze

W projekcie MROW procedura badawcza zasadniczo jest oparta na dwóch podejściach analitycznych: analizie hierarchicznej i analizie niehierarchicznej badanych jednostek przestrzennych (szerzej: w poprzednich etapach MROW).

Realizując zadanie, jakie stanowi określenie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, używamy metody analizy taksonomicznej, mającej u podstaw miernik syntetyczny, bezwzorcowy (więcej na temat metody: Młodak 2006). Jest to analiza hierarchiczna, której etapy postępowania przedstawia rysunek II.2. Normalizacji zmiennych dokonano metodą unitaryzacji zerowej z zachowaniem postulatów jednolitej preferencji, addytywności, stałości rozstępu i dodatniości (więcej: Kukuła 2000).

Rezultatem takich procedur statystycznych stało się uzyskanie 11 skal pomiarowych, odpowiadających 11 składowym poziomom rozwoju. Podlegały one następnie procedurom statystycznym, prowadzącym do powstania jednej, bardziej ogólnej skali poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (supersyntetycznej). Z perspektywy metodologii badań ma ona charakter porządkowy, odwzorowuje relacje „równy” i „większy niż” między obiektami analizy, nie pozwala jednak na określenie, „o ile większy” jest wynik pomiaru dla jednej gminy w porównaniu z inną. Dla ułatwienia interpretacji wartości uporządkowanych na skali od 1 do 2175 (tyle gmin zostało objętych badaniem) wszystkie skale pomiarowe składowych poziomu rozwoju, jak i skala poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego zostały podzielone na pięć równolicznych części, każda po 20% uszeregowanego zbioru gmin (tzw. klas kwintylowych).

Badania siły oddziaływania poszczególnych zmiennych na procesy rozwojowe oparto na teorii korelacji (wzajemnej zależności cech). Aby we właściwy sposób opisać te zależności, ważnym etapem było wybranie analitycznej postaci funkcji. Przyjęto, iż współczynnik badający relację pomiędzy zmiennymi diagnostycznymi (empirycznymi) będzie miał u podstaw korelację liniową r -Pearsona. Wszystkie te zmienne zostały opisane na skalach ilorazowych, a więc mocniejszych logicznie, ale słabszych merytorycznie od tych, które opisują kolejne miary syntetyczne. Z kolei wszystkie mierniki syntetyczne (zagregowane miary kolejnych składowych) opisano na skalach porządkowych. Dlatego tu dla zmiennych zagregowanych

Rysunek II.2.

Etapy postępowania pomiaru zmiennej syntetycznej w analizie taksonomicznej

Źródło: Stanny i in. 2018, s. 18.

zostaną wykorzystane statystyki nieparametryczne: ρ Spearmana (R) i τ Kendalla (T). Obie są miarami zależności monotonicznej zmiennych losowych, ale o innym wyprowadzeniu i innej interpretacji (Abdi 2007)².

Prezentowane w niniejszej monografii wyniki analizy danych z IV etapu badań (MROW 2022) zostały uzyskane w identyczny sposób jak w etapie I (MROW 2014). Każdy etap został jednak uzupełniony o nowy, niebadany wcześniej element. Dzięki temu można przyrzeć się procesowi zmian, które zaszły w ciągu 10 lat dzielących oba etapy – tę analizę nazwano „badaniem dynamiki”. W tym celu skale 11 mierników syntetycznych składowych poziomu rozwoju, jak i samej miary supersyntetycznej poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego dla obu okresów przekształcono w szeregi rangowe (co nie zmniejszyło ich

² τ Kendalla należy interpretować w kategoriach prawdopodobieństwa, a ρ Spearmana – w kategoriach procentu wariancji rang jednej zmiennej wyjaśnianej przez drugą.

wartości poznawczych, gdyż mają one charakter porządkowy) i podjęto próbę ich porównania. Metoda porównania jest nowatorska³. U jej podstaw leżą pojęcie „przeciętnego” czy też „średniego” tempa przemian, a także – jako jego synonim – pojęcie dynamiki rozwoju.

W trakcie jej testowania autorom towarzyszyło wiele dylematów. Przykładowo, gdyby analiza dotyczyła tylko dwóch jednostek, sprawa byłaby bardzo prosta. Jednostka awansująca „wyprzedza” inną, a więc ta, która awansuje, rozwija się w tempie ponadprzeciętnym, a ta „wyprzedzana” – poniżej przeciętnego. Tempo przeciętne to średnie tempo rozwoju obu jednostek. Jeśli jednak jednostek jest więcej, przeciętne tempo odnosi się do całego zbioru, a w szczególności zarówno gmina „wyprzedzająca”, jak i „wyprzedzana” mogą rozwijać się w tempie wyższym niż przeciętne, ale „wyprzedzana” wolniej niż „wyprzedzająca”. W stosunku do jednostki „wyprzedzanej” nie musi to oznaczać jej degradacji, choć relatywnie traci ona swoje miejsce w rozkładzie. Na tej podstawie nie można jednak wnioskować, że dynamika jej rozwoju była słaba, bowiem okazała się ona słabsza od dynamiki zmian gminy awansującej (ale mogła być przeciętna lub nawet ponadprzeciętna). Gmina zmieniająca w nieznacznym stopniu swoją pozycję w szeregu może w rzeczywistości rozwijać się w tempie przeciętnym (średnim); zależy to od tempa rozwoju innych gmin z danego fragmentu rozkładu.

Ta metoda nie jest zatem wolna od ograniczeń⁴. Autorzy mają świadomość, że w przypadku jednostek lokujących się na biegunach rozkładu możliwości „migracji” gmin są jednostronnie ograniczone. Te z korzystnego bieguna nie mogą przesunąć się w kierunku rezultatu jeszcze bardziej korzystnego o określony przedział, jeśli już wcześniej się w nim mieściły. Podobnie w przypadku bieguna pomiarów niekorzystnych – nie mogą zostać wyprzedzone w rozkładzie o wyznaczony przedział, jeśli zajmowały pozycję oddaloną od końca rozkładu o mniej, niż wynosił ustalony przedział. Jest to efekt statystyczny, z którego na-

³ Rozważania o charakterze metodologicznym, stanowiące istotną część pracy autorów, zostały opublikowane w opracowaniu A. Rosnera *Problem pomiaru poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Skala pomiarowa i jej właściwości* („Wieś i Rolnictwo” 4 (169), 2015, s. 11).

⁴ Dla zmiennej mierzonej na skali porządkowej możemy obliczyć dominantę, czyli przypadek najczęściej występujący; możemy również wyznaczyć medianę, ponieważ jesteśmy w stanie uszeregować przypadki od najmniejszego do największego. Średniej jednak nie możemy wyznaczyć, a przez to nie można wyznaczyć np. odchylenia standardowego ani wariancji (te statystyki opierają się na średniej). Są to operacje niedopuszczalne na skalach porządkowych.

leży zdawać sobie sprawę, podejmując się interpretacji wyników (autorzy pisali o tym w poprzednich etapach MROW, por. rozdział III *Uwag metodologicznych na temat właściwości skal pomiarowych wykorzystywanych do pomiaru poziomu rozwoju oraz dynamiki zmian*, Rosner i Stanny 2016, s. 47–56).

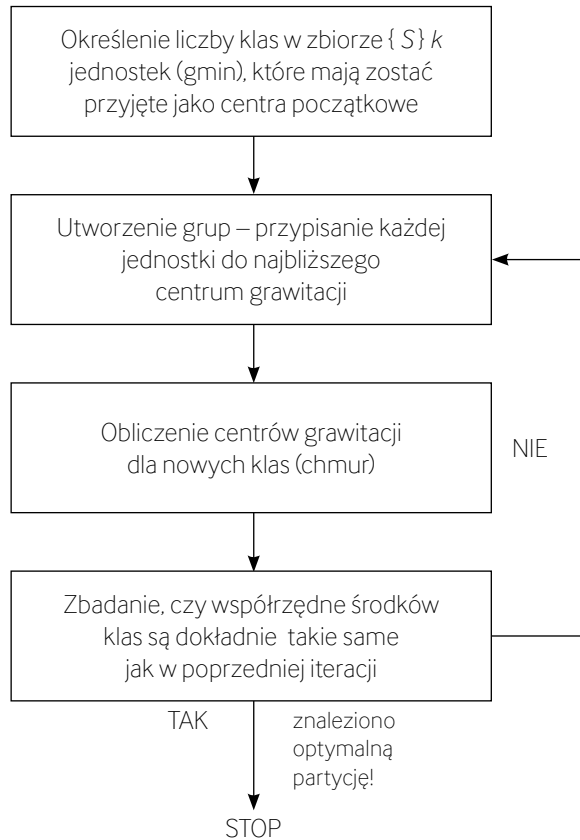
Dlatego uznając tę słabość analizy, w trakcie prac nad IV etapem badania podjęto decyzję o ograniczonym wykorzystaniu pomiaru dynamiki zmian pozycji gmin na 11 syntetycznych składowych rozwoju społeczno-gospodarczego. Ta decyzja była poprzedzona wieloma godzinami konsultacji ze statystykami – w tym miejscu autorzy składają podziękowania pani Aleksandrze Pawłowskiej oraz panu Łukaszowi Widle-Domaradzkiemu za trafne rady i pomysły na ujęcie zagadnienia dynamiki procesów na różnych skalach pomiarowych.

Zrezygnowano z prezentacji graficznej dynamiki na 11 skalach miar syntetycznych (składowych). Dodano natomiast dynamikę obliczoną dla wskaźników empirycznych, czyli procentową wartość zmiany wskaźników, jaka zaszła między I a IV etapem MROW. Zdaniem autorów ten sposób jest nie tylko bardziej akceptowalny z perspektywy statystycznej, lecz także – właściwie przede wszystkim – bardziej zrozumiały dla czytelników; pokazuje zmianę realnych struktur (np. wielkości gospodarstw rolnych, bezrobocia), a nie konstruktów w pewnym sensie abstrakcyjnych (jakimi są zbudowane z różnych wskaźników składowe syntetyczne).

Pozostawiono natomiast wykresy rozrzutu zbudowane dla 11 miar syntetycznych oraz miary syntetycznej poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (patrz rozdział IV), gdzie oś X prezentuje pozycje gmin uzyskane w badaniu MROW 2022 (dla 2019 r.), a oś Y – pozycje gmin uzyskane w badaniu MROW 2014 (dla 2010 r.). Nad przekątną klasyfikują się gminy, które awansowały, a pod nią – te, które utraciły pozycje w latach 2010–2019. Tu warto dodać komentarz, że przesunięcia pozycji gmin na skali syntetycznych oceny składowych występowały z większą rozpiętością w jej środkowej części; im bliżej krańców skali, tym miały bardziej ograniczony charakter. Ta prawidłowość wynika z konstrukcji skali. Pokazuje również (zwłaszcza na górze rankingu), że relatywnie korzystna sytuacja z czasem staje się jeszcze bardziej korzystna w porównaniu do gmin notowanych niżej. Pojawiające się np. spektakularne awanse (oraz spadki) nie są dobrą podstawą do wyciągania wniosków dla całej zbiorowości, niemniej mogą stanowić interesujące studia przypadków do pogłębionych badań w przyszłości.

Następnym etapem badania była niehierarchiczna klasyfikacja gmin według miary syntetycznej obliczonej dla każdego komponentu w celu utworzenia typów jednorodnych pod względem podobieństwa cech. Do tego etapu badania wybrano metodę iteracyjną, opartą na modelu grawitacyjnym, zaproponowaną i opisaną przez Erwina Didaya w 1971 r. pod nazwą *Dynamic clouds clustering* *Diday's* (Diday 1971, Billard i Diday 2006). Najogólniej rzecz ujmując, zadaniem tej metody jest grupowanie jednostek w celu utworzenia z nich jednorodnych klas (chmur) pod względem wewnętrznych kombinacji badanych kryteriów (jednocześnie są one maksymalnie różne względem siebie).

Algorytm Didaya jest deterministyczny i operuje w przestrzeni wielowymiarowej. W pierwszym kroku jednostki (gminy) tworzą tyle klas, ile ich jest. Masę jednostki w naszych badaniach stanowi liczba jej mieszkańców. Taki rozkład klas definiuje nam tzw. bezwładność zbioru, do której przyczyniają się wszystkie jednostki. Początkowy zbiór (2175 klas = gmin) jest następnie redukowany do k centrów klas, rozłożonych wokół globalnego środka chmury. Dodajmy, że tę potencjalnie optymalną liczbę podzbiorów (k klas) określono za pomocą metody aglomeracyjnej Warda (Murtagh i Legendre 2014). Każda chmura ma swoje centrum grawitacji S , a odległości między nim a poszczególnymi punktami (gminami) są liczone jako odległości euklidesowe (Liberti i Lavor 2017). Początkowa (tymczasowa) partycja o określonej liczbie k klas (chmur) ma losowo przypisane centra grawitacji (nasiona). Jej jakość jest następnie poprawiana iteracyjnie, poprzez przesuwanie pewnych elementów z jednej klasy do drugiej. Następnie oblicza się środki tych klas, czyli centra grawitacji, które zastępują początkowe centra (nasiona). Procedura przypisywania jest następnie powtarzana: centra są ponownie obliczane itd. W każdej iteracji niektóre jednostki zmieniają klasę. Ten proces jest kontynuowany aż do osiągnięcia ostatecznej konfiguracji, której nie można już poprawić poprzez lokalną zmianę przydziału jednostek. Uzyskana partycja stanowi lokalne *optimum*. Oznacza to, że małe zmiany w przydziale jednostek do grup nie są w stanie jej poprawić. Generalnie ta metoda powtarza iteracyjnie dwa kroki pokazane na rysunku II.3. Oczywiście nie możemy być pewni, że udało się ustalić optymalną partycję (*optimum optimorum*). Ta metoda jest bowiem heurystyczna, daje partycję dobrej jakości, ale nie absolutnie najlepszą. Z pewnych kombinatorycznych powodów musimy to jednak zaakceptować (Diday 1971).

Rysunek II.3.

Schemat niehierarchicznego algorytmu w analizie typologicznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie Diday 1971.

Po uzyskaniu zadowalającej konfiguracji (fazie optymalizacji) rozpoczyna się procedura kontroli profilu poszczególnych klas = typów. Profil każdego typu musi zostać porównany z profilem ogólnym, aby ocenić, które zmienne bardziej go charakteryzują – ze względu na ich wartości znacznie wyższe lub niższe od średniej ogólnej. Tę analizę prowadzimy w celu wyjaśnienia struktury (złożoności) każdego typu. Dlatego odczytuje się położenie poszczególnych centrów grawitacji dla chmur $x_m(j,i)$ (typów gmin podobnych) względem centrum grawitacji całego układu $x_g(j)$. Zmienna (j) jest relatywna dla chmury (i) , kiedy różnica

$xm(j,i) - xg(j)$ jest daleka od zera (*in+* lub *in-*). Aby ocenić znaczenie, różnicę tę (charakterystykę danego typu) porównuje się z odchyleniem standardowym $S(j)$. Wartość wskaźnika jest wyznaczana według wzoru poniżej:

$$R = [xm(j,i) - xg(j)]/S(j)$$

$xm(j,i)$ – średnia wartość zmiennej j dla chmury i (typu i)

$xg(j)$ – ogólna średnia wartość zmiennej j z całego zbioru

$S(j)$ – odchylenie standardowe zmiennej j .

Powyższa metoda posłużyła do wyznaczenia typów jednostek o istotnej różnorodności zbiorów, a jednocześnie o podobnej strukturze rozwoju społeczno-gospodarczego gmin w typie (także odkrywając profil każdego typu; patrz rozdział VI). Tym samym otrzymaliśmy opis obszarów wiejskich z perspektywy kombinacji cech operacjonalizujących rozwój społeczno-gospodarczy (tj. 11 komponentów). Ta metoda pozwala wskazać słabe i mocne strony rozwoju, obszary działalności gospodarczej i aktywności społecznej, które relatywnie odstają od średnich dla kraju, a także strefy wymagające np. interwencji polityk publicznych, efektów polityki regionalnej, polityki spójności czy polityki wobec rolnictwa.

Wyniki badań są ściśle uzależnione od zastosowanej metody, dlatego w dalszych częściach opracowania występuje wiele szczegółowych uwag o charakterze metodologicznym lub nawet czysto technicznym. Niektórym czytelnikom mogą one wydawać się zbędne, ale wychodząc z założenia, że przyjęte przesłanki oraz zastosowane metody badawcze mogą mieć istotny wpływ na uzyskiwane rezultaty, podjęto decyzję o ich możliwie pełnym ujawnieniu.

Problemy dotyczące porównywalności danych w latach 2010–2019

Struktura badań MROW została zaprojektowana tak, by pojawiające się zmiany administracyjne w kraju nie burzyły porządku analizy. Oczywiście zmiany te pociągają za sobą wiele problemów natury technicznej. Z bazy danych znikają pewne jednostki, inne się w niej pojawiają, a w jeszcze innych zmienia się część wiejska (w przypadku nadania lub odebrania statusu miasta miejscowości). Podobnie ma się rzecz ze wskaźnikami empirycznymi – z założenia w każdym z etapów miał to być ten sam zestaw. W ciągu dekady badania stało się to jednak niemożliwe, chociażby ze względu na zmiany instytucjonalno-prawne, które zmniejszyły wartość informacyjną pewnych wskaźników do zera. Ponadto metody badawcze wykorzystywane w projekcie ewoluują, pojawiają się nowe (nierzadko lepsze) lub autorzy badania dochodzą do wniosku, że pewne rzeczy należy uprościć. Zmiany, które zaszły w tych obszarach, zostały opisane w tym rozdziale.

Zmiany administracyjne

W raporcie z III etapu MROW podano informację, że w latach 2010–2014 10 miejscowości uzyskało status miasta i stało się siedzibami nowych gmin miejsko-wiejskich (wcześniej stanowiły one siedziby gmin wiejskich). Były to: Modliborzyce (województwo lubelskie), Wolbórz (województwo łódzkie), Nowe Brzesko (województwo małopolskie), Mrozy (województwo mazowieckie), Pruchnik (województwo podkarpackie), Zaklików (województwo podkarpackie), Czyżew (województwo podlaskie), Dobrzyca (województwo wielkopolskie), Stepnica (województwo zachodniopomorskie) i Gościno (województwo zachodniopomorskie).

W latach 2015–2019 status miasta uzyskało kolejnych 27 miejscowości: Siedliszcze, Rejowiec, Urzędów, Józefów nad Wisłą i Lubycza Królewska (województwo lubelskie), Otyń (województwo lubuskie), Koszyce (województwo małopolskie), Sanniki i Lubowidz (województwo mazowieckie), Tułowice (województwo opolskie), Nowy Korczyn, Pacanów, Stopnica, Wiślica, Opatowiec, Łagów, Morawica, Nowa Słupia, Pierzchnica, Radoszyce, Oleśnica i Szydłów (województwo

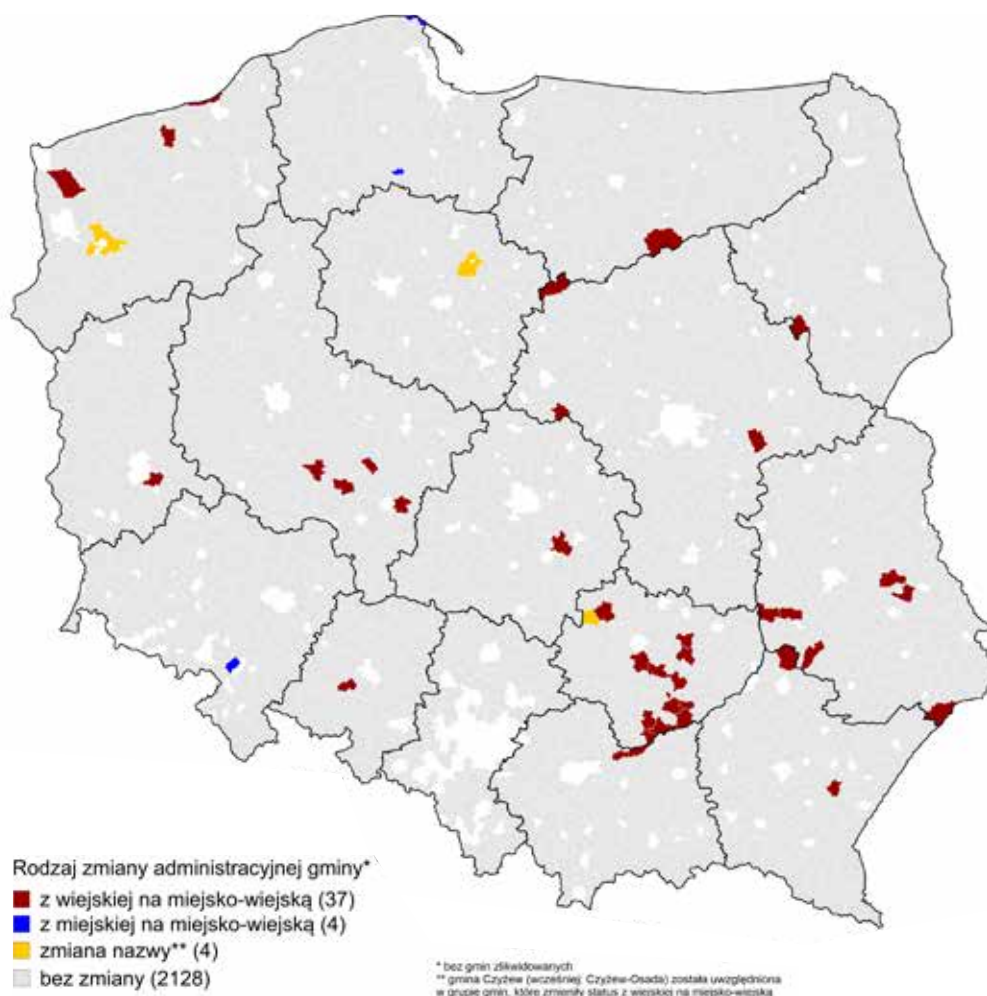
świętokrzyskie), Wielbark (województwo warmińsko-mazurskie), Jaraczewo, Opatówek i Chocz (województwo wielkopolskie) oraz Mielno (województwo zachodniopomorskie). Podsumowując: łącznie w latach 2010–2019 status z wiejskiej na miejsko-wiejską zmieniło 37 gmin.

Innym kierunkiem zmian jest podział istniejącej gminy miejskiej na miasto oraz część wiejską i przekształcenie jej statusu na miejsko-wiejski. Między I i III etapem MROW taka zmiana dotyczyła gminy Czarna Woda (województwo pomorskie), a w kolejnych badanych latach część wiejską wydzielono z Pieszczy (województwo dolnośląskie), Jastarni (województwo pomorskie) i Władysławowa (województwo pomorskie). Podsumowując: łącznie w latach 2010–2019 status z miejskiej na miejsko-wiejską zmieniły cztery gminy.

W III etapie mieliśmy do czynienia z likwidacją gminy wiejskiej Zielona Góra (województwo lubuskie), która została włączona w całości do miasta Zielona Góra. W okresie między etapami III i IV gmina Ostrowice (województwo zachodniopomorskie) w związku z zadłużeniem została zlikwidowana na mocy specustawy 1 stycznia 2019 r., a jej teren podzielono między gminy Złocieniec i Drawsko Pomorskie. To pierwszy taki przypadek w Polsce. Podsumowując: łącznie w latach 2010–2019 zlikwidowano dwie gminy.

Powyższe zmiany administracyjne zdeterminowały ostateczną liczbę gmin wiejskich i miejsko-wiejskich. **W zbiorze danych IV etapu figuruje 2175 gmin (w porównaniu do 2173 w etapie I).**

Opisane zmiany administracyjne spowodowały konsekwencje dla porównywalności danych między I a IV etapem MROW. W przypadku gmin, które w I etapie miały status wiejskich, a w kolejnych etapach – miejsko-wiejskich, zmieniły się wartości tych wskaźników, w których pod uwagę jest brany wyłącznie obszar wiejski gminy (bez miast w gminach miejsko-wiejskich). W przypadku gmin miejsko-wiejskich, które powstały z podziału gminy miejskiej na miasto i część wiejską, należało dla I etapu oszacować wartości wskaźników – z powodu braku tych gmin w bazie danych. Metoda tego szacunku za każdym razem jest przedmiotem odrębnych analiz. Jeśli nie ma innych przesłanek, często przyjmuje się, że wartość brakującej informacji stanowi średnią ze wskaźników jednostek sąsiednich lub jednostek wchodzących w skład danego powiatu. Z kolei zlikwidowane gminy zostały usunięte z bazy danych MROW. W przypadku terenów po gminie Ostrowice, które przypadły gminom Drawsko Pomorskie i Złocieniec,

Rysunek III.1.

Mapa zmian administracyjnych 2010–2019

Źródło: oprac. własne na podstawie komunikatów GUS o zmianach w podziale terytorialnym kraju.

w ograniczonym stopniu wpłynęło to na wartości wskaźników powiększonych jednostek.

Ostatnie zmiany, które można nazwać kosmetycznymi, dotyczą nazw gmin. Takie zmiany, choć pozostają bez wpływu na porównywalność danych w kolejnych etapach, mogą powodować pewne nieścisłości i dezorientację. A zatem Stargard Szczeciński to teraz po prostu Stargard (województwo zachodniopomorskie),

a Słupia (Konecka) pozbyła się nawiasu i stała się Słupią Konecką (województwo świętokrzyskie). Przy okazji przekształcenia w gminę miejsko-wiejską nazwa miejscowości Czyżew-Osada została zmieniona na Czyżew (województwo podlaskie), a ostatecznie taką skróconą nazwę przybrała cała gmina. Najciekawsza, a zarazem najbardziej skomplikowana jest zmiana w dawnej gminie Wąbrzeźno, której aktualna nazwa to Ryńsk (województwo kujawsko-pomorskie). Urząd gminy nadal znajduje się w Wąbrzeźnie (odrębna gmina miejska), a nazwa pochodzi od wsi Ryńsk w południowej części gminy.

Warto podkreślić, że choć opisane zmiany administracyjne są istotne w ujęciu konkretnych gmin, w których zaszły, to w ujęciu ogólnym dotyczą zaledwie 2% badanego zbioru. O ile więc wykorzystywanie danych dla poszczególnych gmin wymaga specjalnej uwagi, to czynnik ten właściwie nie wpływa na statystyczne wyniki prowadzonych badań.

Podział administracyjny stanowi pewną konwencję, jego zmiany (w tym również drobne korekty i zmiany statusu miejscowości z wiejskiego na miejski) nie są jednak przypadkowe. Z reguły odzwierciedlają pewne procesy dokonujące się w terenie, takie jak wzrost znaczenia jednostek dla sąsiednich obszarów wiejskich, skupianie się w nich pozarolniczych miejsc pracy, wzrost liczby ludności kosztem sąsiednich miejscowości itp. Sama decyzja zmieniająca status miejscowości ma charakter w znacznym stopniu arbitralny, choć opiera się na analizie spełniania kryteriów określonych ustawowo. Warto jednak zauważyć, że w Polsce istnieje kilka miast mających mniej niż 1 tys. mieszkańców i jednocześnie wiele wsi o więcej niż 5 tys. mieszkańców⁵. O statusie tych jednostek decyduje rola, jaką odgrywają one w strukturze sąsiedniej sieci osadniczej.

⁵ W latach 1973–2019 najmniejszym pod względem liczby ludności miastem Polski był Opatowiec. 1 stycznia 2019 r. odzyskał on prawa miejskie (wcześniej miał je w latach 1271–1869) i na koniec roku liczył 338 mieszkańców. W 2019 r. w Polsce było oprócz Opatowca siedem miast poniżej 1 tys. mieszkańców (Wiślica, Koszyce, Wyśmierzyce, Działoszyce, Józefów nad Wisłą, Nowy Korczyn, Suraż). Dla porównania Kozy – największa pod względem liczby ludności wieś Polski – według danych NSP 2021 liczyła 12 744 mieszkańców (BDL, GUS).

Zmiany wskaźników

Dane wykorzystywane w tym projekcie badawczym pochodzą od wielu instytucji i z wielu baz (takich jak m.in. GUS, KRUS, OKE, UKE, CEPiK, ARiMR, ministerstw, urzędów marszałkowskich itp.) oraz ze źródeł pierwotnych (jak wyniki badań *Ankiety gminnej*, przeprowadzonej we wszystkich 2175 urzędach gminnych w Polsce).

Mniej niż połowa wskaźników jest budowana w całości z danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych GUS, a więc źródła powszechnie dostępnego, zapewniającego odpowiednią jakość danych oraz ich systematyczną aktualizację. W badanym okresie doszło do pewnych zmian instytucjonalno-prawnych, które sprawiły, że wskaźniki używane dotychczas albo straciły ciągłość (brak dalszej aktualizacji), albo ich dalsze używanie stało się nieuzasadnione z uwagi na opisywaną rzeczywistość. Takie zmiany są niemożliwe do uniknięcia w projekcie wieloletnim, którego główne założenie stanowi powtarzanie obliczeń dla tego samego zestawu danych (w różnym czasie). Dlatego też pomiędzy poszczególnymi etapami zespół badawczy analizuje zachodzące zmiany i podejmuje decyzje: a) o usunięciu wskaźnika bez zastępowania go innym lub b) o zmianie wskaźnika na inny, o podobnym ładunku informacyjnym.

Pewnym problemem o charakterze częściowo metodologicznym, a częściowo merytorycznym jest to, że niektóre wskaźniki tracą, a inne zyskują na znaczeniu ze względu na zmiany rzeczywistości społecznej, rozwój technologii itp. I tak jeszcze stosunkowo niedawno ważnym wskaźnikiem wyposażenia infrastrukturalnego była liczba abonentów telefonii stacjonarnej w relacji do liczby mieszkańców. Obecnie wskaźnik ten stracił na znaczeniu w związku z upowszechnieniem się telefonii komórkowej. Podobnie jeszcze niedawno wskaźnikiem zagospodarowania infrastrukturalnego była usługa stacjonarnego dostępu (przewodowego i bezprzewodowego) do internetu, obecnie zastępowana i uzupełniana poprzez internet niestacjonarny (mobilny). W bardzo dużym tempie rośnie także odsetek rozliczeń podatkowych (PIT) dokonywanych przez internet. Ten wskaźnik dynamicznie wzrósł z powodu zwiększenia dostępności do sieci internetowej oraz upowszechnienia się komunikacji *online*, a także aplikacji typu *profil zaufany*. W tej sytuacji nie jest do końca jasne, czy w większym stopniu informuje on

o kompetencjach mieszkańców (umiejętności obsługi komputera), czy też o dostępności sieci komputerowej. W okresie pandemii COVID-19 częściowo zmieniło się jego znaczenie: pierwotne – związane z dostępnością informacji na wtórne – wpływające na jakość kształcenia w związku ze zdalną pracą wielu szkół. Ten dylemat zmusza nas do poszukiwania nowej miary, o bardziej jednoznacznym ładunku informacyjnym w konkretnej składowej.

W I, II oraz III etapie baza MROW składała się z 47 wskaźników empirycznych, przypisanych do 11 składowych rozwoju społeczno-gospodarczego. W IV etapie podjęto decyzję o całkowitym usunięciu jednego wskaźnika bez zastępowania go innym. Dotyczy to wskaźnika W31 (średni wynik [w punktach] ze sprawdzianu końcowego w szkole podstawowej). Taka decyzja jest związana z reformą systemu oświaty z 2017 r., która objęła m.in. likwidację gimnazjów oraz powrót ośmioletniej szkoły podstawowej. Usunięty wskaźnik W31 miał nadaną wagę 20 w składowej „problematyka edukacyjna”. Po jego usunięciu waga ta została równomiernie (po 5 punktów) rozdzielona na cztery pozostałe wskaźniki, tak by nie zaburzać wyliczeń miary syntetycznej. Zmiana w systemie edukacyjnym wymagała także modyfikacji wskaźnika W32 (średni wynik [w procentach] z testu gimnazjalnego – część matematyczna, przyrodnicza, humanistyczna i język polski), który został zastąpiony nowym: średni wynik (w procentach) z egzaminu po szkole podstawowej z matematyki i j. polskiego. Ponadto wskaźnik W44 (średni wynik [w procentach] testu gimnazjalnego z języka obcego nowożytnego) zyskał nowe brzmienie: średni wynik (w procentach) z egzaminu po szkole podstawowej z języka obcego nowożytnego.

Dwa wskaźniki skorygowano ze względu na zakończenie perspektywy finansowej Unii Europejskiej na lata 2007–2013 i rozpoczęcie kolejnej perspektywy na lata 2014–2020. Ta zmiana wydarzyła się pomiędzy III a IV etapem MROW. Formalnej korekcie poddano brzmienie wskaźnika W39 (liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2007–2013 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców), który w IV etapie brzmiał: liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2014–2020 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców. Bardziej zasadnicza zmiana dotyczy wskaźnika W38 (liczba wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2007–2013 na 10 tys. mieszkańców), który od IV etapu zastąpił wskaźnik: wartość wniosków

o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2014–2020 na 1 mieszkańca. Ta zmiana została podyktowana tym, że w świetle terytorializacji polityk wprowadzonej od 2014 r. liczba wniosków (nawet w relacji do liczby mieszkańców) faworyzowała regiony, w których np. postawiono na realizację wielu małych projektów. W tym kontekście wartość wniosków *per capita*, choć również nie bez wad, wydaje się znacznie bardziej obiektywnym miernikiem.

Ostatnim wskaźnikiem, który się zmienił, jest W43 (odsetek użytkowników stacjonarnego internetu w liczbie mieszkań z potencjalnym dostępem do usługi). Po konsultacjach z ekspertami UAE podjęto decyzję o zastąpieniu go wskaźnikiem: udział lokali mieszkalnych z dostępem do usługi internetu w ogóle lokali mieszkalnych. Nowa miara zmniejsza występujący wcześniej efekt używania dwóch różnych danych źródłowych, które nie do końca ze sobą korespondowały. Co warto podkreślić, publiczny dostęp do danych dotyczących użytkowania internetu i jego jakości na poziomie gmin cały czas jest niezadowalający.

Zmiana wskaźnika na inny, o podobnym ładunku informacyjnym objęła łącznie pięć wskaźników. Baza IV etapu MROW składa się z 46 miar empirycznych. Chcemy jednak wyraźnie podkreślić, że liczba przeprowadzonych korekt – zarówno w konstrukcji wskaźników, jak i w ich wagach – ma nieznaczny wpływ na obraz statystyczny badania. Gdyby analiza dotyczyła poszczególnych jednostek, znaczenie przeprowadzonych zmian mogłoby silniej oddziaływać na wyniki.

Ograniczenia w dostępności danych dotyczących obszarów wiejskich

Na koniec tego rozdziału, tak jak w poprzednich wydaniach MROW, konieczne jest jeszcze jedno wyjaśnienie. Projekt dotyczy ogółu obszarów wiejskich w Polsce, a jednostką przestrzenną analizy jest w zasadzie gmina. Specyfika podziału administracyjnego kraju powoduje, że w rzeczywistości jednostkę analizy stanowi gmina wiejska lub miejsko-wiejska, bądź tylko jej obszar wiejski (tzw. obszar wiejski gminy miejsko-wiejskiej). W rzeczywistości stwarza to spore problemy przy doborze wskaźników empirycznych. Wiele z nich w gminach

miejsko-wiejskich nie może odnosić się tylko do obszarów wiejskich. Zasadnicze powody są następujące:

1. Nie istnieje możliwość wydzielenia części wiejskiej ze względu na to, że w sposób zasadniczy wykorzystane informacje nie są podzielone na części wiejską i miejską. Taki charakter mają np. wskaźniki opierające się na informacjach związanych z budżetem jednostki, który traktuje gminę jako niepodzielną całość.
2. Zmienne opisujące m.in. działanie instytucji obejmują swoim zasięgiem zarówno miasto, jak i obszar wiejski (np. system szkolny, pomoc społeczna).
3. Mimo technicznych możliwości rozdzielenia danych wspólnych dla obszaru wiejskiego gminy miejsko-wiejskiej od jej części miejskiej uznano, że wyodrębnienie miasta zuboży wartość informacyjną wskaźnika. Przykładem są wskaźniki opisujące funkcje pozarolnicze w gminie, np. wykorzystujące dane z systemu REGON. Kierowano się tu przekonaniem, że podmioty gospodarcze i instytucje skupione w mieście obsługują mieszkańców całej gminy, podobnie jak instytucje skupione we wsi centralnej gminy wiejskiej. Co więcej, część zmian administracyjnych wiąże się z nadawaniem (lub odbieraniem) miejscowości centralnej w gminie statusu miasta, podczas gdy w rzeczywistości społecznej i osadniczej jest to zmiana czysto formalna.

Z tego względu przy omawianiu wskaźnika wykorzystywanego w badaniu za każdym razem zwracamy uwagę na to, czego i jakiej jednostki on dotyczy. Szczegółowy wykaz składników wraz z informacją, dla jakiego obszaru gminy zostały one wyliczone, przedstawia aneks 1.

Charakterystyka zmiennych rozwoju społeczno-gospodarczego

1. Dostępność przestrzenna

Tytułowe zagadnienie jest bardzo szerokim obszarem badawczym, co wynika z pojemnej definicji terminu „dostępność”, oznaczającego obszar, miejsce lub rzecz, które są osiągalne (Taylor 1999, s. 11). Istnieje wiele podejść do pomiaru tego problemu w zależności od przedmiotu badania. W literaturze spotyka się prace dotyczące dostępności różnego rodzaju, m.in. transportowej (ESPON 2015, Rosik i in. 2017, Guzik i Kołoś 2021), do usług publicznych (Taylor 1999, GUS 2018) czy rynku pracy (Reggiani i in. 2011, Norman i in. 2017). Wspólnym mianownikiem badań nad tym problemem są przestrzeń oraz czas, będące głównymi cechami dostępności – niezależnie od tego, co jest poddawane analizie. Ponadto cechy te pozwalają na obiektywny pomiar dostępności (wyrażonej np. w czasie dojazdu lub oczekiwania), umożliwiający stałe monitorowanie zmian – w odróżnieniu od badań opartych na subiektywnych odczuciach respondentów.

Zestaw wskaźników użytych do pomiaru składowej syntetycznej „dostępność przestrzenna” został skonstruowany tak, by jak najlepiej odzwierciedlić jej różne wymiary oraz umożliwić obserwację zmian w osiągalności dóbr i usług przez lokalne społeczności, a także dostęp spoza gminy do jej szeroko rozumianych zasobów (tabela IV.1.). Wszystkie miary tej składowej zostały skonstruowane zasadniczo na podstawie danych pozyskanych z dwóch źródeł. Pierwszym jest *Ankieta gminna* (metodyka opisana w rozdziale II), a drugim – Centralna Ewidencja Pojazdów i Kierowców (CEPiK).

Z dwóch pierwszych wskaźników można odczytać informację: W1 – o czasie dojazdu samochodem do stolicy województwa, w którym jest położona gmina, oraz W2 – o czasie dojazdu do najbliższego położonego miasta powiatowego o dużym znaczeniu dla lokalnego rynku pracy (bez względu na przynależność administracyjną). Mimo że konstrukcja obu miar jest tożsama, to każda z nich niesie inny ładunek informacyjny. Czas dojazdu do stolicy województwa jest miarą dostępności przestrzennej obszarów wiejskich do miast w ujęciach krajowym i regionalnym. Im krótszy czas dojazdu, tym wyższa dostępność do rynku pracy, usług wyższego rzędu, administracji wojewódzkiej czy rozrywki. Przeciętny czas

dojazdu do stolicy regionu w 2019 r. wynosił 70 minut – o 10 minut mniej niż w latach 2015 i 2010. Ta wyraźna poprawa nastąpiła wskutek intensywnej rozbudowy sieci dróg ekspresowych i autostrad, która w latach 2010–2019 wydłużyła się z 1316 do 4027 km (Koziarski 2021, s. 228).

Mimo lepszego skomunikowania między- i wewnątrzregionalnego autorzy raportu *Wpływ polityki spójności na rozwój obszarów wiejskich* (MFIPR 2019, s. 48) wskazują, iż „niewystarczające zagęszczenie [...] węzłów drogowych może sprawiać, że wybudowana na obszarach wiejskich infrastruktura liniowa służy raczej potrzebom miast położonych wzdłuż jej przebiegu”. Brak poprawy dostępności komunikacyjnej lub nawet jej pogorszenie na terenach położonych z dala od węzłów komunikacyjnych zauważają też inni badacze (por. Fiedeń 2019, Komornicki 2019).

W związku z powyższym druga ze wskazanych miar ma informować o dostępności mieszkańców do rynku lokalnego, z którego korzystają na co dzień (W2). Przeciętnie dojazd do miasta powiatowego zajmuje w Polsce 20 minut i ta wartość nie zmienia się od 2010 r. Oba wymienione wskaźniki dostępności są ze sobą słabo skorelowane ($r = 0,144$), a zatem czas dojazdu do stolicy województwa nie jest współzależny z czasem dojazdu do miasta o lokalnym znaczeniu. Porównując każdą z miar w przedziale dziesięcioletnim pomiędzy pierwszym i ostatnim badaniem MROW (2010–2019), obserwujemy istotną stabilność rozkładu przestrzennego natężenia cechy. Potwierdza to wysoki współczynnik korelacji ($r = > 0,9$).

Wymagającym pogłębienia faktem jest to, że urzędy gmin nie zawsze wymieniały siedzibę powiatu, w którym leży ankietowana gmina, jako miasto najważniejsze dla lokalnego rynku pracy – tak było w przypadku 248 gmin (11,5%, $N = 2157$). To może wskazywać na kilka zjawisk: konkurencję o pracowników ze strony innych ośrodków miejskich (zwłaszcza dużych), niedostatecznie rozwiniętą infrastrukturę transportową niektórych miast powiatowych czy niedopasowanie podziału administracyjnego do faktycznych powiązań miejsko-wiejskich (por. OECD 2022).

Miarą powiązaną z siecią transportową jest odsetek sołectw, do których dochodzą drogi o utwardzonej nawierzchni (W4), mówiący o dostępności drogowej wewnątrz gmin. Mediana tego wskaźnika od 2010 r. wynosi niezmiennie 100%, a więc przeciętnie w kraju ze wszystkich sołectw w gminie możliwy jest dojazd

Tabela IV.1.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „dostępność przestrzenna” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna		DOSTĘPNOŚĆ PRZESTRZENNA (DP)				
Numer wskaźnika	W1	W2	W3	W4	W5	W6
Wskaźnik empiryczny	Przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego według przynależności administracyjnej danej gminy	Przeciętny czas dojazdu do najbliższego położonego miasta powiatowego o znaczącej roli dla lokalnego rynku pracy	Odsetek sołectw w gminie skomunikowanych bez przesiadek transportem publicznym (przystanek autobusowy lub kolejowy), z wyłączeniem transportu szkolnego	Odsetek sołectw, do których dochodzi droga o utwardzonej nawierzchni	Liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców	Odsetek starych samochodów (wyprodukowanych przed 2009 r.) w ogólnej liczbie zarejestrowanych aut
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Destymulanta	Destymulanta	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta	Destymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej	20	10	20	15	15	20
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	M_W	M_W	M_W	M_W	M_W	M_W
Instytucja udostępniająca dane ^b	Ankieta	Ankieta	Ankieta, GUS	Ankieta, GUS	CEPiK, GUS	CEPiK
Mediana MROW 2014	80,0	20,0	83,3	100,0	46,6	86,2
Mediana MROW 2016	80,0	20,0	83,3	100,0	54,7	87,4
Mediana MROW 2018	80,0	20,0	82,1	100,0	53,6	88,8
Mediana MROW 2022	70,0	20,0	83,3	100,0	61,5	90,4
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-160, 160]	[-100, 100]	[-80, 80]	[0]	[-190, 190]	[-130, 130]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,872	0,812	0,599	0,744	0,807	0,909
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (DP) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,460	-0,253	0,593	0,265	-0,092	-0,305
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,286	-0,169	0,213	0,178	-0,003	-0,595
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	45,2	52,9	30,5	9,3	21,9	7,3
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	45,3	49,6	34,8	5,4	23,9	5,9

a M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem).

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji τ u Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

do siedziby samorządu lokalnego utwardzoną drogą. Jednak niewielki odsetek sołectw (2,2%) wciąż nie ma dostępu do drogi tego typu.

Wskaźnikiem mierzonym na poziomie jednostek pomocniczych gminy jest także odsetek sołectw skomunikowanych bez przesiadek transportem publicznym (przystanek autobusowy lub kolejowy), z wyłączeniem transportu szkolnego (W3). Jego konstrukcja jest zbieżna m.in. ze wskazywanymi przez Wiesława Starowicza (2001) cechami jakości usług przewozowych, wśród których wymienia on „bezpośredniość”, to znaczy możliwość dotarcia do celu bez konieczności przesiadania się. Przeciętnie w gminie wiejskiej lub miejsko-wiejskiej dostęp do transportu publicznego mają mieszkańcy 83% sołectw i ta wartość jest stała w badanym okresie. Jednak relatywnie wysoka mediana dla całej zbiorowości gmin rozmywa skalę problemu, bowiem bez dostępu do tak rozumianego transportu zbiorowego znajduje się ponad 10,5 tys. sołectw w skali całego kraju (25,8%). Wskaźnik odznacza się stosunkowo niską dynamiką zmian pozycji gmin w szeregach dla danych z lat 2010 i 2019 (+/-80 pozycji), a w porównaniu do pozostałych wskaźników składowej jest w badanych latach najmniej (choć i tak względnie wysoko) stabilny przestrzennie ($r = 0,6$). Warto podkreślić, że obserwowany w Polsce regres transportu publicznego poza miastami (por. Trammer 2012, Komorowski i Stanny 2017, Brzóska i Swianiewicz 2020) nasilił się w okresie pandemii COVID-19 (Wielechowski i in. 2020). Ponadto wyniki IV Ankiety gminnej MROW, realizowanej na próbie gmin w drugiej połowie 2020 r., ujawniają, że transport lokalny (wraz ze szkolnym) był jedną z najczęściej wskazywanych kategorii malejących wydatków w budżecie gminy.

Jednym ze skutków pogarszającej się oferty transportu zbiorowego na obszarach wiejskich, jak sygnalizuje Michał Wolański (2019, s. 3), jest wzrost „nieefektywnego wykorzystania transportu indywidualnego”, co może prowadzić do tzw. zjawiska wykluczenia społecznego z mobilności, które dotyczy osoby nieposiadającej samochodu (*mobility-related social exclusion*) (Kenyon i in. 2003). W latach 2010–2019 liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców (W5) wzrosła o ponad 30% (z 46 do 62)⁶ i pozostała bardzo wysoko skorelowana

⁶ Część zarejestrowanych samochodów to tzw. pojazdy archiwalne („martwe dusze”), czyli niewyrejestrowane, w przypadku których upłynęło ponad 10 lat od daty pierwszej rejestracji w Polsce i w okresie sześciu lub więcej lat nie wpłynął żaden komunikat aktualizujący. IBRM Samar (2019) podał, że w 2018 r. „martwe dusze” stanowiły 26% wszystkich samochodów osobowych zarejestrowanych w Polsce.

z danymi z I etapu MROW ($r = 0,807$), mimo relatywnie dużej zmienności pozycji gmin w rankingu (± 190). W tym kontekście wzrost liczby samochodów osobowych jest nie tylko skutkiem niedostatecznej oferty transportu zbiorowego, lecz także, jak dowodzi Tomasz Komornicki (2011, s. 107), „jednym z elementów spirali” jego dalszego regresu. Spośród wszystkich zarejestrowanych aut tylko co dziesiąte zostało wyprodukowane w 2009 r. lub później (W6). Odsetek tzw. starych samochodów stopniowo się zwiększa – w badanym okresie o 5 p.p., osiągając wartość 90,4% (korelacja między danymi wyniosła $r = 0,909$). Dla porównania analogiczna wartość dla miast na prawach powiatu wynosi 65%⁷. Wskaźnik charakteryzuje bardzo niski współczynnik zmienności, a przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między danymi z lat 2010 i 2019 (± 130) wskazuje na istniejące średnio intensywne przesunięcia gmin w rankingu.

Scharakteryzowane wyżej wskaźniki empiryczne posłużyły do oceny dostępności przestrzennej obszarów wiejskich za pomocą miary syntetycznej (rysunek IV.1.). Najwyższą ocenę zanotowały gminy położone w pobliżu miast, co jest widoczne przede wszystkim wokół stolic województw (np. rozległe strefy wokół Warszawy, Szczecina, Poznania, Wrocławia), jak również mniejszych miast we właściwie wszystkich województwach. Strefa bardzo wysokiej oraz wysokiej dostępności przestrzennej rozciąga się ponadto w Polsce południowej od okolic Lubina w województwie dolnośląskim, przez Wrocław, województwo opolskie, konurbację górnośląską, aż po województwa małopolskie i podkarpackie – do granicy z Ukrainą. Ta linia odpowiada w przybliżeniu przebiegowi autostrady A4, której poszczególne odcinki były oddawane do użytku do 2016 r. W całym kraju można zauważyć – w porównaniu do wyników I etapu badania – poprawę dostępności przestrzennej wzdłuż innych zmodernizowanych dróg szybkiego ruchu (np. S8 od granicy województwa podlaskiego do Białegostoku). Największa wśród analizowanych wskaźników korelacja rozkładów przestrzennych z miarą syntetyczną dotyczy W1 ($T = -0,460$) oraz W3 ($T = 0,593$); współzależność pozostałych jest niska.

Rozkład przestrzenny miary syntetycznej ukazuje zależność poziomu dostępności przestrzennej od odległości od centrum administracyjnego województwa, co jest najbardziej widoczne w województwach mazowieckim, zachodniopomorskim

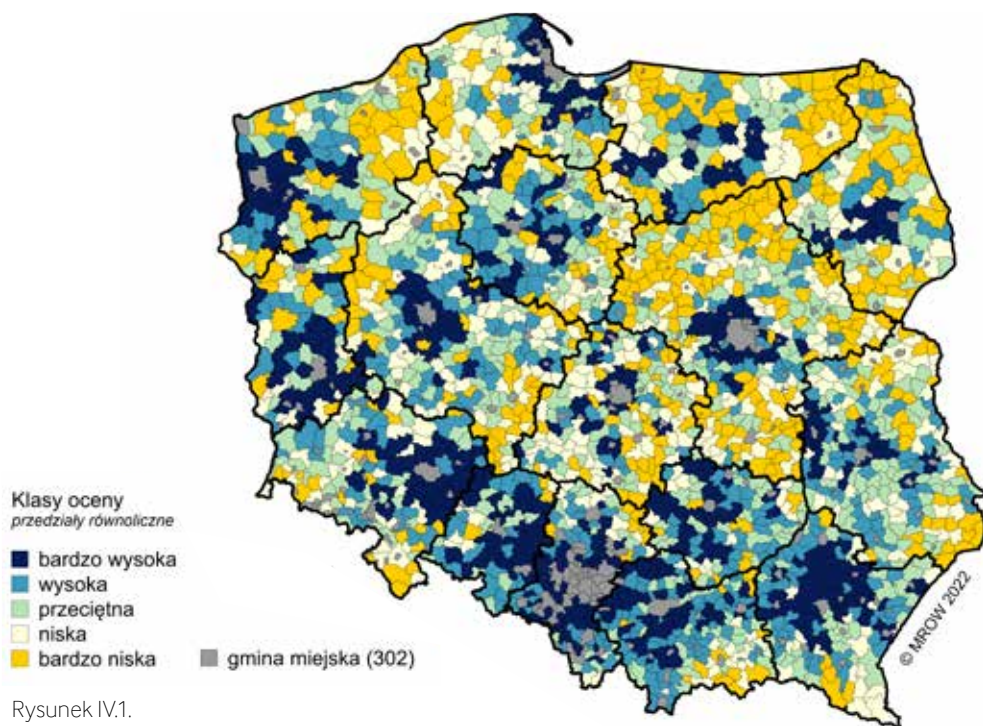
⁷ Obliczenia na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS (transport i łączność; pojazdy).

skim, pomorskim i podlaskim. Obszary niskiej oraz bardzo niskiej klasy oceny dostępności przestrzennej występują poza strefą oddziaływania tych ośrodków i wraz ze wzrostem odległości od nich tworzą zwarte klastry (ta prawidłowość niekiedy jest przełamana lokalizacją miast subregionalnych, np. Płocka, Słupska, Suwałk). Podobnie jak w poprzednich latach, klastry te występują na stykach granic województw pomorskiego i zachodniopomorskiego, mazowieckiego, podlaskiego i warmińsko-mazurskiego, wielkopolskiego i lubuskiego, a także w rejonach peryferyjnych większości województw (np. na północny zachód oraz południe od Warszawy, na południe od Łodzi, w strefach przygranicznych, m.in. w województwach lubelskim i dolnośląskim). Wskazane obszary można uznać za problemowe pod kątem rozpatrywanego zagadnienia, bowiem podczas analizy poszczególnych wskaźników dochodzi się do wniosku, że większość z gmin w tych obszarach równocześnie jest wykluczona z optymalnej sieci transportowej, nie ma odpowiedniej oferty transportu publicznego, a tamtejsza komunikacja opiera się na transporcie indywidualnym, w którym wyraźnie dominują samochody co najmniej kilkunastoletnie (zob. rysunki IV.4.–IV.15.).

W ujęciu regionalnym relatywnie najniższa ocena dostępności przestrzennej, określona jako udział powyżej 50% gmin w regionie przynależnych do dwóch dolnych klas, wystąpiła w województwach łódzkim, mazowieckim, podlaskim, pomorskim i warmińsko-mazurskim (rysunek IV.2.). W wymienionych regionach niski udział gmin o bardzo dobrej dostępności przestrzennej świadczy o silnej koncentracji ludności wokół centralnego miasta regionu. Te gminy skupiają się w tzw. miejskich obszarach funkcjonalnych stolic regionalnych i, oprócz nielicznych wyjątków, nie występują poza tymi strefami.

Województwa o relatywnie najkorzystniejszej strukturze oceny syntetycznej miary dostępności przestrzennej pokrywają się z wymienionymi już wcześniej regionami odznaczającymi się gęstą siecią osadniczą, wysoką podażą transportu publicznego i względnie niewysokim „uzależnieniem” od komunikacji indywidualnej; są to województwa małopolskie, opolskie, podkarpackie i śląskie. Ten obszar kraju notuje najwyższe wskaźniki gęstości zaludnienia, co jest także wysoko skorelowane z relatywnie wysoką liczbą ludności na jedną miejscowość wiejską (Frenkel i in. 2019, s. 101–113).

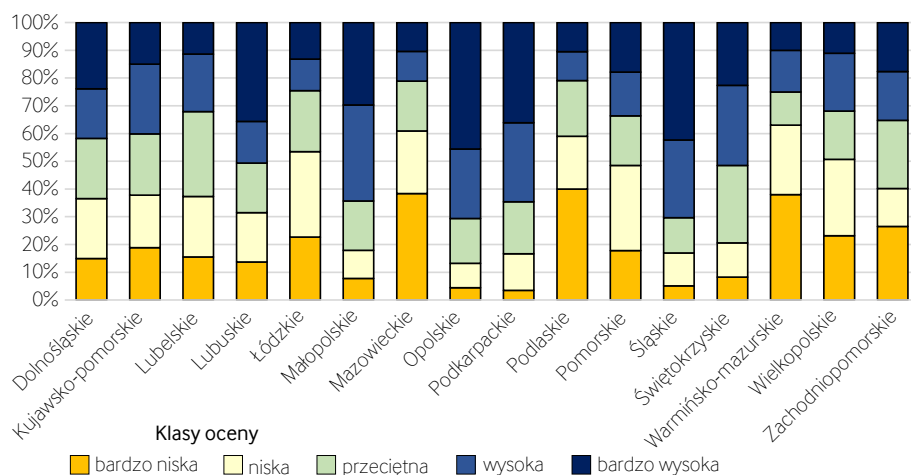
Porównując wyniki badań opublikowanych w MROW 2014 i MROW 2022, a więc zrealizowanych w latach 2010 i 2019, wnioskujemy, że rozkład przestrzen-

Rysunek IV.1.

Syntetyczna miara oceny w zakresie dostępności przestrzennej (DP)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

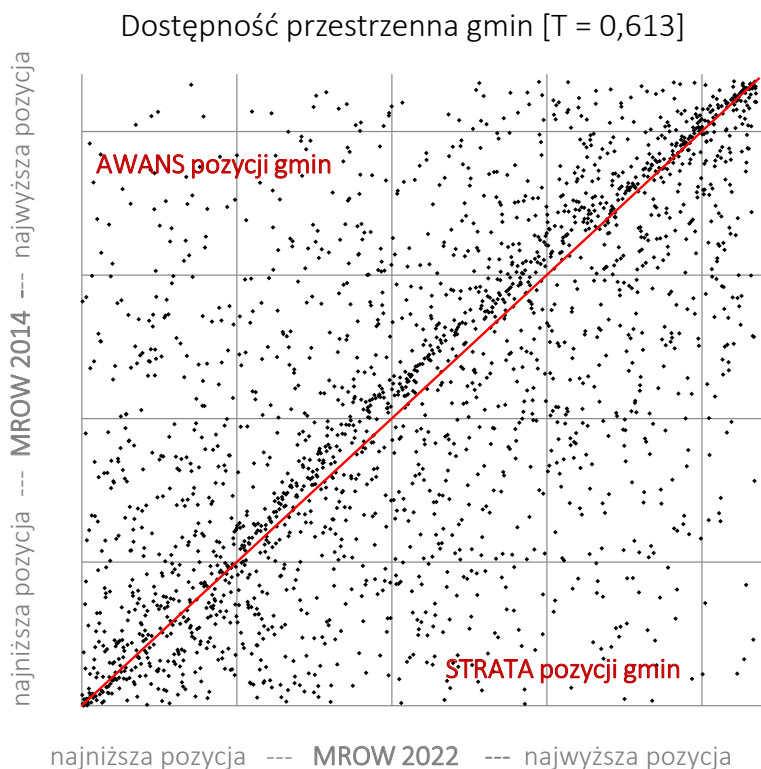

Rysunek IV.2.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „dostępność przestrzenna” w podziale na województwa (w %)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

ny oceny poziomu dostępności przestrzennej w Polsce jest względnie trwały. Współczynnik korelacji τ Kendalla między szeregami rangowymi gmin dla obu badanych momentów wyniósł $T = 0,613$. Na wykresie na rysunku IV.3. wyraźna część gmin z drugiego i trzeciego kwartyla lokuje się nad przekątną rozkładu, co wskazuje na częstszy awans tych gmin na skali pozycji.

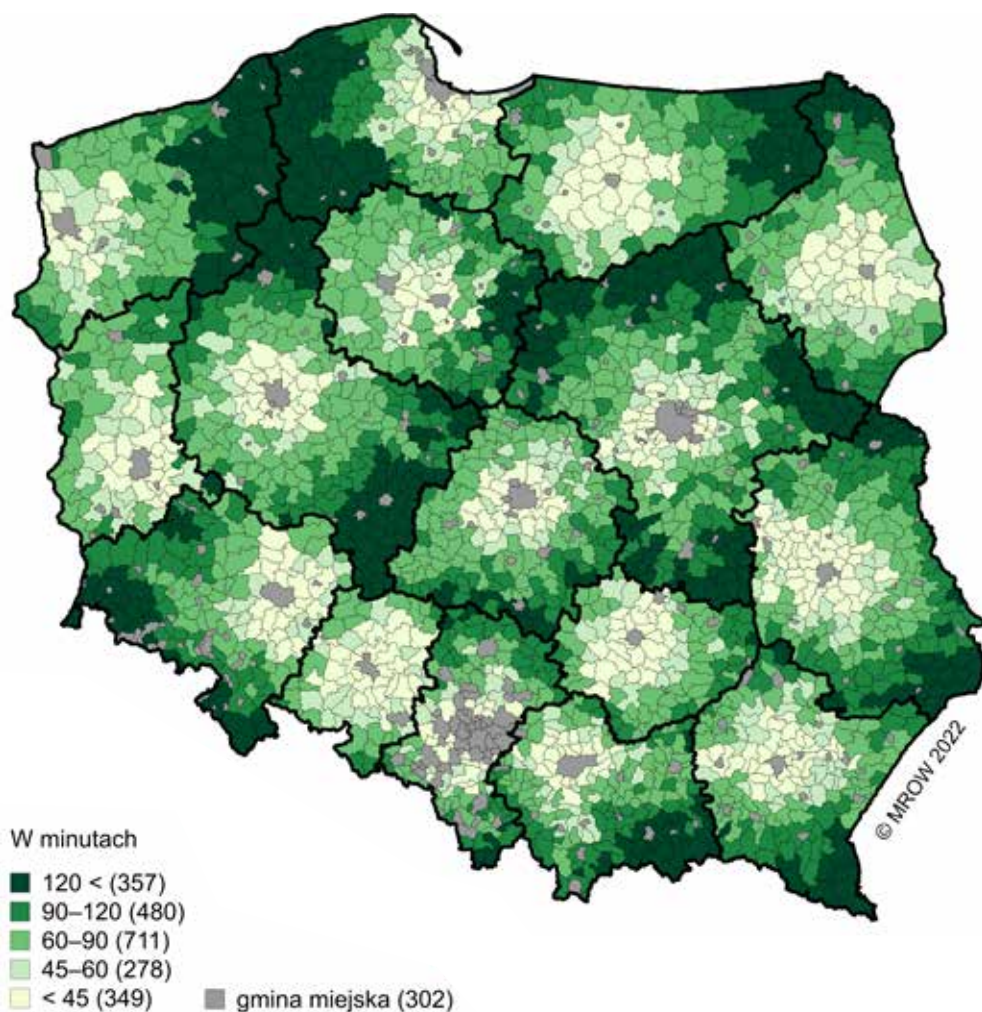

Objaśnienia: T – współczynnik korelacji τ Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

Rysunek IV.3.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie dostępności przestrzennej dla lat 2010 i 2019

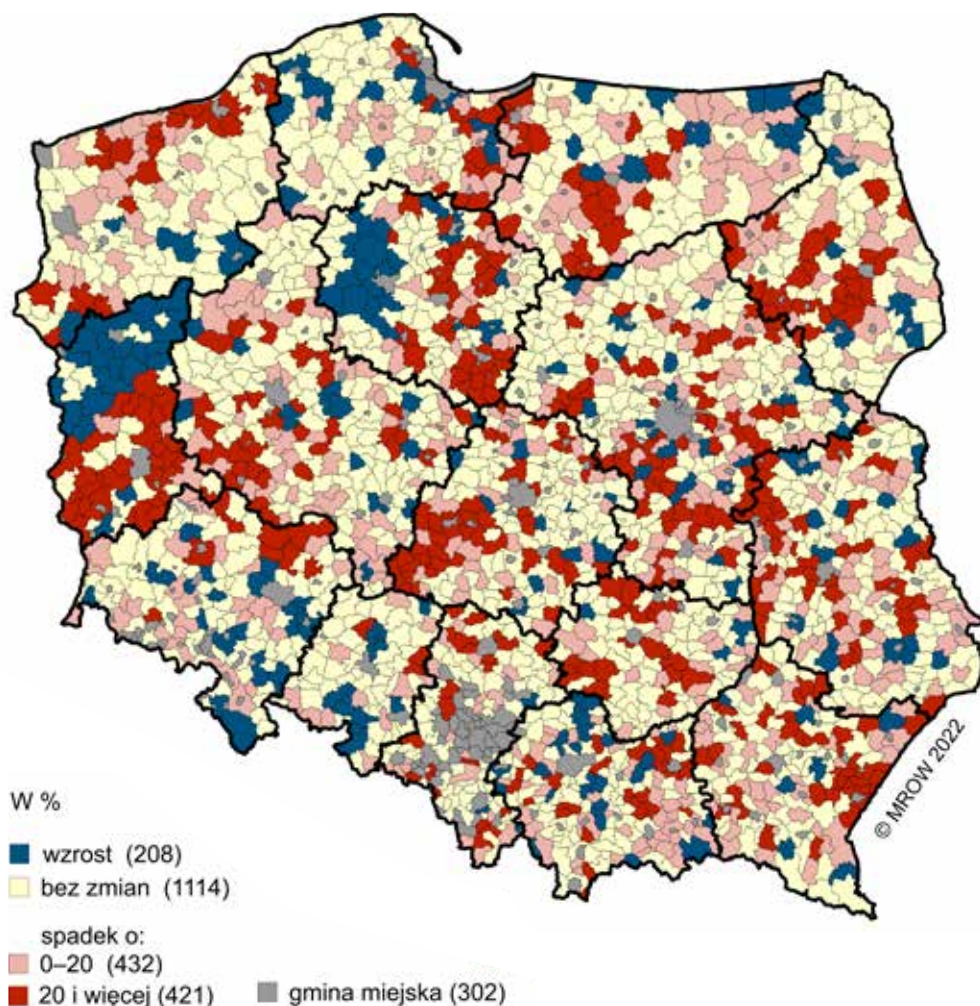
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.4.

Przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego według przynależności administracyjnej danej gminy (W1)

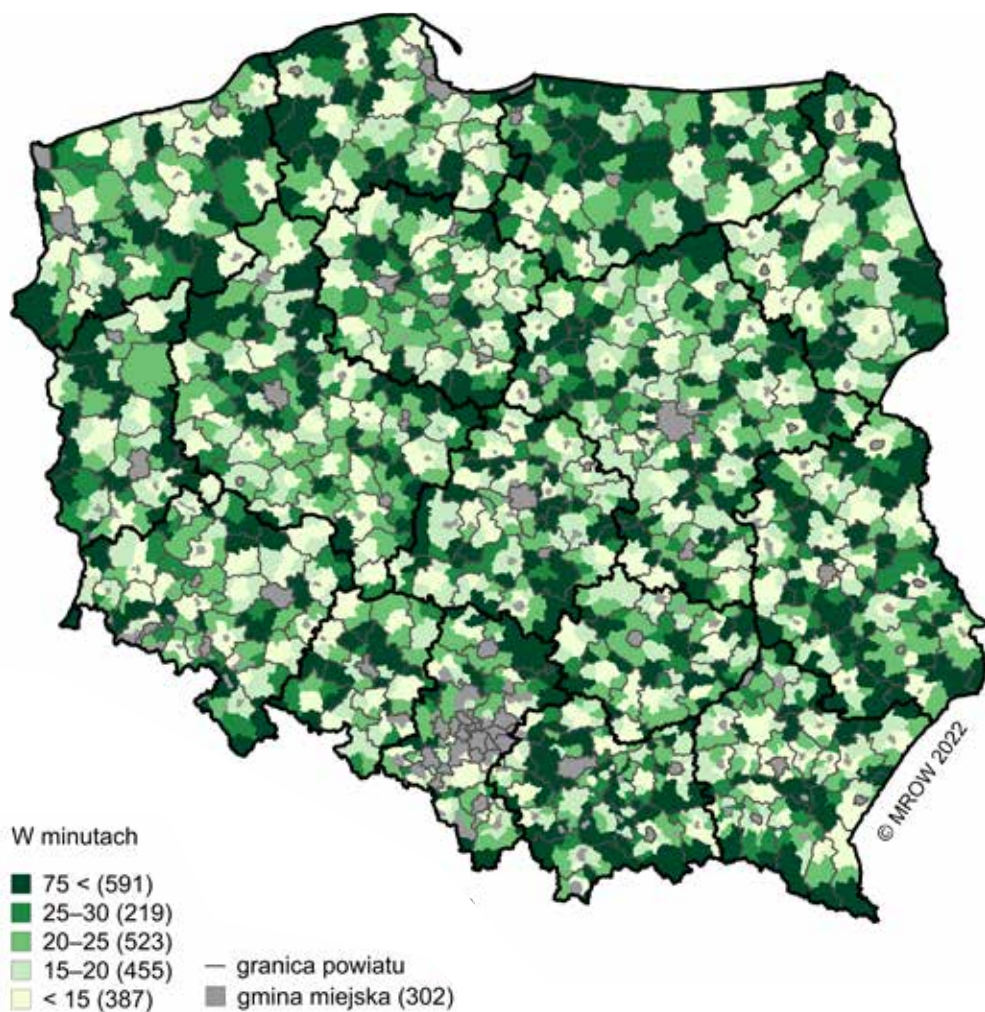
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników IV Ankiety gminnej.

Rysunek IV.5.

Zmiana wartości wskaźnika W1 (przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego według przynależności administracyjnej danej gminy) między MROW 2014 i MROW 2022

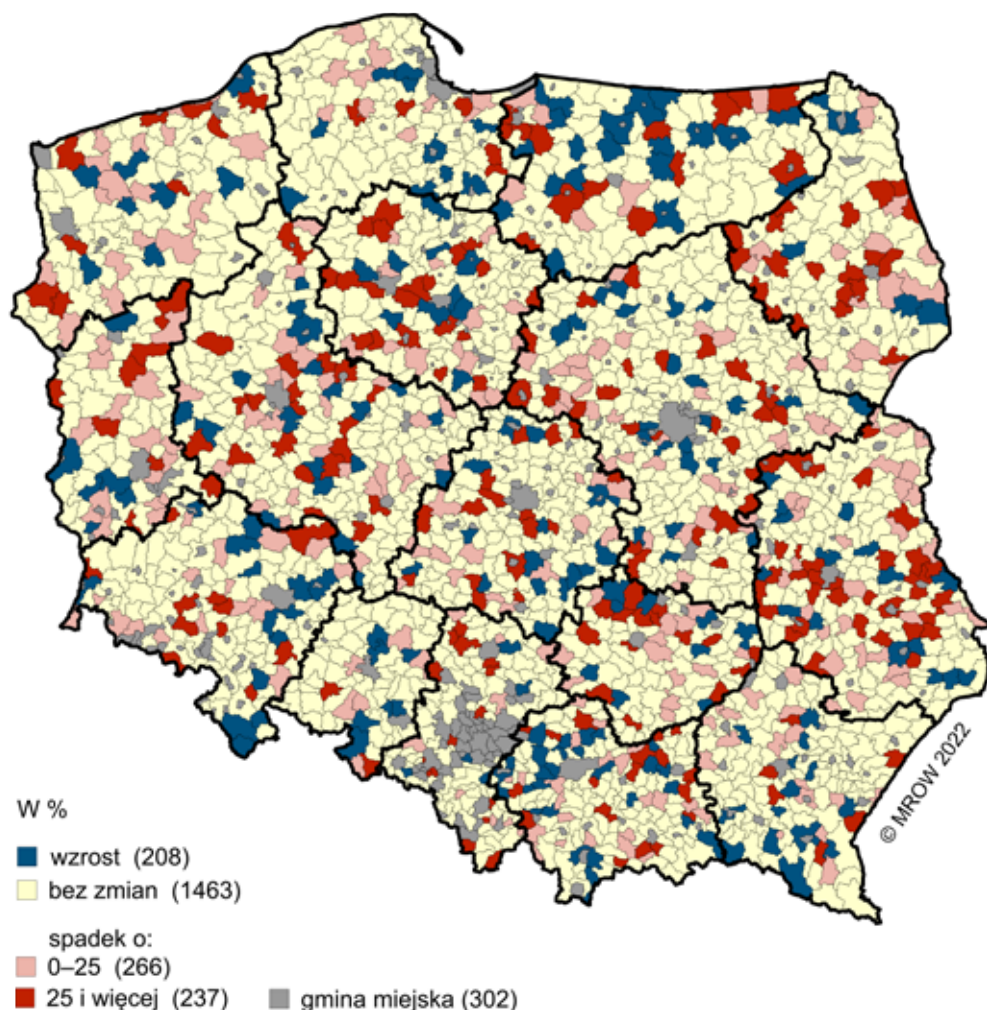
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.6.

Przeciętny czas dojazdu do najbliższego położonego miasta powiatowego o znaczącej roli dla lokalnego rynku pracy (W2)

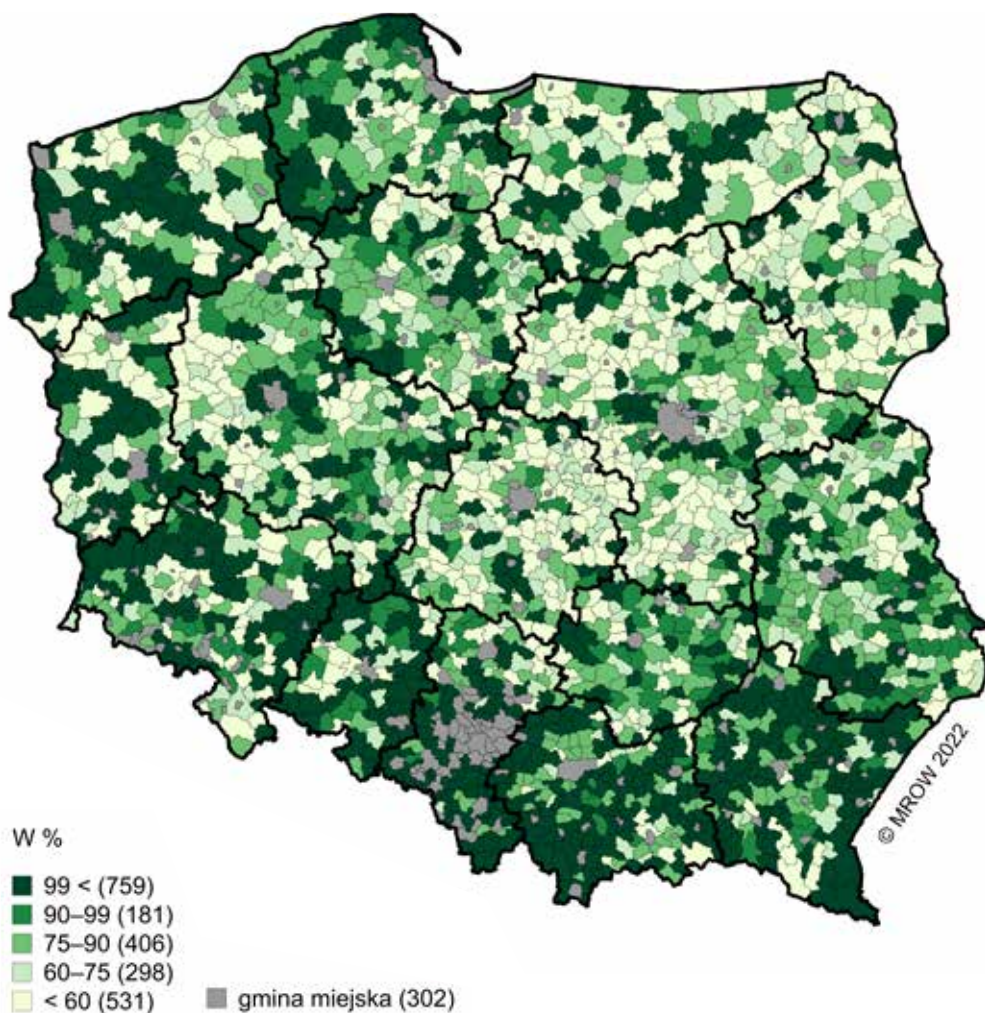
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników IV Ankiety gminnej.

Rysunek IV.7.

Zmiana wartości wskaźnika W2 (przeciętny czas dojazdu do najbliższego położonego miasta powiatowego o znaczącej roli dla lokalnego rynku pracy) między MROW 2014 i MROW 2022

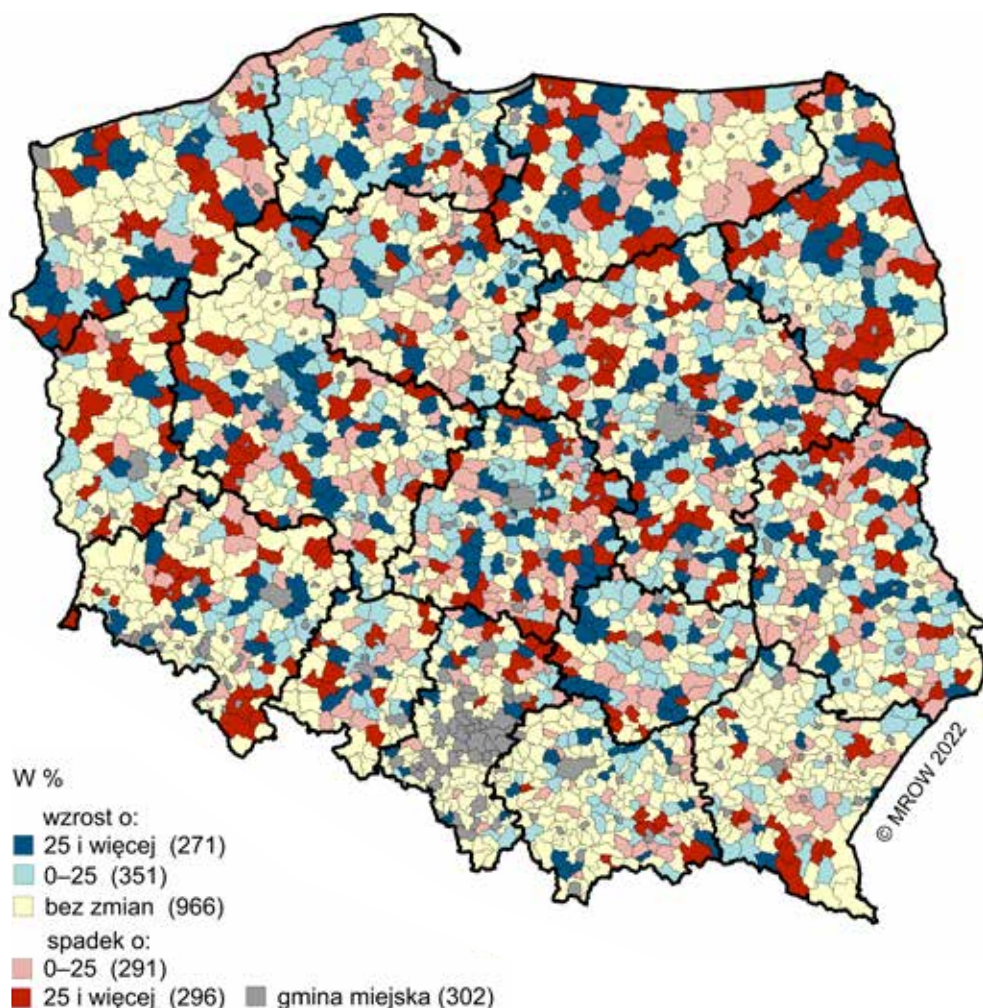
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.8.

Odsetek sołectw w gminie skomunikowanych transportem publicznym (przystanek autobusowy lub kolejowy), z wyłączeniem transportu szkolnego (W3)

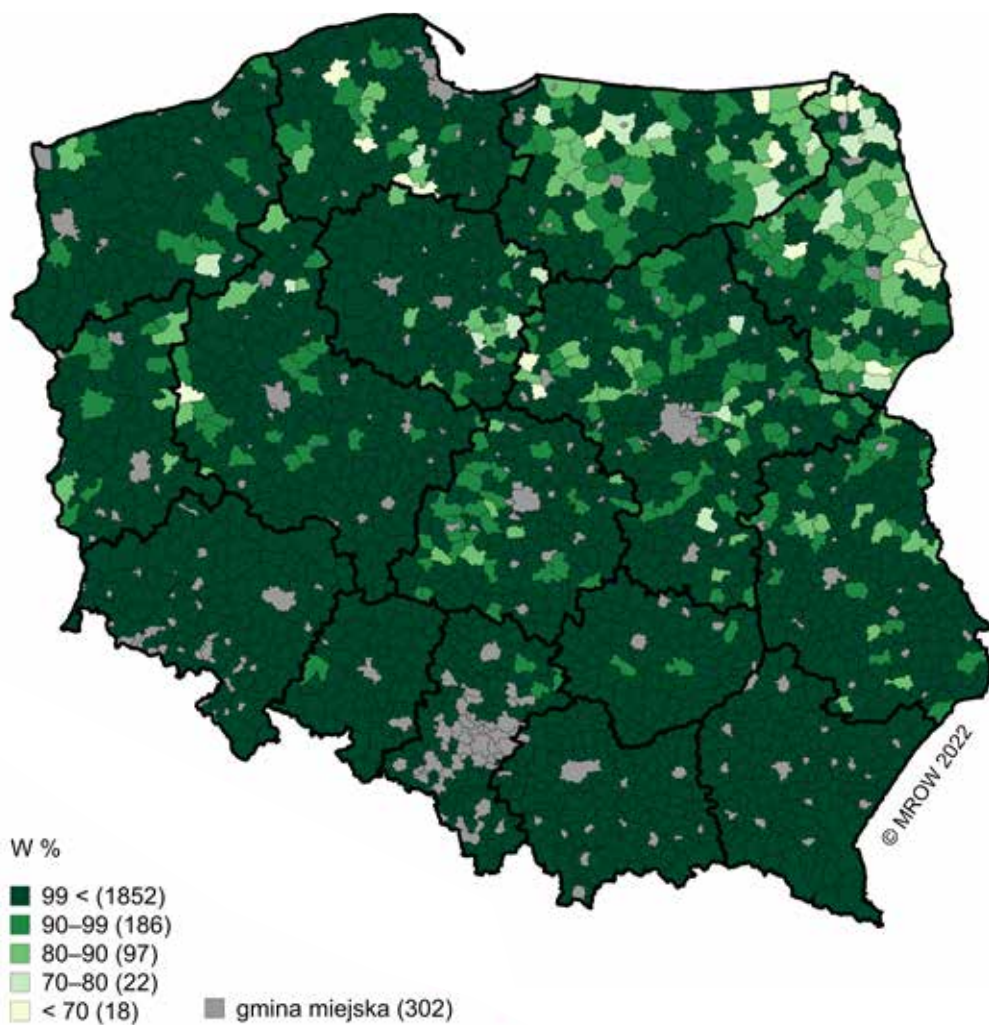
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników IV Ankiety gminnej danych GUS.

Rysunek IV.9.

Zmiana wartości wskaźnika W3 (odsetek sołectw w gminie skomunikowanych transportem publicznym [przystanek autobusowy lub kolejowy], z wyłączeniem transportu szkolnego) między MROW 2014 i MROW 2022

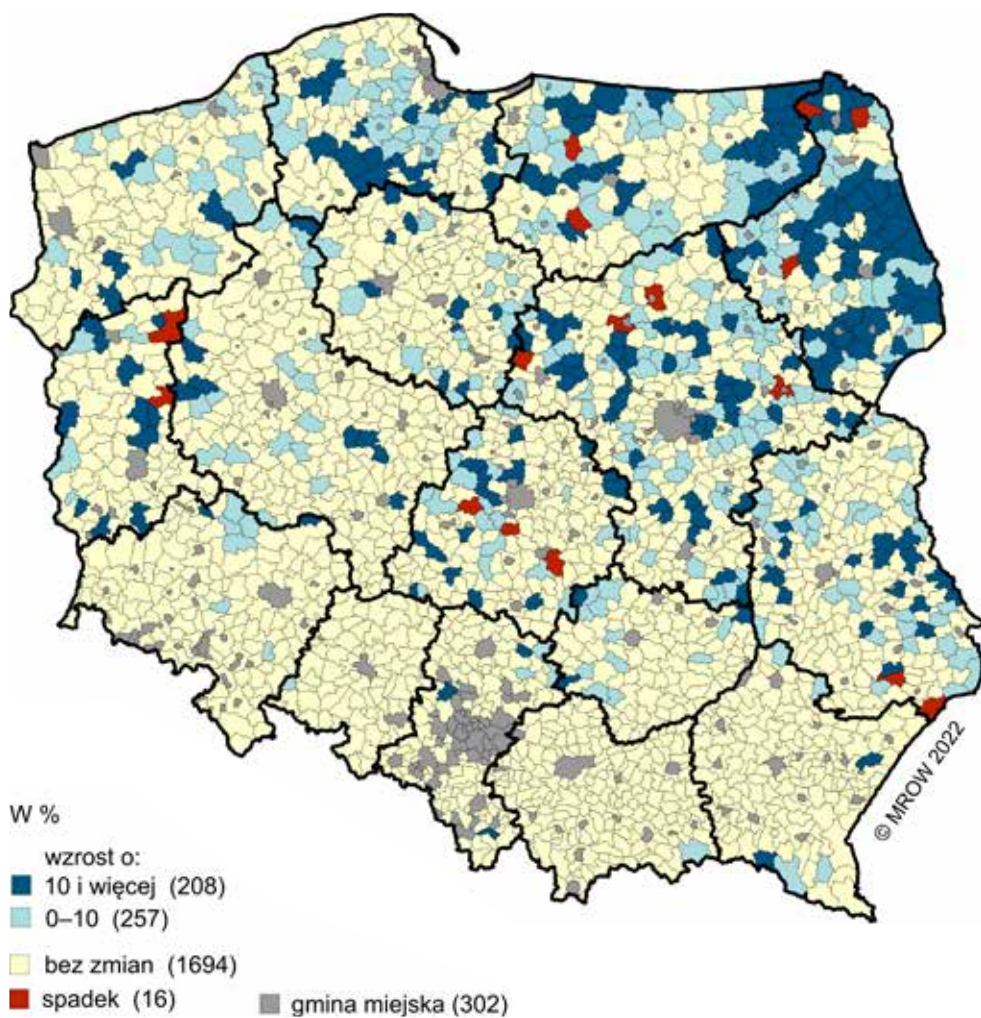
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.10.

Odsetek sołectw, do których dochodzi droga o utwardzonej nawierzchni (W4)

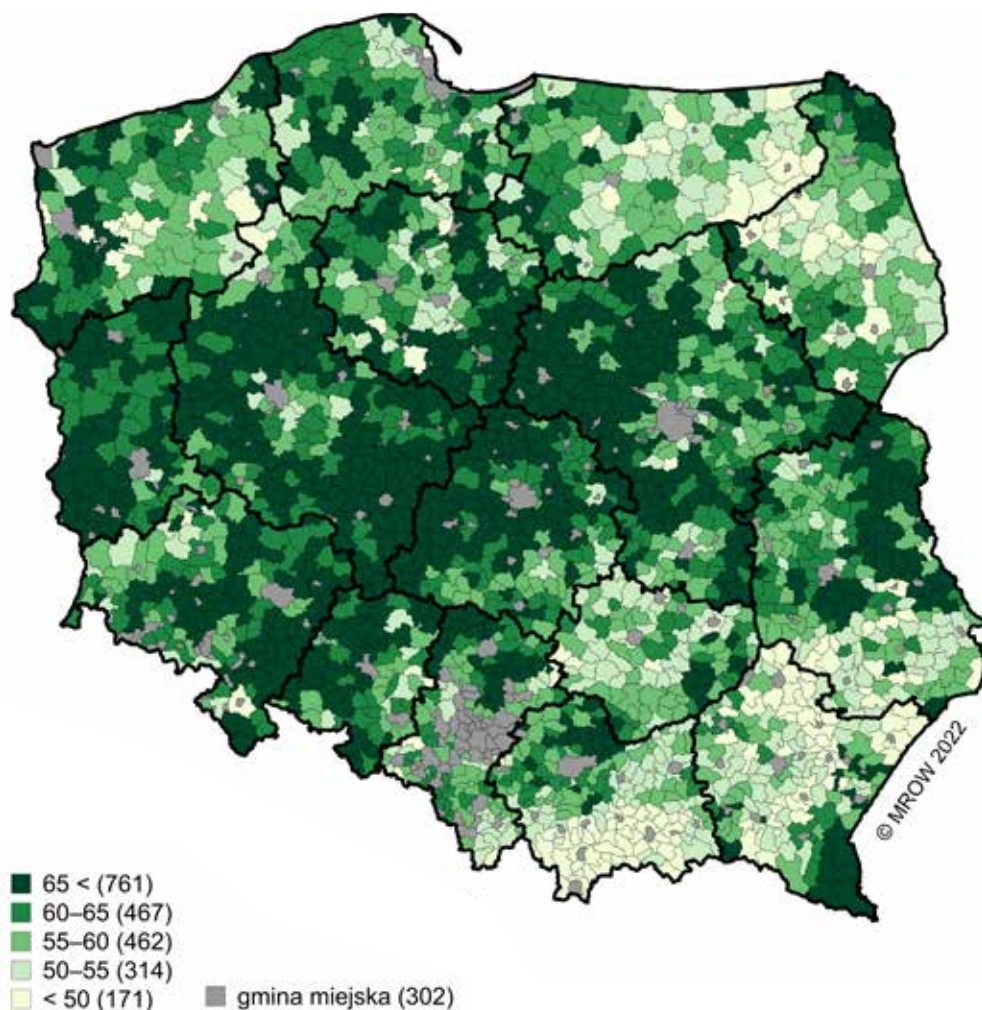
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników IV Ankiety gminnej danych GUS.

Rysunek IV.11.

Zmiana wartości wskaźnika W4 (odsetek sołectw, do których dochodzi droga o utwardzonej nawierzchni) między MROW 2014 i MROW 2022

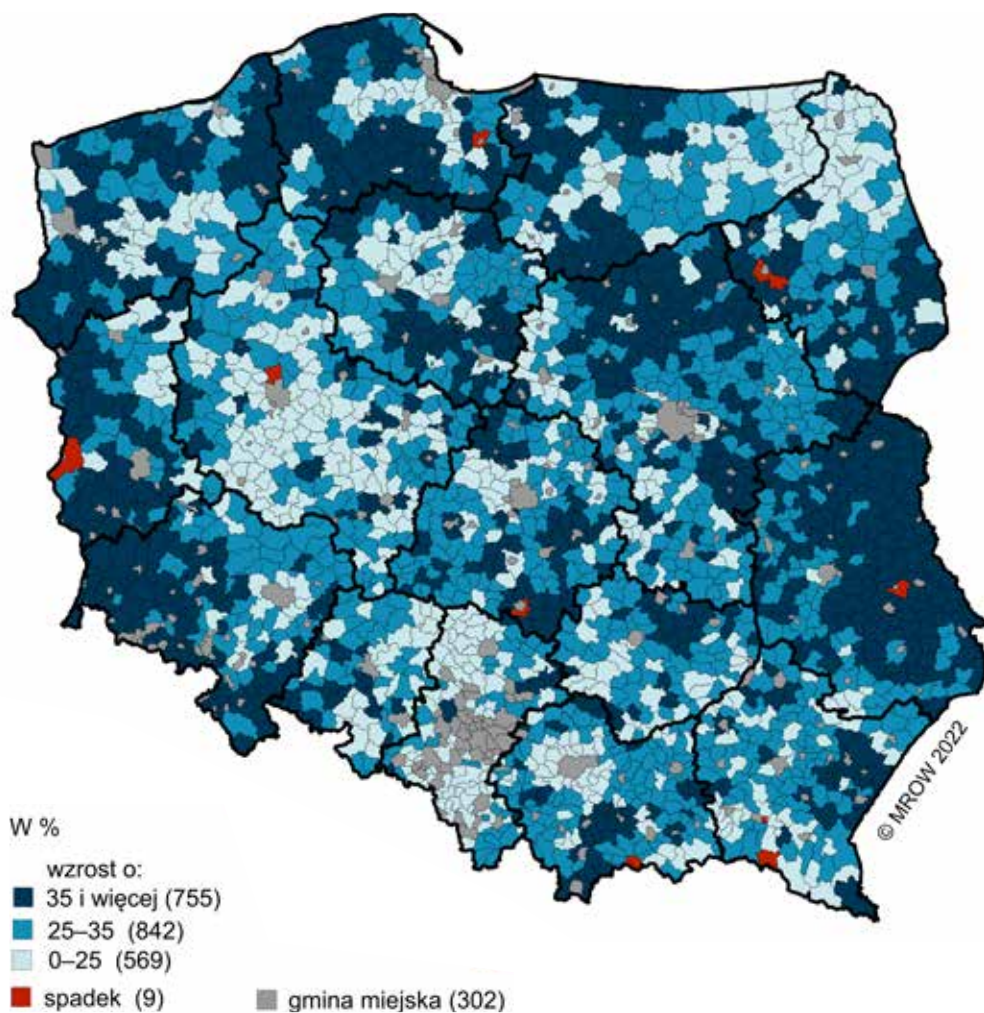
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.12.

Liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców (W5)

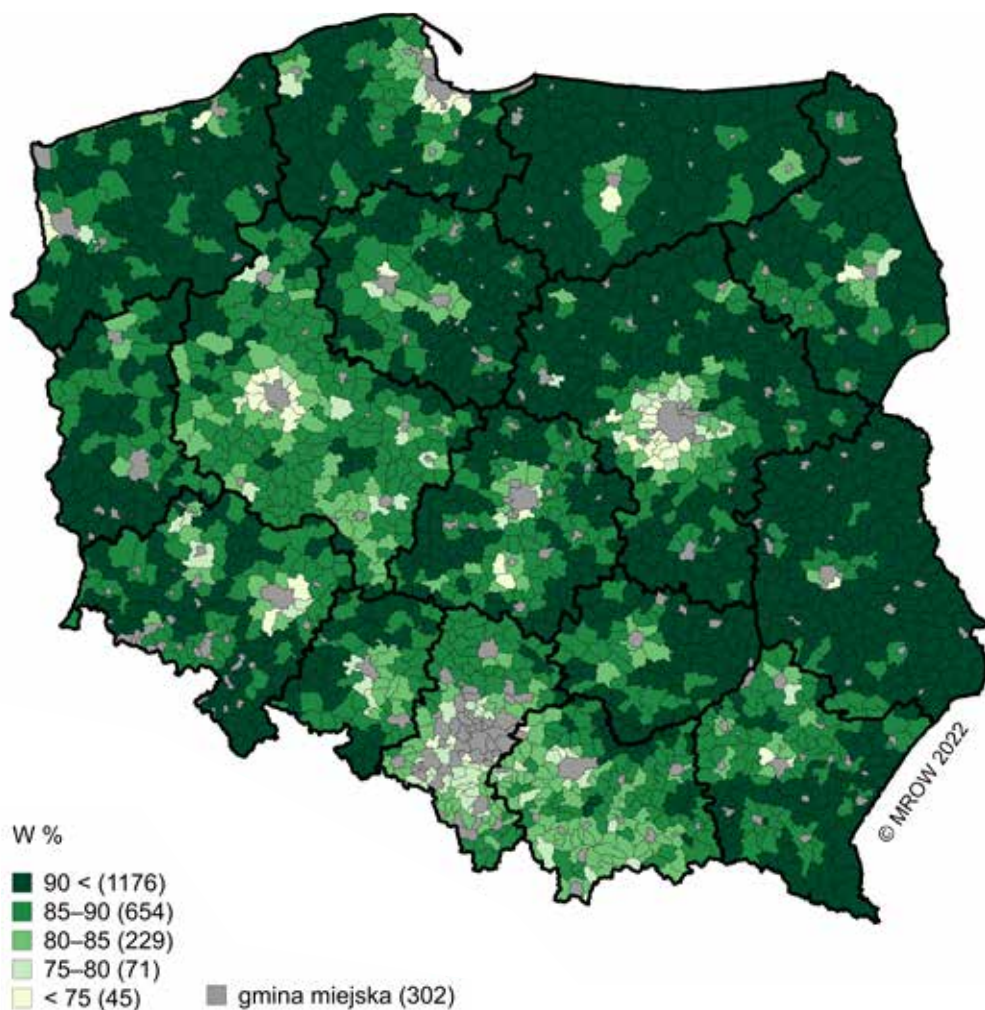
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CEPIK i GUS.

Rysunek IV.13.

Zmiana wartości wskaźnika W5 (liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców) między MROW 2014 i MROW 2022

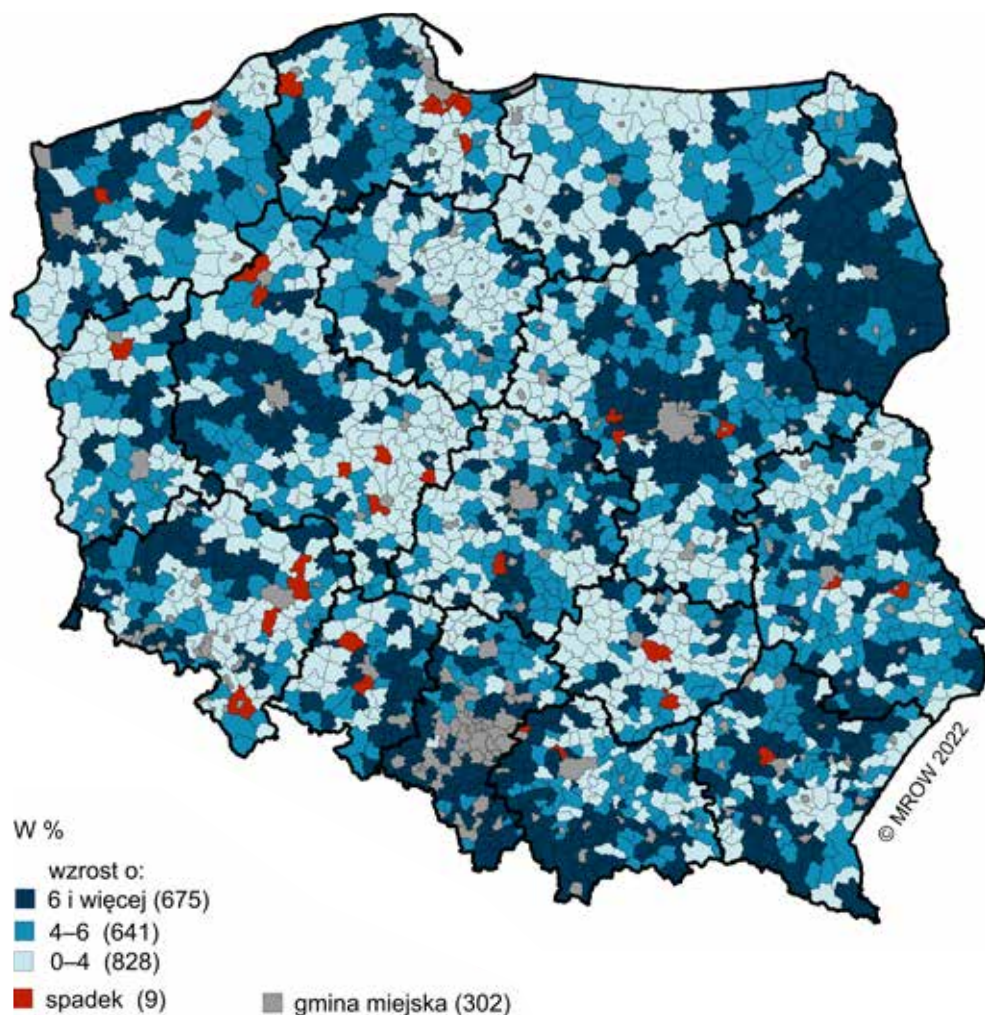
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.14.

Odsetek starych samochodów (wyprodukowanych przed 2009 r.) w ogólnej liczbie zarejestrowanych aut (W6)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CEPIK.

Rysunek IV.15.

Zmiana wartości wskaźnika W6 (odsetek starych samochodów [wyprodukowanych przed 2009 r.] w ogólnej liczbie zarejestrowanych aut) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

2. Stopień dezagraryzacji gospodarki lokalnej

Pojęcie dezagraryzacji weszło do słowników stosunkowo niedawno i nie zawsze jest mu przypisywany ten sam sens (Musiał 2007, Rosner i Stanny 2018). Niektórzy rozumieją przez nie zmniejszanie się skali sektora rolnego, a więc np. ogólnego wolumenu produkcji rolniczej, czy wypadanie ziemi z użytkowania rolniczego, co odnosi się do zmian w rolniczej przestrzeni produkcyjnej (Musiał i Musiał 2017, Wojewodziec 2014). Inni postrzegają ten proces przez pryzmat zmian w strukturze społecznej wsi, a więc kurczenia się klasy rolniczej (Bilewicz i Bukraba-Rylska 2021, Halamska i Stanny 2021). Zatem wydaje się, że jest to termin istotnie determinowany przez dyscyplinę, w ramach której porusza się dany badacz. W MROW, posiłkując się doświadczeniem analitycznym zespołu (m.in. Rosner [red.] 2007, Stanny 2008), przyjęto, że termin „dezagraryzacja” określa odchodzenie od modelu względnie monofunkcyjnej gospodarki rolniczej na wsi w kierunku wsi wielofunkcyjnej. Jednak ze względu na to, iż na wsi wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym obok rolnictwa – i zazwyczaj nie jego kosztem – pojawiają się inne funkcje gospodarcze, dookreśliśmy nazwę składowej jako „dezagraryzację struktury gospodarczej”. Ponadto, co potwierdzają kolejne etapy badań MROW, rozwój funkcji nierolniczych na wsi w dłuższym okresie może oznaczać warunek rozwoju również funkcji rolniczej.

Wyjaśnijmy nieco szerzej, jaka jest rola dezagraryzacji struktury gospodarczej wsi w rozwoju funkcji rolniczej i społeczności wiejskiej. Tradycyjnie na wsi skupiały się dwa kierunki aktywności gospodarczej mieszkańców: związana z rolnictwem i z leśnictwem. Jest to o tyle zrozumiałe, że oba te działy wiążą się z przestrzenią, ziemią rolniczą oraz lasami. Jednak w miarę upływu czasu (a także rozwoju nauk rolniczych, narzędzi wykorzystywanych przez rolników, powiązanej z nimi poprawy struktur rolnych itp.) zapotrzebowanie rolnictwa na pracę malało (Rosner i Stanny 2019) – było coraz mniejsze niezależnie od tego, czy liczyć je na 100 ha użytków rolnych, czy na dany wolumen produkcji gospodarstw. Równocześnie bowiem wzrastały plony ziemiopłodów, mleczność krów, liczba jaj od jednej nioski itp. (por. Zegar 2019). W krajach wysoko rozwiniętych rolnictwo daje obecnie zatrudnienie nie większej liczbie pracujących niż 1–3% (ILOSTAT 2021), a są to kraje dysponujące nadwyżkami produkcji rolniczej i eksportujące jej znaczne ilości (jak USA, Francja, Niemcy, Argentyna).

W Polsce obecnie zatrudnienie w rolnictwie znajduje (w zależności od źródła informacji) 8–9% ogółu zatrudnionych (ILOSTAT 2021, GUS 2022) i ten odsetek stale się zmniejsza. Jeżeli populację kraju ograniczymy tylko do mieszkańców obszarów wiejskich, to 19% osób aktywnych zawodowo pracuje w rolnictwie. Statystyki BAEL (2019) wskazują, że w gospodarstwach domowych związanych z rolnictwem pracuje 2,3 mln osób, a w samym rolnictwie – 1,3 mln. Oznacza to, że około 1 mln osób spośród posiadaczy gospodarstw rolnych i domowników pozostających z nimi we wspólnych gospodarstwach domowych nie angażuje się w pracę na rzecz gospodarstw rolnych (Stanny i Strzelecki 2020). Co więcej, wśród pracujących w gospodarstwach rolnych znajduje się pewna liczba osób, których praca nie jest w nich niezbędna. Ostatni raz badania tego zjawiska prowadził GUS w 1996 r. Wówczas około 20% zatrudnionych w gospodarstwach rodzinnych stanowiły osoby, których praca w gospodarstwach nie zwiększała ich produkcji, a więc osoby w rolnictwie zbędne (Frenkel 1998). Ile takich osób jest obecnie – nie wiadomo, ale na pewno zależy to od warunków lokalnego rynku pracy pozarolniczej. Wysokiemu zatrudnieniu w polskim rolnictwie sprzyja też rozdrobniona struktura agrarna, ale i ona, choć powoli, wykazuje tendencję do poprawy.

Zwracamy tu uwagę na to, że mowa o lokalnym rynku pracy. Część osób, których praca nie jest niezbędna w produkcji prowadzonej przez gospodarstwa, może je opuścić. Zazwyczaj takie osoby zakładają własne gospodarstwa domowe niezwiązane z rolnictwem lub migrują do miast (albo w ich sąsiedztwo). Jednak część musi pozostać w gospodarstwie np. ze względu na pozycję w rodzinie, planowane następstwo w gospodarstwie rodzinnym itp. Takie osoby podejmują pracę poza rolnictwem, ale mieszkają na wsi. Ich praca stanowi zasób wykorzystywany przez nierolniczą działalność gospodarczą na wsi. Warto również zauważyć, że gdyby opuszczały wieś, zaludnienie obszarów wiejskich dramatycznie by się zmniejszało; wieś skupiałaby głównie osoby związane z rolnictwem, a populacja ludności wiejskiej szybko by się starzała i malała. Ze względu na niskie zaludnienie i wysokie rozproszenie przestrzenne ogromną trudność sprawiałoby objęcie tej grupy ludności np. systemem usług publicznych, dostępnością instytucji handlowych i usługowych. Żywotność społeczna miejscowości wiejskich również podlegałaby zanikowi. Z tych względów rozwój pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich, związanego z nimi pozarolniczego

rynku pracy, dostępności dóbr i usług wytwarzanych poza gospodarstwami domowymi rolników stanowią w dłuższym okresie warunki rozwoju również funkcji rolniczej (por. Kłodziński 2014, Zając 2014, Czarnecki i in. 2015).

W polskich warunkach można mówić o niewystarczającym obecnie, ale stale wzrastającym poziomie rozwoju funkcji pozarolniczych na wsi (choć rzadko dotyczy to obszarów podmiejskich). Większość obszarów wiejskich w kraju, zwłaszcza w jego wschodniej części, bywa określana jako dopiero przełamująca dominację funkcji rolniczej. Również w świadomości społecznej, gdy mowa o „wsi”, zwykle pierwszym skojarzeniem jest „miejsce zamieszkania i pracy rolników”. To jednak znaczne uproszczenie – dotyczy wsi sprzed lat, a nie obecnej. Jak już wyżej napisano, dziś praca w rolnictwie stanowi źródło utrzymania dla co piątego aktywnego zawodowo mieszkańca wsi.

Z perspektywy badań MROW dezagraryzacja to nic innego jak proporcja sektora rolniczego i sektorów pozarolniczych w strukturze gospodarki lokalnej. System statystyki publicznej nie pozwala na określenie tej proporcji wprost, dlatego w prowadzonych analizach posłużono się wskaźnikami pośrednimi. Pod uwagę wzięto trzy takie wskaźniki, z których jeden dotyczy liczby podmiotów gospodarczych, drugi – proporcji podatków wpływających do budżetu lokalnego z rolnictwa i pozostałej części lokalnej gospodarki, a trzeci – emerytów pobierających świadczenia z kasy ubezpieczenia rolniczego. Ich charakterystykę statystyczną zawiera tabela IV.2.

Wychodząc z założenia, że gospodarstwo rolne to szczególny rodzaj podmiotu gospodarczego, niebędący płatnikiem podatku CIT ani PIT⁸, zbudowano miarę wskazującą na udział procentowy podmiotów gospodarczych odprowadzających ze swojej działalności podatki do fiskusa w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych, którą przy przyjętych założeniach stanowi suma podmiotów

⁸ Wyjątkiem wśród podmiotów związanych z działalnością rolniczą są działy specjalne produkcji rolnej, które podlegają opodatkowaniu zgodnie z ustawą o podatku dochodowym od osób fizycznych. Działami specjalnymi produkcji rolnej są: uprawy w szklarniach i ogrzewanych tunelach foliowych, uprawy grzybów i ich grzybni, uprawy roślin *in vitro*, fermowa hodowla i chów drobiu rzeźnego i nieśnego, wylęgarnie drobiu, hodowla i chów zwierząt futerkowych i laboratoryjnych, hodowla dżdżownic, hodowla entomofagów, hodowla jedwabników, prowadzenie pasiek oraz hodowla i chów innych zwierząt poza gospodarstwem rolnym. Samo prowadzenie takiej produkcji nie oznacza, że podatnik będzie podlegał pod dział specjalny. Musi jeszcze zostać spełnione kryterium dotyczące rozmiarów tej produkcji. Jeśli przekraczają one wartości podane w ustawie, podatnik jest zobowiązany opodatkować działalność rolniczą jako działy specjalne produkcji rolnej podatkiem dochodowym.

zarejestrowanych w tym systemie i gospodarstw rolnych będących beneficjentami płatności bezpośrednich w ramach WPR (W7). Warto dodać, że zróżnicowanie przestrzenne kraju pod względem tego wskaźnika jest relatywnie bardzo trwałe. Wskazuje na to bardzo silna korelacja między danymi pochodzącymi z MROW 2014 i 2022 (wynosząca $r = 0,987$). Jednocześnie stopień wielofunkcyjności obszarów wiejskich stale i systematycznie wzrasta (por. wartość mediany wskaźnika w kolejnych etapach badań w tabeli IV.2.).

Kolejny wskaźnik (W8) jest oparty o wpływy podatkowe z działalności gospodarczej pozarolniczej (podatki PIT i CIT) w relacji do podatku rolnego. Wielkość płaconych podatków PIT i CIT zależy w zasadzie od skali prowadzonej działalności oraz wielkości zatrudnienia pozarolniczego (i wysokości płac). Oczywiście trzeba pamiętać, że rolnicy nie są objęci systemem podatków CIT i PIT (poza tzw. działami specjalnymi), a podatek rolny jest relatywnie bardzo niski, zależny od powierzchni gospodarstwa i jakości gleb. Ponadto bywa on umarzany na mocy decyzji podejmowanej na szczeblu lokalnym, podobnie jak zwolnienia i ulgi w PIT i CIT (Śmiechowicz 2019).

Mogłoby się wydawać, że ten wskaźnik mógłby wystarczać do charakterystyki stopnia dezagraryzacji gospodarki lokalnej. Byłoby to jednak bardzo niebezpieczne z kilku powodów. Po pierwsze, system podatkowy PIT i CIT podlega częstym – choć przeważnie drobnym – korektom i nie ma pewności, że w kolejnych etapach badań dane będą w pełni porównywalne. Po drugie, od wielu lat trwa dyskusja o potrzebie zmian systemu opodatkowania rolników. Można oczekiwać, że prędzej czy później do takich zmian dojdzie. Wówczas dane dotyczące podatku rolnego staną się nieporównywalne. Co więcej, liczba udzielonych zwolnień i umorzeń tego podatku jest zmienna, a zatem i obecnie są to dane o nie do końca pewnym charakterze z uwagi na to, w jaki sposób uczestniczą w budowie wskaźnika W8. Wreszcie, o ile wskaźnik W7 pokazuje, że proces prowadzący do rozwoju wsi wielofunkcyjnej dokonuje się systematycznie przez cały czas, to na podstawie wskaźnika wykorzystującego dane podatkowe wydaje się, że jego przebieg nie jest równomierny w czasie. Prawdopodobnie mają na to wpływ korekty w systemach podatkowych oraz skali powstających na wsi podmiotów gospodarczych, w tym związane z propagowanym przez pewien czas tzw. samozatrudnieniem. Warto również zwrócić uwagę na to, że wskaźnik W8, oparty o dane podatkowe, wykazuje znacznie słabszą korelację z miarą

Tabela IV.2.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „stopień dezagraryzacji gospodarki lokalnej” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna	STOPIEŃ DEZAGRARYZACJI GOSPODARKI LOKALNEJ (DA)		
Numer wskaźnika	W7	W8	W9
Wskaźnik empiryczny	Udział podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych	Wpływ z podatków CIT i PIT do budżetu gminy przypadający na 1 zł wpływu z podatku rolnego	Liczba świadczeniobiorców emerytur KRUS na 100 osób w wieku poprodukcyjnym
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Stymulanta	Stymulanta	Destymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej	35	35	30
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	M_W	M_W	W
Instytucja udostępniająca dane ^b	MF, ARIMR	GUS	KRUS, GUS
Mediana MROW 2014	30,1	5,0	35,3
Mediana MROW 2016	31,3	4,2	32,2
Mediana MROW 2018	32,1	4,7	28,7
Mediana MROW 2022	36,6	8,6	24,7
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-60, 60]	[-60, 60]	[-100, 100]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,987	0,780	0,940
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (DA) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,955	0,523	-0,908
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,860	0,413	-0,688
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	61,9	423,5	59,3
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	54,6	244,3	66,7

a M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem); W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji *tau* Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

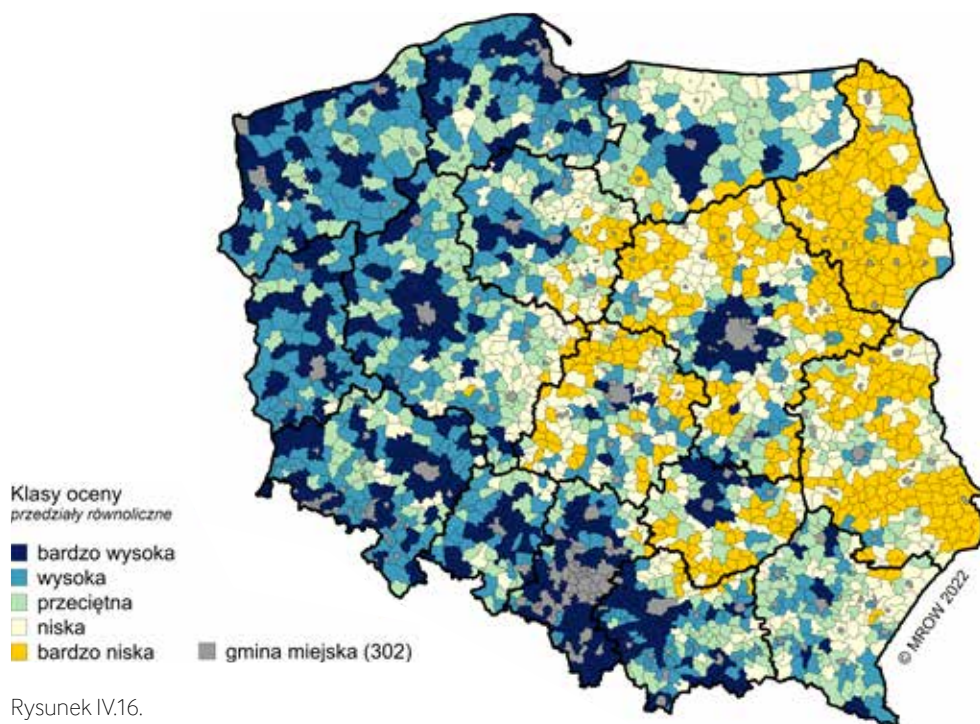
syntetyczną dla stopnia dezagraryzacji liczonego w zbiorze gmin niż pozostałe wskaźniki (zarówno na początku analizowanego okresu, jak i na jego końcu).

Trzeci wskaźnik z tej grupy (W9) ma u podstaw dane związane z systemem emerytalnym dla rolników. Ten system jest mniej korzystny dla świadczeniobiorcy od systemu ZUS-owskiego (choć bardziej korzystny dla płatnika składek). Okazuje się, że większość osób w wieku poprodukcyjnym mieszkających na wsi korzysta z systemów innych niż KRUS-owski, a udział emerytów KRUS w tej grupie ludności systematycznie się zmniejsza. Oczywiście wskaźnik zbudowany na podstawie danych systemu emerytalnego jest z perspektywy prowadzonych rozważań destymulantą. Warto jednak zauważyć, że zmiana jego mediany rozkładu dokonująca się w czasie pokazuje – analogicznie do wskaźnika W7 – iż proces dezagraryzacji dokonuje się w sposób systematyczny, równomierny, czego nie potwierdza zmienność mediany rozkładów wskaźnika W8. Można to interpretować jako dodatkowy argument do wykorzystywania kilku wskaźników w celu budowy skali poszczególnych składowych poziomu rozwoju. Korzystanie z pojedynczego wskaźnika, nawet pozornie bardzo silnego, może prowadzić do niepewnych wniosków.

Syntetyczna miara stopnia dezagraryzacji gospodarki lokalnej została pokazana na mapie na rysunku IV.16. Ujawnia on, że proces wkraczania funkcji pozarolniczych do lokalnej gospodarki jest związany z dwoma czynnikami: sąsiedztwem miejskich rynków pracy oraz czynnikiem o charakterze historycznym, związanym ze zróżnicowaniem przestrzennym kraju jeszcze w XIX w., w okresie rozbiorów. Obszary relatywnie wielofunkcyjnej wsi w Polsce to region Wielkopolski w przybliżeniu w granicach dawnego zaboru pruskiego oraz, w nieco mniejszym stopniu, tereny dawnej Galicji. Podobny stopień wielofunkcyjności występuje również na tzw. Ziemiach Zachodnich i Północnych.

Obszary wiejskie o relatywnie niskim stopniu zaawansowania procesu dezagraryzacji (i związanym z tym rozwojem funkcji pozarolniczych) to Polska centralna i wschodnia – w przybliżeniu obszar dawnego zaboru rosyjskiego. Jednak i w ramach tego regionu im bardziej przesuwamy się na wschód, tym większy udział gmin o strukturze gospodarczej tradycyjnej, z dominacją funkcji rolniczej.

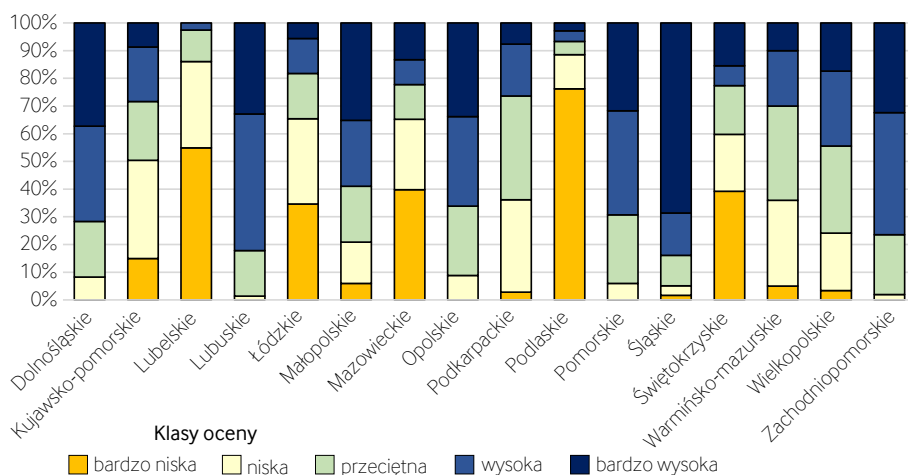
Podział Polski na części centralną i wschodnią oraz pozostałą jest modyfikowany przez występujące na terenie całego kraju silnie wielofunkcyjne obszary podmiejskie, zwłaszcza wokół dużych miast. Także i w tym przypadku warto

Rysunek IV.16.

Syntetyczna miara oceny w zakresie stopnia dezagrarnizacji gospodarki lokalnej (DA)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Rysunek IV.17.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „stopień dezagrarnizacji gospodarki lokalnej” w podziale na województwa (w %)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

zauważyć, że rozległość strefy oddziaływania miasta na wiejskie sąsiedztwo zależy nie tylko od wielkości tego miasta, lecz także od regionu kraju. Miasta wojewódzkie położone na wschodzie kraju, takie jak Lublin czy Białystok, a w nieco mniejszym stopniu również Rzeszów, są otoczone strefą podmiejską mniej rozległą i w mniejszym stopniu zdegradowaną niż analogicznej wielkości miasta w pozostałych częściach kraju.

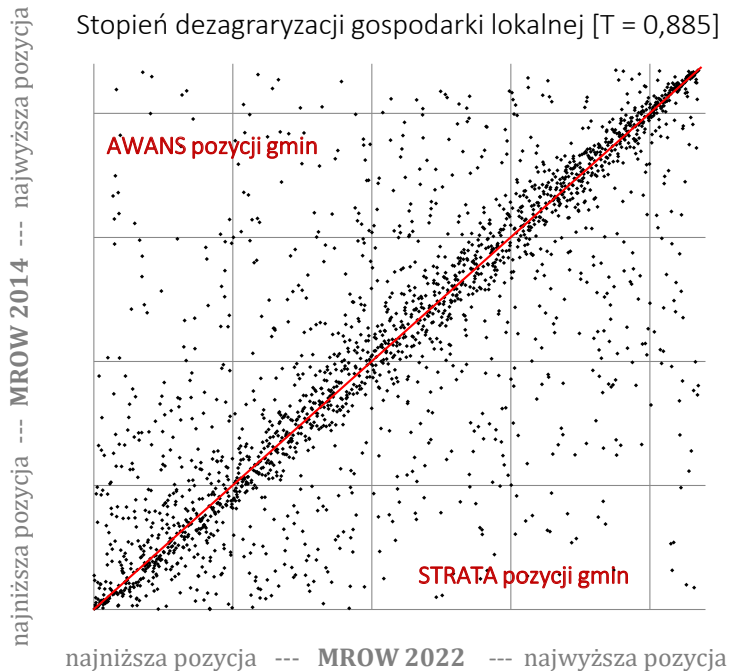
Regionalne zróżnicowanie procesu dezagrarnizacji struktur gospodarczych na obszarach wiejskich w ujęciu już nie historycznym, ale współczesnym pokazuje wykres na rysunku IV.17. Specyfika struktury gospodarczej oraz sieci miejskiej województwa śląskiego powoduje, że w skali kraju jego obszary wiejskie są najsilniej poddane procesowi wzrostu wielofunkcyjności gospodarczej. Jednak wiele wsi w tym województwie stanowią osady robotnicze powiązane (m.in. transportem osobowym zakładów pracy) z sąsiednimi miastami przemysłowymi. Z tego względu prawie 70% gmin wiejskich i miejsko-wiejskich tego województwa trafiło do najwyższego kwintyli gmin pod względem dezagrarnizacji gospodarki.

Abstrahując od nietypowego województwa śląskiego, można wyróżnić grupę województw o zaawansowanej dezagrarnizacji gospodarki obszarów wiejskich. Należą do nich województwa dolnośląskie, lubuskie, opolskie, pomorskie i zachodniopomorskie. W każdym z nich do dwóch górnych kwintyli rozkładu trafiło około 70–80% gmin. Na drugim biegunie rozkładu, a więc o dominującej tradycyjnej przewadze funkcji rolniczych, znalazły się województwa podlaskie i lubelskie oraz (w nieco korzystniejszej od nich strukturze gospodarek lokalnych) świętokrzyskie i mazowieckie. Ten ostatni region pozornie klasyfikuje się do grupy regionów ze względnie szerokim zakresem gmin o przeciętnym i niskim poziomie rozwoju. Gdyby z województwa wyłączyć obszar metropolitalny Warszawy, funkcjonujący pod nazwą „region warszawski stołeczny”⁹, to województwo miałoby strukturę gmin według poziomu rozwoju analogiczną jak województwo podlaskie.

Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich kraju pod względem osiągniętego stopnia dezagrarnizacji lokalnej struktury gospodarczej jest względnie trwałe.

⁹ Warszawa wraz z okolicznymi powiatami – jako region warszawski stołeczny – według EUROSTAT 2020 została zaliczona do najbardziej rozwiniętych regionów Unii Europejskiej (167% średniej unijnej PKB na mieszkańca według standardu siły nabywczej). Nie jest to jednak region w rozumieniu administracyjnym, a wyłącznie część województwa mazowieckiego. Gdyby wziąć pod uwagę całe województwo, to wartość PKB *per capita* jest wciąż znacząco wyższa od średniej (123%), ale w pozawarszawskiej części Mazowsza wynosi już tylko 64% średniej.

Pokazuje to jednoznacznie wysoka wartość współczynnika korelacji pomiędzy szeregami rangowymi w oparciu o pomiary z lat 2010 i 2019. Proces dezagrarnizacji postępuje zatem w miarę równomiernie pod względem dynamiki, ale zachowuje wcześniej powstałe różnice regionalne. Potwierdza to rozkład zmian pozycji poszczególnych gmin w stosunku do przekątnej na wykresie na rysunku IV.18.

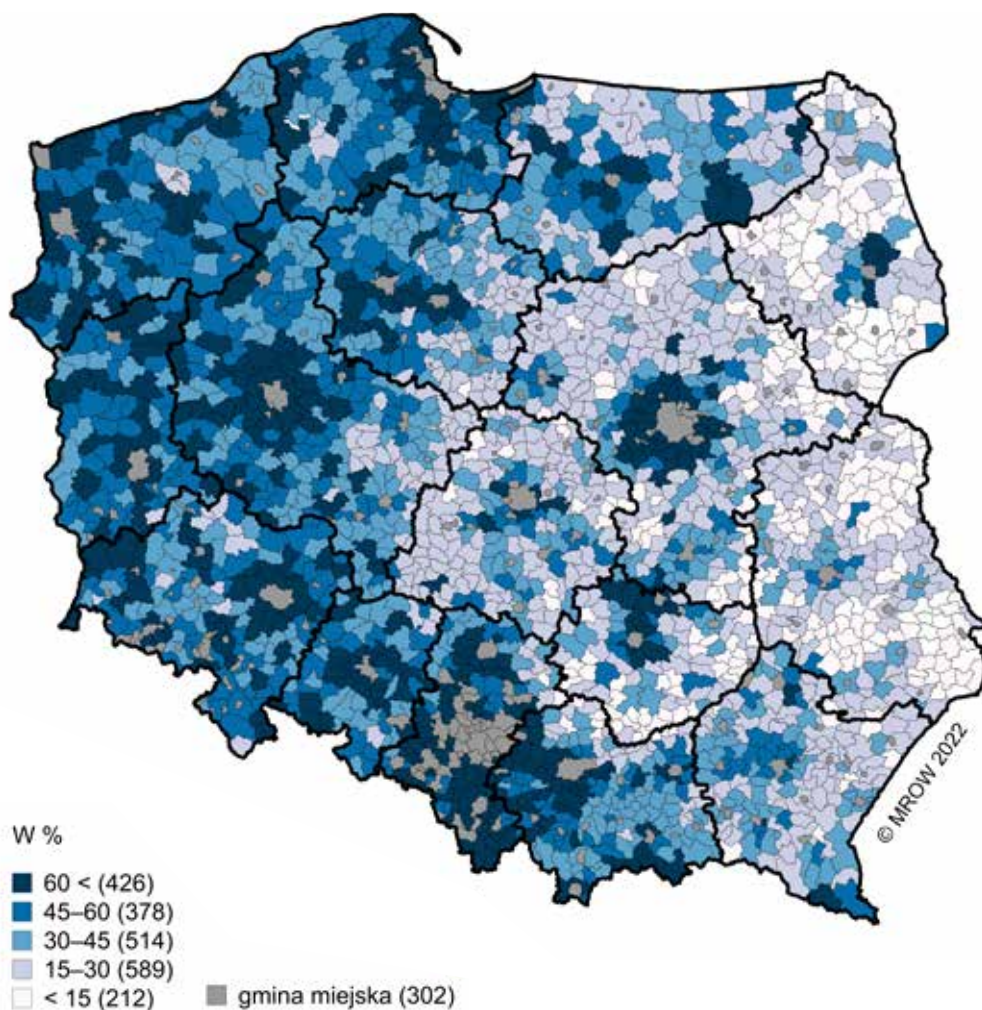
Objaśnienia: T – współczynnik korelacji τ Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

Rysunek IV.18.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie stopnia dezagrarnizacji gospodarki lokalnej dla lat 2010 i 2019

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Zdecydowana większość punktów na tym wykresie (jako gmin) lokuje się w pobliżu linii przekątnej, a więc w części skali, jaką zajmowały wcześniej. Oczywiście część kropek oznaczających poszczególne badane jednostki znajduje się pod tą przekątną, a część nad nią, ale jeśli któraś z gmin w badanym okresie awansuje w szeregu rangowym, przesuwając się w górę, to inna (lub inne) muszą tracić swoje pozycje i przesuwać się w przeciwnym kierunku.

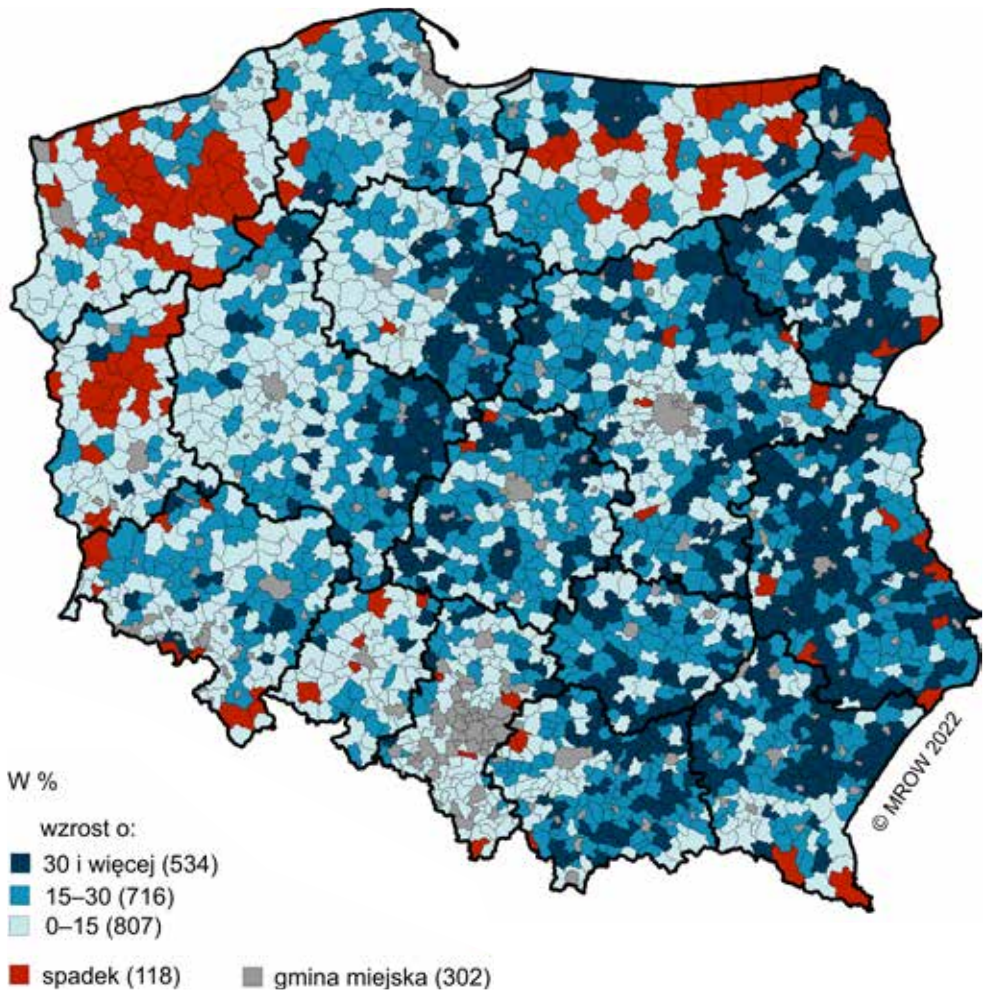

Rysunek IV.19.

Udział podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych (W7)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MF i ARiMR.

Relatywnie niewiele gmin zyskuje lub traci dużą liczbę pozycji rangowych. Kropki reprezentujące takie gminy trafiają na wykresie na miejsca oddalone od przekątnej. Ujawniają one, że gminie mogą z różnych względów spotkać duży awans pod względem stopnia deagraryzacji gospodarki, np. w wyniku lokalizacji na jej terenie lub w pobliżu większej inwestycji pozarolniczej, albo zmniejszenie

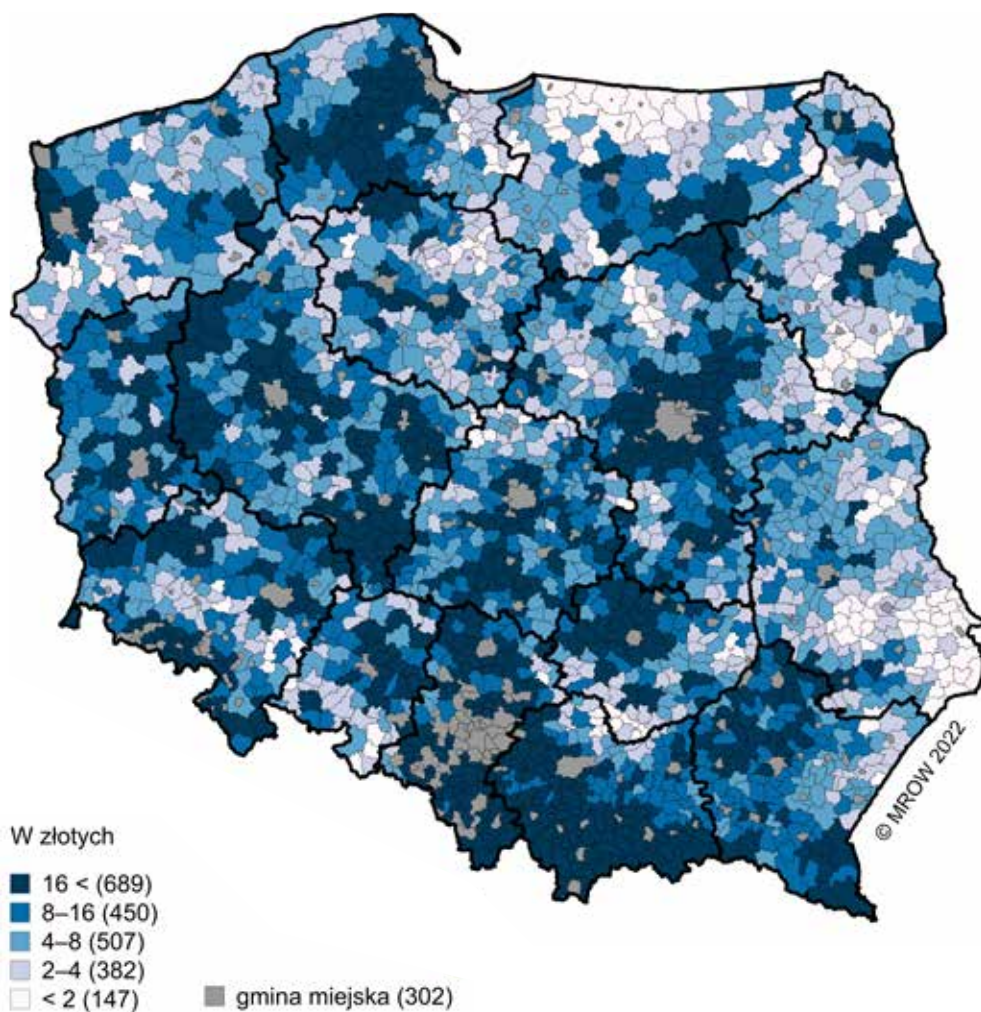

Rysunek IV.20.

Zmiana wartości wskaźnika W7 (udział podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

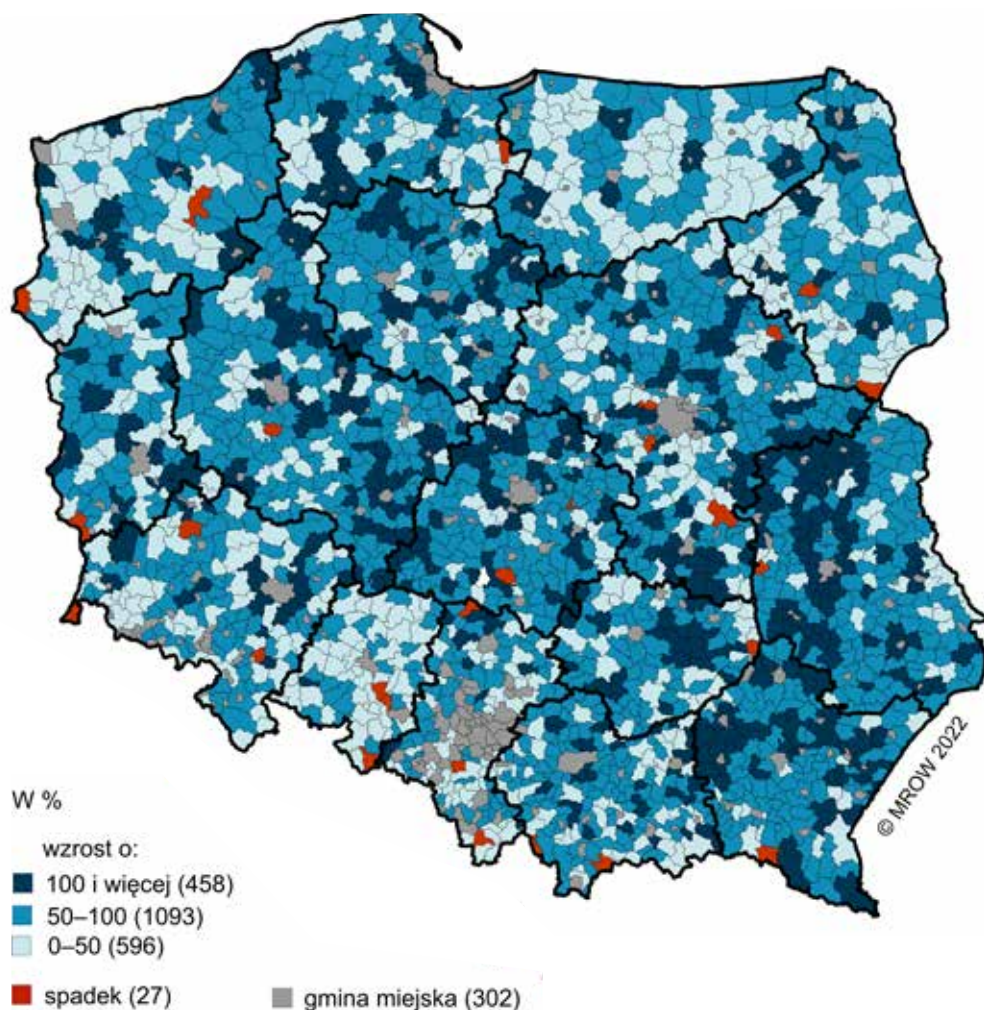
się z jakiegoś powodu sektora rolniczego (np. przez upadłość dużej fermy). I odwrotnie, gmina może utracić wcześniejszą pozycję, jeśli na jej terenie wystąpią nagły regres w sektorze pozarolniczym, np. w wyniku likwidacji ośrodka typu szkoła, przychodnia lub innych usług nierynkowych, bądź (rzadziej) wzrost w sektorze rolniczym.

Rysunek IV.21.

Wpływ z podatków CIT i PIT do budżetu gminy przypadający na 1 zł wpływu z podatku rolnego (W8)

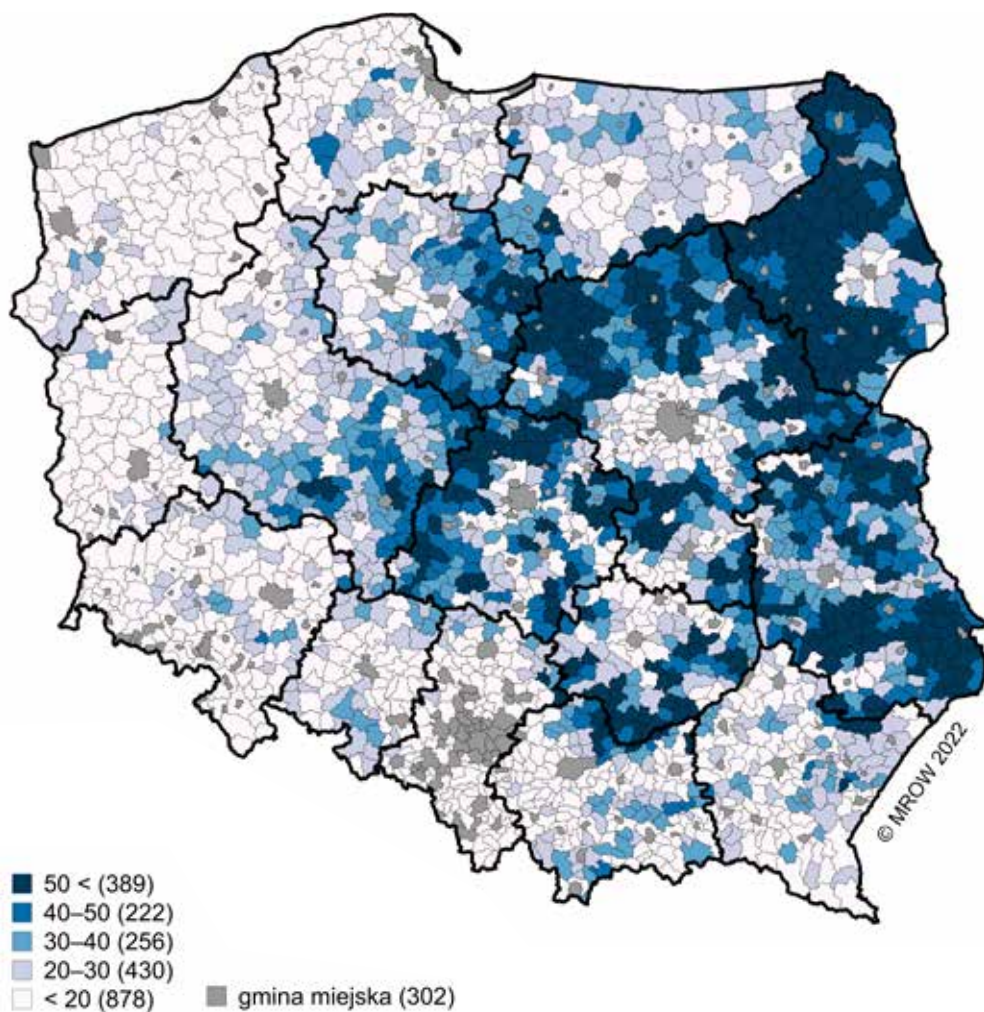
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.22.

Zmiana wartości wskaźnika W8 (wpływ z podatków CIT i PIT do budżetu gminy przypadający na 1 zł wpływu z podatku rolnego) między MROW 2014 i MROW 2022

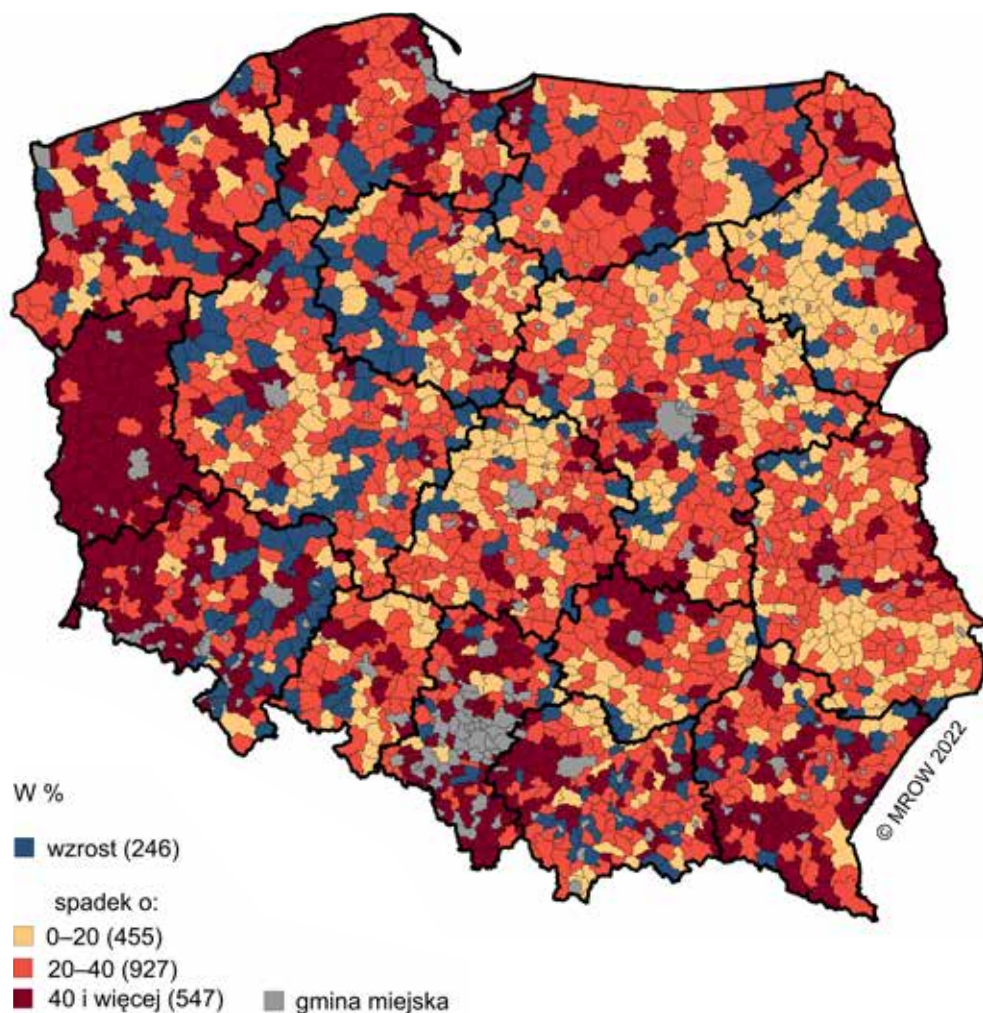
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.23.

Liczba świadczeniobiorców emerytur KRUS na 100 osób w wieku poprodukcyjnym (W9)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych KRUS i GUS.

Rysunek IV.24.

Zmiana wartości wskaźnika W9 (liczba świadczeniobiorców emerytur KRUS na 100 osób w wieku poprodukcyjnym) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

3. Charakterystyka funkcji rolniczej

Dezagraryzacja gospodarcza obszarów wiejskich w żaden sposób nie stoi w sprzeczności z możliwością rozwoju na nich nowoczesnej gospodarki rolnej. Co więcej, w pewnych warunkach sprzyja modernizacji rolnictwa pod względem struktury agrarnej (zwłaszcza obszarowej), technicznej (zmniejsza zapotrzebowanie na pracę, zastępując ją wprowadzaniem maszyn rolniczych), a także nowoczesnych rozwiązań biznesowych w wyniku przekształcania tradycyjnych gospodarstw w firmy kierujące się rachunkiem ekonomicznym. Jest to jednak tylko możliwość. Przy innych uwarunkowaniach regionalnych dezagraryzacja może także oznaczać wycofywanie się gospodarstw z produkcji towarowej, a w skrajnym przypadku – całkowicie z produkcji rolniczej (por. Rosner i Stanny 2018, Wojewodziec 2018).

W realiach polskich, jak wskazują dane, można zauważyć oba zjawiska wiążące się z dezagraryzacją: w niektórych rejonach kraju względnie dynamiczny rozwój sektora rolniczego (por. Sikorska i in. 2015, Smedzik-Ambroży 2015), w innych – symptomy wycofywania się z działalności rolniczej (por. Jadczyk i Rosner 2013, Kołodziejczak i in. 2019). Jest to wynik traktowania dezagraryzacji gospodarczej jako przemiany w proporcji sektorów rolniczego i pozarolniczego w dostarczaniu mieszkańcom źródeł utrzymania. Zmniejszanie się udziału rolnictwa w tej proporcji występuje zarówno wtedy, gdy dokonujące się w nim przemiany oznaczają postęp w sposobie gospodarowania (zmniejszanie się zapotrzebowania na pracę, a co za tym idzie – zmniejszanie się liczby osób pracujących w rolnictwie), jak i wówczas, kiedy np. odchodzenie od pracy w rolnictwie jest spowodowane nie zmniejszeniem zapotrzebowania gospodarstw na pracę, ale występowaniem na lokalnym rynku innych, bardziej atrakcyjnych możliwości zatrudnienia (czy też wykorzystania ziemi na inne, bardziej dochodowe sposoby).

Charakterystyka sektora rolniczego jest zadaniem niezwykle skomplikowanym, a wszelkie jej uproszczenia (np. skupienie się na cechach społecznych, ekonomicznych, przyrodniczych czy związanych z jego rolą w całej gospodarce kraju lub regionu) tylko spłycają zagadnienie. W ramach badania MROW nie ma możliwości podjęcia próby takiej wielowymiarowej analizy rolnictwa. Ale też dla potrzeb tego badania pod uwagę są brane tylko pewne cechy lokalnego

rolnictwa. Z perspektywy prowadzonej analizy rozwinięty sektor rolniczy to sektor, w którego skład wchodziły relatywnie duże obszary gospodarstwa prowadzone przez osoby mające wiedzę rolniczą (lub potrafiące znaleźć potrzebne im informacje), o stosunkowo racjonalnym rozłogu. A więc takie, które są prowadzone przez rolników względnie młodych, wykształconych, oraz takie, które zostały ukształtowane przestrzennie stosunkowo racjonalnie, a nie w wyniku długotrwałych procesów działów rodzinnych, dziedziczenia lub dokupywania i odprzedawania pewnych fragmentów zasobu ziemi. Wybór takich cech lokalnego sektora rolniczego jest uzasadniony tym, że polskie rolnictwo ma generalnie strukturę silnie rozdrobnioną, przy czym zauważa się tu znaczne różnice regionalne. Jednocześnie jednym z problemów rolnictwa rodzinnego w Polsce było to, że wiele gospodarstw prowadziły osoby w wieku poprodukcyjnym, a ich następcy uzyskiwali samodzielność gospodarowania w wieku stosunkowo późnym, często po czterdziestce, co stawało się barierą dla wprowadzania w gospodarstwach innowacji. Taki opóźniony start zawodowy następców był dodatkowym powodem niskiej atrakcyjności pracy w gospodarstwie rodzinnym. W skrajnych przypadkach okazywało się, że relatywnie dużo gospodarstw rolników, również posiadających dzieci, to gospodarstwa niemające następców. Taka sytuacja stanowiła np. ważny problem dla polityki rolnej okresu tzw. *boomu* gierkowskiego, kiedy to chłonny rynek pracy pozarolniczej powodował, że pozostanie w gospodarstwie dziecka rolnika było traktowane jako rodzaj nieudolności życiowej, ocierającej się o społeczną degradację.

Inną – choć powiązaną z rozdrobnieniem gospodarstw – kwestię stanowi to, że w niektórych regionach kraju nawet stosunkowo niewielkie gospodarstwa składają się z wielu (czasem nawet kilkudziesięciu) często niegraniczących ze sobą działek. Jest to efekt kilku czynników, spośród których główne to tzw. działy rodzinne oraz regionalne, uświęcone tradycją zwyczaję spadkowe¹⁰.

¹⁰ Sprawiedliwy podział dziedziczonego gospodarstwa między kilkoro dzieci rolnika polegał (zwłaszcza w Polsce południowej) na podziale każdej jego działki, gdyż wartość ziemi w poszczególnych lokalizacjach była różna. Zależała od jakości gruntu, stosunków wodnych, nasłonecznienia, oddalenia od siedziby gospodarstwa, ew. pochylenia stoku (na terenach górskich i pagórkowatych) itp. W rezultacie poszczególne działki stawały się coraz mniejsze, a lokalny rynek ziemi sprawiał, że gospodarstwa składały się z coraz większej ich liczby. Podejmowano liczne próby przeciwdziałania takim praktykom i poprawy ukształtowanej już rzeczywistości. Polegały one na prawnych zakazach podziału gospodarstw o powierzchni mniejszej niż pewna wielkość, propagowaniu i prawnemu regulowaniu spłat rodzinnych, a także organizowaniu akcji scaleń i wymiany gruntów. Takie akcje, niezależnie od przyjmowanych szczegółowych rozwiązań, prowadziły do konfliktów sąsiedzkich i powszechnego niezadowolenia wśród rolników. Wszyscy, których ziemia podlegała takim zabiegom, czuli się pokrzywdzeni i oszukani. Więcej: Kowalski i in. 1928.

W celu scharakteryzowania lokalnego sektora rolniczego posłużono się trzema wskaźnikami. Pierwszy z nich to średni obszar gospodarstw w gminie składających wnioski o płatności bezpośrednie do Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) (W10). Agencja w związku z realizacją dopłat bezpośrednich do ha użytków rolnych dysponuje bieżącymi informacjami o wielkości użytków rolnych pozostających w posiadaniu jednego właściciela (w podziale na siedzibę gospodarstwa lub lokalizację działki), w przeciwieństwie do informacji z GUS, którego dane są dostępne tylko w latach spisowych. Ponadto nawet jeśli nie wszystkie gospodarstwa z jakiegoś powodu nie występują o dotacje z ARiMR, to jest ich marginalna liczba i nie wpływa to na jakość informacji o średnim obszarze.

W badanym dziesięcioleciu średni obszar gospodarstwa nieznacznie się powiększał. Można przyjąć, że ten wskaźnik pokazuje, jak wolno następuje proces koncentracji ziemi rolniczej. Mediana średniego obszaru gospodarstwa w gminie (W10) wzrosła w ciągu 10 lat o 0,2 ha (tabela IV.3.). W dalszym ciągu jednak w prawie 500 gminach wynosi on mniej niż 5 ha, choć ich udział zmniejszył się z 26% do 23%. W tym okresie rozkład przestrzenny rozdrobnienia agrarnego prawie się nie zmienił. Wskazuje na to wskaźnik korelacji między danymi dla lat 2010 i 2019, wynoszący 0,991. Mapa na rysunku IV.25. pokazuje, że najbardziej rozdrobnione rolnictwo występuje w Polsce południowo-wschodniej, na terenie dawnej Galicji. Jednocześnie interesującą obserwacją jest tu wzrost średniego obszaru gospodarstwa w gminach, przez które przepływa Wisła.

Z kolei największe skupisko gmin, w których w badanym okresie nastąpiło zmniejszenie średniego obszaru gospodarstwa rolnego, odnotowano w Polsce północnej, na terenach charakteryzujących się relatywnie dużymi średnimi obszarami gospodarstw. Dotyczy to gmin, w których po restrukturyzacji PGR-ów część gruntów trafiła do gospodarstw rodzinnych w celu poprawy ich struktury obszarowej, a znaczna część została wydzierżawiona gospodarstwom wielkотовarowym. Jednak polityka wspierania młodych rolników w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) doprowadziła do pewnej liczby działów rodzinnych, dzielenia gospodarstw między dzieci kwalifikujące się do uzyskania dotacji dla młodych rolników. W rezultacie następował podział gospodarstw, objawiający się w statystykach m.in. zmniejszaniem się średniego obszaru.

Zaobserwowane głównie w gminach Polski północnej zmniejszanie się średniego obszaru gospodarstwa (w ha) składającego wniosek o płatności bezpośrednie ma złożone przyczyny. Może oznaczać, że niektóre gospodarstwa wykorzystały okazję, jaką było pojawienie się na rynku ziemi pochodzącej z dawnych PGR-ów, i kupiły więcej, niż były w stanie efektywnie wykorzystać, a obecnie pozbywają się nadwyżek. Ta sytuacja może też być skutkiem – co według nas ma duże znaczenie – zapoczątkowanej w 2011 r. realizacji ustawy nakazującej wyłączenie 30% powierzchni użytków rolnych będących przedmiotami umów dzierżawy w celu sprzedaży wyłączonych gruntów rolnikom indywidualnym¹¹. Paradoks tej sytuacji polega na tym, iż oczekiwana poprawa struktury obszarowej jak dotąd nie nastąpiła. Podobnie wprowadzone w 2016 r. restrykcje¹² w obrocie gruntami prywatnymi prowadzą do widocznej już stagnacji w rynkowym (międzysąsiedzkim) obrocie ziemią rolną, który ma kluczowe znaczenie dla poprawy struktury obszarowej gospodarstw rodzinnych. Jednocześnie uaktywnił się obrót nierynkowy (rodzinny), który ze swojej istoty prowadzi do utrwalania istniejącej struktury obszarowej gospodarstw rolnych. Te niekorzystne tendencje wspiera mechanizm dopłat bezpośrednich, który preferuje małe i średniej wielkości gospodarstwa rolne (Pyrgies 2018, Sass i Tabaczyński 2020).

Warto tu uzupełnić – bowiem dotychczas o tym nie pisaliśmy – że przekształcenia własnościowe w rolnictwie państwowym były realizowane od początku 1992 r. na podstawie ustawy z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa (Dz.U. 1991 nr 107, poz. 464). Za realizację tego uregulowania była odpowiedzialna Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa (potem Agencja Nieruchomości Rolnych, obecnie Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa), która przejęła wówczas 4,7 mln ha gruntów, w tym 3,7 mln ha z 1666 PGR-ów. Przez pierwsze lata funkcjonowania po restrukturyzacji majątku oraz uporządkowaniu stanu geodezyjno-prawnego nieruchomości Agencja rozdysponowała większość przejętego mienia, głównie w formie dzierżawy (Marks-Bielska 2010). W opracowaniu Józefa Pyrgiesa (2018) czytamy, że ta forma rozdysponowania okazała się niezwykle przydatna, gdyż w porównaniu do nabywania nieruchomości była zdecydowanie tańsza, a jednocześnie prawie

¹¹ Ustawa z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. 2011 nr 233, poz. 1382).

¹² Ustawa z 14 kwietnia 2016 r. o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz.U. 2016, poz. 585).

tak samo efektywna. W kolejnych latach systematycznie wzrastała powierzchnia sprzedanych gruntów, głównie na rzecz dotychczasowych dzierżawców (w ramach pierwszeństwa w nabyciu). Istotne zmiany w ustawie o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa zostały wprowadzone 16 września 2011 r. (Dz.U. 2011 nr 233, poz. 1382). Przed wejściem w życie tej nowelizacji dzierżawa stanowiła około 75% gruntów w Zasobie i było to około 1,8 miliona ha, użytkowanych przez ponad 122 tys. dzierżawców. Ustawa upoważniła Agencję do przedstawienia wielkotowarowym dzierżawcom nieruchomości Zasobu propozycji dokonania zmian umów dzierżawy. Dotyczyły one wyłączenia 30% powierzchni użytków rolnych będących przedmiotami umów dzierżawy wśród gospodarstw o powierzchni powyżej 300 ha. Według danych Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa (2022) ówczesna Agencja Nieruchomości Rolnych, realizując ustawę, wysłała 1091 zawiadomień i zaproponowała wyłączenie 135,8 tys. ha gruntów. W razie niewyrażenia zgody na wyłączenie części gruntów z dzierżawionej nieruchomości dzierżawca tracił możliwość nabycia całości lub części pozostałych po wyłączeniu nieruchomości, jak również prawo do ubiegania się o przedłużenie umowy dzierżawy. Ustawa z 2011 r. po raz pierwszy od 1992 r. usankcjonowała daleko idącą ingerencję w prawa dzierżawców. Wyłączenia gruntów, z pozoru dobrowolne, w istocie miały charakter przymusowy, zagrożony sankcjami (Pyrgies 2018). W efekcie radykalnie obniżyła się pewność warunków gospodarowania (niepewność odnowienia dzierżawy). Sytuacja potencjalnie sprzyja pojawianiu się lokalnych konfliktów w „walce o ziemię” (Milczarek-Andrzejewska i in. 2020, Marks-Bielska 2020). Zapoczątkowane nowelizacją zmiany są konsekwentnie realizowane. Uogólniając, kierunek zmian średniej wielkości gospodarstwa rolnego na obszarach tzw. popegeerowskich (rysunek IV.29.) wskazuje, że zakładane efekty w postaci poprawy struktury wielkościowej gospodarstw indywidualnych nie są osiągane. To właśnie na tych obszarach w latach 2010–2019 był notowany spadek średniego obszaru gospodarstwa składającego wniosek o płatności bezpośrednie do ARiMR.

O ile średnia wielkość gospodarstwa rolnego jest silnie współzależna z syntetyczną oceną funkcji rolniczej w gminie ($T = 0,833$), to brak jest współzależności z syntetyczną oceną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego ($T = 0,013$) – podobnie zresztą jak pozostałych wskaźników empirycznych. Do wyjaśnienia tej sytuacji wrócimy w rozdziale V.

Drugi z wykorzystywanych wskaźników – liczba działek przypadających na 100 ha ziemi użytkowanej rolniczo (W11) – ma charakter destymulanty. Dane

Tabela IV.3.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „charakterystyka funkcji rolniczej” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna	CHARAKTERYSTYKA FUNKCJI ROLNICZEJ (SR)		
Numer wskaźnika	W10	W11	W12
Wskaźnik empiryczny	Średni obszar gospodarstwa (w ha) składającego wniosek o płatności bezpośrednie	Liczba działek na 100 ha	Odsetek składających wnioski o płatności bezpośrednie w wieku do 40 lat w ogólnej liczbie wnioskodawców
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Stymulanta	Destymulanta	Stymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej	35	35	30
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	M_W	M_W	M_W
Instytucja udostępniająca dane ^b	ARiMR	ARiMR	ARiMR
Mediana MROW 2014	8,2	75,8	30,1
Mediana MROW 2016	8,2	75,9	31,0
Mediana MROW 2018	8,3	76,1	28,9
Mediana MROW 2022	8,4	76,9	25,5
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-30, 30]	[-20, 20]	[-230, 230]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,991	0,780	0,764
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (SR) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,833	-0,787	0,430
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,013	-0,022	-0,240
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	76,1	93,8	19,5
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	72,5	96,1	21,7

a M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem); W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji *tau* Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

statystyczne pokazują, że w skali kraju przez 10 lat mediana liczby działek wykorzystywanych rolniczo nieznacznie wzrosła (o 1,5% na każde 100 ha). Gdyby nawet przyjąć, że jest to stagnacja miary, to również i ten wskaźnik potwierdza, iż struktura obszarowa w rolnictwie się nie poprawia. Odpowiedź na pytanie, czy polskie rolnictwo wymaga bezpośrednich i radykalnych zmian w strukturze agrarnej, wydaje się nie pozostawiać żadnych wątpliwości (Zegar 2022). Jednak cele przyjętej unijnej strategii Europejskiego Zielonego Ładu (*European Green Deal*) oraz strategii na rzecz odbudowy bioróżnorodności wskazują potrzebę ponownego spojrzenia na bezpośrednie i pośrednie czynniki wpływające na różnorodność biologiczną w sektorze rolnym. Rozdrobnienie, które w kontekście ekonomiczno-produkcyjnym jawi się jako największa słabość polskiego rolnictwa, w kontekstach środowiskowym i przyrodniczo-krajobrazowym okazuje się szczególnym atutem. W kształtowaniu się struktur obszarowych rolnictwa mamy do czynienia raczej z trwającą dziesiątki, a nawet setki lat ewolucją niż z rewolucją (Dacko i Dacko 2014, Wilkin 2019, Mielewczyk 2021). Jednak zważywszy na wspomnianą inercję, wielką sztuką jest poprowadzenie tej ewolucji we właściwym kierunku przy możliwie pełnym systemowym oglądzie jej potencjalnych skutków ekonomicznych, społecznych i środowiskowych, zwłaszcza że w ujęciu regionalnym obserwuje się niejednakowe zmiany (Siuta i Żukowski 2018).

Możemy wyróżnić trzy typy gmin, w których obserwujemy proces rozdrabniania struktury obszarowej poprzez wzrost liczby działek rolnych na 100 ha (rysunek IV.31.). Największy obszar to Polska północna i częściowo zachodnia – obszar popegeerowski. Wyżej opisano czynniki sprzyjające temu procesowi. Druga grupa to gminy podaglomeracyjne stolic regionalnych, a trzecia – gminy o największym rozdrobnieniu agrarnym Polski południowej (województwa małopolskie i podkarpackie). Wydaje się, że w tych ostatnich grupach postępujący proces podziału gruntów na większą liczbę działek jest najintensywniejszy tam, gdzie występuje najwyższy wskaźnik gęstości zaludnienia. O ile w gminach podmiejskich tendencja dzielenia działek rolnych (zamienianych następnie na działki budowlane) wynika z ekspansji funkcji mieszkaniowej, o tyle na południu kraju, w regionie o względnie wysokich walorach turystycznych, a jednocześnie zanikającej funkcji rolniczej, podział działek rolnych sprzyja przekształcaniu ich dla celów rekreacyjnych (Marks-Bielska 2016).

Tendencję przeciwną, czyli zmniejszanie się liczby działek na 100 ha, które należy odczytywać jako proces koncentracji i zmniejszania tzw. szachownicy gruntów, zaobserwowano w Polsce wschodniej, tj. w województwach lubelskim i podlaskim, a także we wschodniej części województwa mazowieckiego. Ponadto obserwujemy zwarte grupy gmin, w których następuje scalanie gruntów – położone subregionalnie w województwach łódzkim (część południowo-wschodnia) i świętokrzyskim (część południowa). Te obszary w przeważającej części zostały zaliczone w dotychczasowych badaniach MROW do typu wsi z dominacją rolnictwa tradycyjnego (rodzinnego), w których w strukturze gospodarczej gminy funkcja rolnicza ma wciąż duże znaczenie.

Omawiane tendencje są jednak słabe i nie prowadzą do istotniejszych zmian rozkładu przestrzennego omawianego wskaźnika (korelacja pomiędzy latami 2010 a 2019 to 0,985). Relatywnie największe działki rolnicze występują w dalszym ciągu na terenach tzw. Ziemi Zachodnich i Północnych oraz w Wielkopolsce, a najbardziej złożona szachownica gruntów składająca się z małych kawałków ziemi jest zauważalna na terenach dawnej Galicji oraz (w mniejszym stopniu) w Polsce wschodniej i centralnej, zwłaszcza w województwach świętokrzyskim i lubelskim (rysunek IV.30.).

Trzeci z wykorzystanych wskaźników (W12), czyli udział rolników w wieku do 40 lat w ogólnej liczbie składających wnioski o dopłaty bezpośrednie w ramach WPR, w badanym okresie zmniejszył się z ponad 30% do nieco ponad 25%. Ten wskaźnik wykazał się największą zmiennością w czasie i przestrzeni (por. tabela IV.3. i rysunek IV.32.), co wynika głównie z postępującego procesu starzenia się populacji i zmian w strukturze demograficznej. Wymaga to jednak komentarza, bez którego interpretacja miary będzie niezrozumiała. W badanym okresie w ramach WPR funkcjonowały różne instrumenty polityki strukturalnej, w tym przede wszystkim tzw. renty strukturalne oraz premie dla młodych rolników. Te instrumenty pojawiały się i po pewnym czasie (związanym m.in. z wykorzystaniem przewidzianych środków oraz ewolucją WPR) przestawały działać. Były jednak na tyle atrakcyjne dla rolników, że masowo podejmowali oni działania, aby z nich skorzystać. Te działania to głównie przekazanie gospodarstwa następcy lub podział gospodarstwa między kilku następców (por. Dudek i Pałowska 2022). W efekcie wśród rolników wzrastał odsetek „młodych”, w wieku poniżej 40 lat. Jednak wraz z upływem czasu ci „młodzi” się starzeli –

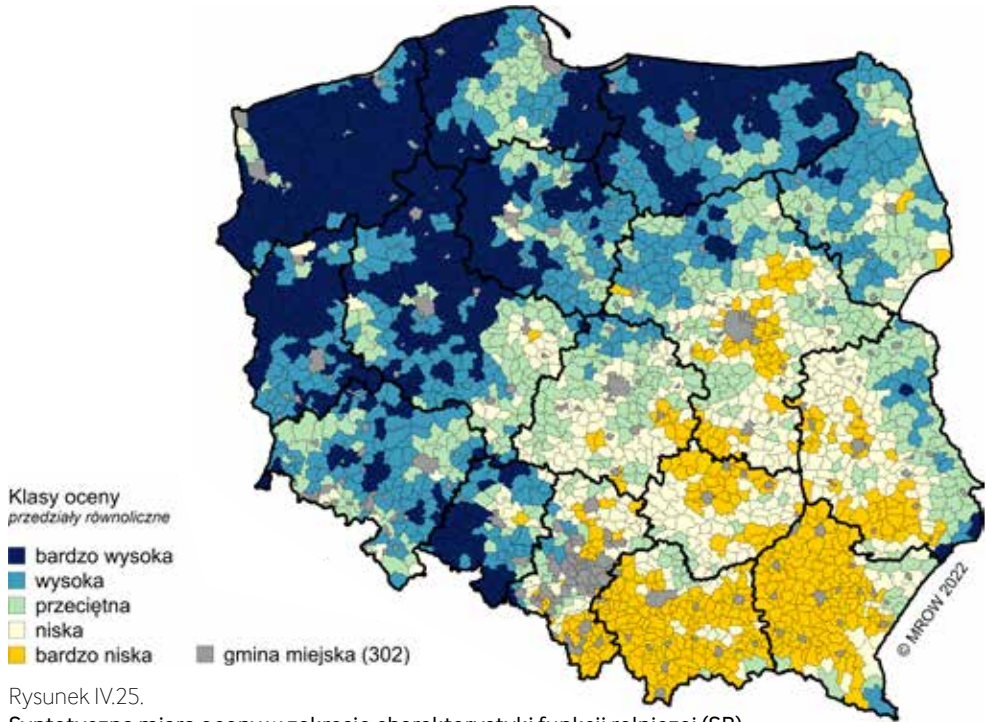
przekraczali wyznaczoną granicę 40 lat. Zmniejszanie się udziału „młodych” w kolejnych badaniach oznacza, że beneficjenci wymienionych instrumentów WPR w momencie korzystania z nich zbliżali się już wiekiem do ustalonej granicy 40 lat.

Mapa na rysunku IV.32. pokazuje, że największy odsetek „młodych” rolników występuje na terenach oddalonych od dużych ośrodków miejskich, a więc w rejonach, w których rola rolnictwa w lokalnej gospodarce jest bardziej istotna. Są to jednocześnie rejony mające wiele cech peryferyjności, cechujące się niższą dynamiką rozwoju oraz relatywnie niższą atrakcyjnością migracyjną.

Wymienione instrumenty szczególnie słabo oddziaływały w Polsce południowo-wschodniej, a więc w regionie silnego rozdrobnienia gospodarstw oraz niekorzystnej szachownicy gruntów. Ten obszar podlega dezagrarnizacji polegającej na wycofywaniu się części gospodarstw z produkcji rolniczej oraz rozwoju funkcji turystycznej i rekreacyjnej, dla których ma relatywnie korzystne warunki naturalne.

Syntetyczna miara charakteryzująca sektor rolniczy (mapa na rysunku IV.25.) pokazuje, że ten sektor jest rozwinięty zwłaszcza na terenach Polski północnej, a więc w regionach, w których znaczna ilość ziemi rolniczej znajdowała się w użytkowaniu PGR-ów, a po ich restrukturyzacji powstały gospodarstwa duże obszarowo, nastawione na masową produkcję towarową. Relatywnie korzystny jest też poziom rozwoju rolnictwa w Wielkopolsce, na terenach dawnego zaboru pruskiego. Najmniej korzystna pod omawianym względem sytuacja występuje w Polsce południowo-wschodniej, na obszarach silnie rozdrobnionego rolnictwa (zarówno pod względem wielkości gospodarstw, jak i wchodzącej w ich skład liczby działek). Sytuacja niekorzystna pod względem struktury sektora rolniczego występuje również na obszarze tradycyjnych gospodarstw rodzinnych w południowej części Lubelszczyzny oraz w rejonie zbiegu granic województw świętokrzyskiego, łódzkiego i mazowieckiego. Zupełnie inne przyczyny powodują niekorzystny obraz sektora rolniczego w obszarach podmiejskich Warszawy, Kielc, Lublina, Częstochowy i miast Górnego Śląska. Jest ono tam wypierane przez bardziej atrakcyjny rynek pracy pozarolniczej.

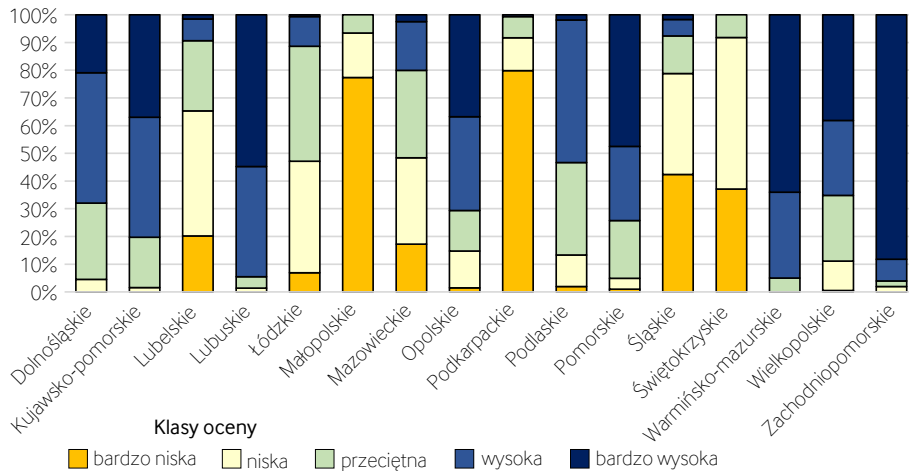
Na marginesie warto dodać, że w okresie przemian systemowych obserwuje się silny proces koncentracji produkcji towarowej, któremu towarzyszy znacznie słabszy trend w zakresie koncentracji ziemi (Zegar 2014). Większość produkcji towarowej rolnictwa jest skupiona właśnie w gospodarstwach Polski północnej

Rysunek IV.25.

Syntetyczna miara oceny w zakresie charakterystyki funkcji rolniczej (SR)

Źródło: opracowanie własne – MROW 2022.

Rysunek IV.26.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „charakterystyka funkcji rolniczej” w podziale na województwa (w %)

Źródło: opracowanie własne – MROW 2022.

i zachodniej oraz na terenach Wielkopolski. Wśród gospodarstw Polski centralnej i wschodniej znaczny udział stanowią jednostki tradycyjne, takie, które produkują głównie w celu samozaopatrzenia.

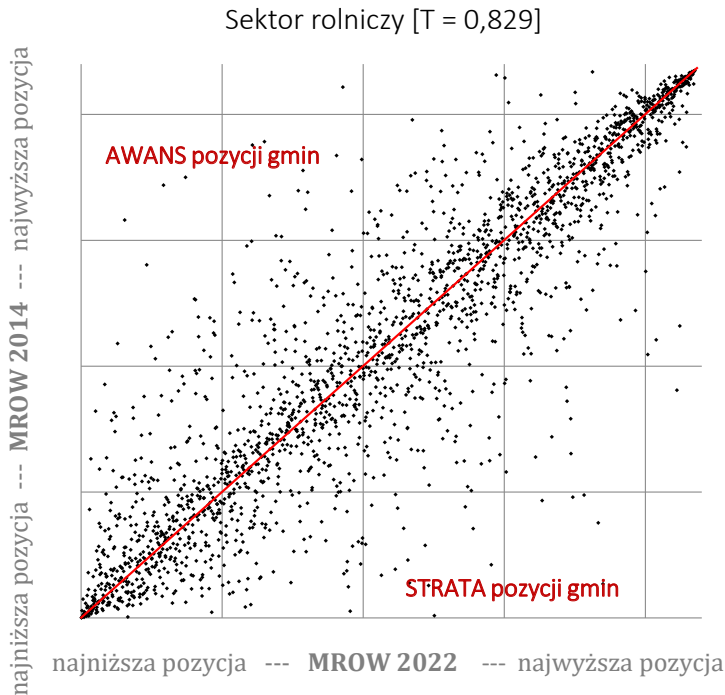
Wykres na rysunku IV.26. pokazuje, że w kraju można wyróżnić kilka grup województw o bardzo zbliżonym charakterze rolnictwa. Pierwszą z nich stanowią województwa zachodniopomorskie, lubuskie i warmińsko-mazurskie. Ponad 50% gmin z ich terenów lokuje się w górnym kwintyli szeregu powstałego w wyniku pomiaru stopnia rozwoju funkcji rolniczej. Jednocześnie w tych województwach ani jedna gmina nie trafiła do kwintyli określanego jako bardzo niski poziom rozwoju sektora rolniczego. Na drugim biegunie lokują się województwa małopolskie i podkarpackie, w których około 80% gmin trafiło właśnie do tego kwintyli (a więc bardzo niskiej oceny funkcji rolniczej). Nieco lepsze, ale również niekorzystne wyniki pomiaru dotyczą gmin województw świętokrzyskiego i śląskiego, jednakże te województwa zasadniczo różnią się pod względem innych cech: w przypadku województwa świętokrzyskiego jest to rezultat bardzo tradycyjnego charakteru rolnictwa, a śląskiego – silnego wpływu na kształtowanie się struktur wiejskich sąsiedztwa silnych ośrodków przemysłowych i przekształcania się wielu wsi w osiedla robotnicze.

Zbliżone rozkłady wyników pomiaru dotyczą również województw wielkopolskiego, kujawsko-pomorskiego, pomorskiego oraz opolskiego. Gminy tych województw można spotkać w każdym z pięciu kwintylowych segmentów szeregu powstałego w wyniku pomiaru, przy czym liczebną przewagę mają wyniki wysokie i bardzo wysokie nad bardzo niskimi i niskimi.

Analizując mapę na rysunku IV.25. oraz wykres na rysunku IV.26., warto pamiętać, że miary rozwoju dotyczą tylko lokalnego sektora rolnego, a nie struktury gospodarczej. Ten sektor stanowi tylko jeden z elementów owej struktury – jest on ważny, ale nie wykazuje korelacji z poziomem rozwoju lokalnej gospodarki. Co więcej, jest to element relatywnie mniej dynamiczny i bardziej uzależniony od lokalnych tradycji niż pozarolniczy element struktury gospodarczej, który obejmuje zarówno działalność wytwórczą (nie tylko na potrzeby lokalnej społeczności), jak i szybko rozwijający się sektor usług (m.in. publicznych).

Zmiany dokonujące się w rolnictwie w ostatnim dziesięcioleciu nie wpłynęły w sposób istotny na rozkład przestrzenny poziomu jego rozwoju, choć niewątpliwie on sam się dokonywał. Dowodzi tego m.in. korelacja między wynikami

pomiaru jego poziomu (rozumianego jako kształtowanie korzystnych struktur gospodarstw) dokonany w I i IV etapie badań. Współczynnik korelacji między tymi pomiarami wynosi aż $T = 0,829$. Wykres na rysunku IV.27. ujawnia, że poszczególne jednostki zyskiwały lub traciły swoje pozycje w szeregu rangowym, ale ogromna większość lokowała się w pobliżu przekątnej wykresu, co oznacza relatywnie niewielkie przesunięcia rangowe pomiarów. Jednostki zmieniające w sposób wyraźny swoje pozycje to te, w których powstawały (lub wycofywały się z rynku) stosunkowo duże podmioty gospodarcze bądź na terenie których lokalizowano inwestycje o charakterze ponadlokalnym itp. Najogólniej jednak można powiedzieć, że w ostatnich 10 latach utrzymywało się istniejące zróżnicowanie przestrzenne sektora rolniczego.

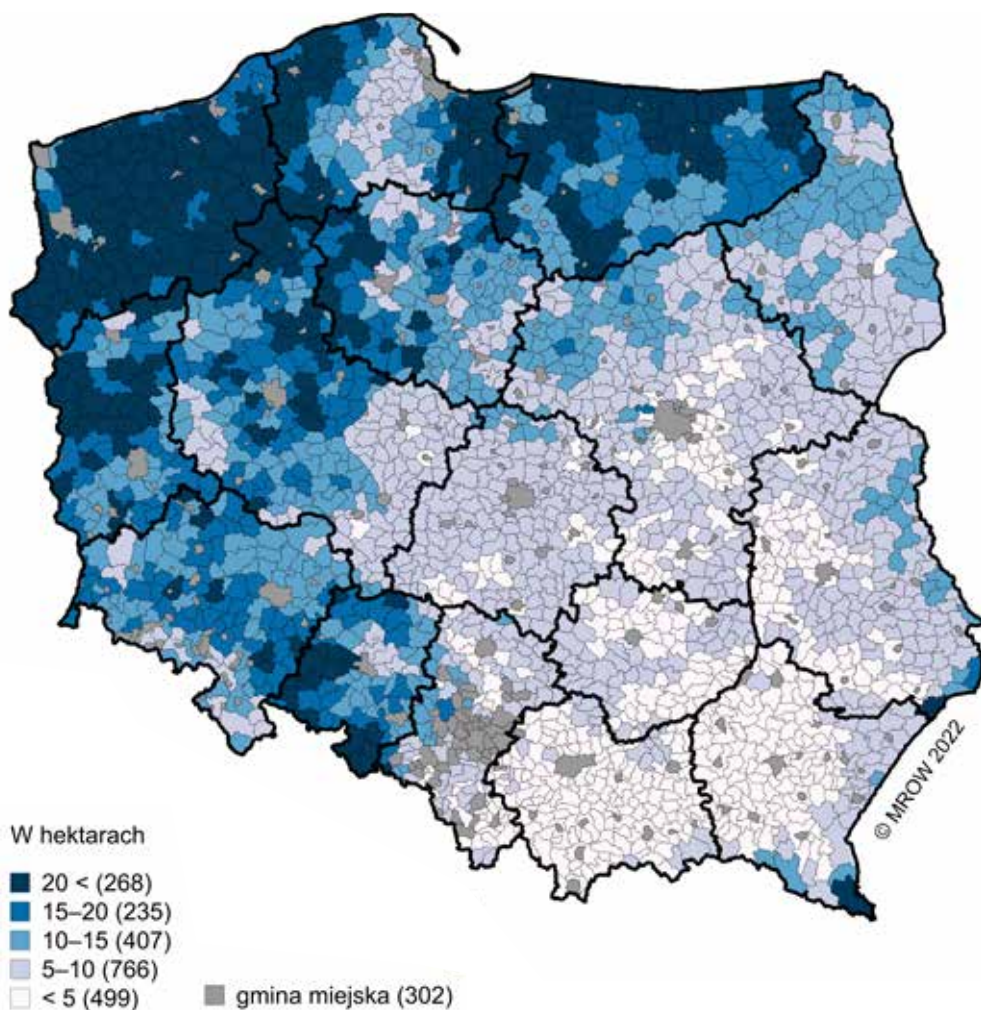

Objaśnienia: T – współczynnik korelacji τ Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

Rysunek IV.27.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie charakterystyki funkcji rolniczej dla lat 2010 i 2019

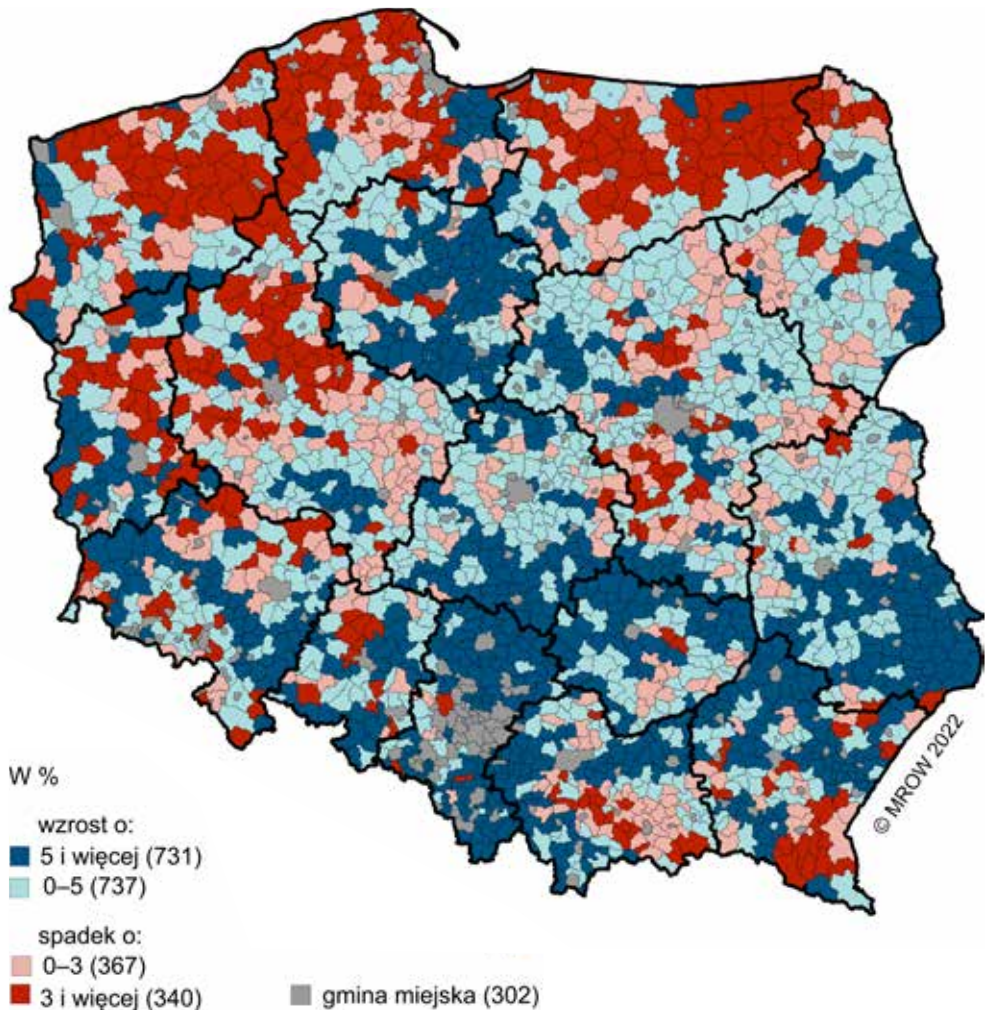
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.28.

Średni obszar gospodarstwa (w ha) składającego wniosek o płatności bezpośrednie (W10)

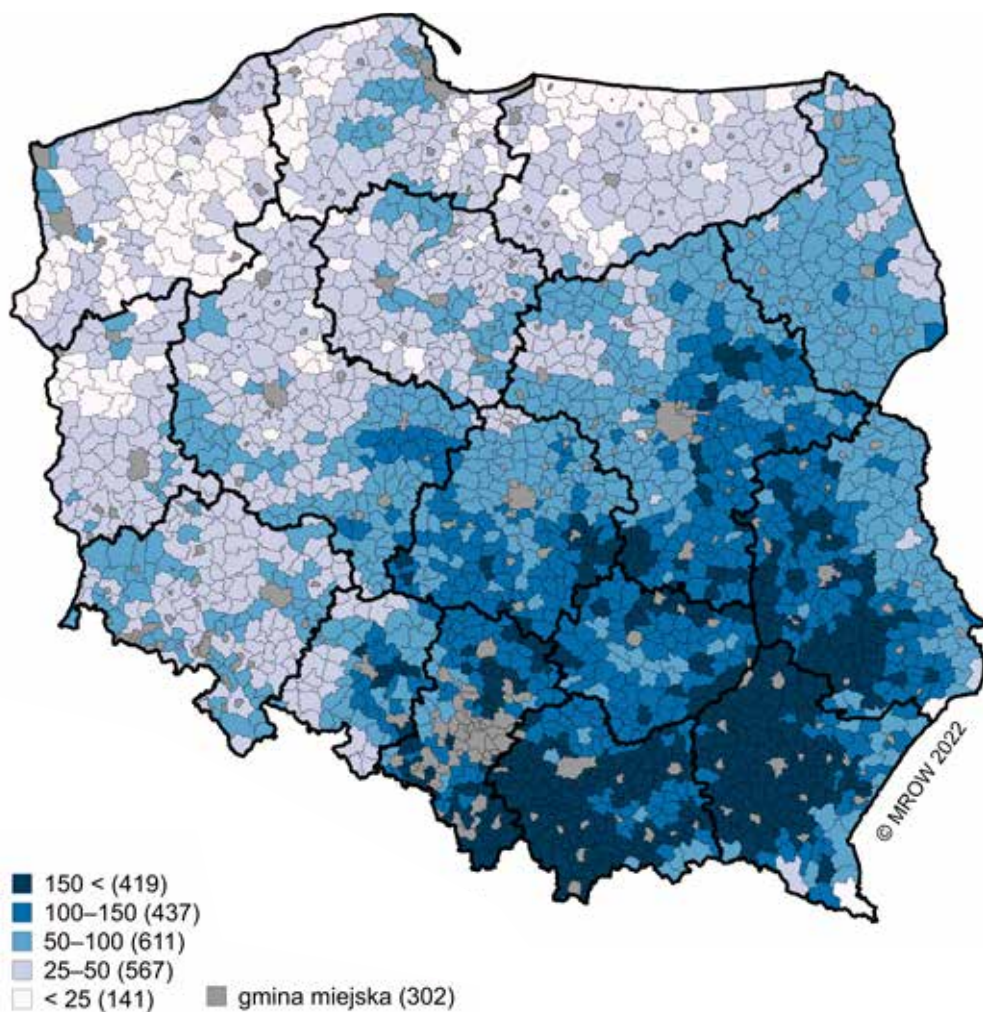
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARIMR.

Rysunek IV.29.

Zmiana wartości wskaźnika W10 (średni obszar gospodarstwa [w ha] składającego wniosek o płatności bezpośrednie) między MROW 2014 i MROW 2022

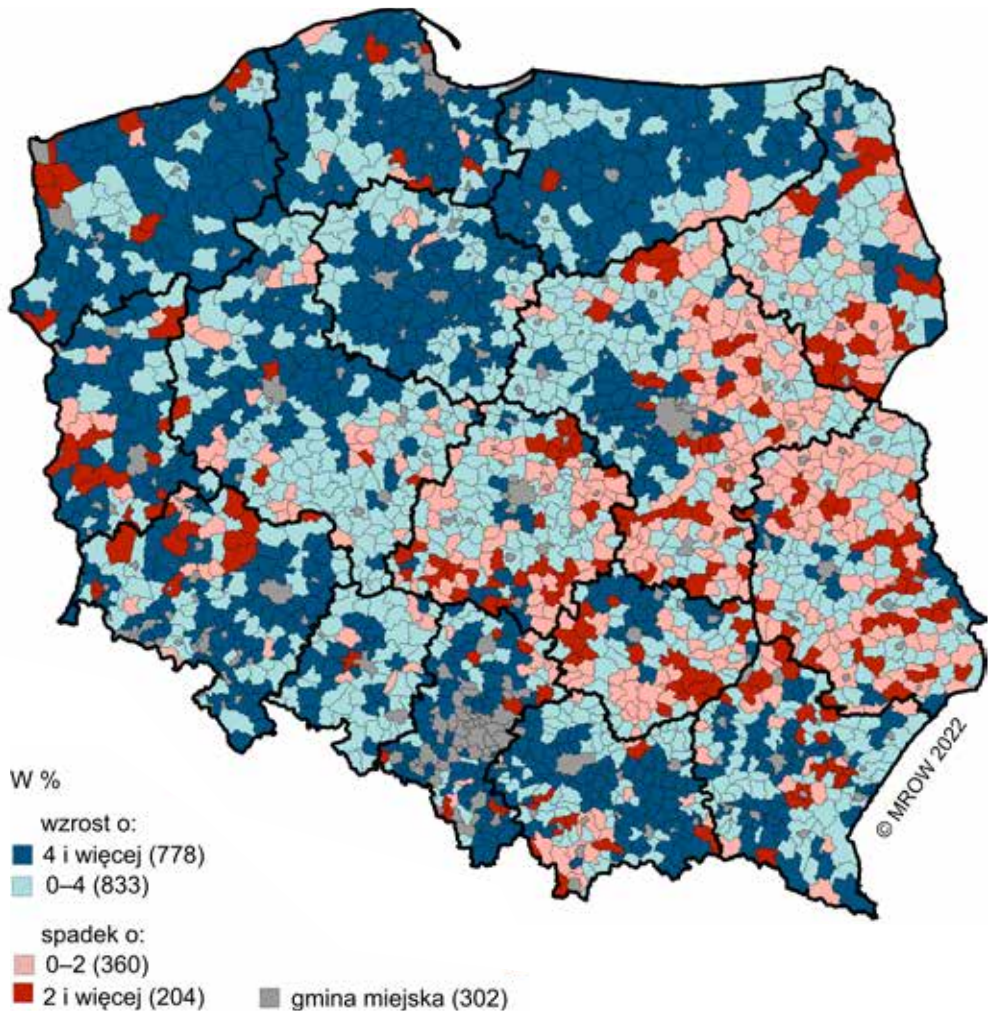
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.30.

Liczba działek na 100 ha (W11)

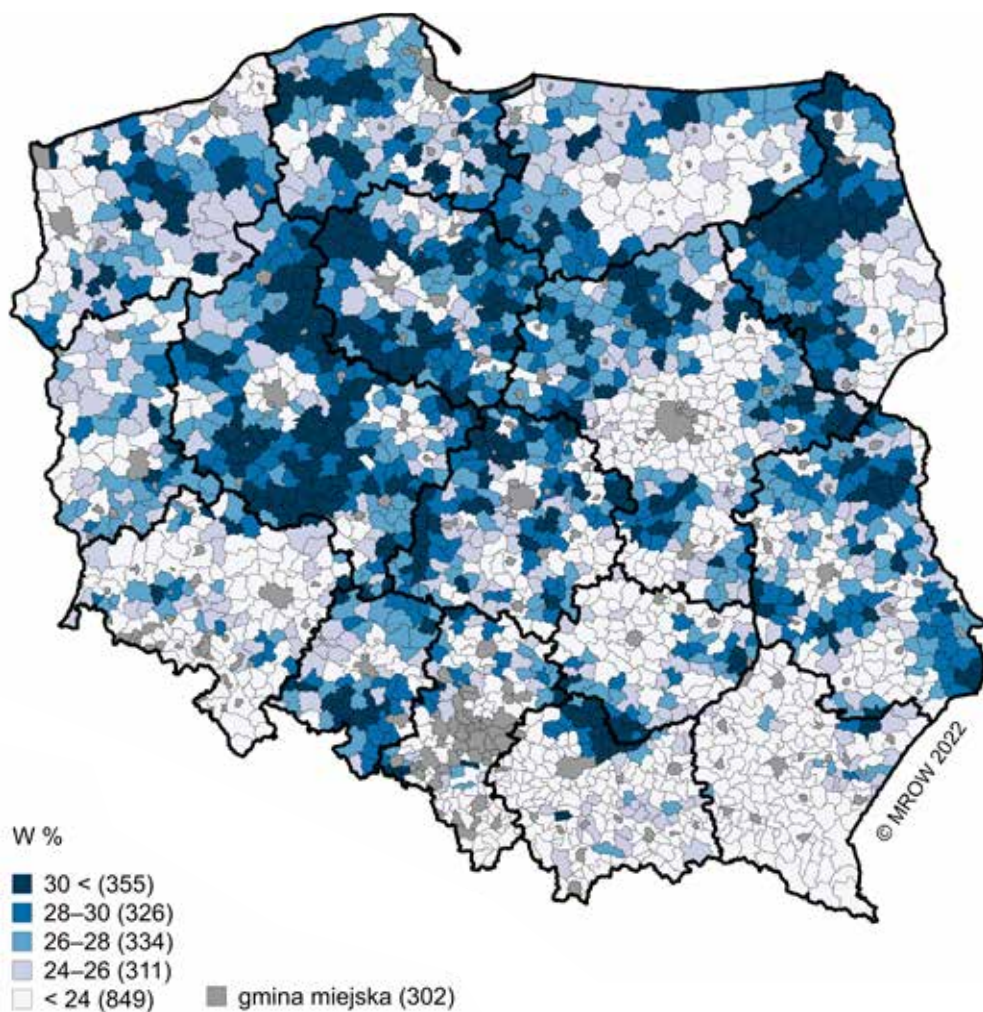
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARIMR.

Rysunek IV.31.

Zmiana wartości wskaźnika W11 (liczba działek na 100 ha) między MROW 2014 i MROW 2022

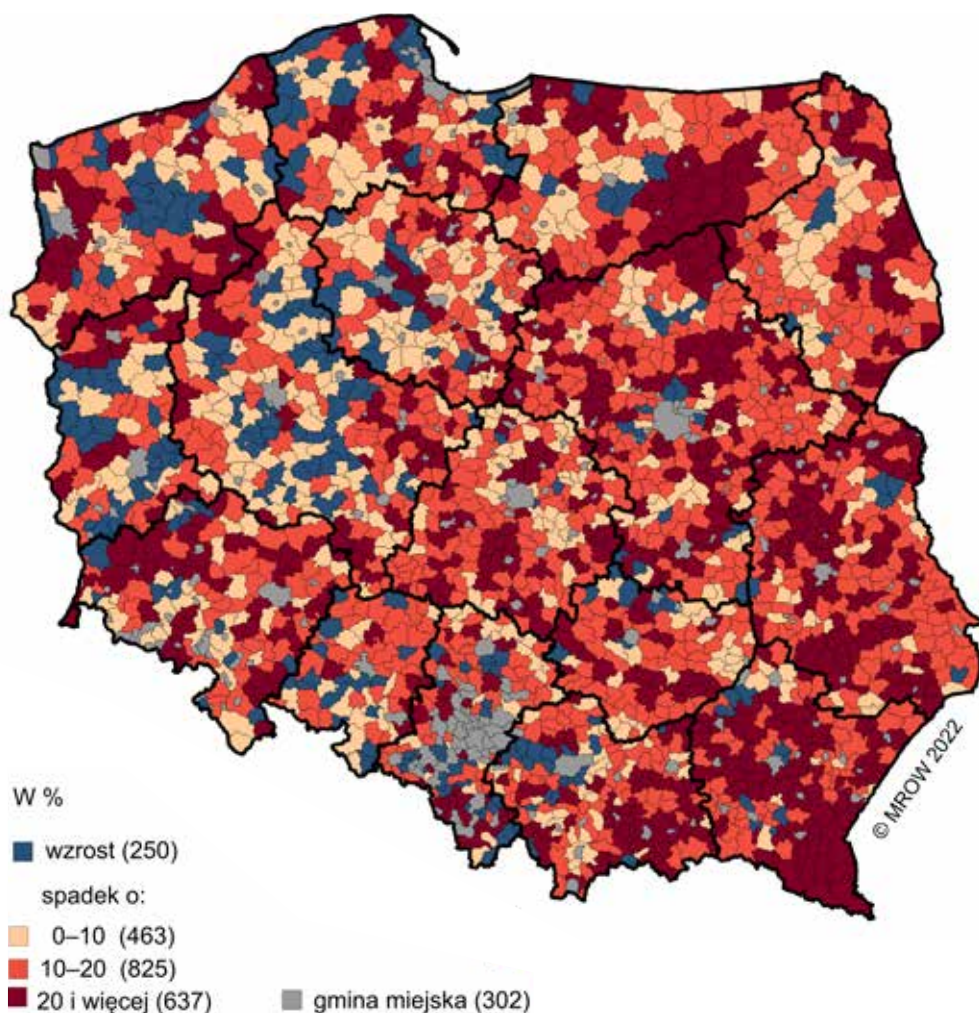
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.32.

Odsetek składających wnioski o płatności bezpośrednie w wieku do 40 lat w ogólnej liczbie wnioskodawców (W12)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARIMR.

Rysunek IV.33.

Zmiana wartości wskaźnika W12 (odsetek składających wnioski o płatności bezpośrednie w wieku do 40 lat w ogólnej liczbie wnioskodawców) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

4. Rozwój funkcji pozarolniczych

W potocznej świadomości mieszkańców miast wieś to miejsce, w którym mieszkają rolnicy, a gospodarka wiejska jest skupiona przede wszystkim na produkcji żywności. Taki obraz wsi był może prawdziwy kiedyś, w dwudziestoleciu międzywojennym, ale obecnie w ogóle nie przystaje do rzeczywistości (Halamska i in. 2019a, b). Co prawda zdecydowana większość rolników i dziś mieszka na wsi, jednak stanowią oni tylko jedną z wielu żyjących tam grup zawodowych (szerzej: Halamska i Stanny 2021).

Jak już wspomniano wcześniej, postęp w rolnictwie skutkował zmniejszeniem się zapotrzebowania tego działu gospodarki na pracę, a w konsekwencji oznaczał również spadek zatrudnienia w nim. Jednocześnie w Polsce na wsi mieszka około 40% ludności. Większość z tych osób obecnie utrzymuje się ze środków pochodzących z innych – pozarolniczych – źródeł dochodów (Rosner i Stanny 2019). Warto zauważyć, że gdyby gospodarka wsi ograniczała się do produkcji rolniczej, liczba jej mieszkańców musiałaby ogromnie się zmniejszyć albo oznaczałoby to migracje wahadłowe o wielkiej skali do pracy w mieście. Zarówno zmniejszenie zaludnienia obszarów wiejskich, jak i masowe dojazdy do pracy poza wieś stanowiłyby silną barierę rozwoju społecznego i marginalizację cywilizacyjną znacznej części społeczeństwa.

Zjawiskiem w pewnym sensie naturalnym i bardzo korzystnym dla rozwoju społecznego oraz gospodarczego obszarów wiejskich okazało się kształtowanie się na wsi pozarolniczego rynku pracy i związanych z tym pozarolniczych funkcji gospodarczych. Początkowo wywołało to wiele zmian w tradycyjnej kulturze wsi. Stopniowo z gospodarstw znikwały różne rodzaje działalności, takie jak pieczenie chleba, wyrób masła, tkanie materiałów na ubrania itp. Zastępowały je coraz silniejsze związki rynkowe z lokalnymi wyspecjalizowanymi zakładami produkcyjnymi i usługowymi. W miarę upływu czasu różnorodność działalności zakładów tego rodzaju wzrastała i stopniowo zasięg ich działalności rozszerzał się poza popyt lokalny. Struktura gospodarcza wzbogaciła się, a lokalny rynek pracy się zróżnicował (Heffner 2019). Ten proces prowadził do zjawiska, które obecnie nazywamy rozwojem wielofunkcyjnym wsi (por. Wilson 2010, Chmieleński 2019, Kłodziński 2021).

Relatywnie wysoki udział zatrudnionych w rolnictwie oraz wysoki odsetek gospodarstw o stosunkowo małym obszarze i skali produkcji oznacza, że omawiane procesy rozwoju funkcji pozarolniczych na polskiej wsi nadal trwają, a stopień ich zaawansowania jest daleki od tego, co można by uznać za stan optymalny. Rzecz jasna stopień zaawansowania rozwoju wielofunkcyjnego wykazuje w kraju zróżnicowanie przestrzenne. Potrzeby w zakresie pobudzania rozwoju pozarolniczego wsi również nie są jednakowe w poszczególnych regionach. Największe wydają się tam, gdzie dochodzi do zjawisk depopulacyjnych – nadmiernego starzenia się mieszkańców itp. (por. Rosner i Wesołowska 2020). W wyniku braku miejsc pracy poza rolnictwem te obszary notowały znaczny odpływ ludności. Ale w niektórych regionach kraju rozwój funkcji pozarolniczych prowadził także do zanikania funkcji rolniczej i przekształcania się tradycyjnych obszarów wiejskich w osiedla robotnicze (np. na górnym Śląsku) lub kurorty czerpiące dochody z turystyki i rekreacji (Małopolska). Przebieg procesów ewolucji tradycyjnej struktury funkcji gospodarczych na wsi, u której podstaw leży zmniejszanie się zapotrzebowania na pracę w rolnictwie (i procesy koncentracji), przebiega w bardzo zróżnicowany sposób. W większości wypadków jego efektem staje się struktura złożona zarówno z rolnictwa, jak i z działalności pozarolniczych.

Warto dodać, że zmniejszanie się zapotrzebowania na pracę w rolnictwie w skali historycznej leżało u podstaw rozwoju działów pozarolniczych i miast, w tym powstawania przemysłu. W Polsce silnym bodźcem miastotwórczym i przyspieszającym powstawanie przemysłu było uwłaszczenie chłopów (szerzej: Leszczyńska 2019). W Europie Zachodniej procesy o podobnym charakterze dokonywały się wcześniej; wcześniej następowały też rozwój miast i przemysłu oraz zmiany w strukturze gospodarczej obszarów wiejskich.

Do oceny stopnia rozwoju funkcji pozarolniczych w lokalnej gospodarce na obszarach wiejskich wykorzystano trzy wskaźniki, opracowane dla całych gmin (a więc w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem). Ma to silne uzasadnienie. Rozwój funkcji pozarolniczych i związanego z nimi rynku pracy wykazuje charakter lokalny; jest obserwowany głównie we wsi centralnej w gminie, a w przypadku gmin miejsko-wiejskich – w miasteczku. Nie występuje wówczas wieś centralna, ale miasto pełni w stosunku do lokalnego układu tę samą funkcję.

Pierwszy wskaźnik (W13) ma u podstaw statystykę systemu REGON. Co do zasady wpisowi do rejestru REGON podlegają wszystkie osoby prawne, jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej, osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą (w tym prowadzące indywidualne gospodarstwa rolne). Jednak zaniedbanie tego obowiązku nie wiąże się z żadnymi konsekwencjami prawnymi (Nurzyńska 2017). Dane tego systemu mają wiele zalet, ale również wiele wad, o czym pisaliśmy w poprzednich opracowaniach MROW¹³. W praktyce dane systemu relatywizowane do liczby ludności często są traktowane jako wskaźnik przedsiębiorczości gospodarczej mieszkańców danego terenu. Zdając sobie sprawę z ograniczeń związanych z rejestrem REGON, oparty o te dane wskaźnik wykorzystano jednak z wagą 30 (na 100), przy czym liczbę zarejestrowanych podmiotów zrelatywizowano do wielkości lokalnej populacji w wieku produkcyjnym. Warto zauważyć, że w latach 2010–2019 mediana tego wskaźnika wzrosła o 30%, ale współczynnik korelacji z analogiczną wartością w 2010 r. wynosi aż 0,962. Zatem przeważnie tam, gdzie mierzona tak przedsiębiorczość była wysoka, występował jej dalszy względnie wysoki przyrost. Analiza danych wykazała również, że mimo zastrzeżeń wskazanych wcześniej jego rozkład przestrzenny jest skorelowany zarówno z syntetyczną miarą poziomu rozwoju funkcji pozarolniczej na poziomie 0,643, jak i z syntetyczną miarą ogólnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (w której tworzeniu uczestniczy jako jeden z 46 wskaźników) na poziomie 0,587. Mapa na rysunku IV.37. pokazuje, że natężenie tego wskaźnika dzieli Polskę na dwie części: zachodnią, o wyraźnie większej liczbie podmiotów w REGON w relacji do ludności w wieku produkcyjnym, i wschodnią. Na tę zależność nakłada się druga, związana z przestrzennym rozkładem miast regionalnych. W strefach podmiejskich liczba podmiotów zarejestrowanych jest zdecydowanie większa niż na obszarach położonych z dala od tych miast.

Warto również zwrócić uwagę na to, że gdyby system REGON działał w pełni zgodnie z założeniami, a więc rejestrował wszystkie gospodarstwa rolne, można byłoby oczekiwać, iż liczebność występujących w nim podmiotów będzie

¹³ W założeniu REGON miał być systemem na bieżąco aktualizowanym, ale w rzeczywistości występuje w nim wiele podmiotów, które nie prowadzą działalności, zawiesiły ją lub zostały całkowicie zlikwidowane. Zakładane reguły zgłaszania zmian w rzeczywistości nie są przestrzegane. W systemie występują na równych zasadach duże przedsiębiorstwa zatrudniające wielu pracowników, jak i osoby tzw. samozatrudnione.

zależna m.in. od średniego obszaru gospodarstwa. W regionach o rozdrobnionym rolnictwie byłaby względnie wyższa, a tam, gdzie gospodarstwa są średnio większe, niższa. Tak się jednak nie dzieje. Wspomniana wyżej mapa pokazuje, że w Polsce południowo-wschodniej, o silnie rozdrobnionym rolnictwie, liczebność podmiotów zarejestrowanych jest relatywnie mała. Można więc podejrzewać, że rolnicy dokonują rejestracji gospodarstw tylko wtedy, gdy jest im to potrzebne (np. ich działalność wymaga wystawiania faktur). Z perspektywy prowadzonych badań oznacza to, że wiarygodność wskaźnika jako miary przedsiębiorczości jest stosunkowo większa, niż wynikałoby to z przepisów dotyczących omawianego systemu.

Drugi z użytych wskaźników (W14) wykorzystuje fakt, że rolnicy nie są płatnikami podatków PIT i CIT¹⁴. Pozwoliło to na określenie liczebności podatników, a więc osób uzyskujących dochody inne niż związane z pracą w gospodarstwie rolnym i podmiotów gospodarczych. W rzeczywistości są to podmioty gospodarcze zatrudniające pracowników oraz osoby samozatrudnione. Użyty wskaźnik relatywizuje tę wielkość do liczby mieszkańców gminy. Ma tę zaletę, że charakteryzuje wielkość sektora pozarolniczego, ale ma również wadę – traktuje na równi osoby samozatrudnione i pracowników firm zlokalizowanych w gminie.

Rozkład przestrzenny wskaźnika (mapa na rysunku IV.39.) charakteryzującego wielkość tak mierzonego sektora pozarolniczego na wsi potwierdza przede wszystkim znaczenie położenia w sąsiedztwie miasta regionalnego, a także – choć w mniejszym stopniu – stolic wojewódzkich sprzed 1999 r. Wyjaśnia też dostępność głównych w regionie rynków miejskich, zwłaszcza rynku pracy. Mniej wyraźny (w porównaniu do wskaźnika utworzonego z danych REGON) jest podział na zachodnią i wschodnią część kraju. Wyjaśnieniem może być to, że w badanej dekadzie to właśnie w Polsce wschodniej częściej odnotowywano przyrost tak mierzonej przedsiębiorczości, a w zachodniej – spadek natężenia wskaźnika. Także rozkład przestrzenny tej zmiennej przeszedł w ciągu 10 lat dzielących badania relatywnie większe zmiany; korelacja między danymi z tych dwóch okresów wynosi 0,719. Warto również zauważyć, że omawiany

¹⁴ Działalność rolnicza nie podlega opodatkowaniu podatkiem dochodowym (z wyjątkiem działów specjalnych produkcji rolnej). Nie oznacza to jednak, że rolnicy w ogóle nie muszą płacić podatku. Osoby uzyskujące dochody z rolnictwa odprowadzają podatek rolny. Gdy rolnik prowadzi działalność gospodarczą, to również musi rozliczyć się z urzędem skarbowym.

wskaźnik jest wysoko skorelowany ze skalą poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Prawdopodobnie jest to związane z faktem, że wyraźnie wskazuje on na obszary podmiejskie jako te, które rozwinęły pozarolniczą część lokalnej gospodarki.

Trzeci z użytych w badaniu wskaźników dotyczących sektorów pozarolniczych gospodarki lokalnej (W15), podobnie jak pierwszy (W13), ma u podstaw dane systemu REGON. W każdej gminie istnieją instytucje świadczące usługi publiczne, co wiąże się m.in. z prowadzoną polityką społeczną, zatem występuje zależność: im większy udział w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w REGON stanowią instytucje zajmujące się tymi usługami, tym słabiej rozwinięty okazuje się lokalny gospodarczy sektor pozarolniczy. Co więcej, w ogromnej większości są to instytucje państwowe, czyli im większy jest ich udział, tym większe mają znaczenie w danej jednostce państwa jako pracodawcy. Te instytucje to urzędy gminne, przychodnie, szkoły, posterunki policji, instytucje kultury, ośrodki pomocy społecznej itp. Wskaźnik oparty o te dane ma oczywiście charakter destymulacyjny.

Mapa na rysunku IV.41. pokazuje, że instytucje zajmujące się usługami publicznymi mają największy udział w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w REGON w gminach położonych w województwach podlaskim i lubelskim, zwłaszcza w ich strefach subregionalnej i nadgranicznej. Generalnie takie gminy częściej występują na obszarach peryferyjnych w stosunku do centrów wojewódzkich, wzdłuż granic regionów administracyjnych – szczególnie w Polsce centralnej. Stanowi to kolejne potwierdzenie znaczenia położenia w stosunku do sieci dużych miast dla rozwoju obszarów wiejskich. Nie odnotowano współzależności rozkładu wskaźnika z miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Zmiana mediany wskaźnika w kolejnych badaniach MROW była niewielka.

Warto jednak zauważyć, że granica między wschodnimi i zachodnimi rejonami kraju z perspektywy lokalnego rozwoju funkcji pozarolniczych przebiega w przybliżeniu wzdłuż granic między województwami opolskim i dolnośląskim, a następnie wielkopolskim i łódzkim oraz kujawsko-pomorskim. Ten obraz nieco zakłóca północna część kraju, na co prawdopodobnie wpłynęło to, że część województw zachodniopomorskiego i pomorskiego to region byłych PGR-ów, których rozwój dokonuje się w nieco inny sposób (Stanny 2008, Kalinowski 2019).

Tabela IV.4.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „rozwój funkcji pozarolniczych” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna	ROZWÓJ FUNKCJI POZAROLNICZYCH (SPR)		
Numer wskaźnika	W13	W14	W15
Wskaźnik empiryczny	Liczba podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym	Liczba podatników prowadzących działalność gospodarczą i rozliczających się podatkiem PIT oraz liczba płatników CIT na 1000 mieszkańców	Odsetek podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Stymulanta	Stymulanta	Destymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej	30	30	40
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	M_W	M_W	M_W
Instytucja udostępniająca dane ^b	GUS	MF, GUS	GUS
Mediana MROW 2014	93,8	43,1	10,5
Mediana MROW 2016	100,7	39,6	11,2
Mediana MROW 2018	106,3	41,8	11,3
Mediana MROW 2022	124,9	49,2	10,8
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-110, 110]	[-160, 160]	[-270, 270]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,962	0,719	0,763
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (SPR) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,643	0,665	-0,539
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,587	0,619	-0,179
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	38,5	67,9	28,2
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	35,5	36,4	22,9

a M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem); W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

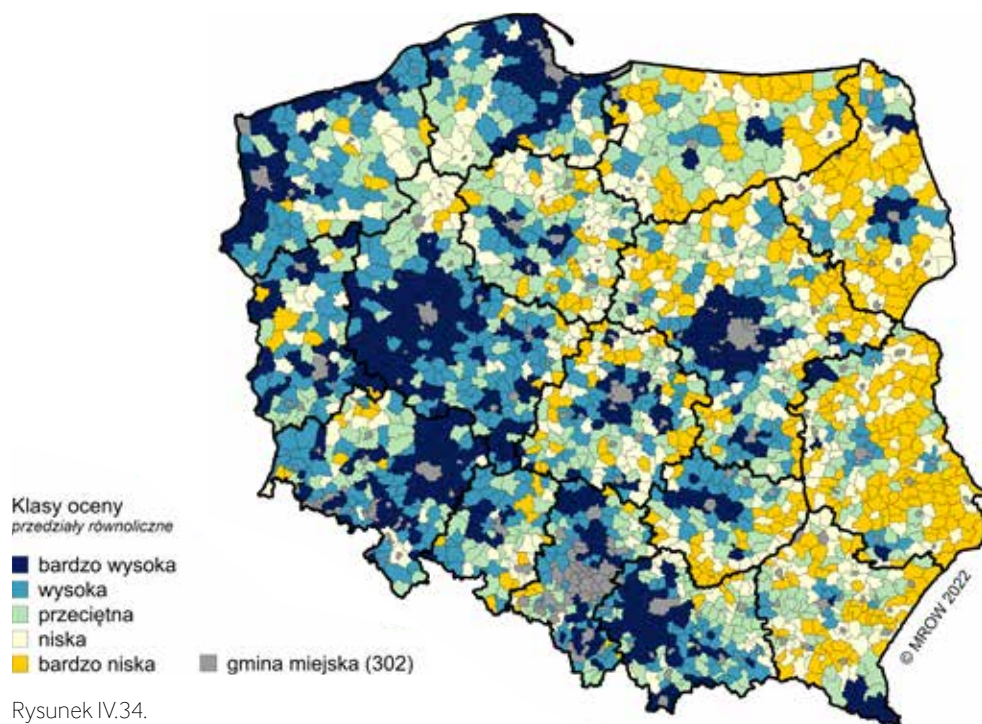
c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji *tau* Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Należy także dostrzec, że miasta (z wyjątkiem Warszawy) położone we wschodniej części kraju mają relatywnie mały zasięg oddziaływania na pozarolniczy rozwój obszarów wiejskich. Regiony podmiejskie takich miast, jak Olsztyn, Białystok, Lublin i Rzeszów, tworzą pierścienie gmin o rozwiniętych funkcjach pozarolniczych składające się z jednostek bezpośrednio graniczących z miastami. W przypadku Warszawy, Poznania, Wrocławia i Krakowa obszary podmiejskie wyznaczane według omawianego kryterium są znacznie bardziej rozległe. Na oddzielną uwagę zasługują dwa województwa: kujawsko-pomorskie i lubuskie. Oba mają po dwa ośrodki miejskie o zbliżonym znaczeniu. W efekcie żaden z nich nie oddziałuje równie silnie na sąsiednie obszary wiejskie jak ośrodki centralne w pobliskich województwach.

Przedstawione wyżej uwagi na temat przestrzennego zróżnicowania rozwoju funkcji pozarolniczych na obszarach wiejskich potwierdza zestawienie wyników pomiarów dla rozkładów wojewódzkich (rysunek IV.35.). Okazuje się, że na biegunie słabego rozwoju tych funkcji znajdują się obszary wiejskie trzech województw: lubelskiego, podlaskiego i warmińsko-mazurskiego, w których co najmniej 40% gmin trafiło do najniższej klasy pomiaru, a mniej niż 10% – do najwyższej. Na drugim biegunie znalazły się województwa dolnośląskie i wielkopolskie, a także nietypowe ze względu na rolę konurbacji katowickiej województwo śląskie, w których ponad 60% gmin uplasowało się w dwóch najwyższych klasach pomiaru. Ponadto województwa warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie i część pomorskiego to regiony byłych PGR-ów, w których rozwój przebiega w nieco inny sposób, m.in. dlatego, że w mieszkańcach tych obszarów trudno wyzwolić przedsiębiorczość, a jeszcze trudniejsze wydaje się jej utrzymanie.

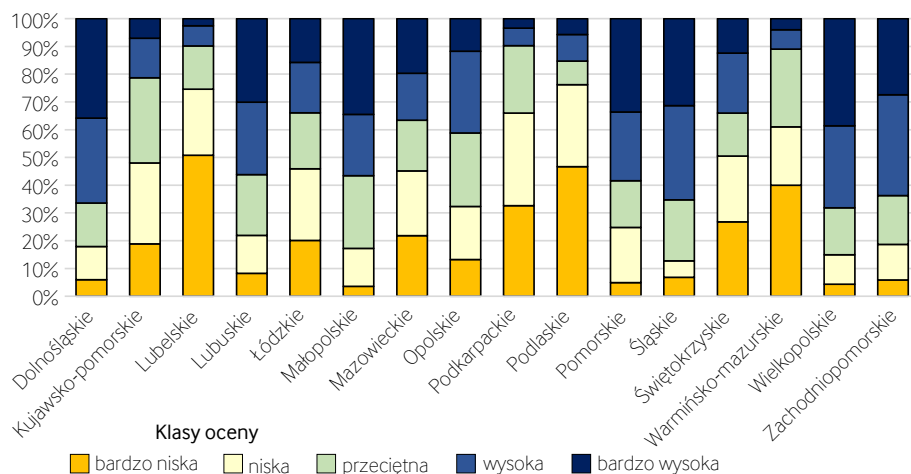
Zasadnicze zróżnicowanie przestrzenne rozwoju tych funkcji podlegało zmianom, ujawniając awans jednostek podmiejskich na skali pozycji gmin, a tym samym prowadząc do wzmacniania rozwoju funkcji pozarolniczych i zróżnicowania na osi centrum–peryferie. Przemiany w kierunku wielofunkcyjnej struktury gospodarczej w gminie, w której są one słabo zaawansowane, wiążą się z istotnymi awansami na skali pozycji jednostek (dotyczy to szczególnie wschodniej części kraju), co powoduje automatycznie utratę pozycji innych. Można to nazwać efektem niskiej bazy. Dynamika przemieszczeń na skali pozycji dla każdej zmiennej była względnie wysoka (dla W15 wyniosła nawet średnio +/-270 pozycji).

Rysunek IV.34.

Syntetyczna miara oceny w zakresie rozwoju funkcji pozarolniczych (SPR)

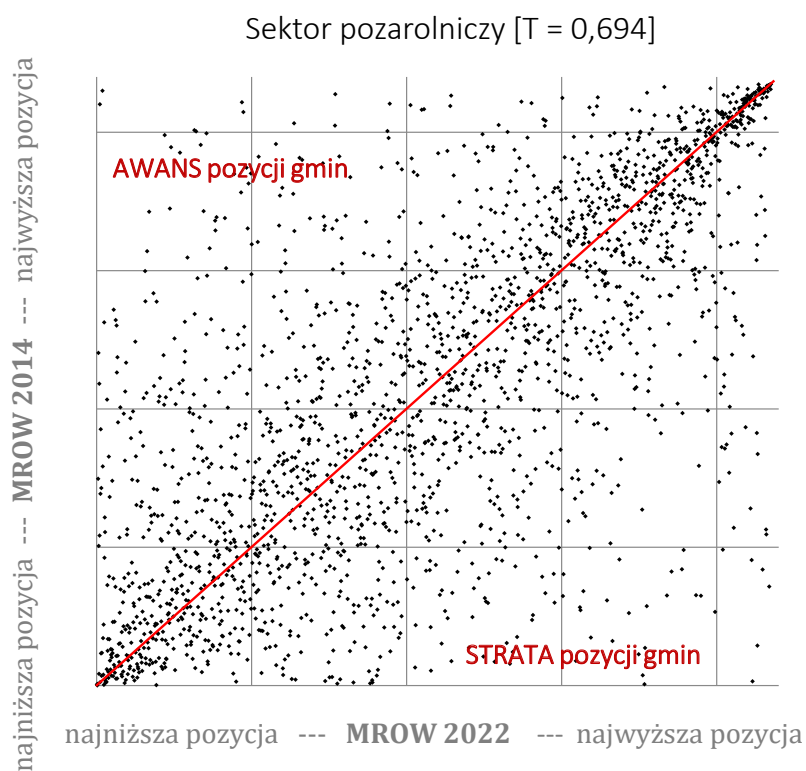
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Rysunek IV.35.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „rozwój funkcji pozarolniczych” w podziale na województwa (w %)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

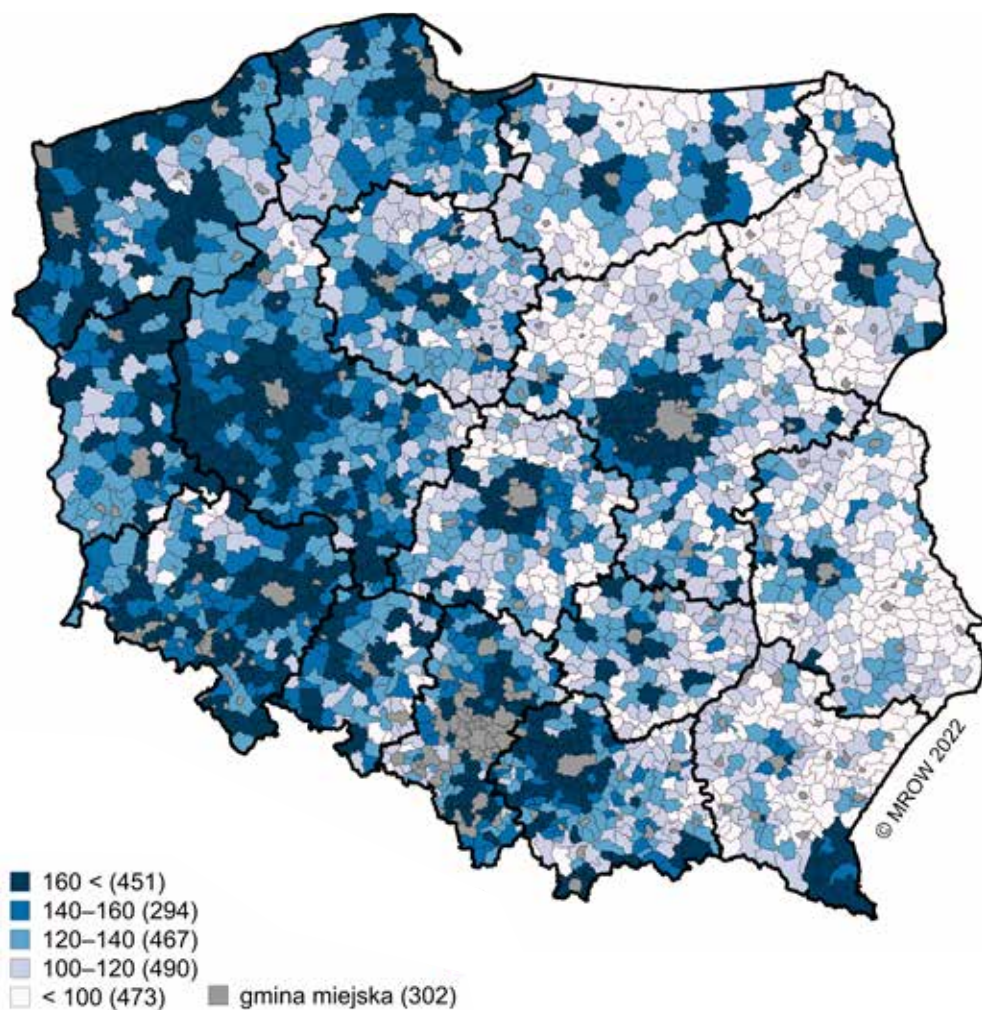

Objaśnienia: T – współczynnik korelacji τ Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

Rysunek IV.36.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie rozwoju funkcji pozarolniczych dla lat 2010 i 2019

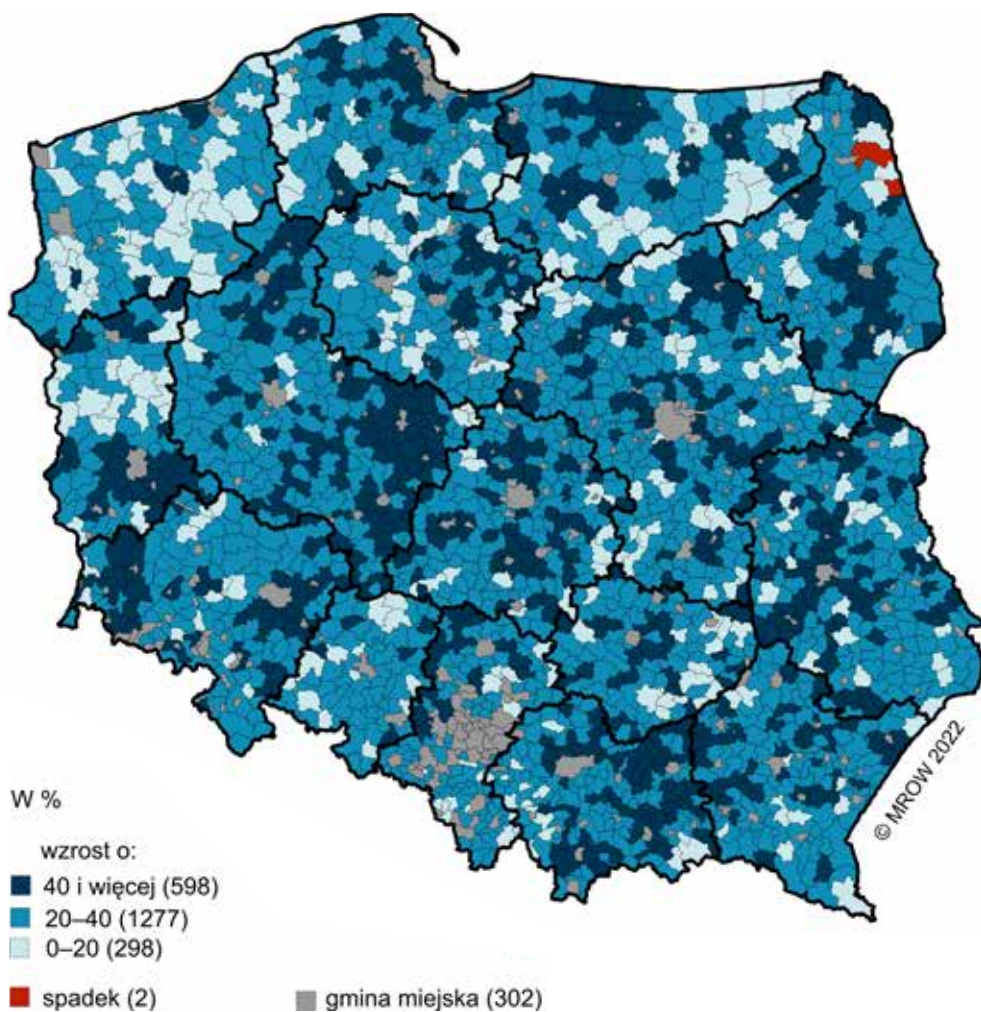
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.37.

Liczba podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym (W13)

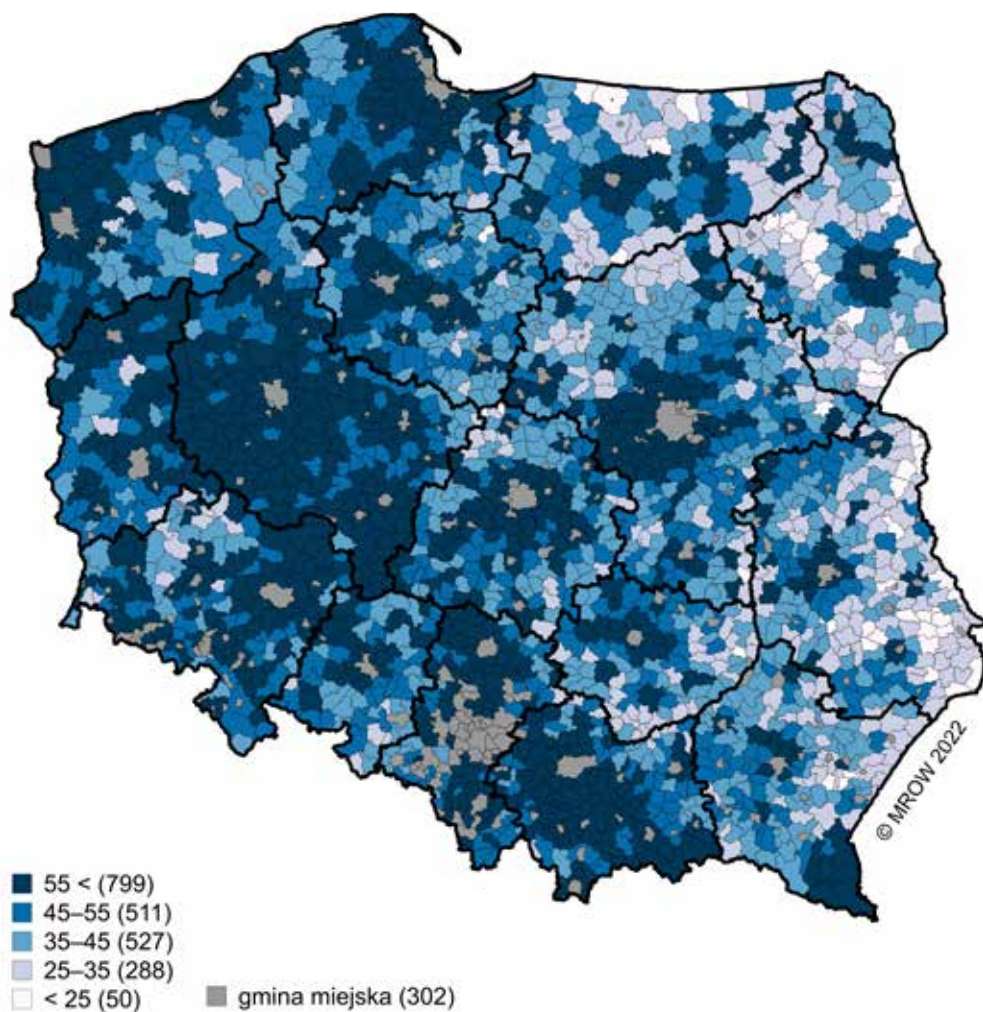
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.38.

Zmiana wartości wskaźnika W13 (liczba podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym) między MROW 2014 i MROW 2022

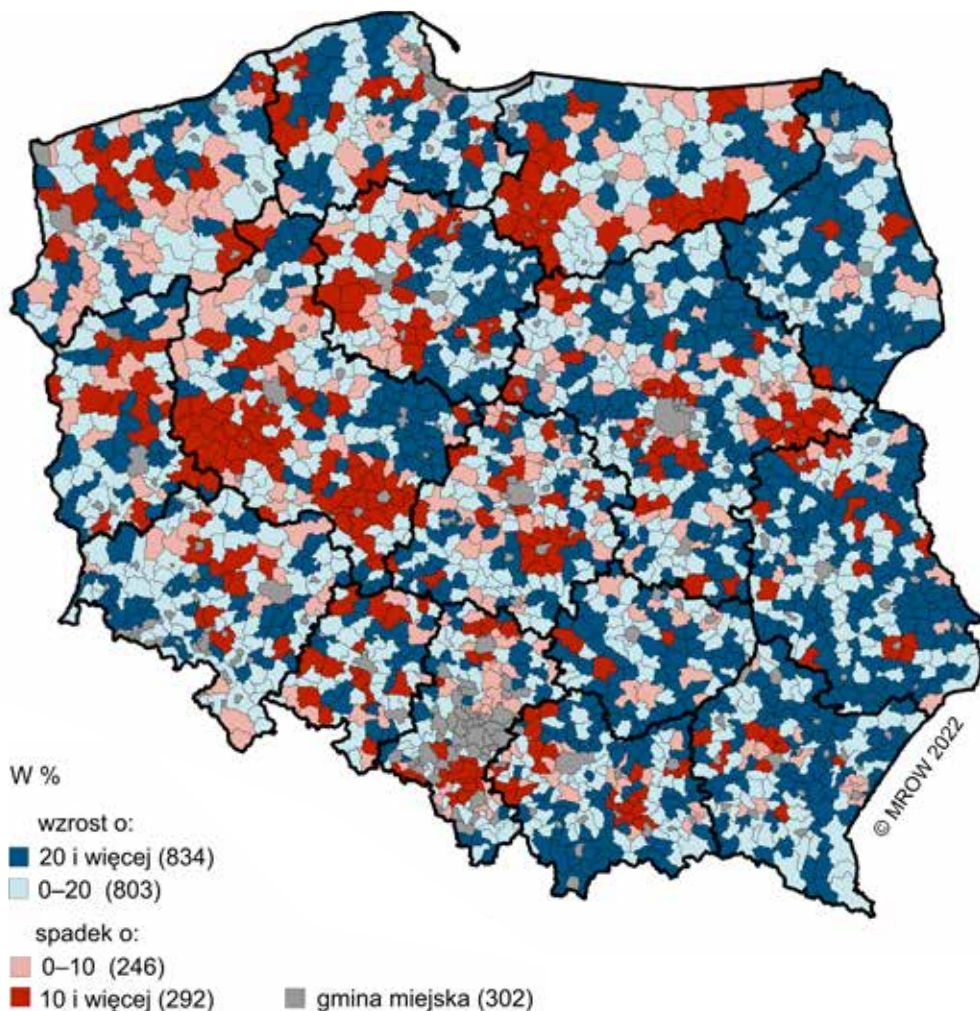
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.39.

Liczba podatników prowadzących działalność gospodarczą i rozliczających się podatkiem PIT oraz płatników CIT na 1000 mieszkańców (W14)

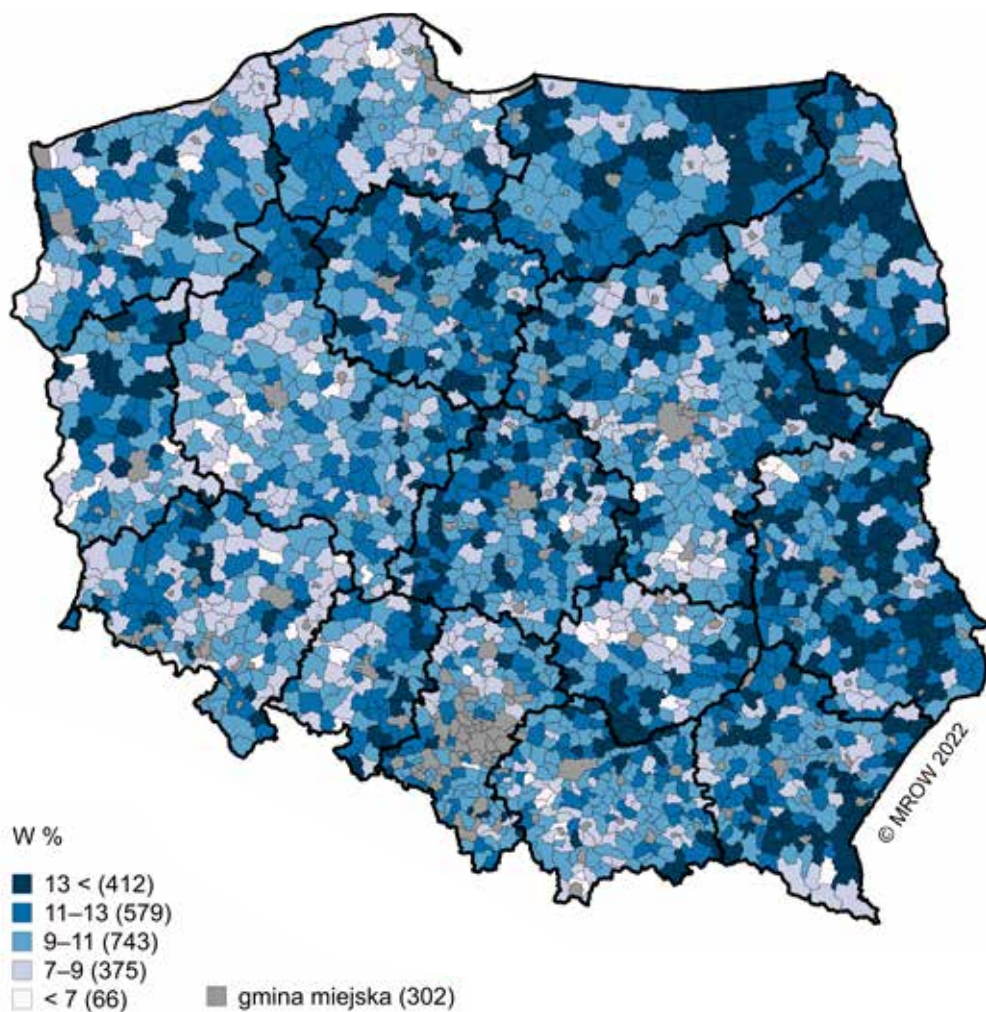
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MF i GUS.

Rysunek IV.40.

Zmiana wartości wskaźnika W14 (liczba podatników prowadzących działalność gospodarczą i rozliczających się podatkiem PIT oraz płatników CIT na 1000 mieszkańców) między MROW 2014 i MROW 2022

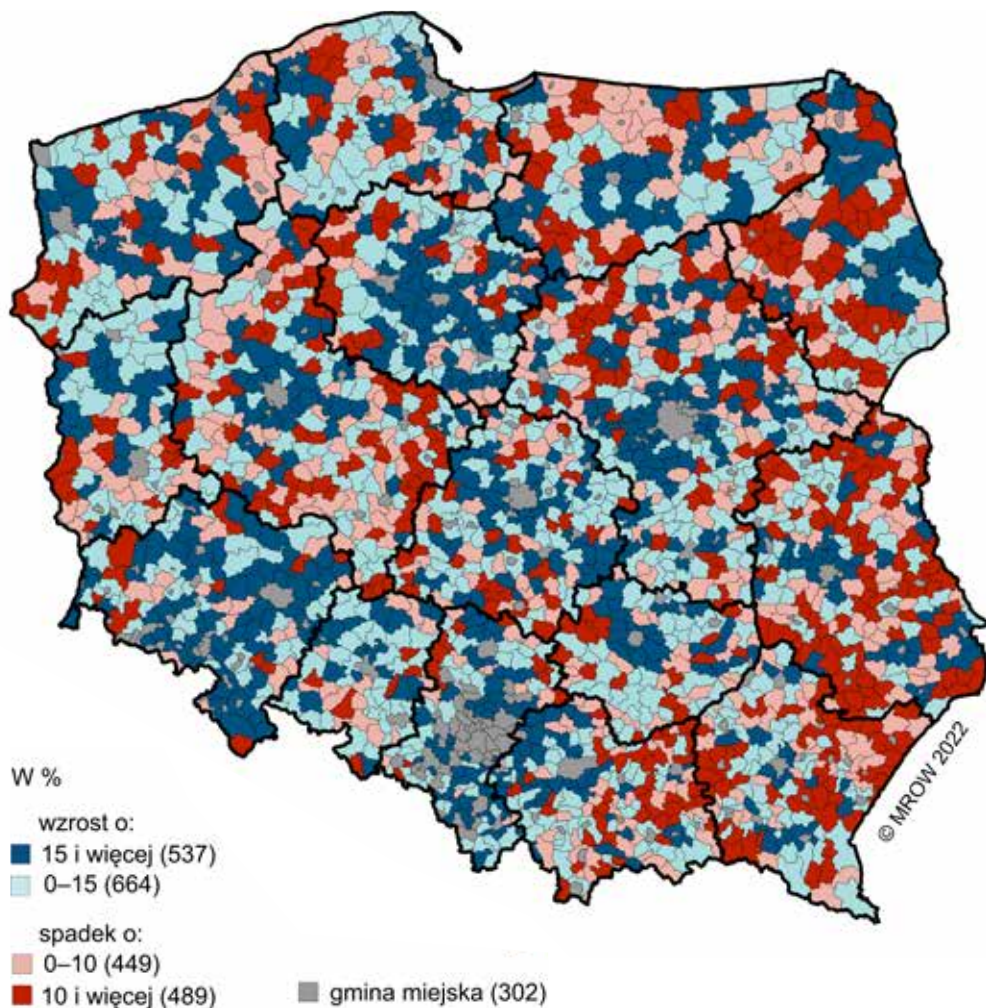
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.41.

Odsetek podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON (W15)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.42.

Zmiana wartości wskaźnika W15 (odsetek podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

5. Lokalne finanse publiczne

Finanse lokalne to kategoria w dużym stopniu uwarunkowana czynnikami prawno-systemowymi, przejawiającymi się w zmianach zasad, przepisów czy nakładaniu nowych zadań na gminy. W badanym okresie (od 2010 do 2019 r.) znaczący wpływ na analizowane wielkości miało wprowadzenie świadczenia wychowawczego 500+, którego „efekt statystyczny” zostanie wyjaśniony w kolejnych częściach rozdziału. Równie istotne jest to, że IV etap MROW obejmuje perspektywę finansową UE na lata 2014–2020, co również wiąże się z kilkoma konsekwencjami, które zostaną opisane później. Już teraz warto zapowiedzieć, że przy okazji kolejnej edycji MROW na wartości analizowanych konsekwentnie wskaźników lokalnych finansów publicznych będą miały wpływ zmiany, które w ostatnim czasie są wprowadzane w systemie podatkowym¹⁵.

W celu zminimalizowania wpływu tzw. czynników „zaburzających” od I etapu MROW wskaźniki składowej „lokalne finanse publiczne” (tabela IV.5.) są wyliczane jako średnie trzyletnie¹⁶. Wyjątkiem jest wskaźnik dochodów podatkowych w przeliczeniu na jednego mieszkańca (wskaźnik G; W17), publikowany co roku przez Ministerstwo Finansów.

Pierwszym wskaźnikiem jest udział procentowy dochodów własnych gminy w dochodach ogółem (W16), mówiący o tym, jak dużą część budżetu stanowią dochody, których wysokość może stymulować gmina m.in. poprzez stosowanie ulg w podatkach i opłatach lokalnych (szerzej: Łukomska i in. 2021). A więc im większy udział dochodów własnych, tym większa przewidywalność wpływów budżetowych, szersze możliwości realizacji inwestycji oraz kreowania polityki podatkowej. Im niższy – tym większe uzależnienie gminy od subwencji i dotacji, które z reguły są wydatkowane na konkretne zadania, a których wysokość może zmieniać się z roku na rok.

W latach 2010–2019 mediana udziału dochodów własnych w dochodach ogółem wzrosła w badanych gminach z 32,9 do 34%. Wydawałoby się więc, że

¹⁵ Można tu wymienić chociażby zwolnienie z PIT dla osób do 26 r.ż., skutki kryzysu gospodarczego wywołanego pandemią COVID-19 czy liczne zmiany wprowadzone przez Polski Ład, których potencjalne skutki finansowe dla j.s.t. są nieprzewidywalne.

¹⁶ Monika Stanny i Wojciech Strzelczyk (2017, s. 375) uważają, że w przypadku badań nad finansami lokalnymi „wadą jest [...] analiza oparta o jeden rok, co nadwyreża wiarygodność pomiaru, tym bardziej że dane dotyczące np. wydatków inwestycyjnych charakteryzują się dużą zmiennością w czasie”.

samorządy lokalne stopniowo zyskują autonomię finansową. A jednak takie założenie – bez przyjrzenia się trendowi – byłoby błędne. Między I a III etapem badania mediana tego wskaźnika wzrosła do 38,3%, po czym od 2016 r. zauważa się trend spadkowy. O ile w latach 2010–2015 średni roczny wzrost dochodów własnych¹⁷ wynosił 6,9%, a pozostałych dochodów 1,9%, o tyle w latach 2016–2019 dochody własne rosły średniorocznie o 9,8%, a pozostałe dochody – o 10,6% (!). Przyczyn tej zmiany należy dopatrywać się m.in. we wprowadzonym w 2016 r. świadczeniu 500+, które jest wypłacane beneficjentom z dotacji celowej przekazywanej samorządom ze środków budżetu państwa. Najwyższa Izba Kontroli (2020, s. 2) wyliczyła, że ta dotacja w 2019 r. stanowiła 11,2% wszystkich dochodów j.s.t oraz blisko 1/3 wszystkich dotacji na zadania zlecone. W efekcie zauważa się zmianę struktury budżetów samorządów lokalnych i większe obciążenia administracyjne nań spadające.

W analizowanym okresie gminy zmieniły swoje położenia w rankingu z przeciętną dynamiką 140 pozycji w górę lub w dół; zmiany w rozkładzie przestrzennym można opisać jako niewielkie – współczynnik korelacji r-Pearsona wyniósł 0,910. Współczynnik zmienności równy 33,1% wskazuje na przeciętną jednorodność zbioru, którego rozkład jest zbliżony do normalnego (wartości wahają się od 13 do 91%).

Wskaźnik G w relacji do średniej krajowej (W17) jest jedną z kluczowych miar z perspektywy gmin, jego wysokość jest bowiem podstawą do wyliczenia wysokości otrzymywanej części wyrównawczej subwencji ogólnej (dla gmin najmniej zamożnych lub o niskiej gęstości zaludnienia) oraz zobowiązaniem najbogatszych gmin do wpłaty na poczet części równoważącej („janosikowego”). Wysokość wskaźnika jest ilorazem wpływów z podatków, opłat lokalnych, udziałów we wpływach z podatków dochodowych i liczby mieszkańców gminy. Przeciętna wartość wskaźnika dla całego zbioru gmin wyniosła w aktualnym etapie 65,9%, tj. o 3,6 p.p. więcej niż w etapie I, ale o 3,4 p.p. mniej niż w etapie III. Najwyższą medianę zanotowano więc w 2015 r. Również w tym roku badania najwięcej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich było płatnikami „janosikowego”, tzn. 92 gminy uzyskały wskaźnik G wyższy od 150% średniej krajowej. W 2010 r. były to 72 gminy (zbiór powiększył się o 25%), a w 2019 r. – 84 gminy (zbiór

¹⁷ Obliczenia własne na podstawie danych GUS metodą skumulowanego rocznego wskaźnika wzrostu CAGR (*compound annual growth rate*).

Tabela IV.5.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „lokalne finanse publiczne” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna		LOKALNE FINANSE PUBLICZNE (F)			
Numer wskaźnika	W16	W17	W18	W19	W20
Wskaźnik empiryczny	Udział procentowy dochodów własnych gminy w dochodach ogółem	Wskaźnik G w relacji do średniej krajowej	Dochody budżetów gmin z podatków PIT i CIT na mieszkańca	Udział procentowy środków na finansowanie i współfinansowanie programów i projektów unijnych w dochodach ogółem gminy	Udział procentowy wydatków majątkowych w ogóle wydatków budżetu gminy
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej	28	28	28	8	8
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	M_W	M_W	M_W	M_W	M_W
Instytucja udostępniająca dane ^b	GUS	MF	GUS	GUS	GUS
Mediana MROW 2014	32,9	62,3	257,4	9,2	22,4
Mediana MROW 2016	35,0	61,2	307,4	6,6	18,1
Mediana MROW 2018	38,3	69,3	373,1	5,3	15,8
Mediana MROW 2022	34,0	65,9	576,8	3,6	16,3
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-140, 140]	[-140, 140]	[-110, 110]	[-570, 570]	[-460, 460]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,910	0,695	0,911	0,138	0,307
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (F) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,761	0,741	0,684	0,033	0,278
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,504	0,512	0,662	-0,043	0,137
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	39,9	91,2	71,2	49,0	34,8
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	33,1	51,9	50,6	81,3	39,6

a M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem); W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji *tau* Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

zmniejszył się o 10%). Z kolei liczba gmin kwalifikujących się do otrzymania kwoty podstawowej części wyrównawczej subwencji ogólnej (wskaźnik G poniżej 92% średniej) wyniosła 1750, z czego 137 nie osiągnęło więcej niż 40% średniej krajowej tego wskaźnika na mieszkańca¹⁸ (w 2010 r. odpowiednio 1849 i 214 gmin) (rysunek IV.48.).

Przytoczone liczby uprawniają do wysnucia wniosku, że system wyrównywania dochodów – mimo wielu zastrzeżeń natury prawno-systemowej (Wiacek 2010, Malinowska-Misiąg i Misiąg 2021) i ekonomicznej (Świrska 2016, Kańduła 2017) – w pewnym stopniu spełniał swoje zadanie, gdyż dystans gmin najmniej zamożnych do średniej krajowej się zmniejszał. Korelacja liniowa danych z lat 2010 i 2019, która wyniosła $r = 0,695$, wskazuje na średnią siłę współzależności rozkładów. Warto dodać, że podobnie jak w W16 gminy zmieniły swoją pozycję przeciętnie o 140 miejsc w obu kierunkach. Uwagę zwraca zwiększająca się jednorodność zbioru mierzona współczynnikiem zmienności, wynosząca 91,2%, w 2010 r. w stosunku do 51,9% w 2019 r.

Kolejny wskaźnik jest w pewnym sensie wycinkiem z dwóch omówionych poprzednio. Dochody budżetów gmin z podatków PIT i CIT na mieszkańca (W18) informują o wkładzie, jaki wnoszą do lokalnego budżetu mieszkańcy oraz firmy, odprowadzając podatek dochodowy¹⁹. Przeciętnie w kraju na mieszkańca w 2019 r. przypadało 576,8 zł z obu podatków i była to wartość ponad dwa razy wyższa od kwoty w 2010 r. (257,4 zł). Nie dziwi fakt, że korelacja ze wskaźnikiem średniego dochodu podatnika płacącego PIT (W40) wyniosła $r = 0,911$, a blisko 1/3 gmin lokuje się w rankingu obu miar w oddaleniu o nie więcej niż 50 pozycji. Przestrzennie wskaźnik ten odznacza się znaczną inercją, wyrażoną bardzo wysokim współczynnikiem korelacji liniowej Pearsona ($r = 0,911$) oraz najniższą wśród miar składowej przeciętną dynamiką zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022 (+/-110).

Opisane wskaźniki reprezentowały tę stronę budżetów j.s.t., która obrazuje ich zasobność finansową, i mimo stosunkowo wysokiej współzależności liniowej pozwoliły na zaobserwowanie różnych procesów w badanej dekadzie. Kolejne

¹⁸ Nieprzekroczenie progu 40% uprawnia do otrzymania najwyższej subwencji (ustawa 2003).

¹⁹ Udział gmin we wpływach z PIT wynosi 39,34%, ale zmniejsza się go o liczbę p.p. odpowiadających iloczynowi 3,81 p.p. i wskaźnika obliczonego łącznie dla całego kraju (w 2019 r. wyniósł 38,08%). Udział we wpływach z CIT jest niezmienny i wynosi 6,71% (ustawa 2003).

dwa wskaźniki stoją po stronie inwestycyjnej budżetu lokalnego i w sumie ważą zaledwie 16% w pomiarze składowej syntetycznej.

Udział procentowy środków na finansowanie i współfinansowanie programów i projektów unijnych w dochodach ogółem gminy (W19) wyniósł w 2019 r. 3,6%, co jest wartością 2,5 razy niższą niż w 2010 r. Wymaga wyjaśnienia, że dotychczasowe trzy etapy MROW przebiegały w okresie programowania UE na lata 2007–2013 (zakończonym 31 grudnia 2015 r.), a trwająca jeszcze perspektywa 2014–2020 (która zakończy się 31 grudnia 2023 r.) *de facto* rozpoczęła się w 2016 r. Średnia trzyletnia uwzględnia oprócz 2019 r. także dwa lata poprzedzające, kiedy to wydatkowanie środków dopiero nabierało rozpędu (w 2017 r. aż 303 gminy nie finansowały projektów unijnych, w 2018 r. – 124, a w 2019 r. – już tylko 72). Oprócz tego na wielkość wskaźnika ma również wpływ opisywana wcześniej zmiana struktury dochodów gminy, która od 2016 r. zyskała nową znaczącą kategorię, przeznaczoną do księgowania świadczeń z 500+. Spadek mediany udziału środków z programów UE w dochodach przełożył się na wyższą ocenę jednorodności zbioru mierzonej współczynnikiem zmienności równym 81,3% (w I etapie wynoszącym 49%). Warto odnotowania są również jeden z najwyższych w zbiorze 46 wskaźników empirycznych przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji gmin przez 10 lat (+/-570) i brak korelacji między rozkładami z lat 2010 i 2019.

Ostatnim wskaźnikiem jest udział procentowy wydatków majątkowych w ogóle wydatków budżetu gminy (W20). W analizowanym okresie wydatki majątkowe składały się w 98,4% z wydatków inwestycyjnych. Około 1/3 tej kategorii wydatków pochłaniają w gminach inwestycje transportowe – kolejno: gospodarka komunalna (27%), kultura, w tym kultura fizyczna i sport (10,8%), oświata (9%), gospodarka mieszkaniowa (6,6%). Pozostałe kategorie, w tym m.in. administracja, pomoc społeczna, ochrona zdrowia, to mniej niż 15% wydatków (Swianiewicz i Łukomska 2021a, s. 4). Te same uwagi metodologiczne co w przypadku poprzedniego wskaźnika dotyczą aktualnie analizowanej miary. Mediana wydatków majątkowych znacząco spadła między latami 2010 i 2015 z 22,4 do 15,8%, a kolejny okres (do 2019 r.) przyniósł stabilizację na poziomie 16%. Korelację między danymi z lat 2010 i 2019 należy określić jako słabą ($r = 0,307$); analogicznie do poprzednich etapów utrzymało się natomiast zauważalne powiązanie wydatków majątkowych z udziałem środków na realizację projektów

unijnych ($r = 0,594$). Również i ten wskaźnik cechuje bardzo wysoka dynamika zmian pozycji w porównaniu do roku bazowego (+/-460), ale współczynnik zmienności (39,6%) jest zdecydowanie niższy niż w przypadku poprzedniego wskaźnika (W19).

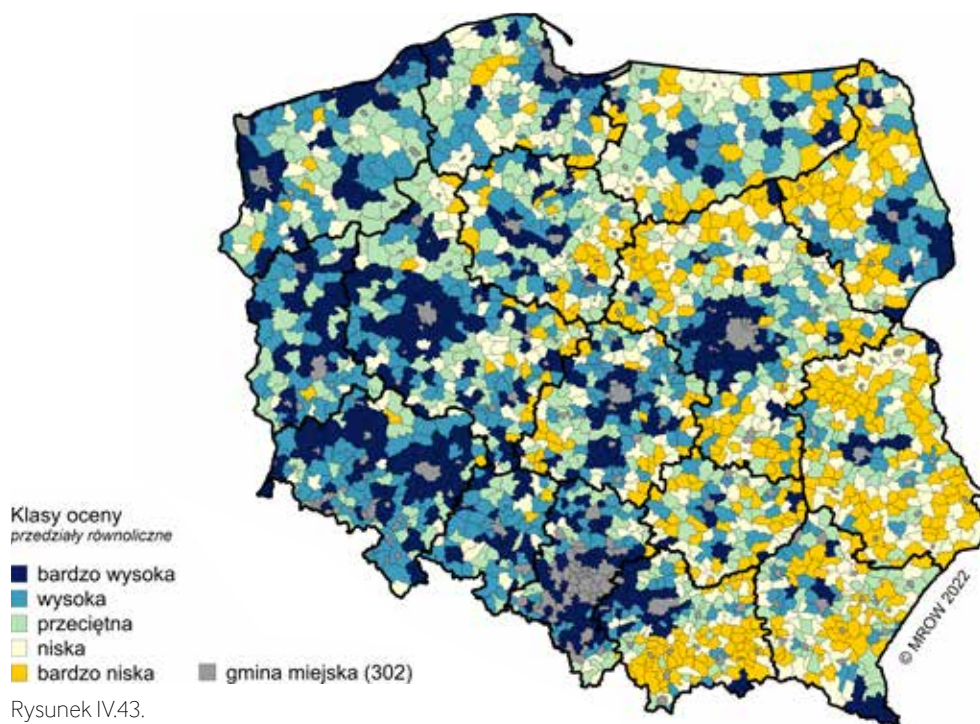
Generalnie w rozkładzie przestrzennym kraju gminy o bardzo wysokiej ocenie w kwestii finansów publicznych skupiają się wokół największych ośrodków miejskich. Wraz z wysoką klasą oceny strefa najbogatszych samorządów rozciąga się nierzadko aż do granic województw, jak np. na zachód od Warszawy, na północ od Wrocławia oraz w obu tych kierunkach od Poznania (rysunek IV.43.). Poza dużymi miastami relatywnie dobra lub bardzo dobra sytuacja finansowa panuje w przeważającej części gmin województw śląskiego, opolskiego, dolnośląskiego i lubuskiego. Względnie niekorzystną sytuację obserwuje się w dużej części gmin w województwach wschodnich. Wyjątkami są gminy okalające niektóre miasta średniej wielkości (np. na linii Łomża – Zambrów – Wysokie Mazowieckie).

Odrębny zbiór stanowią gminy, o których potencjale rozwojowym decydują – jak to nazwali Krystian Heffner i Andrzej Rosner (2002, s. 133) – „cechy specyficzne [...] ważne dla pewnej grupy jednostek gminnych, podczas gdy dla innych (z reguły stanowiących ogromną większość) nie odgrywają [one] żadnej roli lub odgrywają rolę marginalną”. Takie jednostki to przede wszystkim wysoko i bardzo wysoko oceniane gminy turystyczne w pasie nadmorskim oraz w górach, gminy o wysokich walorach krajobrazowych (często ze stuprocentowym udziałem obszarów Natura 2000, jak w powiecie hajnowskim), a także rozproszone po całym kraju gminy, w których są wydobywane surowce mineralne, tzw. gminy poligonowe²⁰ i gminy o budżecie incydentalnie – wskutek wydarzeń losowych – zasilanym niebagatelną kwotą pieniędzy (często jednorazowo)²¹.

Najniższe klasy oceny dotyczą tzw. gmin peryferyjnych, co jest widoczne przede wszystkim wokół granic województw mazowieckiego, łódzkiego i świętokrzyskiego, a także w zwartych strefach na północnym zachodzie województwa podlaskiego, na północy i południu województwa lubelskiego oraz w pasie

²⁰ Tak nazywa się 30 gmin w kraju, na terenach których funkcjonują poligony wojskowe i z tego tytułu budżety lokalne są zasilane specjalnym podatkiem gruntowym.

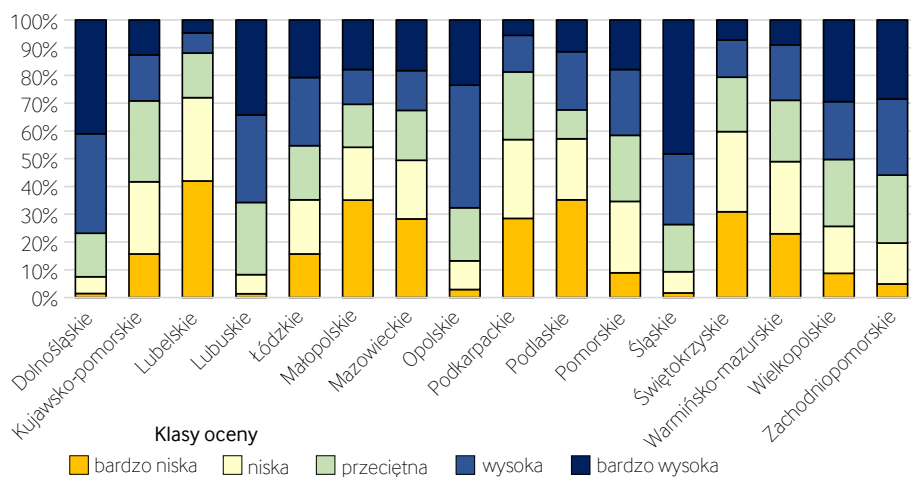
²¹ Jednym z ostatnich przykładów jest gmina wiejska Chojnice w województwie pomorskim. W 2018 r. działająca na jej terenie firma została wykupiona przez amerykańskiego inwestora za ponad 1 mld zł, w związku z czym do budżetu gminy trafiło około 100 mln zł należnych podatków. Tym samym gmina znalazła się w rankingu Wspólnoty na 7. miejscu wśród najbogatszych gmin wiejskich, mimo że w latach przed transakcją notowała miejsca od 252. do 630. (Swianiewicz i Łukomska 2021b).

Rysunek IV.43.

Syntetyczna miara oceny w zakresie lokalnych finansów publicznych (F)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

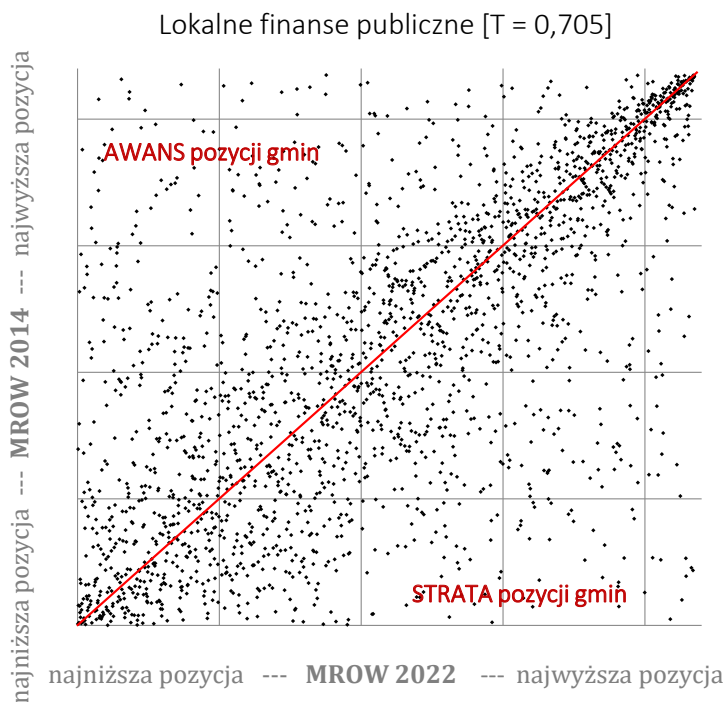

Rysunek IV.44.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „lokalne finanse publiczne” w podziale na województwa (w %)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

ciągnącym się przez południe województw małopolskiego i podkarpackiego. W województwach zachodnich klasy te występują sporadycznie i przeważnie ograniczają się do 1–2 graniczących ze sobą gmin. W wymienionych województwach wschodnich bardzo niska i niska klasa oceny dotyczą od około połowy wszystkich gmin do nawet 3/4 (rysunek IV.44.). Odwrotną strukturą odznaczają się województwa dolnośląskie, lubuskie, opolskie i śląskie – z 70–80% udziału gmin ocenianych wysoko i bardzo wysoko. Z kolei województwa kujawsko-pomorskie, łódzkie, pomorskie, wielkopolskie i zachodniopomorskie charakteryzuje struktura mieszana, z przewagą ocen przeciętnych i ponadprzeciętnych. Współczynnik korelacji *tau* Kendalla ($T = 0,705$) między danymi z lat 2010 i 2019 wskazuje na względną stabilność przestrzenną w ocenie sytuacji finansowej gmin w kraju (rysunek IV.45.).

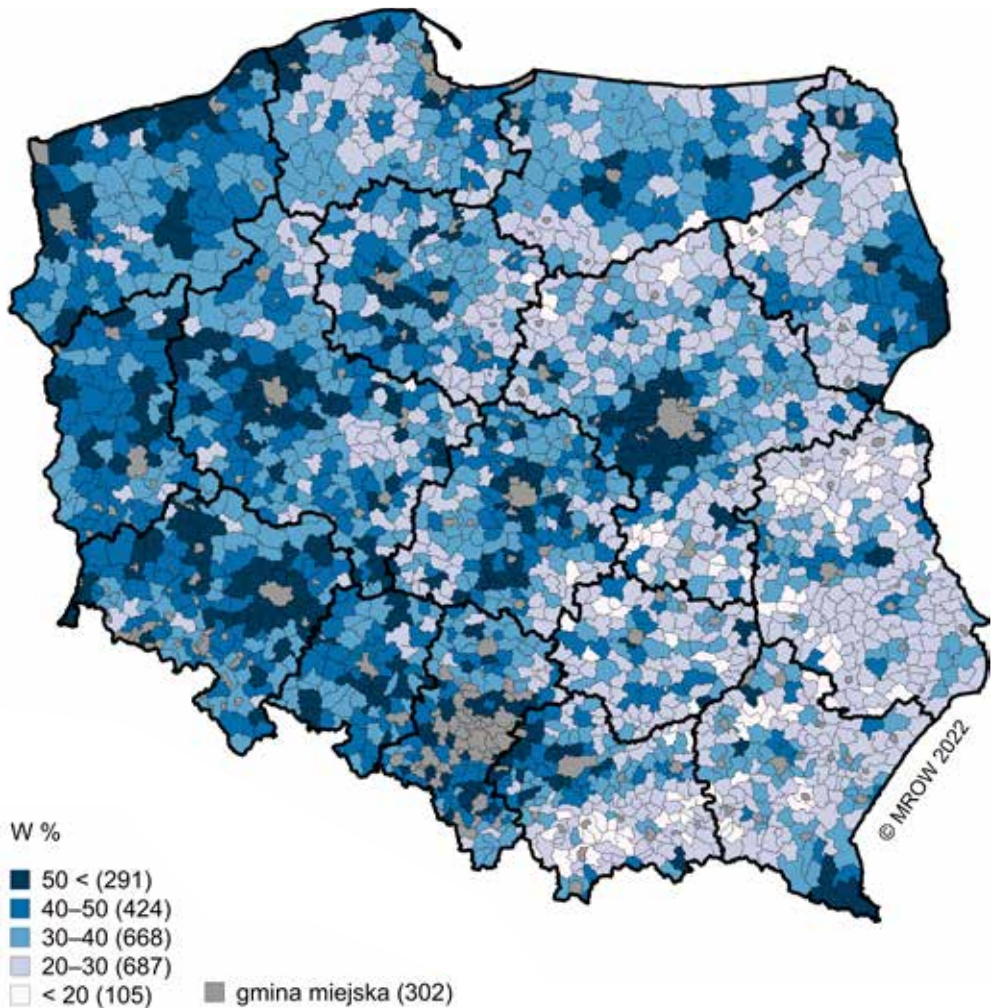

Objaśnienia: T – współczynnik korelacji *tau* Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

Rysunek IV.45.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie lokalnych finansów publicznych dla lat 2010 i 2019

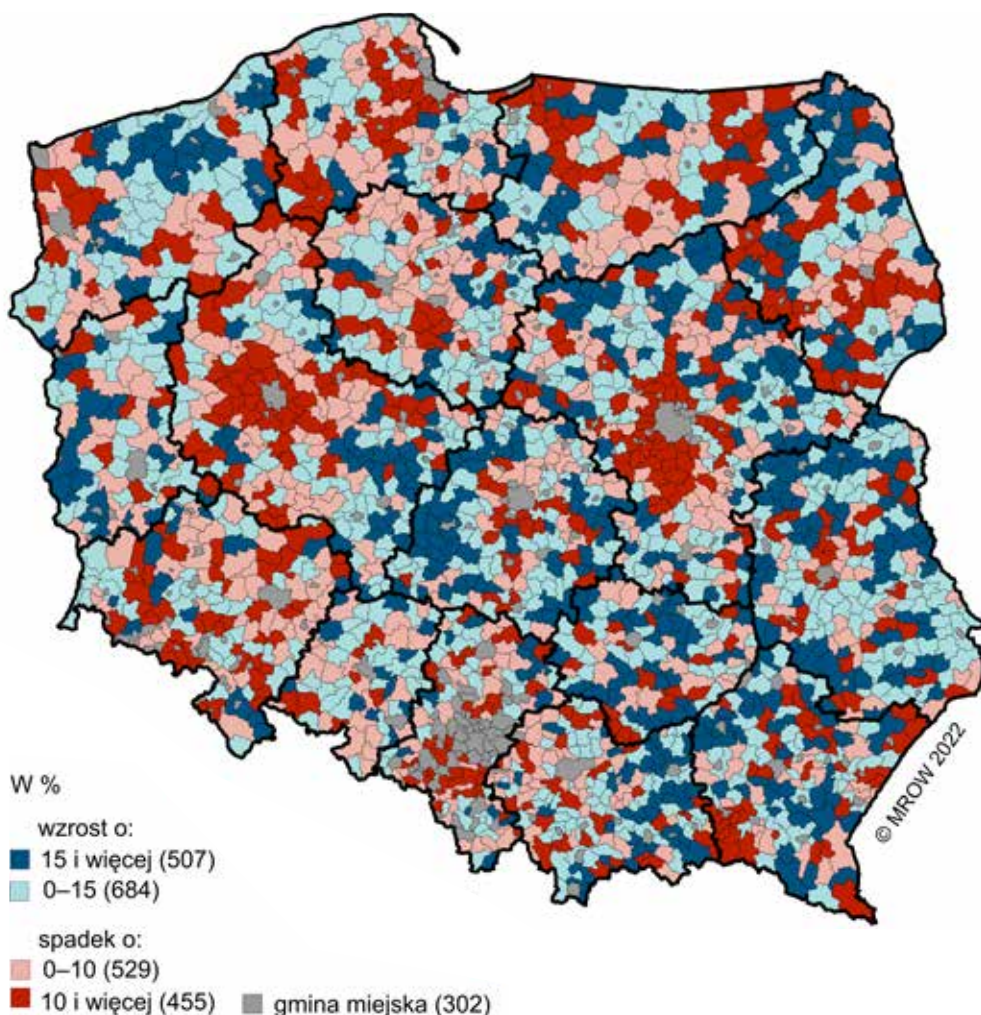
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.46.

Udział procentowy dochodów własnych gminy w dochodach ogółem (W16)

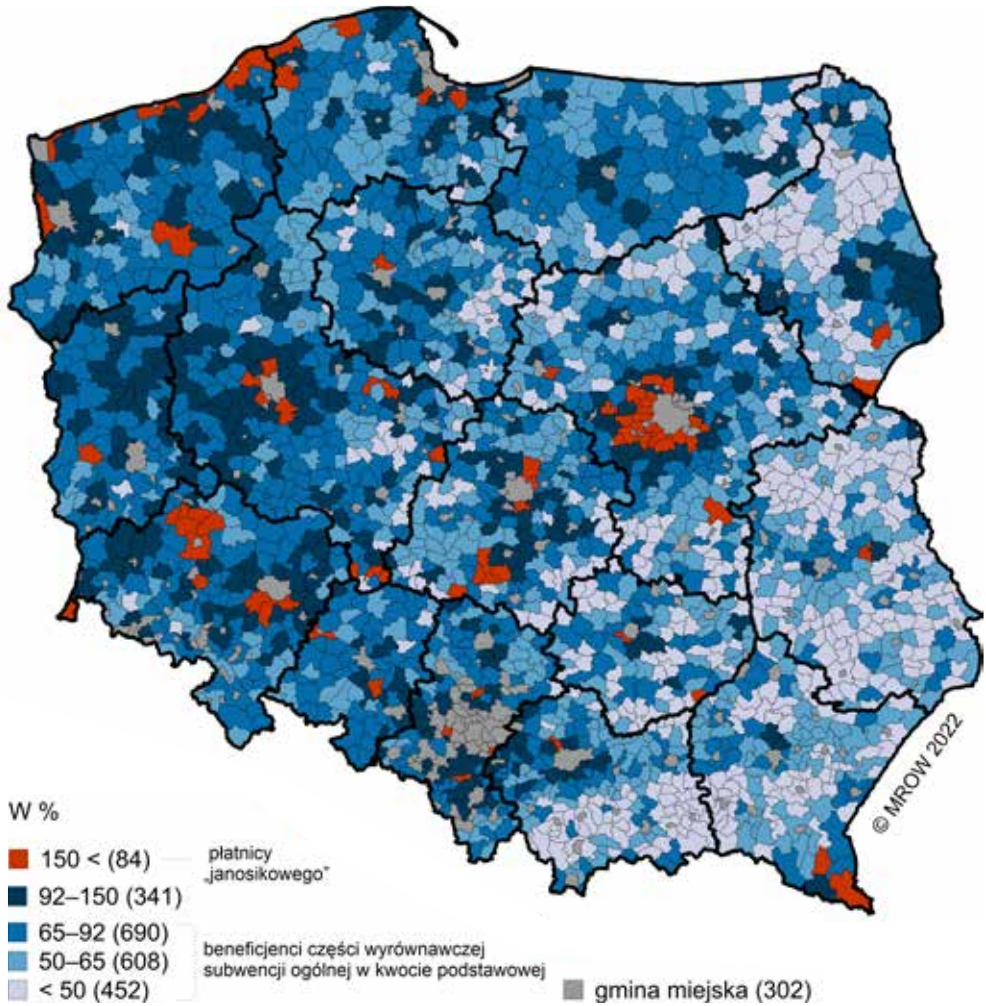
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.47.

Zmiana wartości wskaźnika W16 (udział procentowy dochodów własnych gminy w dochodach ogółem) między MROW 2014 i MROW 2022

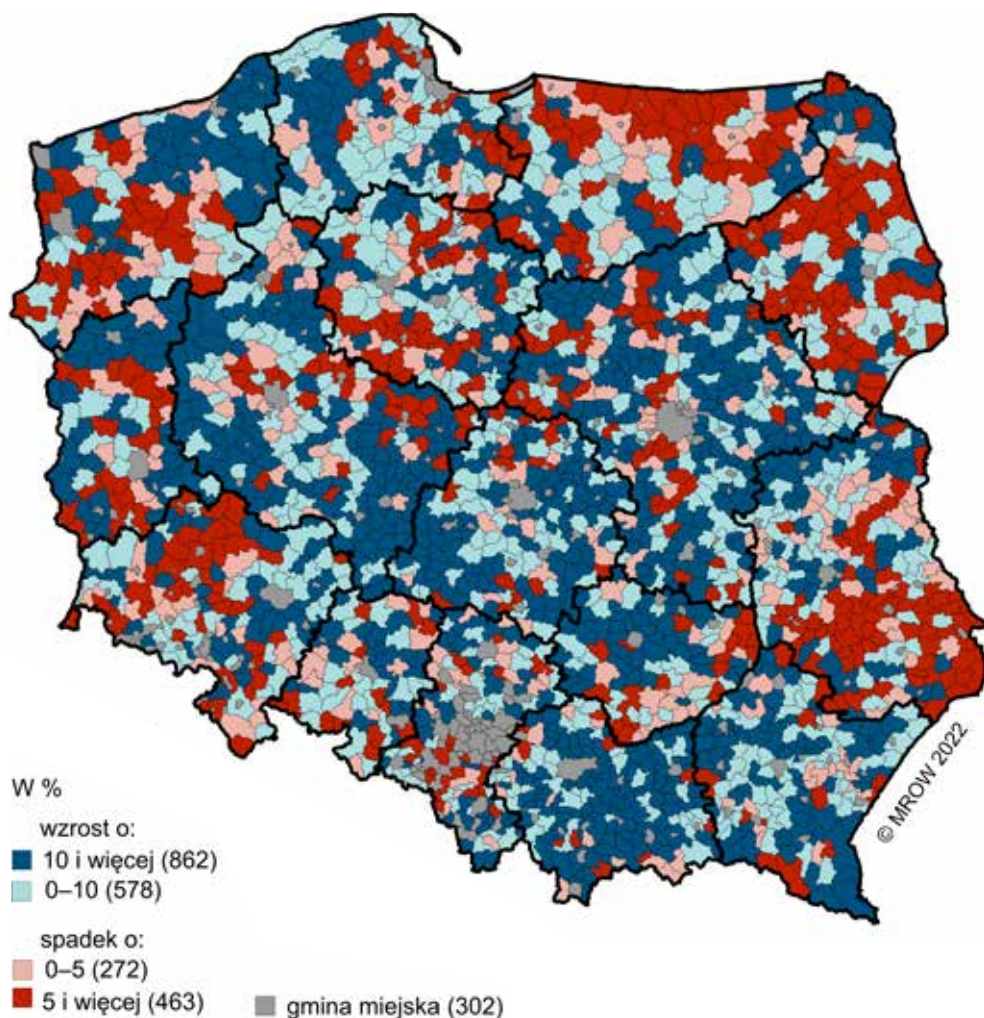
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.48.

Wskaźnik G w relacji do średniej krajowej (W17)

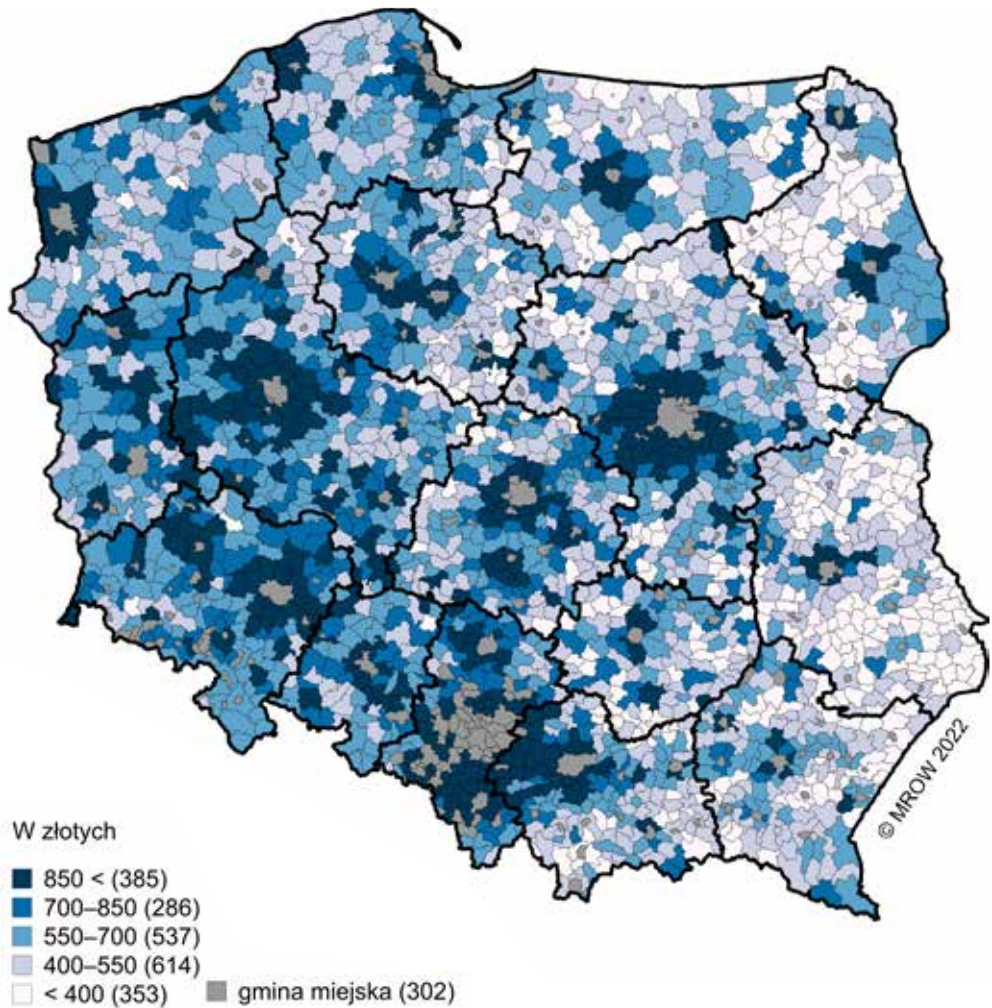
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MF.

Rysunek IV.49.

Zmiana wartości wskaźnika W17 (wskaźnik G w relacji do średniej krajowej) między MROW 2014 i MROW 2022.

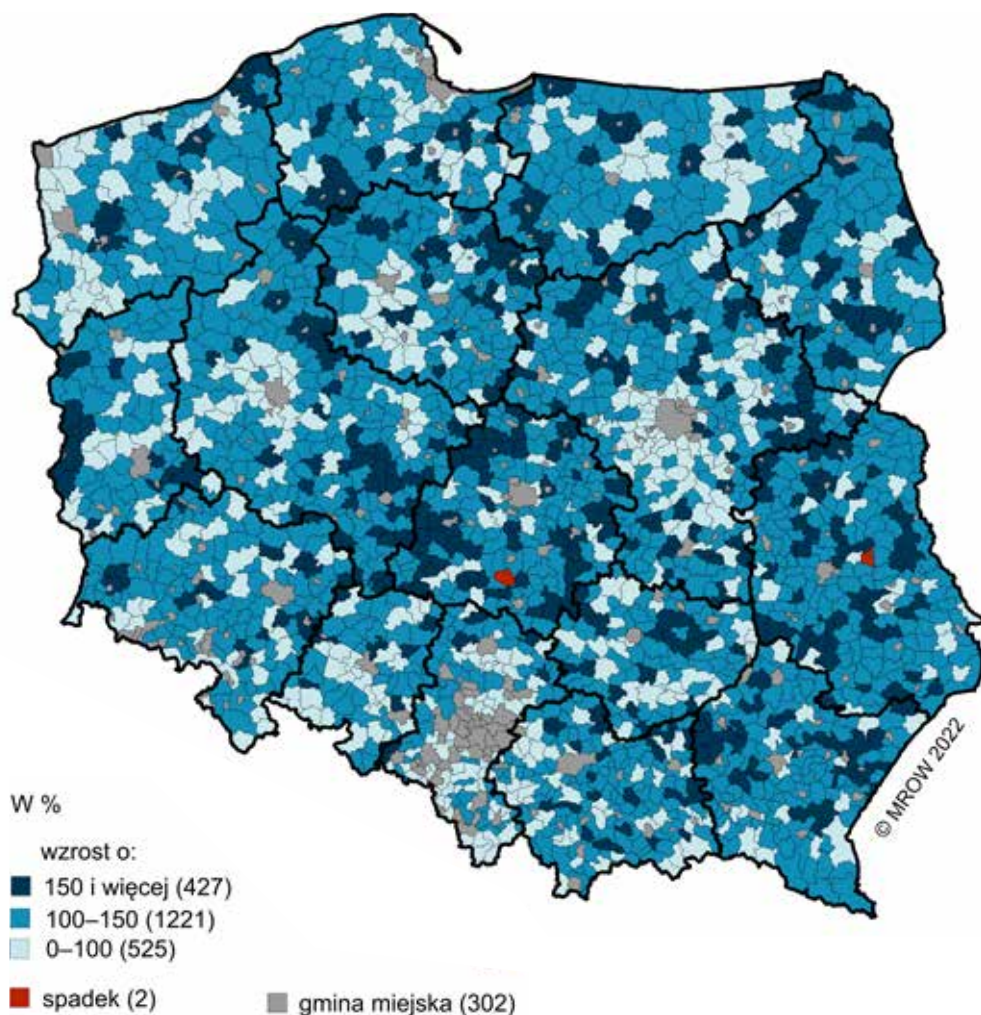
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.50.

Dochody budżetów gmin z podatków PIT i CIT na mieszkańca (W18)

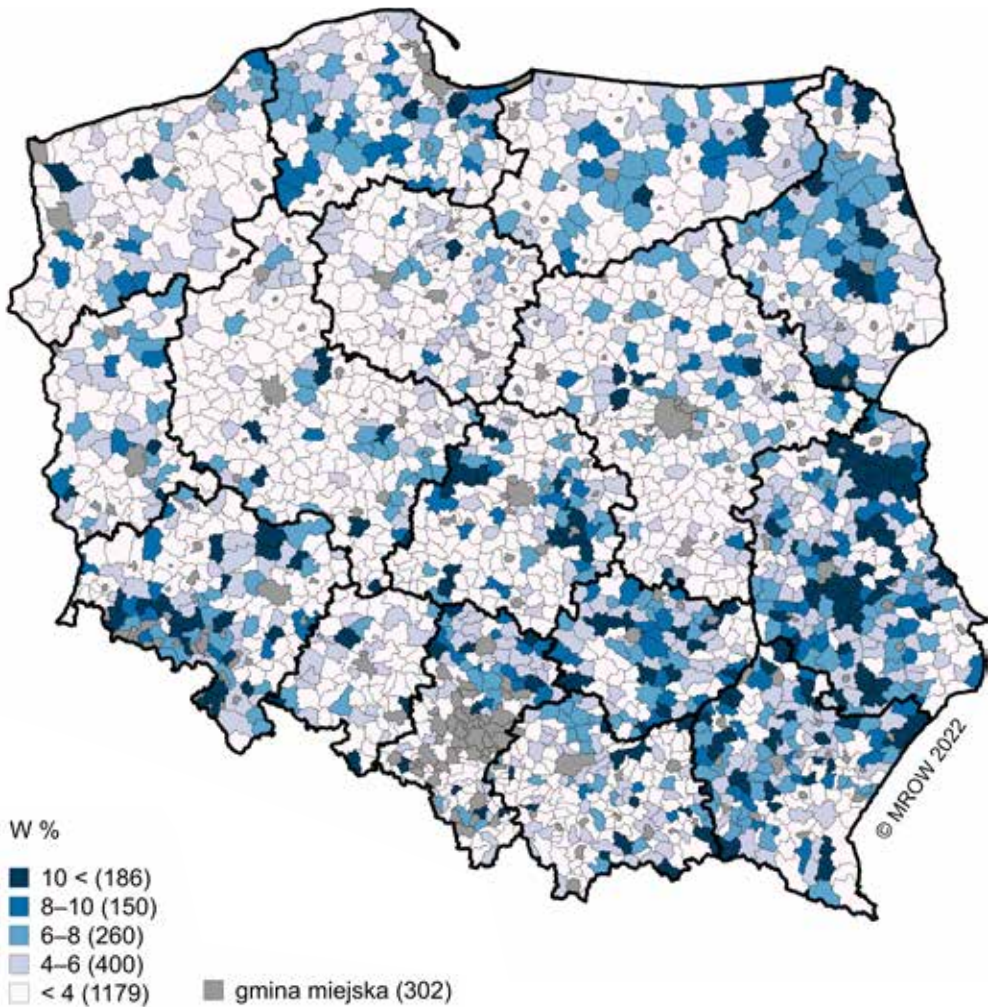
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.51.

Zmiana wartości wskaźnika W18 (dochody budżetów gmin z podatków PIT i CIT na mieszkańca) między MROW 2014 i MROW 2022

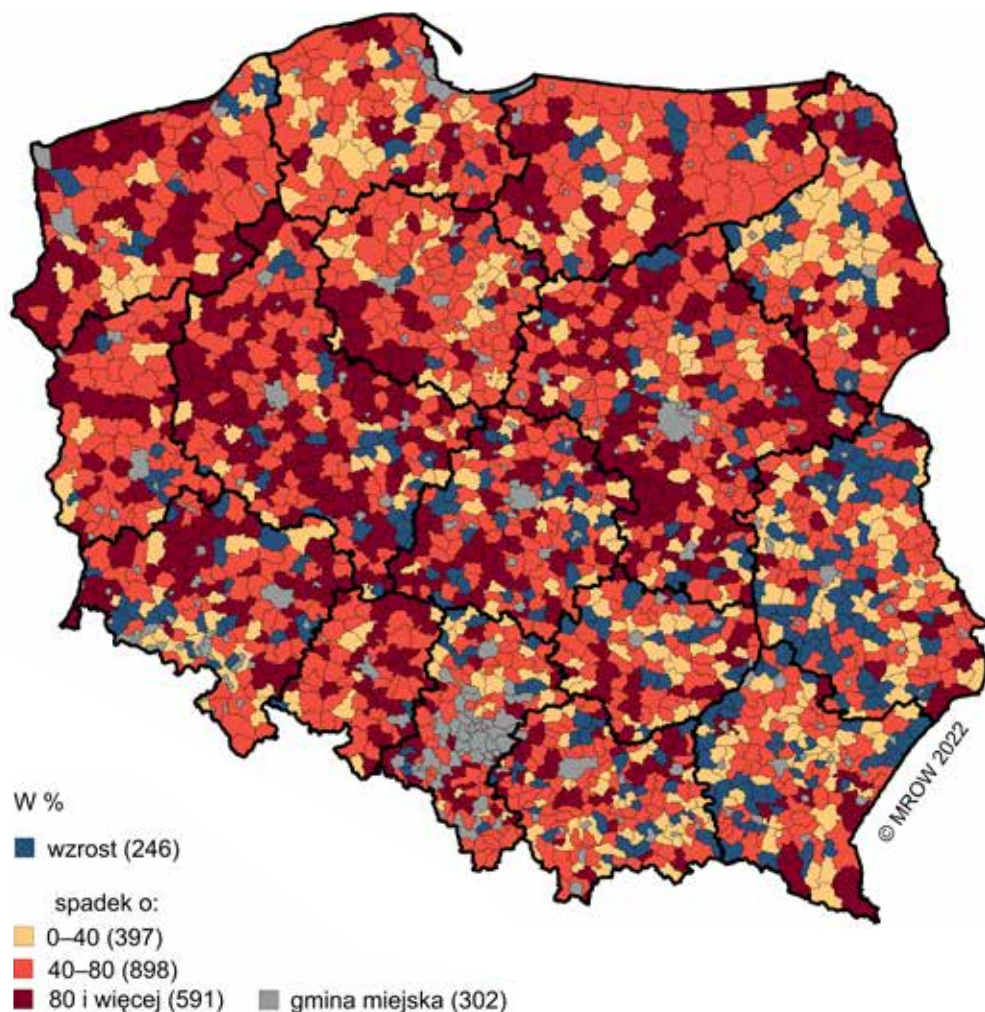
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.52.

Udział procentowy środków na finansowanie oraz współfinansowanie programów i projektów unijnych w dochodach gminy (W19)

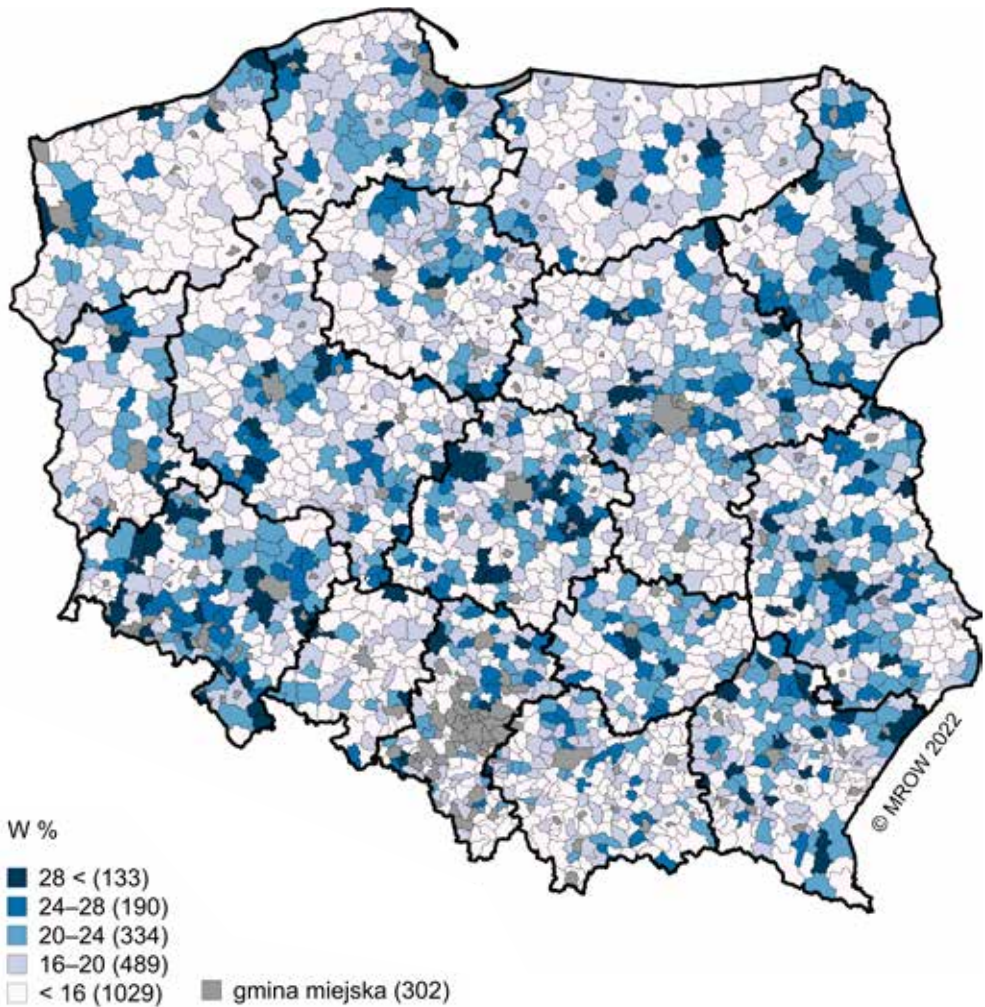
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.53.

Zmiana wartości wskaźnika W19 (udział procentowy środków na finansowanie oraz współfinansowanie programów i projektów unijnych w dochodach gminy) między MROW 2014 i MROW 2022

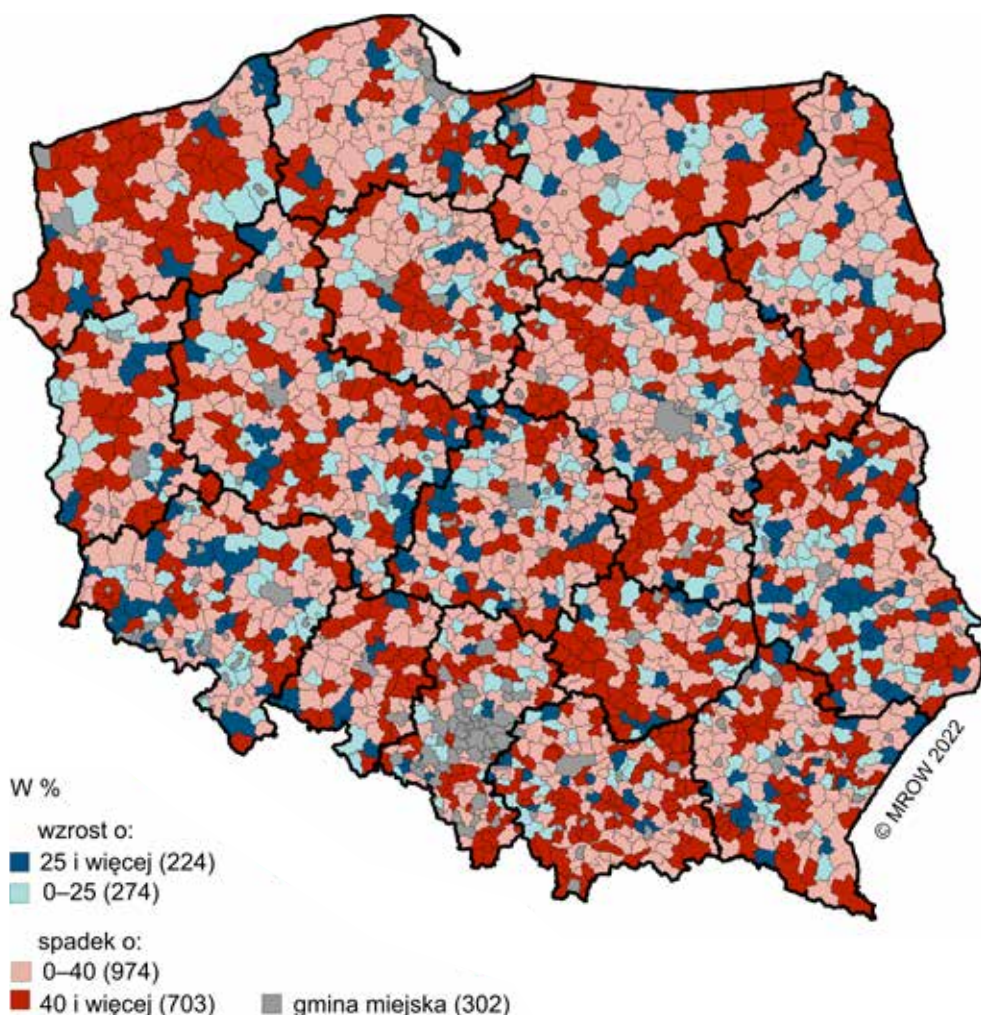
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.54.

Udział procentowy wydatków majątkowych w ogóle wydatków budżetu gminy (W20)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.55.

Zmiana wartości wskaźnika W20 (udział procentowy wydatków majątkowych w ogóle wydatków budżetu gminy) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

6. Problematyka demograficzna

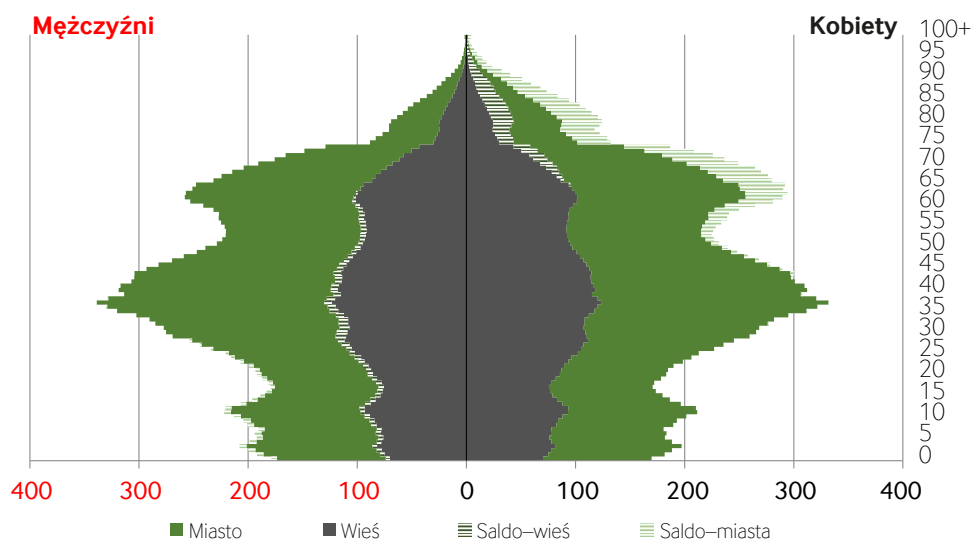
Co prawda zaludnienie i struktury demograficzne mieszkańców nie są wprost składowymi poziomami rozwoju społeczno-gospodarczego, ale jeszcze w XIX w. zauważono, że między nimi i charakterystyką gospodarczą regionu istnieje silny związek. Ta zależność została opisana w pracach Ernsta G. Ravensteina (1889) i wynika wprost z jego „praw migracji”. Najprościej rzecz ujmując, mówi, że mieszkańcy obszarów słabiej rozwiniętych wykazują skłonność do migracji w kierunku miejsc, które są lepiej rozwinięte czy też oferują wyższą jakość życia. Jednocześnie inne zależności związane z migracjami ujawniają, że są one selektywne (najsilniejszą skłonność do podejmowania migracji wykazują ludzie młodzi, rozpoczynający samodzielne ekonomiczne życie), dlatego wpływają na struktury ludności w miejscach odpływu oraz napływu strumieni migrantów (Rosner 1991, Jończy 2014, 2017, Dolińska i in. 2022). Co więcej, selektywność dotyczy nie tylko wieku, lecz także płci – kobiety wykazują większą skłonność do zmiany miejsca zamieszkania niż mężczyźni (Rosner 2014, Śleszyński 2018b). Analizując strukturę demograficzną danego obszaru, można więc wnioskować, czy jest on relatywnie lepiej lub słabiej rozwinięty w porównaniu z innymi, do których potencjalni migranci mają możliwość „przepływać”.

Struktura demograficzna zwykle jest przedstawiana na wykresie zwanym piramidą wieku (rysunek IV.56.). Uwzględnia on jednocześnie dwa porządki: według płci i według wieku. Dolna część piramidy przedstawia liczebności roczników dzieci i młodzieży, górna – osób starych, a środkowa – w wieku pomiędzy tymi dwoma biegunami. W interpretacji ekonomicznej²² dolna część to osoby w wieku przedprodukcyjnym, środkowa – produkcyjnym, a górna – poprodukcyjnym. Dwa użyte wskaźniki: odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym (W21) oraz wskaźnik relacji dzieci–starzy²³ (W23) odwołują się bezpośrednio do kształtu piramidy wieku. Pierwszy pokazuje stopień starości danej populacji w sensie demograficznym, a więc to, jaka część danej populacji znajduje się w górnej części piramidy, drugi zaś ujawnia, w jakim stopniu pokolenie obecnych

²² Ekonomiczne grupy wieku: przedprodukcyjne: 0–17 lat; produkcyjne: 18–64 lata (mężczyźni) i 18–59 lat (kobiety), w tym mobilny: 18–44 lata i niemobilny: 45–64 lata (mężczyźni) i 45–59 lat (kobiety); poprodukcyjne: 65 lat i więcej (mężczyźni) oraz 60 lat i więcej (kobiety).

²³ Przyjęto biologiczne grupy wieku: 0–14 lat dla grupy „dzieci” oraz 60 lat i więcej dla grupy „starzy”.

dzieci ma szansę odtworzyć w przyszłości pokolenie ludzi będących obecnie w wieku podeszłym. Istotą tego wskaźnika jest więc relacja między dolną i górną częścią piramidy. Niska wartość tego wskaźnika sygnalizuje, że proces starzenia się danej populacji będzie się pogłębiał, wysoka zaś – że zagrożenie starzeniem się (a pośrednio depopulacją) jest relatywnie niskie (szerzej: Okólski 2004, Stanny 2010, Rosner i Stanny 2019). W demografii piramidę charakteryzującą pierwszy przypadek określa się jako regresywną, a drugi – progresywną (por. Holzer 2003, s. 133–141).

Rysunek IV.56.

Piramida wieku ludności dla miasta i wsi – stan na 31.12.2020 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznika Demograficznego* 2021, tabl. 15.

Zestawione w tabeli IV.6. informacje dotyczące wskaźników użytych do charakterystyki sytuacji demograficznej na obszarach wiejskich pokazują, że w stosunku do danych dotyczących wcześniejszych etapów badania MROW późniejsze wartości wskaźników ujawniają pogarszanie się sytuacji. Mediana wskaźnika starości demograficznej (W21) w okresie objętym badaniami MROW wzrosła o 1/5 (rysunek IV.60.). Druga dekada XXI w. to okres intensywnego starzenia się demograficznego wsi, który w 2019 r. doprowadził do stanu, kiedy to mediana udziału osób w wieku poprodukcyjnym oraz przedprodukcyjnym

Tabela IV.6.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „problematyka demograficzna” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna	PROBLEMATYKA DEMOGRAFICZNA (D)			
Numer wskaźnika	W21	W22	W23	W24
Wskaźnik empiryczny	Odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym	Współczynnik feminizacji w wieku 25–34 lata	Wskaźnik relacji dzieci–starzy	Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Destymulanta	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej	30	30	20	20
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	W	W	W	W
Instytucja udostępniająca dane ^b	BDL GUS	BDL GUS	BDL GUS	BDL GUS
Mediana MROW 2014	15,8	91,0	0,96	0,8
Mediana MROW 2016	16,1	92,0	0,87	0,1
Mediana MROW 2018	16,8	91,9	0,81	-0,3
Mediana MROW 2022	19,2	92,2	0,70	-0,7
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-190, 190]	[-430, 430]	[-170, 170]	[-230, 230]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,880	0,368	0,867	0,799
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (D) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,672	0,452	0,701	0,659
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,339	0,327	0,343	0,393
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	21,4	9,6	27,3	712,6
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	15,2	8,5	26,1	441,7

a W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji *tau* Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

w ogólnej liczbie ludności wsi osiągnęła zbliżoną wartość po 19,2%. Drugi ze wskaźników odnoszący się do kształtu piramidy (W23) wskazuje, że mediana relacji dzieci–starzy z poziomu niemal równego jedności w 2010 r. zmniejszyła się (rysunek IV.64.). W 2019 r. na polskiej wsi na jedną osobę w wieku 60 lat i więcej przypadało przeciętnie 0,7 osoby w wieku od 0 do 14 lat. To potwierdza, że obecne trendy demograficzne na wsi kształtują strukturę populacji zmierzającą w kierunku piramidy regresywnej, co do pewnego stopnia jest związane z fazą tzw. przejścia demograficznego (szerzej: Frenkel i in. 2019).

Gdy przeanalizujemy oba omówione wskaźniki w czasie, okaże się, że mają one zmienną medianę (o zmniejszającej się wartości), ale ich rozkłady w przestrzeni są stabilne. To potwierdza bardzo wysoki współczynnik korelacji liniowej Pearsona. Również wartości przedziału przeciętnej dynamiki zmian pozycji gmin między latami 2010 (I etap) a 2019 (IV etap) dla obu miar ([+/-190] oraz [+/-170]) są poniżej wartości przedziału przeciętnej dynamiki dla całego komponentu demograficznego (+/-220).

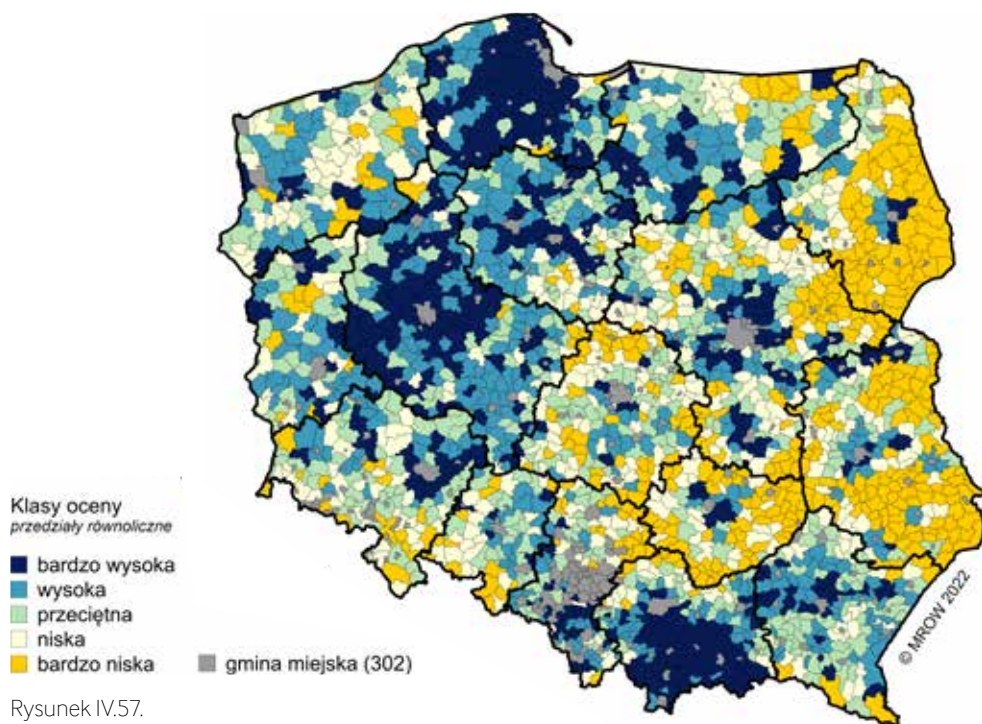
Na proces odtwarzania się populacji ma również wpływ struktura według płci roczników w tzw. wieku rozrodczym, a zwłaszcza liczebność kobiet w wieku najwyższej dzietności (tj. 25–34 lata). Ta struktura jest kształtowana m.in. przez selektywność procesów migracyjnych. Relatywnie niski współczynnik feminizacji w wieku 25–34 lata (W22) wskazuje, że na danym obszarze występuje względnie długotrwałe zjawisko odpływu migracyjnego. Przewaga liczebna kobiet oznacza, że jest to obszar, do którego kierują się migranci. W połączeniu ze wskazaną wcześniej prawidłowością, że ludzie migrują z obszarów słabiej rozwiniętych do lepiej rozwiniętych, oznacza to, iż relatywny niedostatek młodych kobiet w danym rejonie wskazuje na opóźnienie poziomu rozwoju. Wskaźnik W22 jest miarą o stabilnej medianie przez całe dziesięciolecie. W każdym poprzednim etapie badania na 100 mężczyzn w wieku 25–34 lata przypadały około 92 kobiety w tymże wieku. Rozkład przestrzenny współczynnika jest z kolei niestabilny w czasie (rysunek IV.62.). To potwierdza niski współczynnik korelacji pomiędzy rozkładem cechy w latach 2010 i 2019 oraz relatywnie duży przedział zmienności pozycji gmin w szeregach dla danych z badania pierwszego i ostatniego (+/-430).

Ostatni wskaźnik w tym komponentcie – przyrost naturalny wyrażony w promilach (W24), a więc liczba urodzeń pomniejszona o liczbę zgonów w danym okresie w przeliczeniu na 1 tys. mieszkańców gminy – wskazuje na obecny stan

tych dwóch zdarzeń demograficznych odpowiedzialnych za ubytek lub przyrost rzeczywistej ludności. Omówione wcześniej wskaźniki dotyczą kierunku zmian o charakterze trendu w dłuższym czasie; przyrost naturalny – obecnych zmian (niezależnie od tego, na ile są one trwałe). Współczynnik przyrostu naturalnego ma względnie stabilny rozkład przestrzenny w czasie. Siła korelacji pomiędzy rozkładem miernika w latach 2010 i 2019 jest wysoka. Tym samym przedział przeciętnej zmiany pozycji gmin w szeregach dla danych z tych lat okazuje się relatywnie wąski, zbliżony wartością do poziomu przeciętnej dynamiki dla komponentu demograficznego. Jest to zatem zmienna empiryczna o względnie trwałym rozkładzie przestrzennym (rysunek IV.67.), ale o permanentnie zmniejszającej się medianie, która w trakcie dekady z poziomu dodatniego przyrostu naturalnego (+0,8‰) przeszła w ujemny (-0,7‰). Wysoki współczynnik zmienności przyrostu naturalnego wskazuje, że jest to miara o dużym zróżnicowaniu wartości (choć o stabilnym w czasie rozkładzie przestrzennym).

Wskaźniki W21, W23 i W24 mają zbliżone wielkości korelacji z miarą syntetyczną dla komponentu demograficznego, co dla badanej sytuacji oznacza wysoką współzależność rozkładów (tabela IV.6.). Nieco słabszą zależność z miarą syntetyczną wykazuje rozkład wskaźnika W22, charakteryzujący konsekwencje długotrwałych migracji dla struktury według płci populacji. Jest to związane m.in. z tym, że pozostałe wskaźniki tej grupy cech odnoszą się na różne sposoby do ruchu naturalnego, a ten jako jedyny stanowi w większym stopniu konsekwencję ruchu migracyjnego. Z jego wysokiej zmienności pozycji gmin w szeregach dla danych pierwszego i ostatniego badania możemy wnioskować, że zmiany dokonujące się w procesach migracyjnych są ważnym czynnikiem charakteryzującym zróżnicowanie przestrzenne struktur demograficznych na wsi (por. Stanny i Strzelecki 2020, Stanny i Komorowski 2022), a tym samym – poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (Stanny 2011, Rosner 2014).

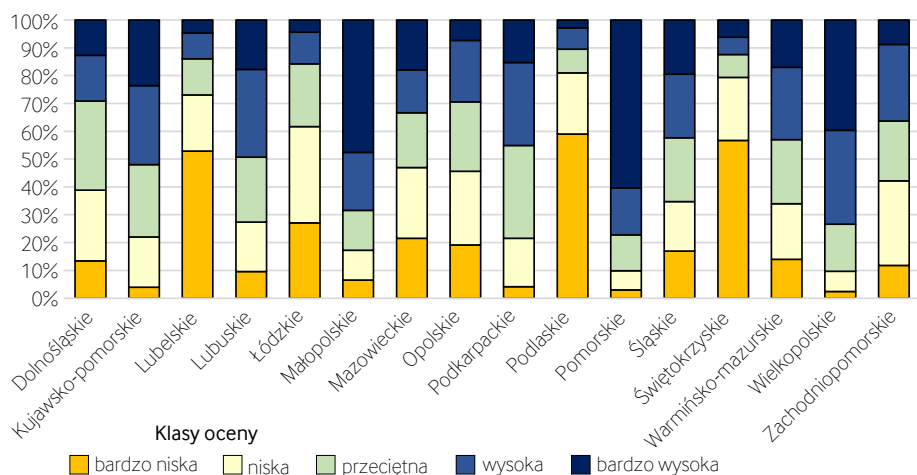
Miara syntetyczna oceny lokalnych struktur demograficznych wskazuje na bardzo konsekwentny obraz ich zróżnicowania przestrzennego. Zbiór wszystkich gmin w kraju został podzielony na pięć równolicznych części, ułożonych od bardzo wysokiej do bardzo niskiej miary oceny (patrz legenda do rysunku IV.57.). Porządek regionalny (rysunek IV.58.) pokazuje sytuację demograficzną na wsi danego województwa według klas oceny i jego specyficzną strukturę liczebności gmin.

Rysunek IV.57.

Syntetyczna miara oceny w zakresie problematyki demograficznej (D)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Rysunek IV.58.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „problematyka demograficzna” w podziale na województwa (w %)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

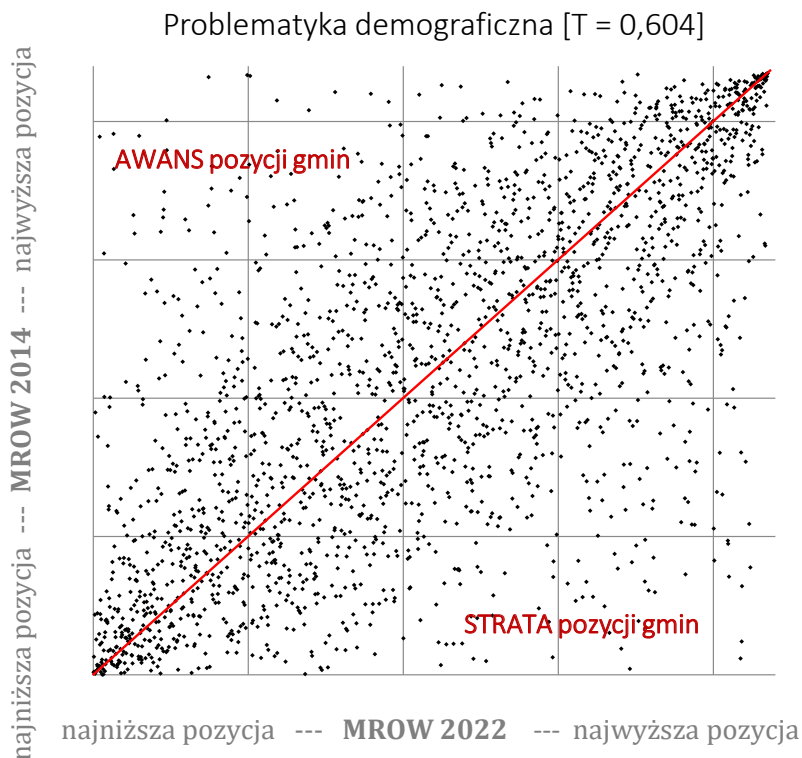
Najbardziej niekorzystna sytuacja demograficzna ukształtowała się w Polsce wschodniej. Gminy zaliczone do klasy najbardziej niekorzystnej charakterystyki demograficznej obejmują ponad połowę jednostek województw podlaskiego (z wyjątkiem jego stosunkowo niewielkiej części zachodniej i obszarów wokół Białegostoku) oraz lubelskiego (oprócz kilku gmin w części północnej i strefy miejskiego obszaru funkcjonalnego Lublina). Analogicznie niekorzystną strukturę gmin według klas poziomu oceny sytuacji demograficznej ma już także województwo świętokrzyskie, które poza miejskim obszarem funkcjonalnym Kielc nie odnotowało gminy z oceną ponadprzeciętną. Generalnie większe skupiska gmin o niekorzystnej strukturze demograficznej występują również w pozostałych dwóch województwach w Polsce centralnej, tj. mazowieckim i łódzkim. Względnie korzystniejsza sytuacja w województwie mazowieckim wiąże się ze stosunkowo rozległą strefą podmiejską wokół Warszawy. Dla tej części kraju charakterystyczne jest to, że w wielu miejscach łańcuchy gmin zakwalifikowanych do najniższej klasy oceny ciągną się wzdłuż granic wojewódzkich, z dala od miast dużej i średniej wielkości. To pozwala określić, że są one położone peryferyjnie w relacji do ośrodków miejskich. Przypomnijmy, że województwa Polski wschodniej i centralnej stanowiły w przeszłości w przybliżeniu zabór rosyjski, a obecnie charakteryzują się relatywnie dużym udziałem obszarów wiejskich o tradycyjnym rolnictwie rodzinnym (OECD 2018, Rosner i Stanny 2017). Niekorzystną strukturą lokalnych populacji cechują się również gminy na obszarze tzw. Ziemi Zachodnich i Północnych oraz gminy pogranicza południowego położone na terenach Sudetów, nietworzące tam jednak dużych skupisk. Dotyczy to m.in. niektórych gmin popegeerowskich (Gwiaździńska-Goraj 2023).

Relatywnie najbardziej korzystne struktury demograficzne występują wokół większych ośrodków miejskich, zwłaszcza siedzib władz samorządów województw. W większości przypadków rozległość pierścienia gmin o korzystnej strukturze zależy od wielkości ośrodka miejskiego, który one otaczają, a korzystne cechy tej struktury słabną wraz ze wzrostem odległości od miasta. Większy zakres przestrzenny gmin o relatywnie najkorzystniejszej sytuacji demograficznej na wsi wokół stolic regionalnych obserwujemy na terenie Wielkopolski, Pomorza (dokładniej Kaszub), a także Małopolski (na południe od Krakowa, tj. w podgórskiej i górskiej części województwa). Choć wszystkie te regiony charakteryzują się relatywnie bardzo korzystnymi strukturami demograficznymi mieszkańców

obszarów wiejskich, to wyjaśnienia etiologii tego zjawiska są odmienne. Obszar korzystnych struktur ludnościowych w znacznej części województw wielkopolskiego i pomorskiego wykazuje silne funkcjonalne powiązania z siecią miast wokół Poznania czy aglomeracją trójmiejską: Gdańskiem, Sopotem i Gdynią. Atrakcyjność gospodarcza strefy podmiejskiej przekłada się na niskie bezrobocie i atrakcyjność rynku pracy, stąd w strefach tych obserwuje się stosunkowo dużo młodej, dobrze wykształconej siły roboczej. Od dłuższego czasu przyrost naturalny jest tu względnie wysoki, co wiąże się z większą liczebnością kobiet w wieku najwyższej dzietności, a pośrednio także z napływem migracyjnym z innych, mniej atrakcyjnych rejonów wiejskich kraju (Ilnicki 2020). W przypadku Małopolski na obszarze, o którym mowa, występowało silnie rozdrobnione rolnictwo; był on również określany regionem chłopów-robotników (Rosner i Wesołowska 2020, Halamska 2021). W ostatnich latach zaobserwowano tam tendencję do wzrostu znaczenia funkcji turystycznej i rekreacyjnej oraz nasilanie się tendencji do dezagraryzacji rozumianej jako odchodzenie od rolnictwa jako źródła utrzymania (szerzej: Rosner i Stanny 2018). Funkcja rekreacyjna jest związana ze wzrostem liczby tzw. drugich domów (Czarnecki 2018) oraz migracjami z miast na wieś (Kurek i in. 2014). Są to regiony skupiające wsie wielofunkcyjne, o czym była mowa także w rozdziałach IV.2. (*Stopień dezagraryzacji gospodarki lokalnej*) i IV.3. (*Charakterystyka funkcji rolniczej*).

Na zakończenie rozdziału – analogicznie jak w przypadku poprzednich komponentów – sprawdzamy, w jakim stopniu był uporządkowany rozkład przestrzenny zmian w strukturach demograficznych w agregacji gminami (obszarami wiejskimi gmin). Współczynnik współzależności rozkładów policzony dla szeregu gmin w latach 2010 i 2019 metodą *tau* Kendalla wyniósł +0,604. Ta wartość świadczy o relatywnie średniowysokiej sile korelacji. Na wykresie na rys. IV.59. punkty położone powyżej linii przekątnej oznaczają gminy, które w badanym okresie poprawiły swoją pozycję w szeregu rangowym, a te poniżej – gminy, których pozycja się pogorszyła. Warto się zastanowić, jakie mogły być przyczyny tych zmian.

Po pierwsze, w badanym okresie występowały migracje z obszarów oddalonych od centrów miejskich do stref podmiejskich, które powiększały swoje zasięgi. Proporcja gmin zmniejszających zaludnienie do zwiększających zaludnienie wynosi obecnie 2/3 do 1/3 (Stanny i Wyduba 2019). Po drugie, gminy mające już

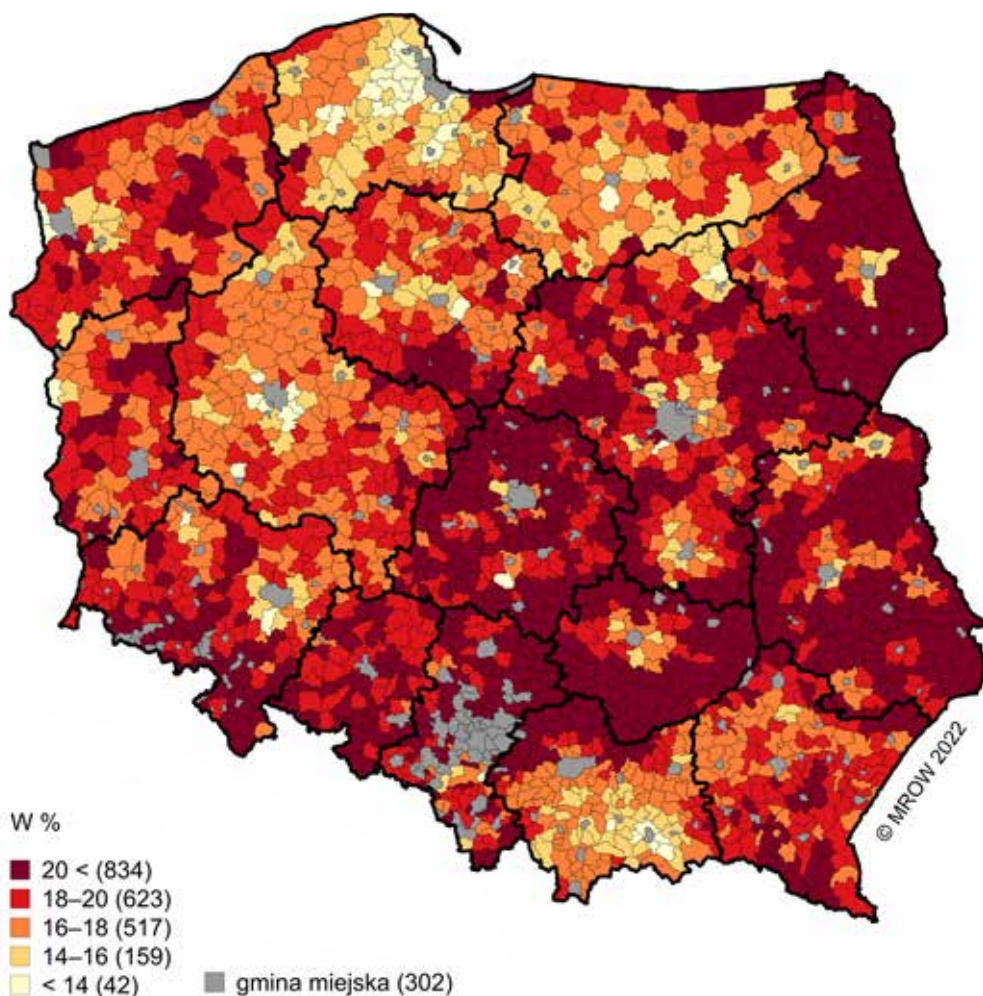
Objaśnienia: T – współczynnik korelacji τ Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

Rysunek IV.59.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie problematyki demograficznej dla lat 2010 i 2019

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

wcześniej niekorzystną strukturę ludności, np. gminy tzw. ściany wschodniej, znalazły się w takiej sytuacji, że dalsze pogarszanie struktur, o których mowa, przestało występować – potencjał dla niego jakby się wyczerpał. W dalszym ciągu natomiast gminy położone peryferyjnie w stosunku do pozarolniczych rynków pracy traciły zasoby ludności, modyfikując niekorzystnie sytuację demograficzną. Po trzecie, również tzw. Ziemie Zachodnie i Północne, których przez cały okres powojenny dotyczyła relatywnie najmłodsza struktura demograficzna, w ostatniej dekadzie notują względnie szybki wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym.

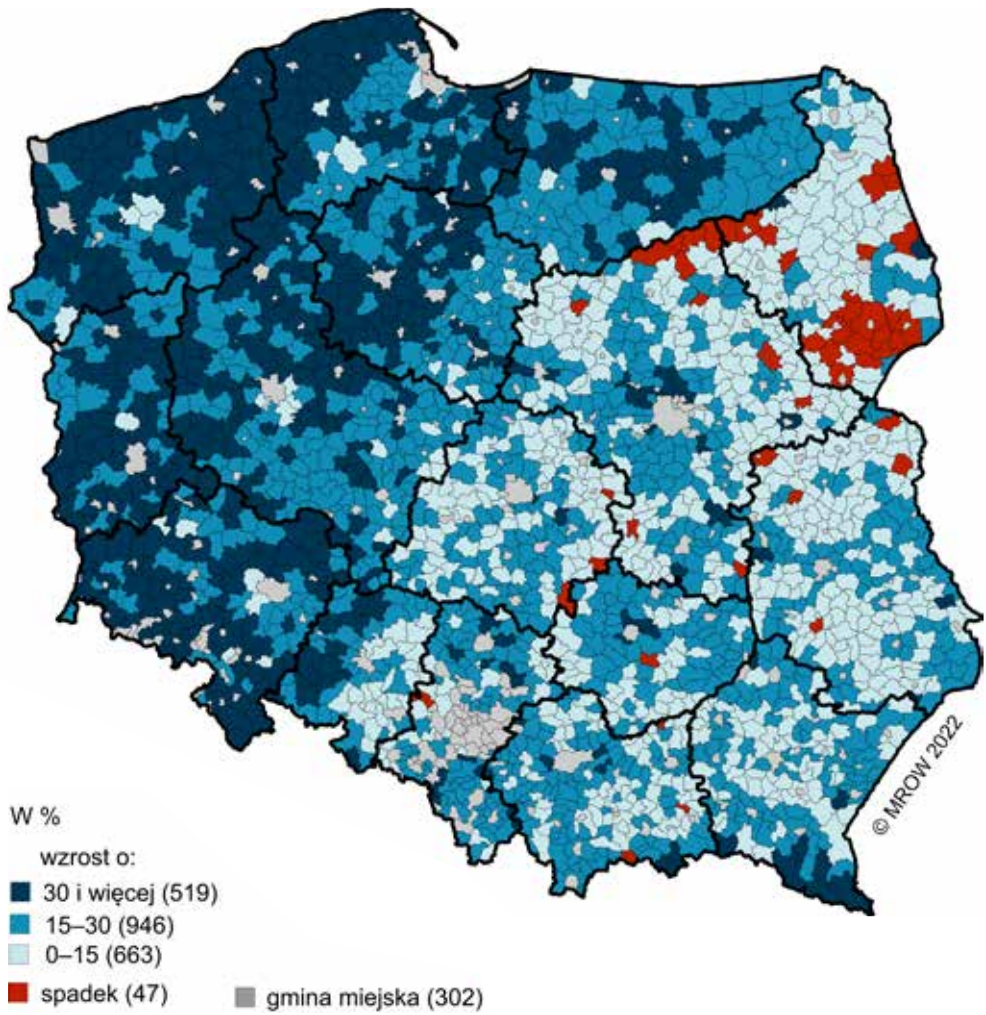

Rysunek IV.60.

Odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym (W21)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

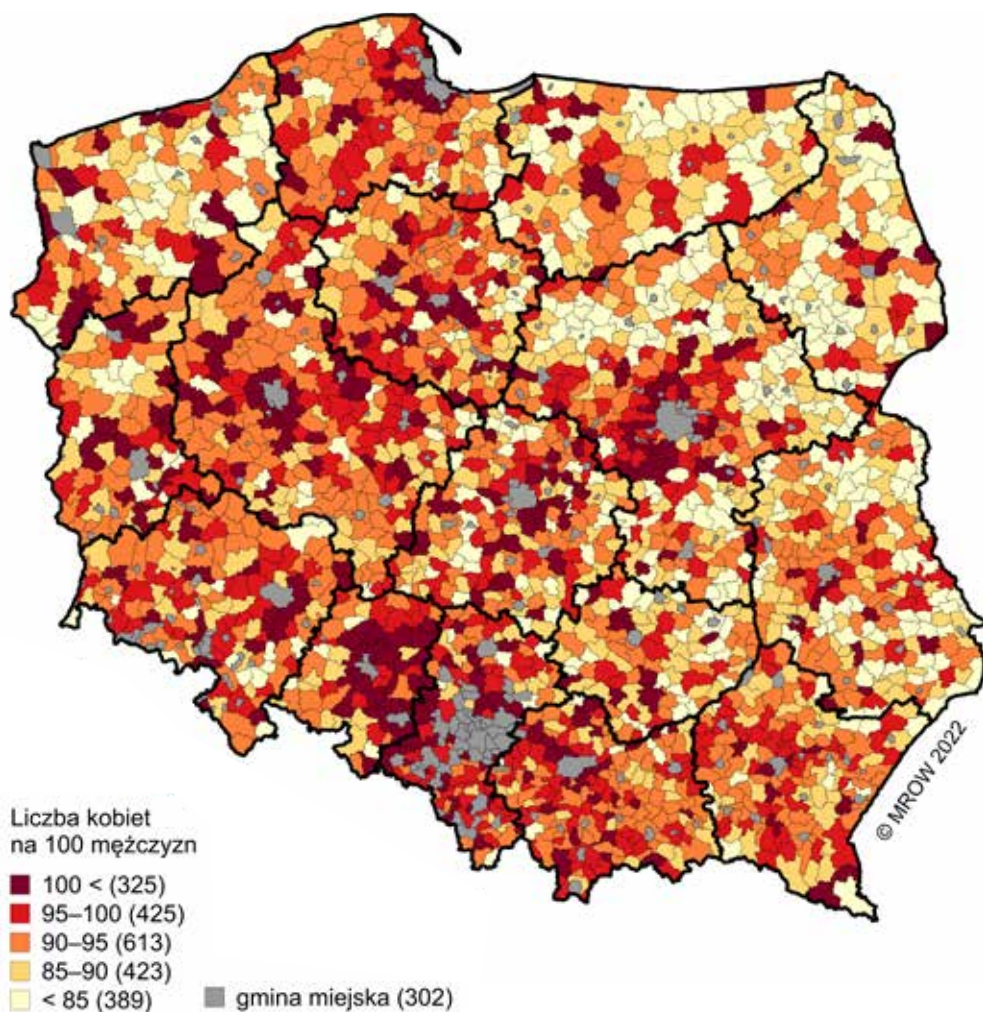
Zmiany rozkładu przestrzennego oceny lokalnych struktur demograficznych na wsi cechuje znaczny stopień inercji. Inaczej mówiąc: choć stopień zaawansowania procesów demograficznych zmienia się i wyraźnie postępuje starzenie się ludności wsi (ale głębokość zaawansowania tego procesu w mieście jest większa), to zmienność ich w przestrzeni – w generalnym ujęciu – jest nieznaczna. Nie znaczy to, że nie przebiegają żadne zmiany, ale jest to proces znacznie bardziej rozciągnięty w czasie niż badana druga dekada XXI w.

Rysunek IV.61.

Zmiana wartości wskaźnika W21 (odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym) między MROW 2014 i MROW 2022

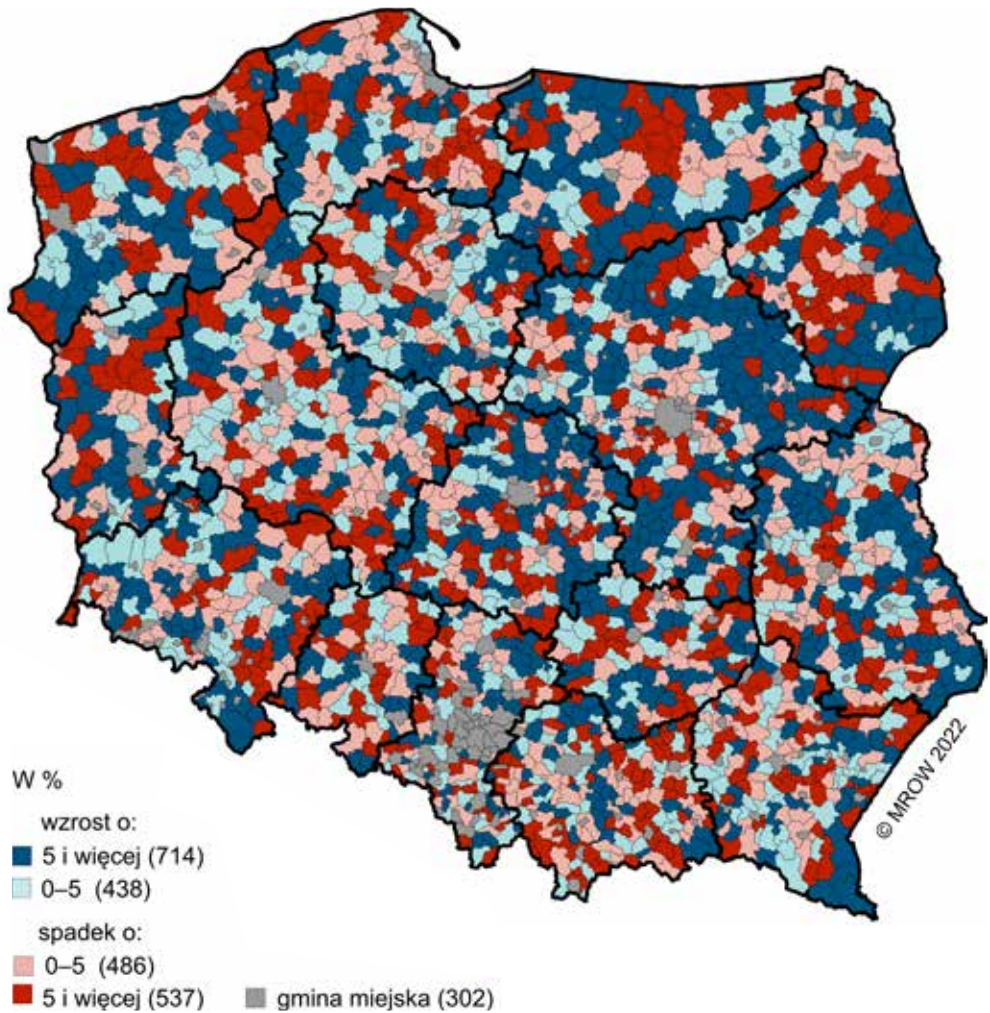
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.62.

Współczynnik feminizacji w wieku 25–34 lata (W22)

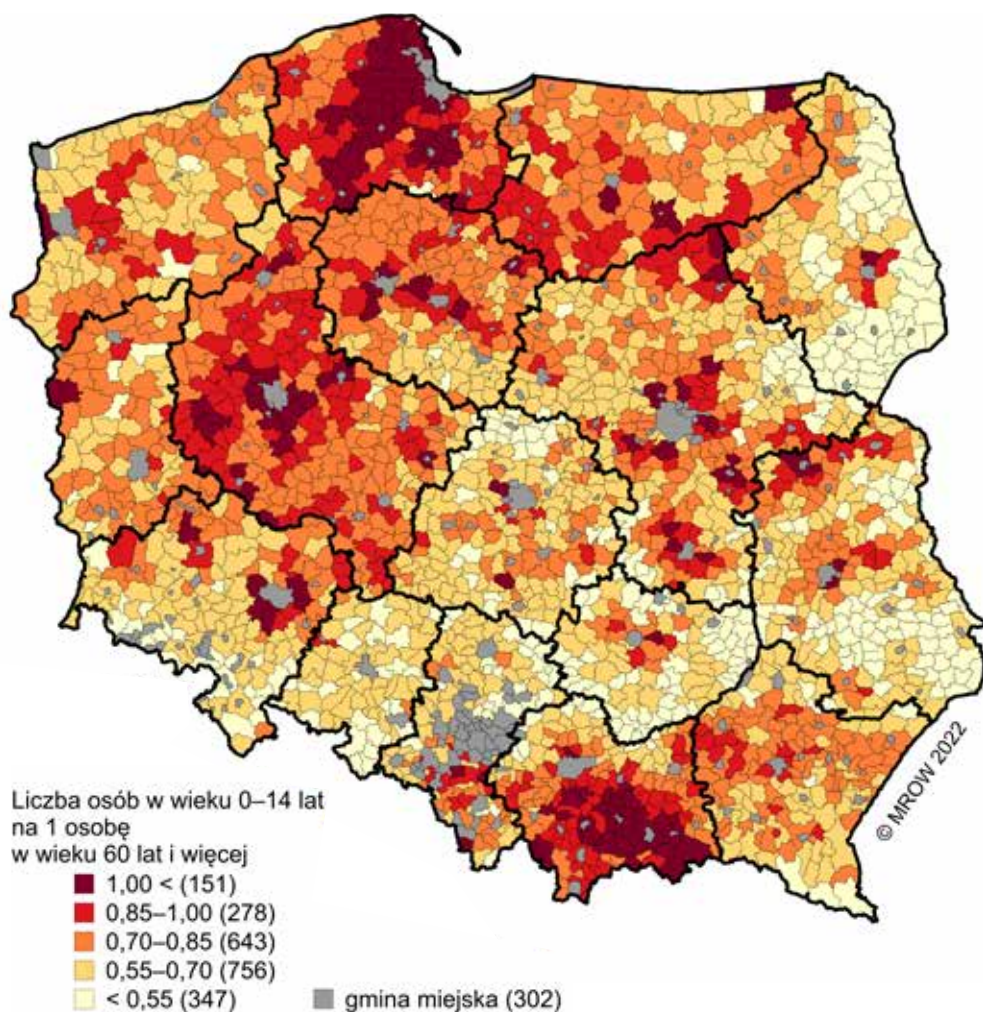
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Rysunek IV.63.

Zmiana wartości wskaźnika W22 (współczynnik feminizacji w wieku 25–34 lata) między MROW 2014 i MROW 2022

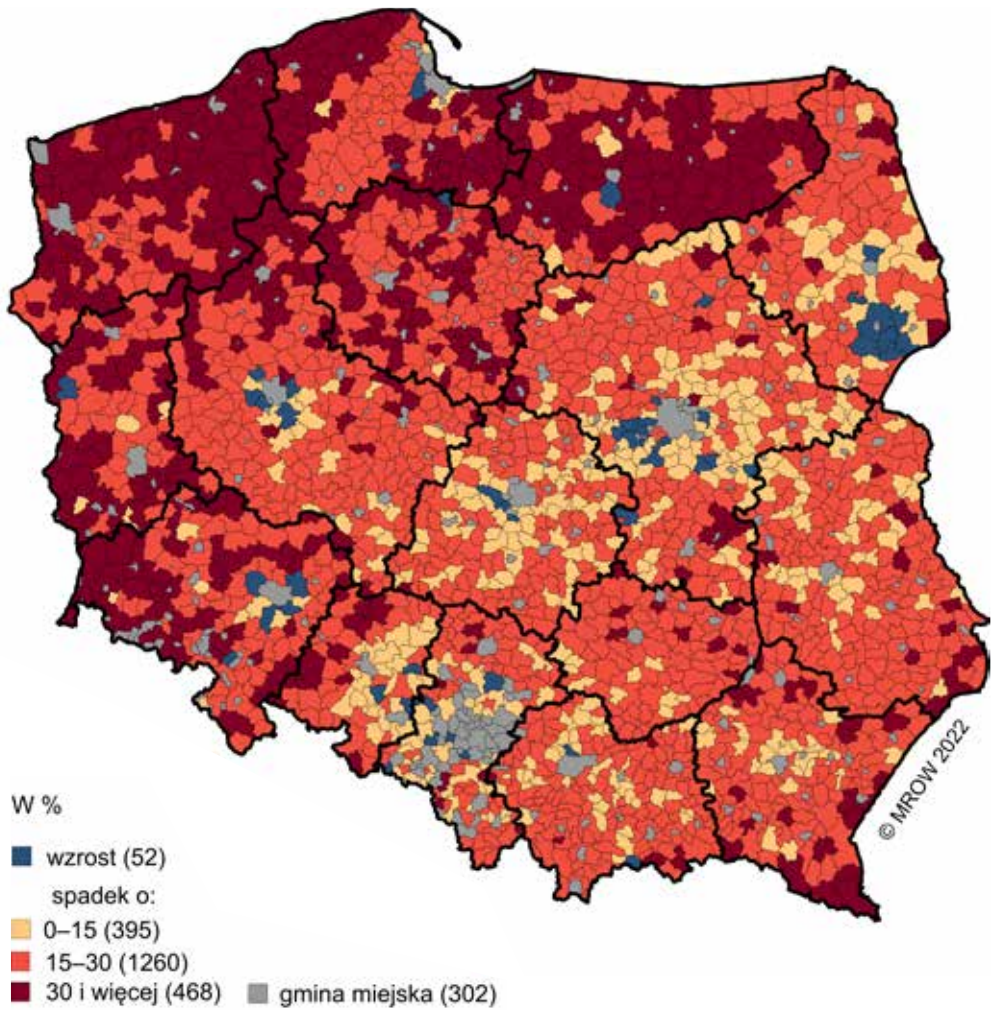
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.64.

Wskaźnik relacji dzieci–starzy (W23)

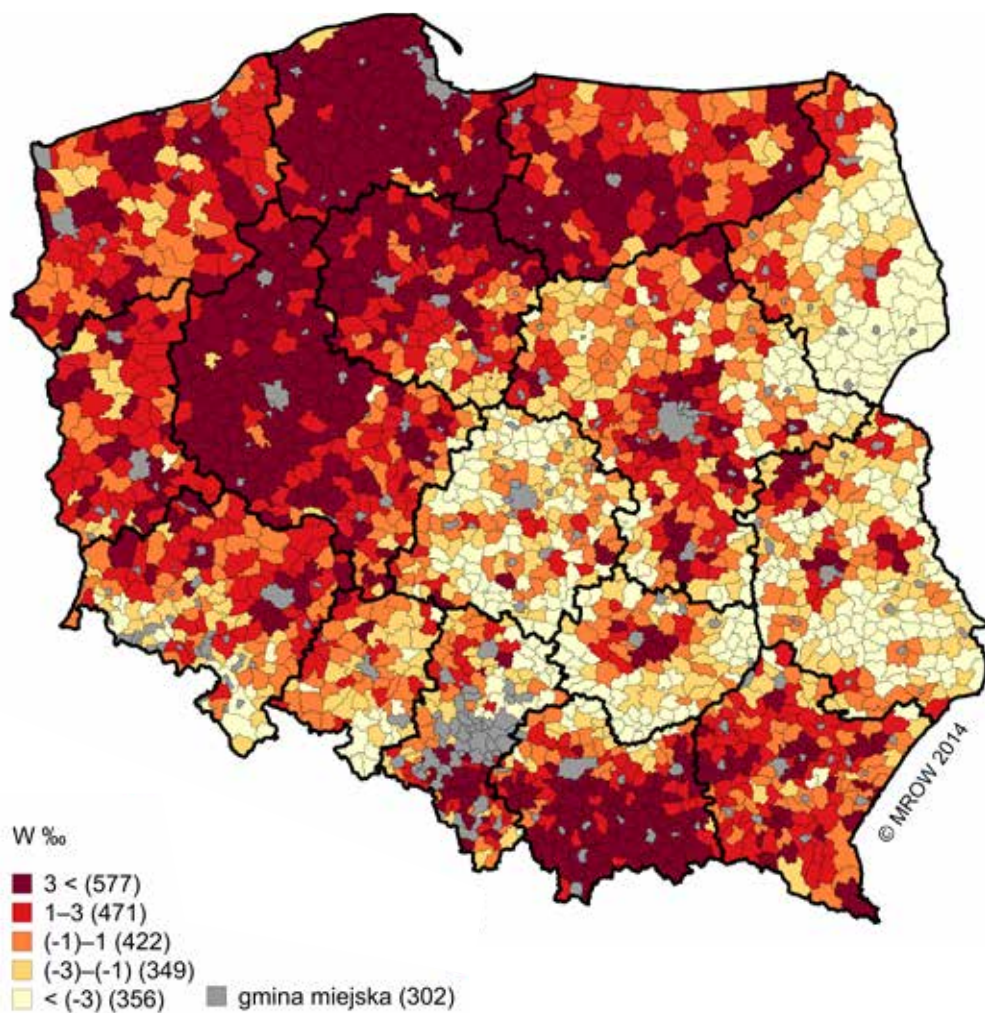
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Rysunek IV.65.

Zmiana wartości wskaźnika W23 (wskaźnik relacji dzieci–starzy) między MROW 2014 i MROW 2022

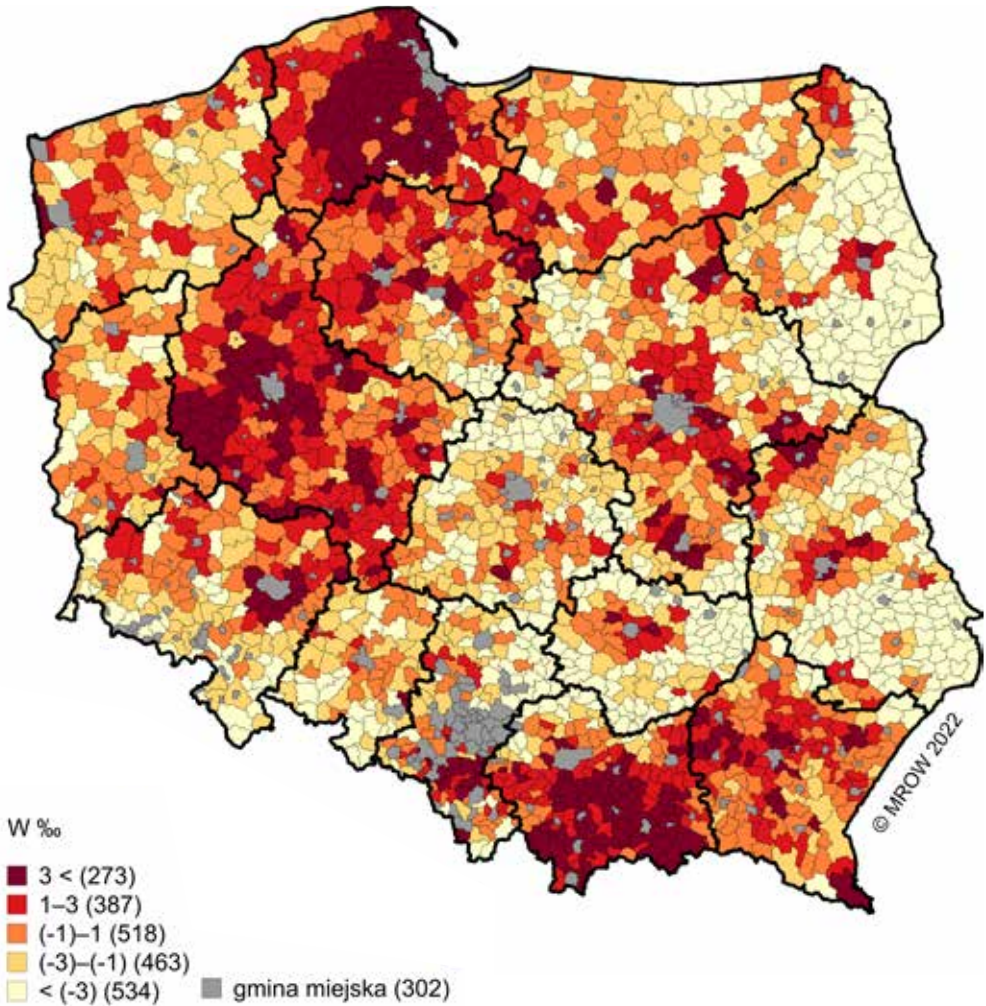
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.66.

Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców (W24 – etap I)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Rysunek IV.67.

Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców (W24 – etap IV)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

7. Stopień zrównoważenia rynku pracy

Kwestia równoważenia lokalnego rynku pracy na obszarach wiejskich pociąga za sobą wiele komplikacji związanych z jednej strony z ich przestrzennością, a z drugiej z faktem, że rolnictwo w Polsce w dominującej części ma charakter rodzinny. Ta specyfika wpływa zarówno na popyt, jak i podaż na rynku pracy. Popyt na pracę dla ludności wiejskiej w znacznej mierze jest zlokalizowany w miastach, trudno zatem nazwać go „lokalnym”. Ten problem jest rozwiązywany dzięki różnym strategiom migracyjnym, które mają swoją regionalną specyfikę (Rosner 2012, Czarnecki 2013, Śleszyński 2018a, Stanny i Wyduba 2019). Najczęściej są to tzw. migracje wahadłowe – codzienne dojazdy do pracy (Ilnicki i Michalski 2020, Ilnicki i Janc 2021) albo migracje stałe z okolic wiejskich z nadwyżkami pracy zazwyczaj w kierunku miast lub w ich sąsiedztwo, gdzie są miejsca pracy, ale podaż jest zbyt mała (Długosz i Szmytkie 2022). Podaż pracy generowana przez ludność wiejską ma tę szczególną cechę, że jej część pochodzi z gospodarstw domowych rolników i są to najczęściej dzieci osoby kierującej gospodarstwem. Jednak rodzinny charakter gospodarstw powoduje, że w przypadku utraty pracy przez członka rodziny rolnika znajdzie on ją w gospodarstwie. Dzieje się tak nie tylko wówczas, gdy praca takiej osoby jest w gospodarstwie potrzebna (tzn. powoduje wzrost jego produkcji), lecz także wtedy, gdy gospodarstwo mogłoby się bez tego dodatkowego zasobu pracy obyć. W pewnych warunkach bowiem cel gospodarowania w rolnictwie rodzinnym zmienia się z maksymalizacji produkcji na maksymalizację poczucia bezpieczeństwa ekonomicznego gospodarstwa domowego. W sytuacji braku na wsi miejsc pracy poza rolnictwem występują więc tendencje do (według danych statystycznych) wzrostu zatrudnienia rolniczego albo (według analizy zjawiska społecznego) powstawania bezrobocia ukrytego w rolnictwie (szerzej: Frenkel 1997, 2003, 2013).

Komplikacje, o których mowa, stanowią dodatkowy czynnik – obok bilansu, a raczej cząstkowych bilansów uwzględniających takie zmienne, jak struktury popytu na pracę i jej podaży ze względu na kwalifikacje, wiek, dyspozycyjność i wiele innych cech. Trzeba również pamiętać o tym, że dane statystyczne dotyczące rynku pracy nie zawsze odpowiadają zjawisku społecznemu, które się za nimi kryje. I tak podstawowa informacja z tego zakresu – wielkość bezrobocia

rejestrowanego – obejmuje nie tylko osoby poszukujące pracy, lecz także mające już w rzeczywistości zatrudnienie w szarej strefie gospodarki, takie, dla których status formalny bezrobotnego jest korzystny (np. ze względu na ubezpieczenia medyczne), oraz akceptujące ten status i niezamierzające podejmować pracy. Jednocześnie można spotkać osoby, które nie mają zatrudnienia, poszukują go, ale nie rejestrują tego w urzędach pracy.

Również potoczne rozumienie zjawiska bezrobocia jest obciążone pewnymi nieporozumieniami. Osobę mającą zatrudnienie traktuje się jako pracującą, podczas gdy doświadczenia z okresu PRL i obowiązująca wówczas zasada pełnego zatrudnienia pouczają, że posiadanie zatrudnienia nie oznacza posiadania pracy (efekt zbędności). W pierwszym okresie przemian systemowych w Polsce pojawiło się relatywnie wysokie bezrobocie jawne, ale jego część była wynikiem redukcji „przerostów zatrudnienia”, a więc bezrobocia ukrytego w nadmiernym zatrudnieniu i ujawnieniu skali faktycznego braku pracy (a nie zatrudnienia) (Rosner i Stanny 2008a, Stanny 2012). Warto zauważyć, że osoby, które w tym okresie traciły zatrudnienie pozarolnicze, a pochodziły z rodzin rolniczych, często stawały się nie bezrobotnymi, ale (w sensie statystycznym) pracującymi w rolnictwie (w rodzinnych gospodarstwach), a w rzeczywistości stanowiły „przerosty zatrudnienia” w rolnictwie, tworzyły więc bezrobocie ukryte w rolnictwie (Rosner i Stanny 2008b, Frenkel 2003). Można powiedzieć, że redukcja bezrobocia ukrytego w działach pozarolniczych częściowo oznaczała przepływ zasobów pracy do rolnictwa albo przepływ bezrobocia ukrytego z działów pozarolniczych do rolnictwa. Było to możliwe ze względu na specyfikę rolnictwa o charakterze rodzinnym.

Wiele badań nad migracjami, łącznie z XIX-wiecznymi analizami Ernsta G. Ravensteina (1889), ujawnia, że procesy migracyjne przebiegają *per saldo* z obszarów słabiej rozwiniętych, oferujących mieszkańcom mniej, jeśli chodzi o jakość życia, atrakcyjną pracę, szanse na awans itp., niż obszary, do których migranci się udają. Ta prawidłowość ma istotne znaczenie dla kształtowania się stopnia zrównoważenia rynku pracy. Jeśli na jakimś obszarze występuje brak miejsc pracy w stosunku do podaży generowanej przez lokalną społeczność, zwykle następuje odpływ migracyjny; jeżeli natomiast lokalna gospodarka stwarza atrakcyjne miejsca pracy w liczbie większej niż jej lokalna podaż, można się spodziewać napływu migrantów. W rezultacie analiza procesów migracyjnych pozwala wnioskować o lokalnej sytuacji na rynku pracy (Rosner 1991, Stanny 2010).

Te zależności pozwoliły na wyodrębnienie czterech wskaźników charakteryzujących łącznie zróżnicowanie przestrzenne wiejskich rynków pracy (tabela IV.7). Pierwszym z nich jest odsetek osób w wieku produkcyjnym zarejestrowanych jako bezrobotne przez lokalne urzędy pracy (W25). Ten wskaźnik tylko w przybliżeniu pozwala na ocenę rzeczywistej sytuacji; poza problemami wskazanymi wcześniej wykazuje ograniczenie związane z tym, że został policzony w relacji do osób w wieku produkcyjnym, a nie czynnych zawodowo. Dostępne dane nie pozwalają jednak usunąć tego ograniczenia.

Z perspektywy pomiaru poziomu rozwoju ten wskaźnik ma charakter destymulacyjny. Warto jednak zauważyć, że rozkład przestrzenny jego wartości w latach objętych badaniami (2010–2019) zmieniał się relatywnie słabo. Korelacja między danymi dla wyjściowego i końcowego roku badań wynosi 0,842. Mapa na rysunku IV.71. pokazuje, że względnie największy poziom bezrobocia rejestrowanego występuje konsekwentnie na obszarach, na których były zlokalizowane PGR-y, przede wszystkim w województwach zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim. Poza tymi województwami gminy o wysokim poziomie bezrobocia rejestrowanego są zlokalizowane na pograniczach województw mazowieckiego i świętokrzyskiego, mazowieckiego i kujawsko-pomorskiego, świętokrzyskiego i łódzkiego oraz w wąskim pasie wzdłuż granicy wschodniej. Taka lokalizacja gmin mających relatywnie wysokie bezrobocie rejestrowane sugeruje, że jest ono powiązane z położeniem peryferyjnym, biorąc pod uwagę podział regionalny kraju.

Relatywnie najniższy poziom bezrobocia rejestrowanego występuje w sąsiedztwie największych miast oraz w Wielkopolsce. Na uwagę zasługuje fakt, że w badanym okresie największy spadek bezrobocia odnotowano na terenach wiejskich Wielkopolski i obecnie w większości gmin tego regionu wynosi ono nie więcej niż 4%, a więc nieznacznie przekracza poziom uznawany za charakterystyczny dla bezrobocia frykcyjnego²⁴. W Polsce wschodniej, a zwłaszcza w województwach podlaskim, lubelskim, podkarpackim i świętokrzyskim, spadek liczby zarejestrowanych bezrobotnych również wystąpił w tym okresie, ale był wyraźnie niższy (rysunek IV.72.).

²⁴ Trzeba jednak pamiętać o tym, że stopa bezrobocia rejestrowanego jako mianownik wykorzystuje liczbę osób w wieku produkcyjnym, a nie czynnych zawodowo. Zwykle bezrobocie jest oceniane jako frykcyjne, gdy jego stopa wynosi 2–3% i jest liczona do liczby czynnych zawodowo.

Tabela IV.7.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „stopień zrównoważenia rynku pracy” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna	STOPIEŃ ZRÓWNOWAŻENIA RYNKU PRACY (RP)			
Numer wskaźnika	W25	W26	W27	W28
Wskaźnik empiryczny	Odsetek bezrobotnych zarejestrowanych wśród ludności w wieku produkcyjnym	Wskaźnik starości zasobów pracy	Wskaźnik atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych	Ubezpieczeni (płacący składki) w KRUS na 100 ha użytków rolnych
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Destymulanta	Destymulanta	Stymulanta	Destymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej	30	25	30	15
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	M_W	W	W	W
Instytucja udostępniająca dane ^b	MRIPS, GUS	GUS	GUS	KRUS, ARiMR
Mediana MROW 2014	8,6	36,4	0,00	11,0
Mediana MROW 2016	9,6	36,5	-0,03	11,0
Mediana MROW 2018	8,4	36,5	-0,05	9,8
Mediana MROW 2022	4,1	37,2	-0,07	8,1
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-200, 200]	[-340, 340]	[-240, 240]	[-70, 70]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,842	0,606	0,799	0,950
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (RP) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,542	-0,275	0,607	0,053
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,387	-0,133	0,518	-0,058
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	40,1	6,5	1311,6	102,0
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	56,1	5,3	427,0	108,6

a M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem); W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji τ u Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Drugi z wykorzystanych wskaźników został nazwany wskaźnikiem starości zasobów pracy (W26). W rzeczywistości jest on obliczany jako udział procentowy osób w niemobilnym wieku produkcyjnym (45 lat i więcej) w ogólnej liczbie osób w wieku produkcyjnym, a więc stanowi w badaniach destymulante. Ten wskaźnik charakteryzuje w prosty sposób elementarną strukturę zasobów pracy. Badania wykazują, że po 45. roku życia ludzie są w znacznie mniejszym stopniu skłonni do zmiany zawodu, miejsca zamieszkania, a także do podejmowania decyzji dotyczących zmiany formy zatrudnienia itp. (Rosner 1991, Podogrodzka 2013, Kałuża-Kopias 2020). Mówiąc bardziej ogólnie – osoby w niemobilnym wieku produkcyjnym stanowią tę część zasobu pracy, która jest znacznie mniej elastyczna i gorzej przyjmuje innowacje w zakresie systemu pracy, formy jej wykonywania, innowacji technologicznych itp. Trudniej im też zaakceptować fakt, że zmieniające się technologie i systemy organizacji pracy wymagają ustawicznego uzupełniania wiedzy, ponieważ ta, którą dysponują, dezaktualizuje się i przestaje być wystarczająca (Stonawski 2014).

Na przestrzenne zróżnicowanie starości zasobów pracy wpływa wiele czynników, m.in. są one wynikiem procesów migracyjnych (Rosner 2012). Obszary odpływowe opuszczają osoby młode, które udają się w kierunku miast i w ich sąsiedztwo, a także do obszarów atrakcyjnych turystycznie. Migracje wewnętrzne sprzyjają więc korzystnej strukturze zasobów pracy w regionach podmiejskich oraz starzeniu się ich na obszarach o przewadze funkcji rolniczej realizowanej w postaci tradycyjnych gospodarstw rodzinnych. Również restrukturyzacja PGR-ów, prowadząca do zmniejszenia się lokalnego popytu na pracę, sprzyjała odpływowi ze wsi młodzieży, a w konsekwencji – wzrostowi starości zasobów pracy (Gwiaździńska-Goraj 2023). Oprócz tych czynników pewne znaczenie mają tradycje dotyczące sukcesji w rolnictwie, lokalnej skali falowania demograficznego (naprzemiennych wyżów i niżów demograficznych) itp. (Dudek 2016).

Relatywnie najkorzystniejsza struktura pod względem wieku lokalnych zasobów pracy występuje na terenach Wielkopolski i w Małopolsce na obszarach atrakcyjnych turystycznie oraz wokół dużych miast (rysunek IV.73.), najbardziej niekorzystna zaś – we wschodniej części województwa podlaskiego, w części zamieszkałej przez tzw. mniejszość niemiecką województwa opolskiego oraz na obszarach położonych peryferyjnie w stosunku do podziału regionalnego w Polsce centralnej i wschodniej.

Warto również zauważyć, że współczynnik korelacji między rozkładem przestrzennym tego wskaźnika w latach 2010–2019 wynosi 0,606, a więc w relatywnie niedługim czasie rozkład ten ewoluował (tabela IV.7.). Zmiany, które się dokonały, to (rysunek IV.74.) pogłębienie się starości zasobów pracy wschodniej części województwa opolskiego i niemal całego obszaru Małopolski, a także pogranicza województw mazowieckiego, warmińsko-mazurskiego i podlaskiego. Jednak najbardziej ogólny obraz zmian to poprawa struktury zasobów pracy w Polsce zachodniej i pogorszenie się ich w części wschodniej kraju.

Trzeci wskaźnik (W27) ma u podstaw dane o charakterze migracyjnym. Został on policzony jako miara atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych. Ta miara, czasem nazywana również wskaźnikiem efektywności migracyjnej, jest liczona jako relacja salda migracji do obrotu migracyjnego. Wartość wskaźnika mieści się w przedziale od -1 do +1, przy czym wartości ujemne przyjmuje on dla obszarów odpływowych, zmniejszających zaludnienie w wyniku migracji, a dodatnie – dla napływowych. Wartość zero oznacza, że tyle samo migrantów napływa na dany teren, co z niego odpływa. Pod uwagę wzięto migracje wewnętrzne, a więc migracje w przekrojach wieś–wieś i wieś–miasto.

Analiza danych pokazała, że w 2010 r. w wyniku ruchów migracyjnych 699 gmin (obszarów wiejskich gmin wiejsko-miejskich) zwiększało zaludnienie, a w 2019 r. takich gmin było 573. W tym samym okresie liczba gmin zmniejszających zaludnienie powiększyła się z 686 do 869. W pozostałych gminach migracje właściwie nie zmieniały liczby mieszkańców – odpływ migracyjny był równoważony napływem. Ogólnie mediana wskaźnika we wszystkich badaniach MROW oscylowała wokół zera. Jednak wskaźnik ten wykazywał się bardzo wysoką zmiennością. Zarówno w okresie, którego dotyczy I etap badań, jak i w kolejnych zasadniczy rozkład przestrzenny wskaźnika nieznacznie się zmieniał, stąd przez cały ten okres zwiększało się zaludnienie obszarów podmiejskich kosztem tych położonych peryferyjnie w stosunku do sieci miejskiej (rysunki IV.75. i IV.76.). Z perspektywy prowadzonej analizy oznacza to, że utrzymywała się atrakcyjność obszarów podmiejskich, o relatywnie zrównoważonym rynku pracy, a także oferujących pracę poza rolnictwem, malała natomiast atrakcyjność rynku pracy obszarów położonych z dala od miast. Uzupełnijmy, że dane migracyjne prezentują wielkość migracji rejestrowanych. Jednak brak obowiązku rejestracji zmiany miejsca zamieszkania powoduje, że

niedoszacowane są wartości w gminach podmiejskich, a liczba mieszkańców gmin peryferyjnych przedstawia się mniej korzystnie, niż prezentuje to oficjalna statystyka (Dolińska i in. 2021).

Ostatni, czwarty z kolei wskaźnik wykorzystany dla oceny stopnia zrównoważenia rynku pracy (W28) odnosi się do zatrudnienia rolniczego w przeliczeniu na 100 ha, przy czym dane z KRUS dotyczą liczby osób ubezpieczonych na koniec roku w dowolny sposób w dowolnym funduszu społecznym na kontach rolników. Osoba może być ubezpieczona jako rolnik (jest to tzw. płatnik), małżonek rolnika, domownik oraz pomocnik rolnika. Wartość poznawcza tego wskaźnika jest ograniczona, gdyż nie bierze się tu pod uwagę regionalnego zróżnicowania struktury obszarowej gospodarstw. Uproszczenie w tym przypadku polega na tym, że występuje powszechnie znana prawidłowość: im mniejszy średni obszar gospodarstwa, tym większe zatrudnienie w rolnictwie w przeliczeniu na 100 ha, ale dostępne dane nie pozwalały na uwzględnienie tej zależności. To uproszczenie spowodowało, że waga omawianego wskaźnika (15 na 100 punktów) jest najniższa spośród użytych przy konstrukcji skali syntetycznej. Jego pominięcie mogłoby jednak stanowić większy problem niż użycie. Wysokie zatrudnienie w relacji do powierzchni może oznaczać występowanie bezrobocia ukrytego w rolnictwie, a także świadomy wybór w zakresie korzystania z kasy rolniczego ubezpieczenia jako (tańszej) alternatywy dla powszechnego systemu ubezpieczenia społecznego (Koczur 2019). Z drugiej strony utrzymywanie się rozdrobnienia obszarowego gospodarstw w wielu przypadkach wiąże się z występowaniem znacznych zasobów pracy, które na lokalnym rynku nie mogą zostać przeniesione do działów pozarolniczych, gdyż te są słabo rozwinięte. Pojawiają się wówczas działły rodzinne, prowadzące do dalszego rozdrabniania ziemi. Dodatkowym argumentem jest tu fakt, że jedyne badania dotyczące zjawiska nadmiernego zatrudnienia w rolnictwie po wojnie przeprowadzono w 1996 r. przy okazji Spisu Rolnego; ich wyniki ujawniły, że przerosty zatrudnienia w rolnictwie rodzinnym wynosiły około 20% ogółu zatrudnionych (Frenkel 2003). Czy i w jakim wymiarze zjawisko to występuje obecnie – nie wiemy. Wymagałoby to odrębnych, skomplikowanych metodologicznie badań.

Dane pochodzące ze statystyki systemu KRUS (w zestawieniu z danymi Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa dotyczącymi powierzchni użytków rolnych) (rysunek IV.77.) ujawniają, że Polska z perspektywy tak poli-

czonego zatrudnienia w rolnictwie w przeliczeniu na 100 ha dzieli się na dwa regiony: jeden obejmuje tzw. Ziemię Zachodnie i Północne oraz Wielkopolskę, a drugi – resztę kraju. W pierwszym zatrudnienie na 100 ha nie przekracza ośmiu osób, w drugim zaś, obejmującym Polskę centralną i wschodnią, jest znacznie wyższe, a w regionie południowo-wschodnim w wielu gminach przekracza 15. Tak silne zróżnicowanie regionalne omawianego wskaźnika, jak się zdaje, nie może być wyjaśniane wyłącznie różnicą struktury obszarowej gospodarstw ani regionalnym zróżnicowaniem kierunków produkcji rolniczej.

Trzeba jednak zauważyć, że w okresie badań MROW wzrost tzw. zatrudnienia rolniczego w relacji do powierzchni odnotowano zaledwie w 50 gminach (mniej niż w 2,5% gmin) i większość z nich jest skupiona w atrakcyjnych turystycznie częściach Małopolski. Jednocześnie ponad 2/3 obszaru Polski (1485 gmin) zanotowało spadek wartości wskaźnika większy niż 20%. Nieznaczny spadek liczby ubezpieczonych w KRUS na 100 ha użytków rolnych zaobserwowano głównie w województwie lubelskim oraz na pograniczu województw mazowieckiego, podlaskiego i warmińsko-mazurskiego, a także w rejonie gmin kaszubskich oraz w nielicznych gminach wielkopolskich, które już wcześniej charakteryzowały się niską wartością tego wskaźnika (rysunek IV.78.).

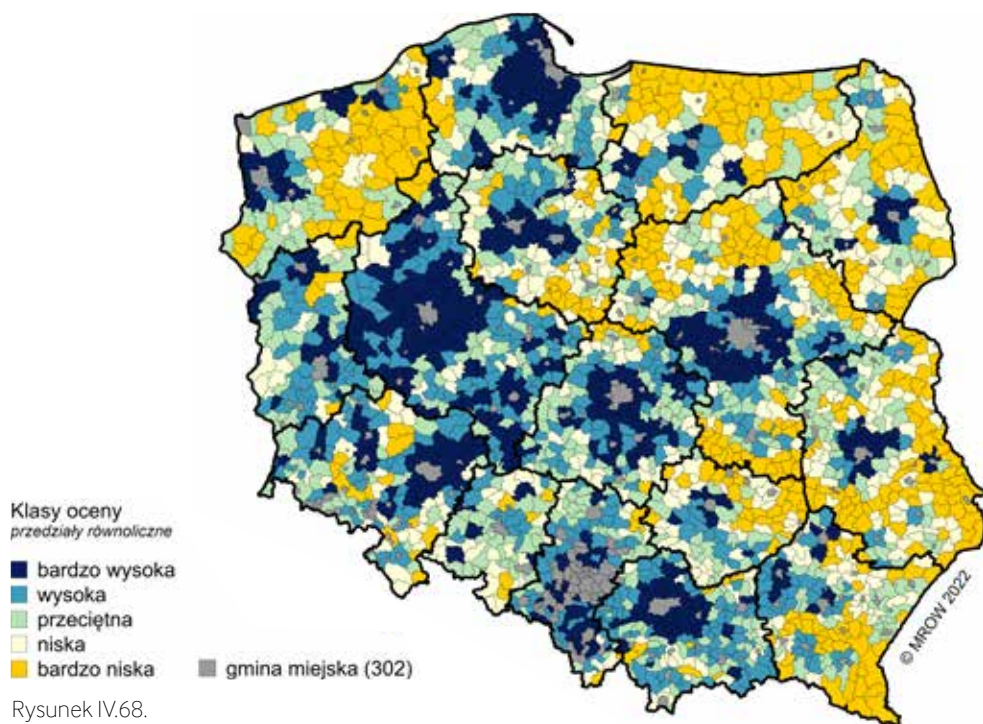
Syntetyczna miara stopnia zrównoważenia rynku pracy (rysunek IV.68.) pokazuje silny wpływ rynków miejskich, zwłaszcza dużych miast, na wiejskie obszary położone w ich sąsiedztwie. Stopień zrównoważenia rynku pracy oceniony jako bardzo wysoki występuje w rejonach podmiejskich wszystkich miast wojewódzkich z wyjątkiem Opola, a i w tym przypadku sąsiedztwo miasta oddziałuje korzystnie na sąsiednie obszary, choć z powodu specyfiki tego województwa (występowania kilku mniejszych centrów przemysłowych) jest ono nieco słabsze. Jeśli poddać analizie dwa województwa (lubuskie i kujawsko-pomorskie) mające po dwa silne centra miejskie, to oba wykształciły rejony podmiejskie o bardzo wysoko zrównoważonym rynku pracy. Warto zauważyć, że obszary wiejskie oceniane jako przodujące pod tym względem to niemal dokładnie te same tereny, które są atrakcyjne migracyjnie oraz odnotowują dodatnie saldo migracyjne z miastami stanowiącymi centra układów podmiejskich.

Relatywnie najsłabsze zrównoważenie lokalnych wiejskich rynków pracy jest skupione na obszarach popegeerowskich, gdzie w wyniku restrukturyzacji gospodarstw państwowych zostało wywołane głębokie bezrobocie strukturalne,

któremu towarzyszyły bierność społeczna mieszkańców w życiu publicznym i wyuczona postawa roszczeniowa, określana w literaturze przedmiotu jako reprodukcja „kultury ubóstwa” (Karwacki 2006, Binder 2014). Silny brak równowagi rynku pracy utrzymuje się mimo czasu, który upłynął od przemian własnościowych w rolnictwie tych obszarów, co pierwotnie było związane z cechami jakościowymi wolnych zasobów pracy, a obecnie wskazuje raczej na kulturowe dziedziczenie cech mających wpływ na trudności na rynku pracy przez pokolenie dzieci byłych pracowników PGR-ów (Stanny 2011, Gwiazdzińska-Goraj 2023).

Niski stopień zrównoważenia lokalnych rynków pracy daje się zauważyć także wzdłuż całej wschodniej granicy kraju, na terenach tzw. ściany wschodniej, a więc w rejonie charakteryzującym się relatywnie bardzo wysoką starością demograficzną mieszkańców i długotrwałą silną tendencją odpływu młodzieży. Podobny brak zrównoważenia rynku pracy obserwuje się również na obszarach położonych peryferyjnie w układzie regionalnym na terenie Polski centralnej i wschodniej, przede wszystkim na pograniczu województw lubelskiego i świętokrzyskiego oraz mazowieckiego, lubelskiego i podlaskiego, a także w północnej części Mazowsza.

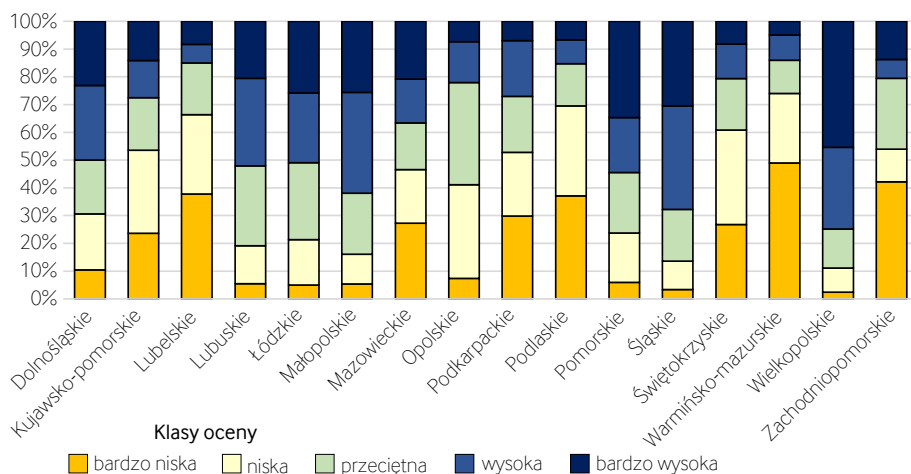
Biorąc pod uwagę podział kraju na województwa, można zauważyć, że w każdym z nich występują gminy z górnego kwintylu stopnia zrównoważenia rynku pracy oraz z kwintylu dolnego. Jest to związane ze specyfiką rozkładu przestrzennego zrównoważenia tego rynku – w każdym województwie występują miasta stanowiące centrum regionalne oraz gminy mające cechy peryferyjne. Siła absorpcyjna podaży pracy danego miasta regionalnego bywa zróżnicowana, ale im wyższa ranga miast w hierarchii osadniczej kraju, tym większa strefa korzystnej oceny stopnia zrównoważenia rynku pracy. Zróżnicowanie województw pod omawianym względem dotyczy więc nie występowania gmin z wysokim i niskim pomiarem analizowanej cechy, ale proporcji jednostek z dolnych i górnych kwintyli rozkładu. Rysunek IV.69. pozwala podzielić zbiór regionów na dwie grupy województw. Jedną z nich, o relatywnie wysokim stopniu zrównoważenia rynku pracy, stanowią województwa, w których ponad 50% gmin znalazło się w dwóch górnych kwintylach. Są to województwa małopolskie, pomorskie, śląskie, wielkopolskie, dolnośląskie i łódzkie, a więc regiony o względnie wysokiej gęstości zaludnienia. W drugiej grupie lokują się pozostałe województwa. Warto zauważyć, że w tej grupie charakterystyczne jest występowanie jednego dużego

Rysunek IV.68.

Syntetyczna miara oceny w zakresie stopnia zrównoważenia rynku pracy (RP)

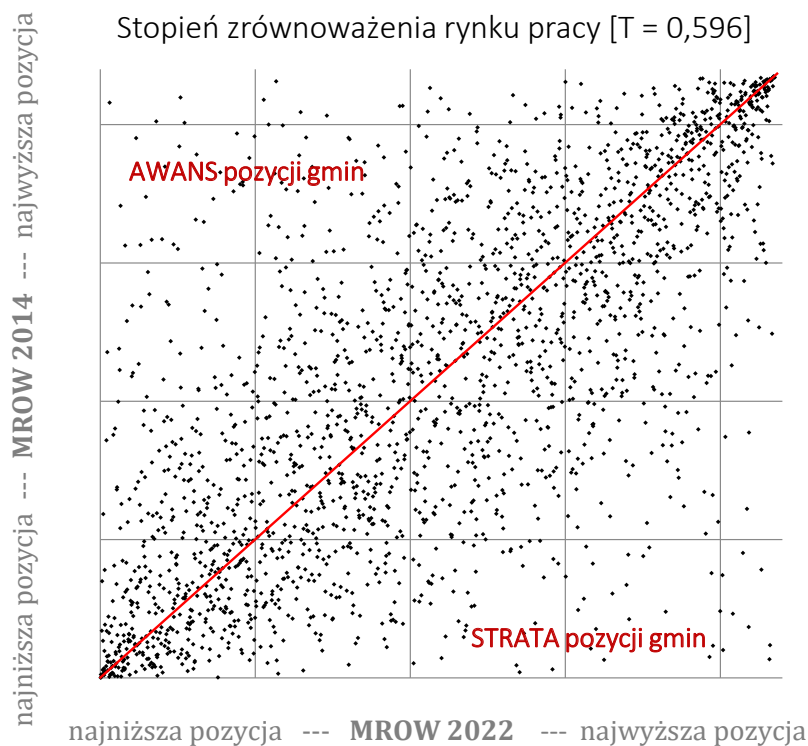
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Rysunek IV.69.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „stopień zrównoważenia rynku pracy” w podziale na województwa (w %)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Objaśnienia: T – współczynnik korelacji *tau* Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

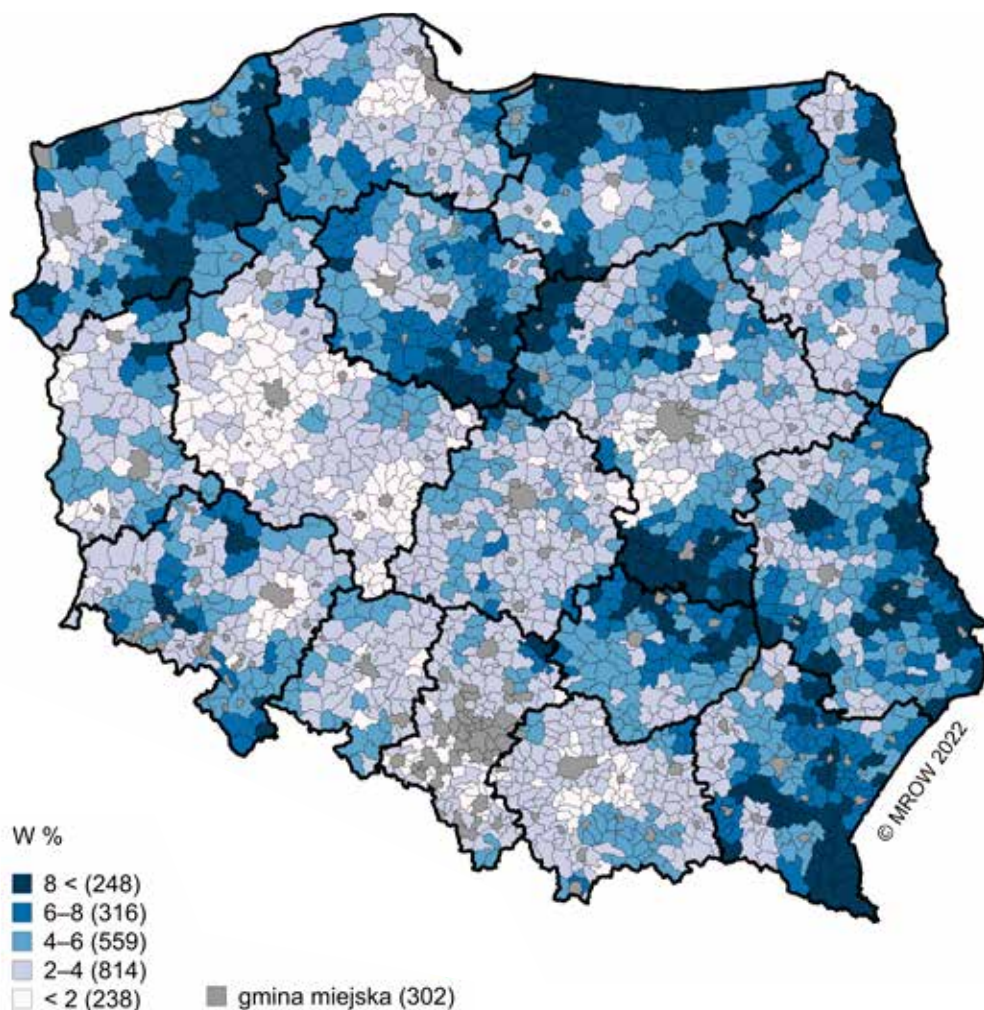
Rysunek IV.70.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie stopnia zrównoważenia rynku pracy dla lat 2010 i 2019

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

ośrodka wojewódzkiego. W pierwszej grupie gmin układ przestrzenny rynków pracy jest względnie policentryczny.

Lokalny rynek pracy dla ludności wiejskiej podlega relatywnie silnej dynamice zmian. Wskazuje na to stosunkowo niska wartość współczynnika korelacji między szeregami gmin uporządkowanymi według syntetycznej oceny jego charakterystyki w okresie dzielącym I i IV etap badań ($T = 0,596$). Potwierdza to również rozkład punktów reprezentujących gminy na wykresie (rysunek IV.70.). Ta dynamika nie oznacza jednak radykalnych zmian w regionalnym rozkładzie zjawiska; główne kierunki zróżnicowania w dalszym ciągu się utrzymują. Do-

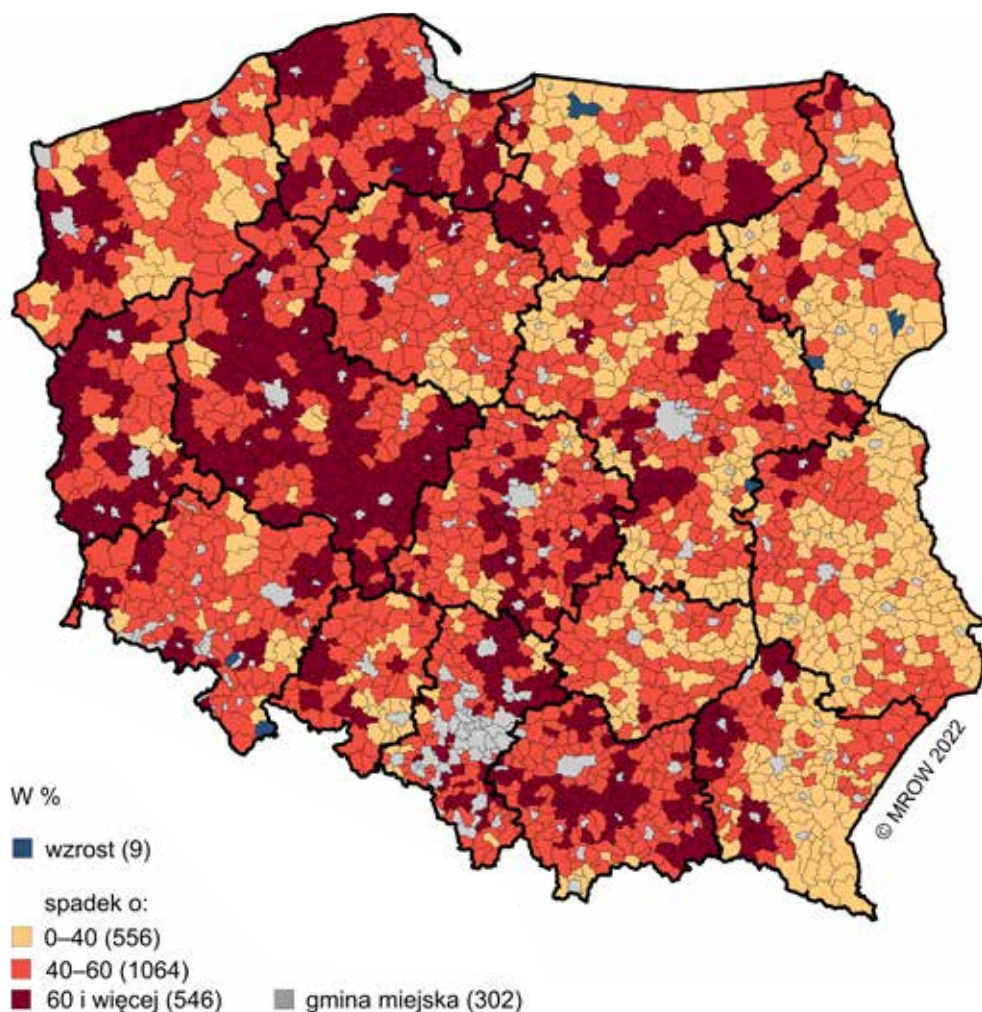

Rysunek IV.71.

Odsetek bezrobotnych zarejestrowanych wśród ludności w wieku produkcyjnym (W25)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MRIPS i GUS.

tyczy to m.in. niekorzystnej sytuacji na obszarach po byłych PGR-ach, na tzw. ścianie wschodniej oraz w obszarach peryferyjnych Polski centralnej i wschodniej. Relatywnie korzystny obraz zjawisk utrzymuje się w Wielkopolsce oraz na obszarach podmiejskich. Potwierdza to siłę atrakcyjności obszarów podmiejskich, gdzie popyt na pracę jest względnie duży, ludność – demograficznie młodsza,

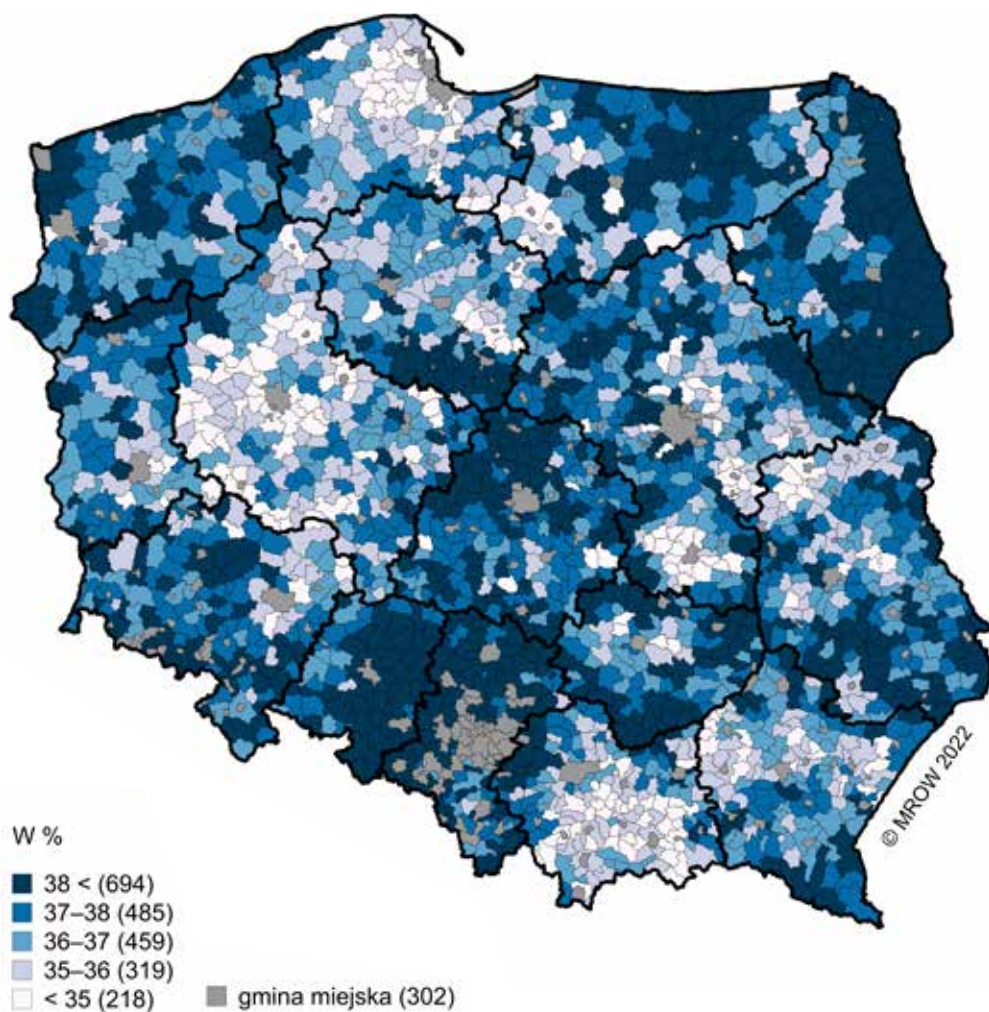

Rysunek IV.72.

Zmiana wartości wskaźnika W25 (odsetek bezrobotnych zarejestrowanych wśród ludności w wieku produkcyjnym) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

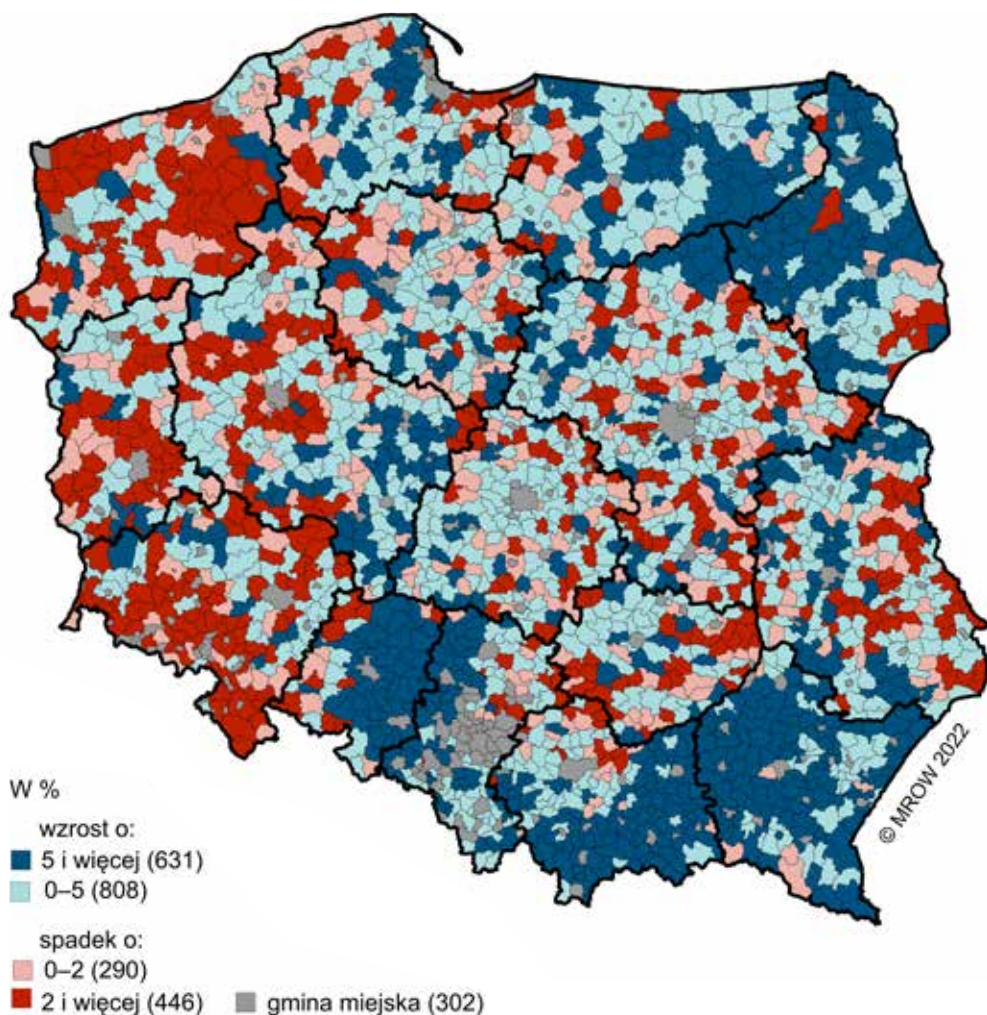
a społeczeństwo – relatywnie zamożne. Tym samym wśród użytych wskaźników największą moc wskazywania *indicatum* wykazały dane migracyjne, w tym przypadku współczynnik atrakcyjności migracyjnej. Jest to kolejne potwierdzenie obserwacji związanych z kierunkami migracji oraz czynnikami ekonomicznymi jako silnymi bodźcami wypychającymi i przyciągającymi migrantów.

Rysunek IV.73.

Wskaźnik starości zasobów pracy (W26)

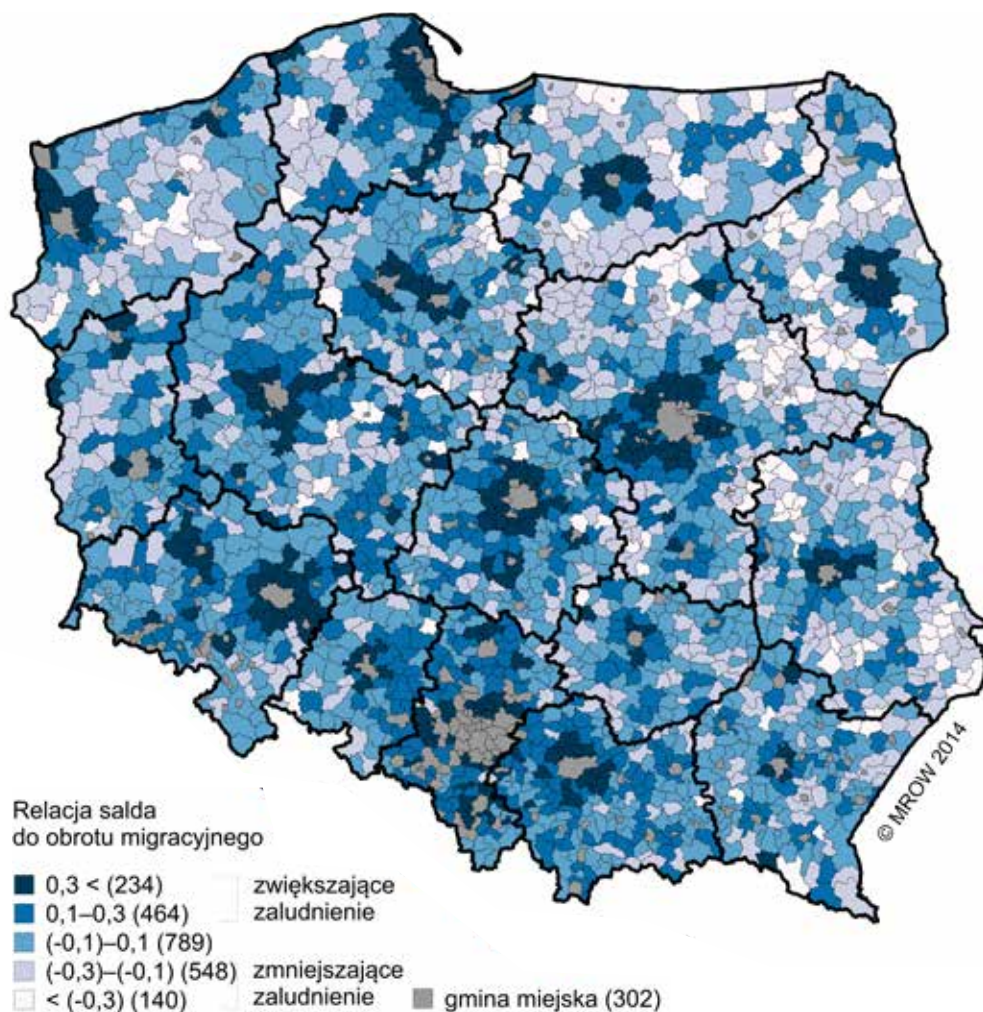
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.74.

Zmiana wartości wskaźnika W26 (wskaźnik starości zasobów pracy) między MROW 2014 i MROW 2022

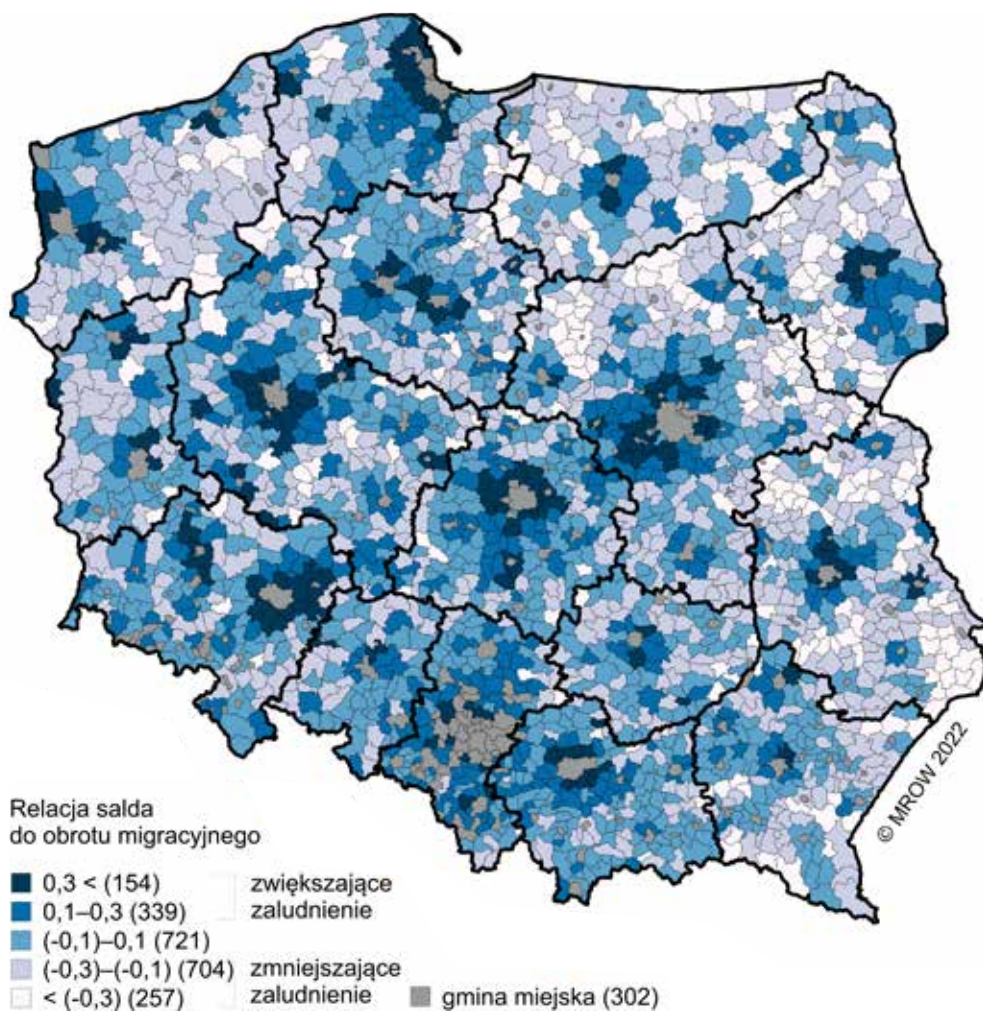
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.75.

Wskaźnik atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych (W27 – etap I)

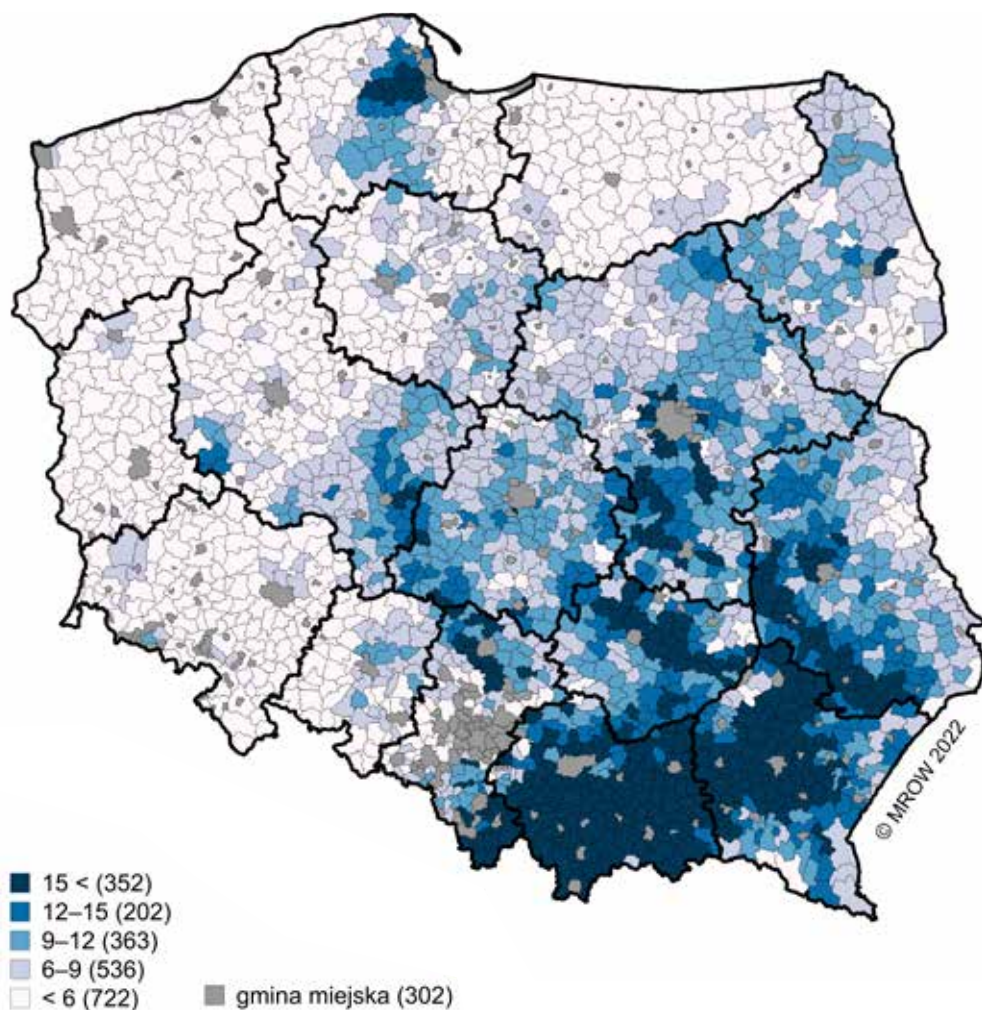
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.76.

Wskaźnik atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych (W27 – etap IV)

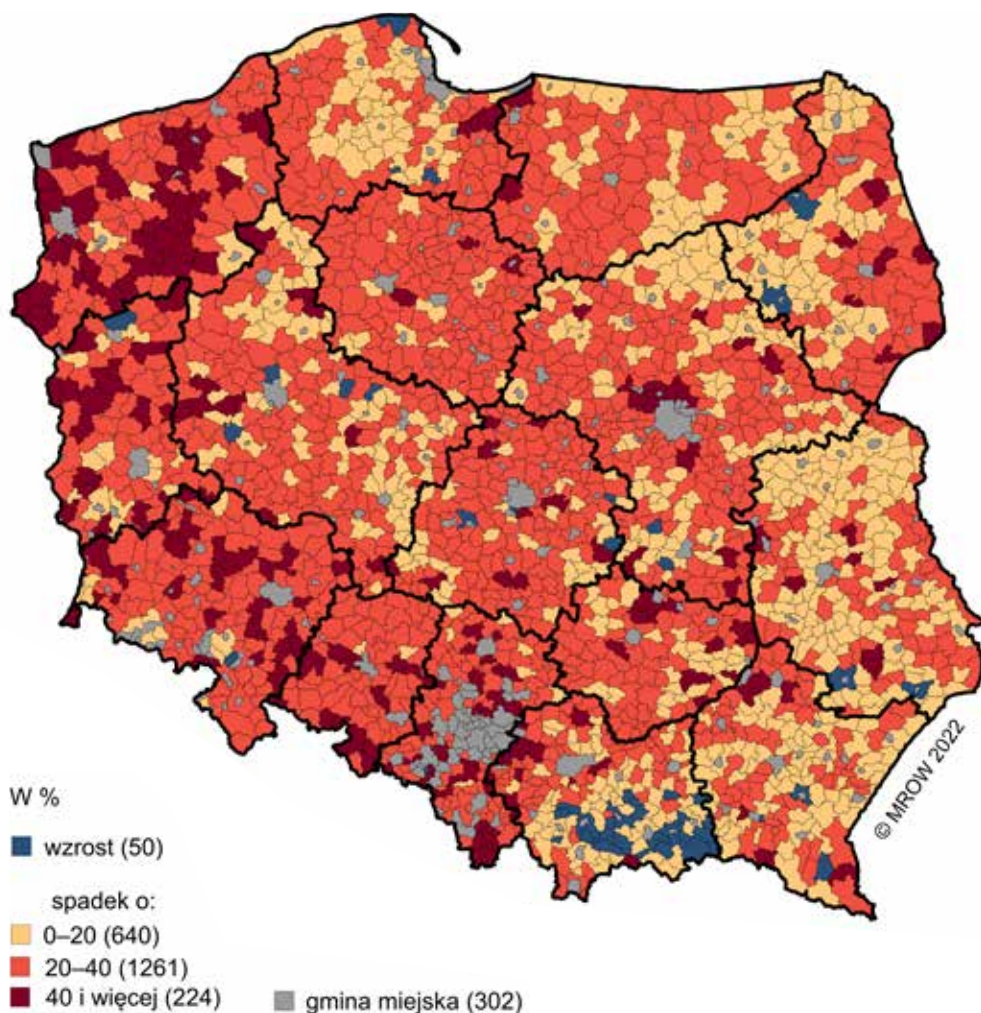
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.77.

Ubezpieczeni (płacący składki) w KRUS na 100 ha użytków rolnych (W28)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych KRUS i ARIMR.

Rysunek IV.78.

Zmiana wartości wskaźnika W28 (ubezpieczeni [płacący składki] w KRUS na 100 ha użytków rolnych) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

8. Problematyka edukacyjna

W pierwszej dekadzie obecnego stulecia na polskiej wsi dokonała się swoista rewolucja edukacyjna. W 2003 r. naukę w liceach ogólnokształcących kontynuowało 45% młodzieży wiejskiej i 63% miejskiej, z kolei w 2015 r. było już 57% absolwentów wiejskich gimnazjów i 65% miejskich. Nigdy dotąd dystans dzielący młodzież wiejską i miejską w sferze ścieżek szkolnych nie był tak mały. Jak pisze Jarosław Domalewski (2019), ta gwałtowna zmiana zaszła pod wpływem trzech czynników. Pierwszy z nich to obserwowany już w latach dziewięćdziesiątych wzrost aspiracji edukacyjnych zarówno młodego, jak i dorosłego pokolenia mieszkańców wsi. Drugi to zainicjowana w 1999 r. reforma systemu edukacji, sankcjonująca przemiany spontaniczne, które dokonywały się w sferze strukturalnej szkolnictwa średniego szczebla w pierwszej dekadzie przemian transformacyjnych. Trzeci natomiast to rosnąca rola samorządów, których działalność jako realnych podmiotów odpowiedzialnych za efekty pracy działających na ich terenach szkół w coraz większym stopniu była podporządkowana presji lokalnej społeczności.

Samorządy lokalne musiały się także zmierzyć z presją czynnika demograficznego, który wymusił redukcję sieci szkół podstawowych (Psyk-Piotrowska i Gabryelak 2018). W latach 2003–2015 liczba uczniów szkół podstawowych na wsi zmniejszyła się o 27% (w miastach o 14%). W konsekwencji zamknięto 18% wiejskich szkół podstawowych; liczba szkół miejskich pozostała na zasadniczo niezmiennym poziomie. W przypadku gimnazjów – szkół, których sieć była od początku bardziej skonsolidowana – zmiany demograficzne polegające na spadku liczby uczniów w porównywanym okresie w tym samym stopniu na wsi i w mieście (o 36–37%) nie spowodowały istotnych przemian sieci szkolnej (Domalewski 2019).

W 2017 r. zainicjowano kolejną reformę systemu edukacji (Dz.U. 2017, poz. 60), która w swoim zasadniczym rysie stanowiła powrót do kształtu szkolnictwa z lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia. W odróżnieniu od reformy z 1999 r. trudno wskazać cele, którym miałyby służyć nowa struktura (likwidująca gimnazja, powołująca do istnienia ośmioletnie szkoły podstawowe, czteroletnie licea, pięcioletnie technika i szkoły branżowe) i wprowadzona nowa podstawa

programowa. Efekty tych przemian, podobnie jak reformy z 1999 r., będzie można ocenić w przyszłości, choć są już podejmowane takie próby (NIK 2019a, Dorczak 2020, Penszko i Sobiesiak-Penszko 2020). W związku z reformą musiały zostać zmodyfikowane wskaźniki opisujące problematykę edukacyjną. Jeden wskaźnik, odnoszący się do wyników egzaminów gimnazjalnych (W31), ze względu na likwidację gimnazjów został wyłączony z analizy, a rozkład wag zoptymalizowano (tabela IV.8.).

Pierwszym analizowanym w tej składowej wskaźnikiem jest odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w wieku 3–5 lat (W29). Należy podkreślić, że w tym aspekcie zaszła istotna zmiana systemowa, po raz pierwszy ujęta w tym etapie badania. Mianowicie od roku szkolnego 2017/2018 obowiązkowym zadaniem własnym gminy jest zapewnienie prawa do korzystania z wychowania przedszkolnego w przedszkolu, oddziale przedszkolnym w szkole podstawowej lub innej formie wychowania przedszkolnego dzieciom w wieku 3–5 lat oraz rocznego przygotowania przedszkolnego w przedszkolu, oddziale przedszkolnym w szkole podstawowej lub innej formie wychowania przedszkolnego dzieciom w wieku 6 lat (Dz.U. 2017, poz. 59). W 2019 r., a więc w drugim roku szkolnym obowiązywania tego zapisu, przeciętnie w gminach udział 3–5-latków objętych takimi formami opieki wyniósł 75,7%, w 2014 r. było to 66,9%, a cztery lata wcześniej – 48,3%. Mimo ustawowego obowiązku tempo przyrostu znacznie wyhamowało w analizowanych czteroletnich odstępach. Najwyższa Izba Kontroli (2019b) tłumaczy to nie tylko brakiem bazy lokalowej w gminach, lecz także niewłaściwym nadzorem procesu rekrutacji, brakiem monitoringu zapotrzebowania na miejsca w placówkach i wciąż stosunkowo niską popularnością tej formy opieki na obszarach wiejskich.

Skolaryzacja dzieci w wieku przedszkolnym odznaczała się bardzo silną dynamiką zmian, przejawiającą się m.in. w relatywnie wysokim przedziale przeciętnej dynamiki zmian pozycji w okresie badanych 10 lat (+/-320 pozycji) oraz przeciętnej współzależności ($r = 0,587$). Zbiór z 2019 r. charakteryzuje się małą zmiennością (21,5%).

Współczynnik skolaryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej (W30) jest relacją liczby wszystkich uczniów szkół podstawowych w danej gminie do całkowitej liczby dzieci w tej gminie w wieku odpowiadającemu temu szczeblowi edukacji (7–15 lat). Poniekąd zatem, ze względu na obowiązek szkolny, stanowi

Tabela IV.8.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „problematyka edukacyjna” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna	PROBLEMATYKA EDUKACYJNA (E)			
Numer wskaźnika	W29	W30	W32	W33
Wskaźnik empiryczny	Odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w wieku 3–5 lat	Współczynnik skolaryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej	Średni wynik (w %) z egzaminu po szkole podstawowej z matematyki i j. polskiego	Odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej według MROW 2014, 2016, 2018	27	21	25	27
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej według MROW 2022	27	21	25	27
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	M_W	M_W	M_W	M_W
Instytucja udostępniająca dane ^b	GUS	GUS	OKE	GUS
Mediana MROW 2014	48,3	97,2	x	71,4
Mediana MROW 2016	56,6	95,4	x	71,4
Mediana MROW 2018	66,9	90,9	x	73,3
Mediana MROW 2022	75,7	88,7	50,7	73,3
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-320, 320]	[-310, 310]	[-410, 410]	[-370, 370]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,587	0,627	0,476	0,546
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (E) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,493	0,272	0,456	0,574
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,493	0,272	0,456	0,574
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	42,1	9,7	7,2	24,8
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	21,5	14,2	11,0	20,8

a M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem); W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynniki korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji *tau* Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

wskaźnik atrakcyjności oferty szkolnej w gminie – jeżeli jego wartość przekracza 100, oznacza to, że do szkół w tej gminie są dowożone dzieci z innych gmin; jeżeli wartość jest niższa od 100, to część dzieci uczęszcza do szkół w innych gminach. Mediana wartości wskaźnika w 2019 r. wyniosła 88,7% i z etapu na etap MROW spada (w 2010 r. – 97,2%). Wynika z tego, że co dziesiąte dziecko w wieku 7–15 lat jest posyłane do szkoły poza gminą, w której zostało zameldowane. Zbieżność rozkładów przestrzennych z lat 2010 i 2019 jest umiarkowana ($r = 0,627$), a dynamika zmian pozycji w rankingu – przeciętna (+/-120).

Modyfikacji musiał podlegać dotychczasowy wskaźnik określany jako W32 – ze względu na fakt, że zlikwidowano gimnazja. Jego nowy zakres odnosi się do średniego wyniku z egzaminu po szkole podstawowej z matematyki i j. polskiego (w %). Jednocześnie wskaźnik W31 – średni wynik ze sprawdzianu końcowego po szkole podstawowej, który był liczony w punktach – został zlikwidowany. W przypadku wyników egzaminów traci sens porównywanie ich w poszczególnych latach, gdyż każdy egzamin odznacza się innym stopniem trudności. W 2019 r. przeciętnie w gminie uczniowie uzyskiwali 50,7% możliwych do zdobycia punktów. O jego bardzo dużej zmienności w rankingu świadczą zarówno przedział przeciętnej dynamiki wynoszący ponad 400 pozycji awansu lub spadku w okresie analizowanej dekady, jak i względnie słaby współczynnik korelacji obu szeregów.

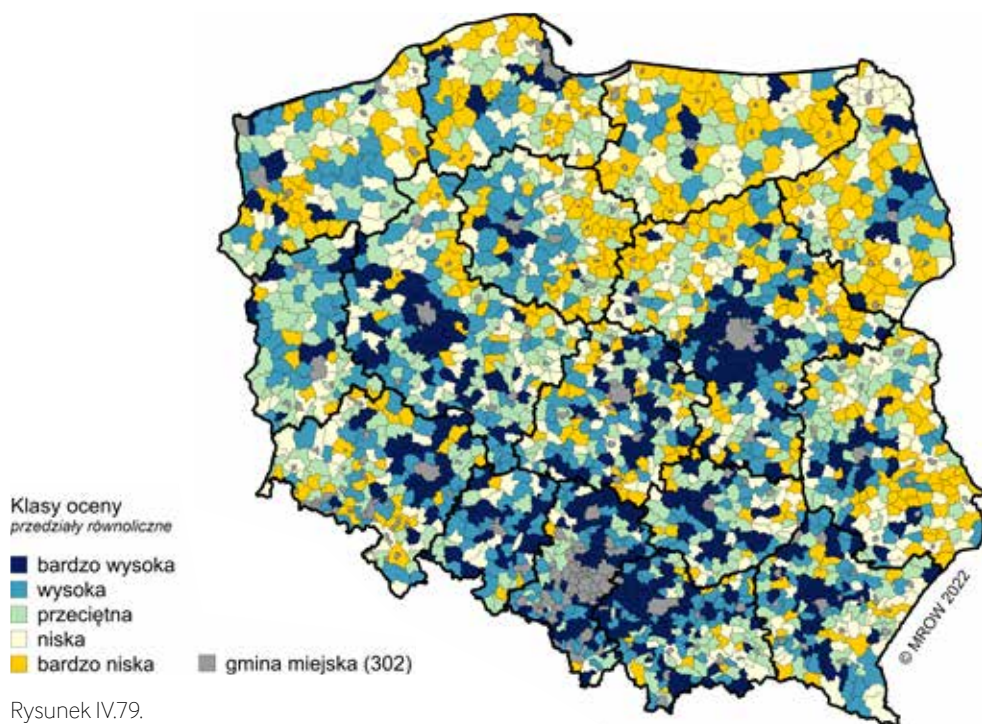
Odpowiednie przygotowanie edukacyjne pozytywnie wpływa na funkcjonowanie ekonomiczne oraz społeczne jednostek i zbiorowości. Nie tylko przekłada się bowiem na rozwój tzw. kompetencji obywatelskich, lecz także poprawia położenie na rynku pracy – zwiększa szanse zatrudnienia i zapobiega bezrobociu (Dudek 2012). Rozpatrywanie problematyki wykształcenia w Polsce w ujęciu przestrzennym ma jednak tę słabą stronę, że dostępne dane na ten temat w agregacji gminnej pochodzą wyłącznie ze spisów powszechnych. W poszukiwaniu miary substytutowej od I etapu MROW bada się poziom wykształcenia radnych gminnych, będący próbką ogółu danej społeczności lokalnej, która wybiera ich co kilka lat w wyborach samorządowych²⁵. W I i II etapie MROW odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim (W33) został obliczony na podstawie wyborów samorządowych w 2010 r., w III etapie – na

²⁵ W gminach wiejskich i miejsko-wiejskich jest około 33,5 tys. radnych. Zamieszkuje je około 16 mln dorosłych osób.

bazie wyborów samorządowych w 2014 r., a w obecnym etapie – na podstawie ostatnich wyborów samorządowych w 2018 r. W kadencji 2010–2014 przeciętna wartość dla kraju wynosiła 71,4%, a w kadencjach 2014–2018 i 2018–2023 – 73,3%. Na trend wzrostowy wskazują dane szczegółowe w przytoczonych zbiorach – o ile w latach 2010–2014 100% składu rady z wyższym i średnim wykształceniem odnotowano w 54 gminach, a w latach 2014–2018 w 69 gminach, o tyle w obecnej kadencji jest to już 121 gmin (5,6%). Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022 wyniósł ± 370 pozycji, a współczynnik korelacji między danymi $r = 0,546$.

Syntetyczna miara w zakresie problematyki edukacyjnej odwzorowana na kartogramie pozwala zaobserwować pewne prawidłowości przestrzenne (rysunek IV.79.). Relatywnie wyższym poziomem edukacji odznaczają się – podobnie jak w większości analizowanych składowych – gminy otaczające duże miasta, takie jak Warszawa, Poznań, Białystok, Bydgoszcz, Wrocław, Kraków, Rzeszów, rzadziej miasta średnie i małe. Dzieci i młodzież w tych gminach mają większe możliwości osiągania kolejnych szczebli nauki (Antonowicz i in. 2022), m.in. dzięki szerszemu wyborowi przedszkoli, szkół, a potem studiów w pobliskich miastach. Jakość nauczania w szkołach podmiejskich jest wyższa niż w tych, które są zlokalizowane na tzw. peryferiach regionalnych (Klonowska-Matynia 2017, Pilch 2022). Im większe oddalenie od centrum wojewódzkiego, tym niższa ocena edukacji, co widać szczególnie w województwach mazowieckim, podlaskim, lubelskim, kujawsko-pomorskim i warmińsko-mazurskim. Wokół granic wojewódzkich tworzą się strefy z przewagą bardzo niskich i niskich ocen pod względem problematyki edukacyjnej. Potwierdza się zidentyfikowana w poprzednich etapach badań MROW prawidłowość dotycząca relatywnie lepszej edukacji w Polsce południowej w stosunku do reszty kraju. Najwyższe oceny osiągnęły gminy w pasie od Rzeszowa po Wrocław, a jedynie pojedyncze gminy (z największym natężeniem w województwie dolnośląskim) odnotowują oceny co najwyżej przeciętne.

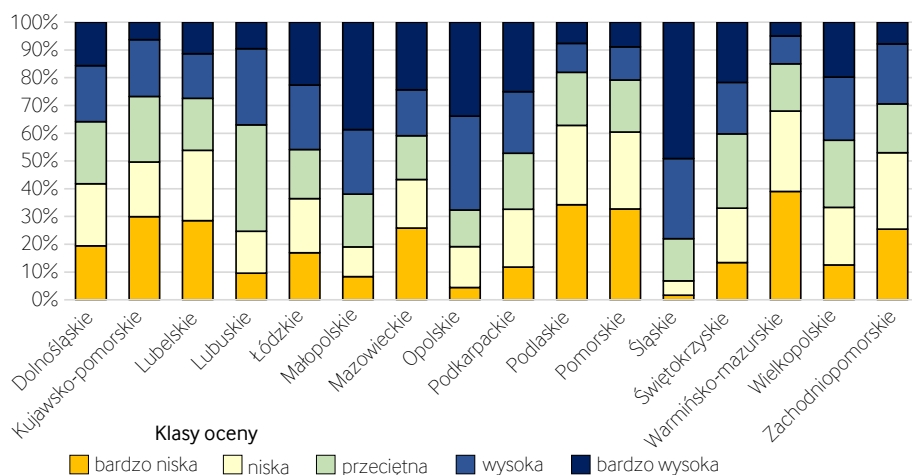
W ujęciu wojewódzkim relatywnie najlepsza sytuacja panuje w trzech województwach: małopolskim, opolskim i śląskim. W tym ostatnim 8 na 10 gmin uzyskało oceny dobre lub bardzo dobre (rysunek IV.80.). Kolejną grupę stanowią województwa o zrównoważonej strukturze ocen, bez dominacji żadnej z nich, tj. dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubelskie, łódzkie, lubuskie, świętokrzyskie

Rysunek IV.79.

Syntetyczna miara oceny w zakresie problematyki edukacyjnej (E)

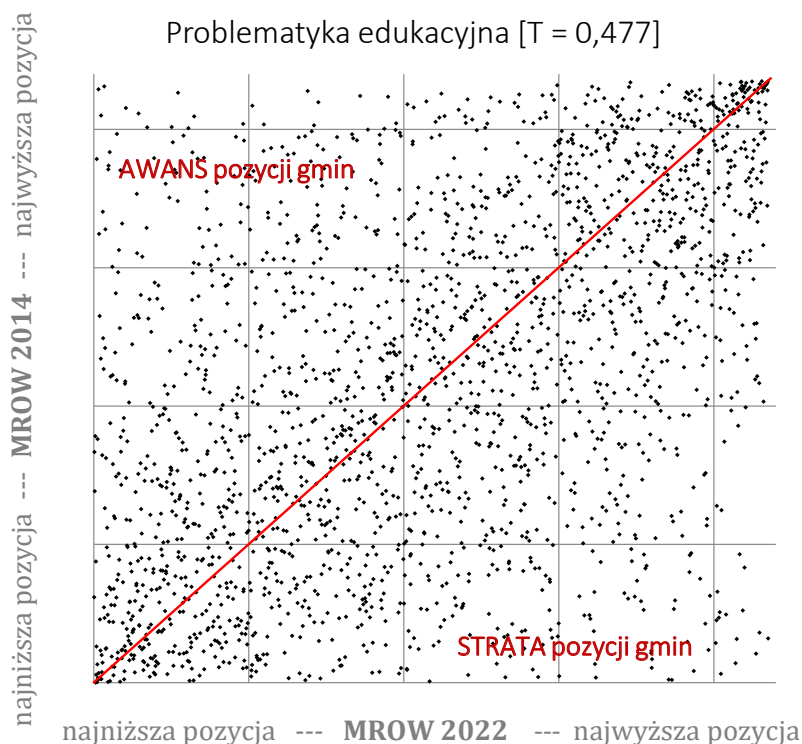
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Rysunek IV.80.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „problematyka edukacyjna” w podziale na województwa (w %)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Objaśnienia: T – współczynnik korelacji τ Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

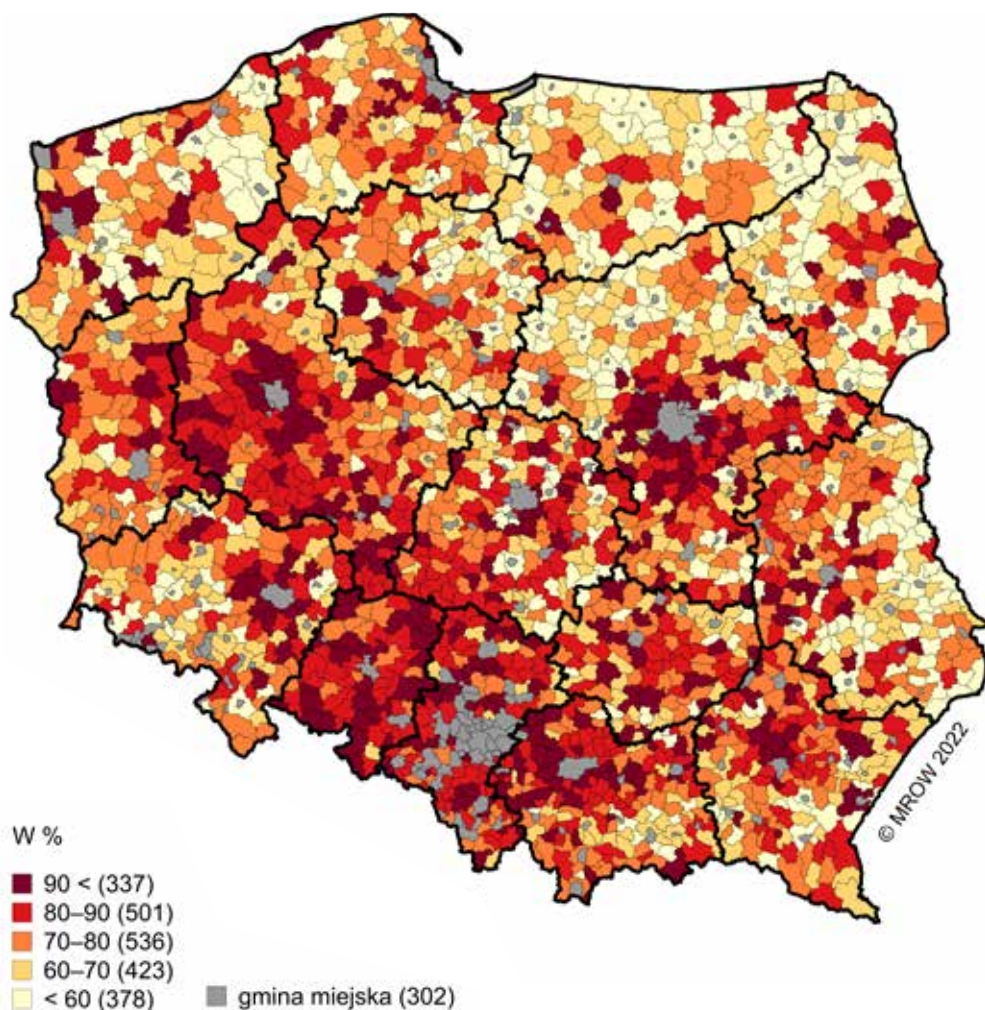
Rysunek IV.81.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie problematyki edukacyjnej dla lat 2010 i 2019

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

i wielkopolskie. Na drugim biegunie znalazły się trzy województwa: podlaskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie. W wymienionych regionach syntetyczna ocena problematyki edukacyjnej jest relatywnie najniższa – około 3/4 gmin w każdym z nich charakteryzuje niska lub bardzo niska ocena tej składowej.

Na wykresie na rysunku IV.81. gminy są „rozszniane” w obrębie całej dwuwymiarowej przestrzeni, co oznacza, że między I a IV etapem MROW zmiany gmin na skali porządkowej były znaczące. Współczynnik korelacji τ Kendalla między szeregami rangowymi gmin z lat 2010 i 2019 wyniósł $T = 0,477$. To niska zbieżność rozkładów i najniższa wartość spośród wszystkich składowych

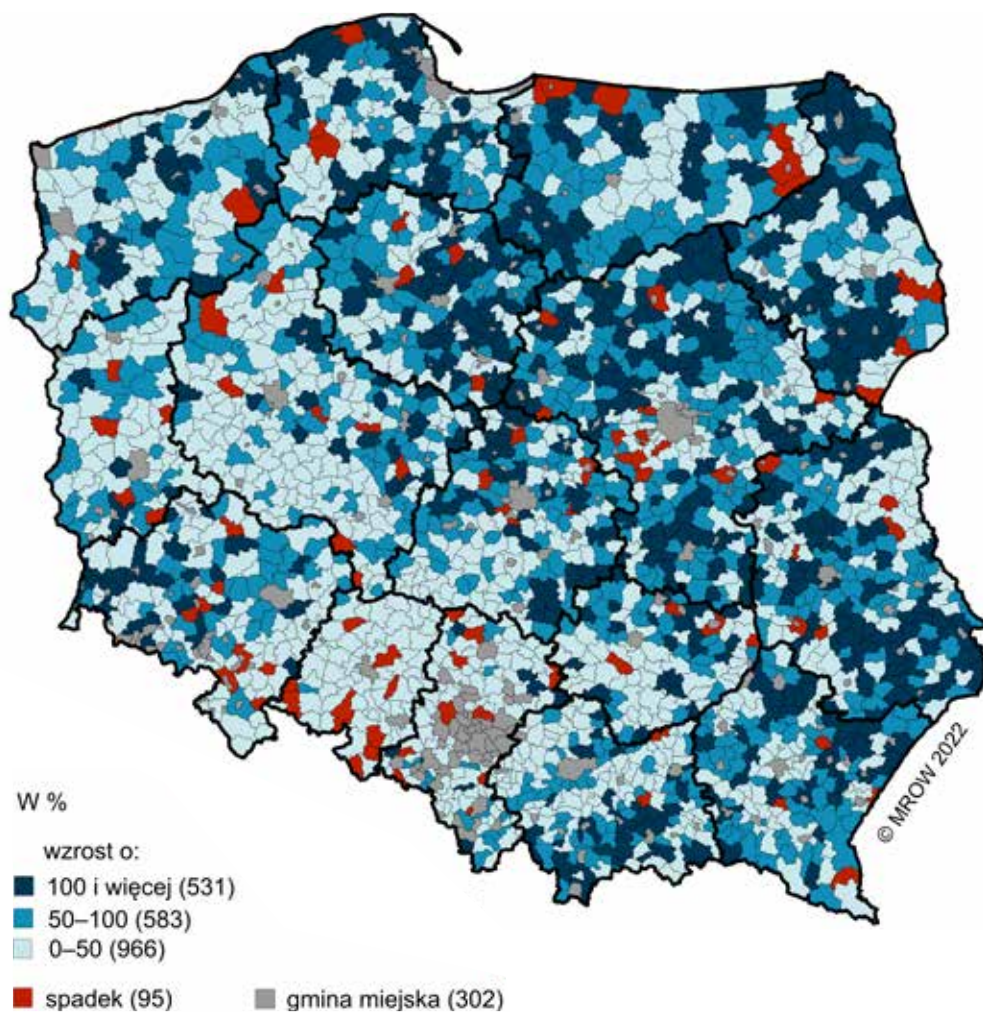

Rysunek IV.82.

Odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w wieku 3–5 lat (W29)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

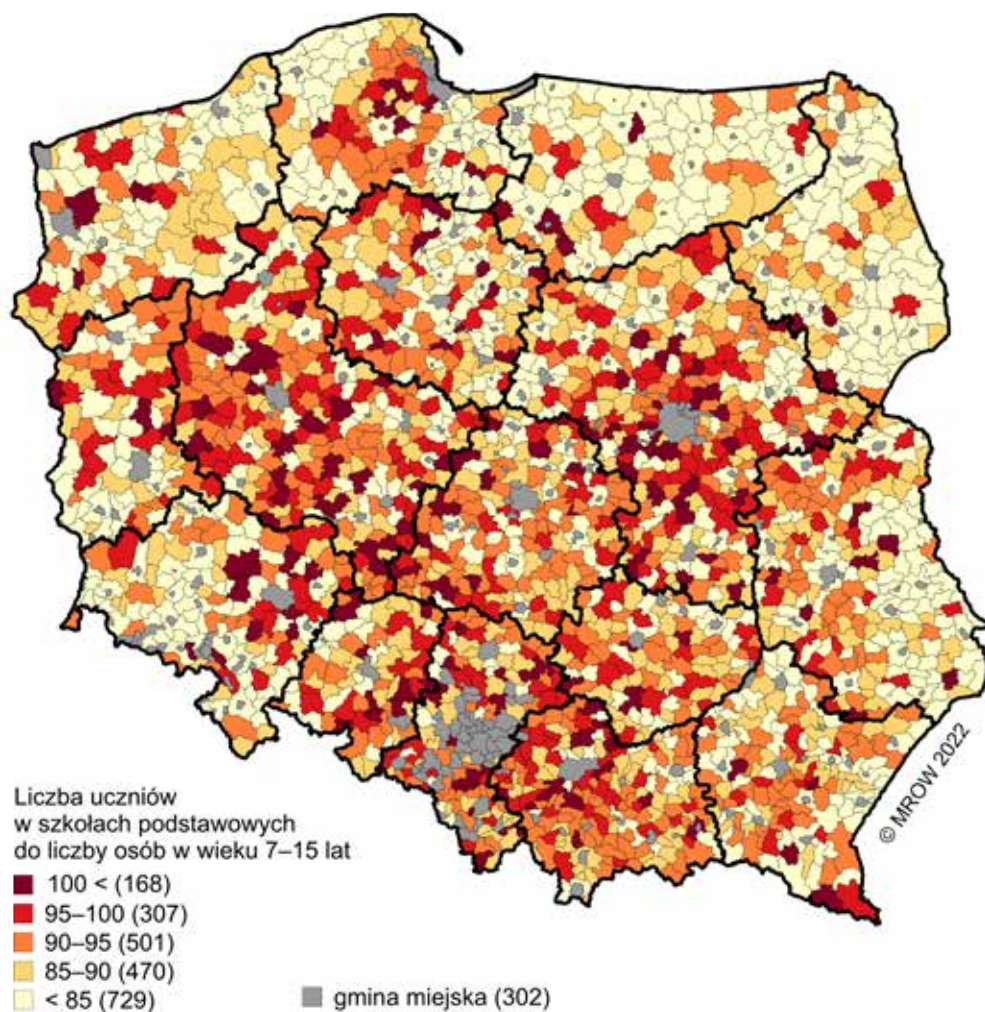
w badaniu. Te ogólnie niskie wyniki współzależności rozkładów między sobą wynikają z faktu, że spośród czterech wskaźników badanej składowej trzy (W29, W32 i W33) wykazują średnią współzależność z miarą syntetyczną składowej ($T \approx 0,5$), a wskaźnik W30 – współzależność niską ($T = 0,27$).

Rysunek IV.83.

Zmiana wartości wskaźnika W29 (odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w wieku 3–5 lat) między MROW 2014 i MROW 2022

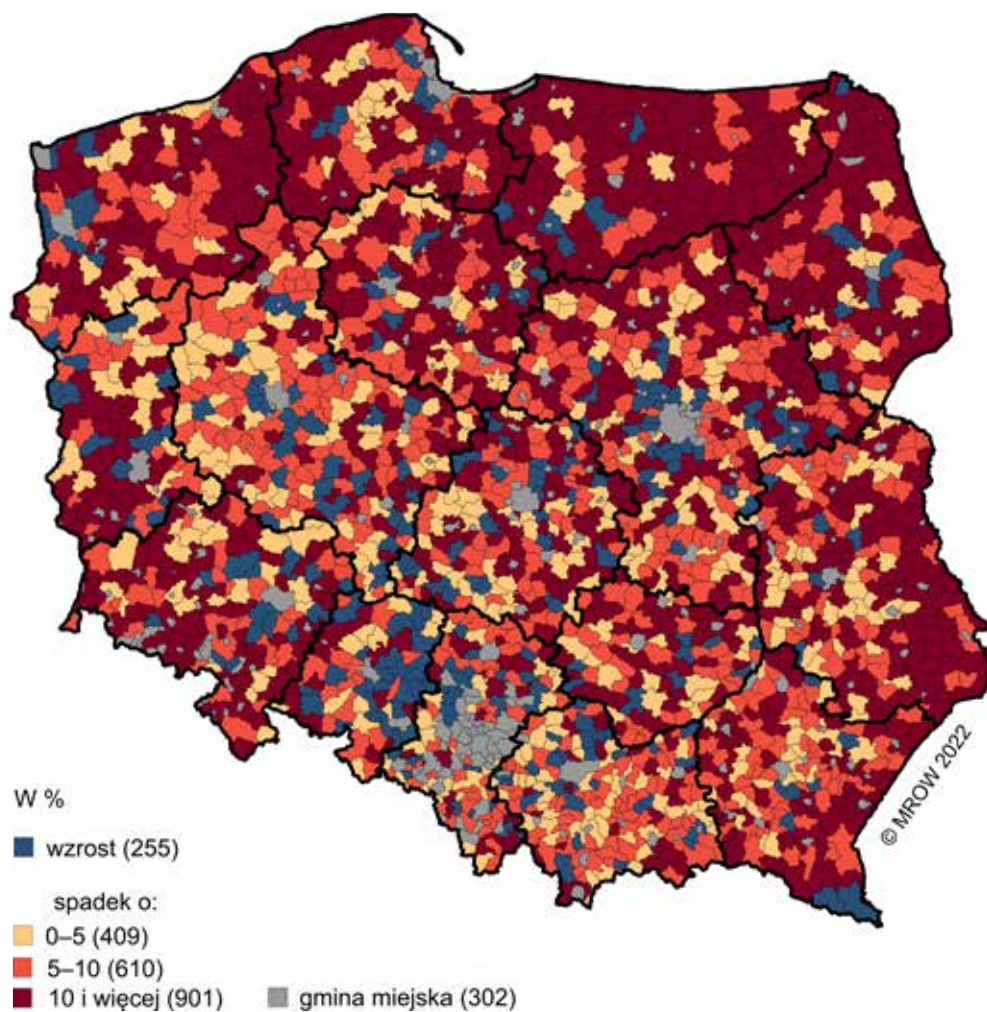
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.84.

Współczynnik skolaryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej (W30)

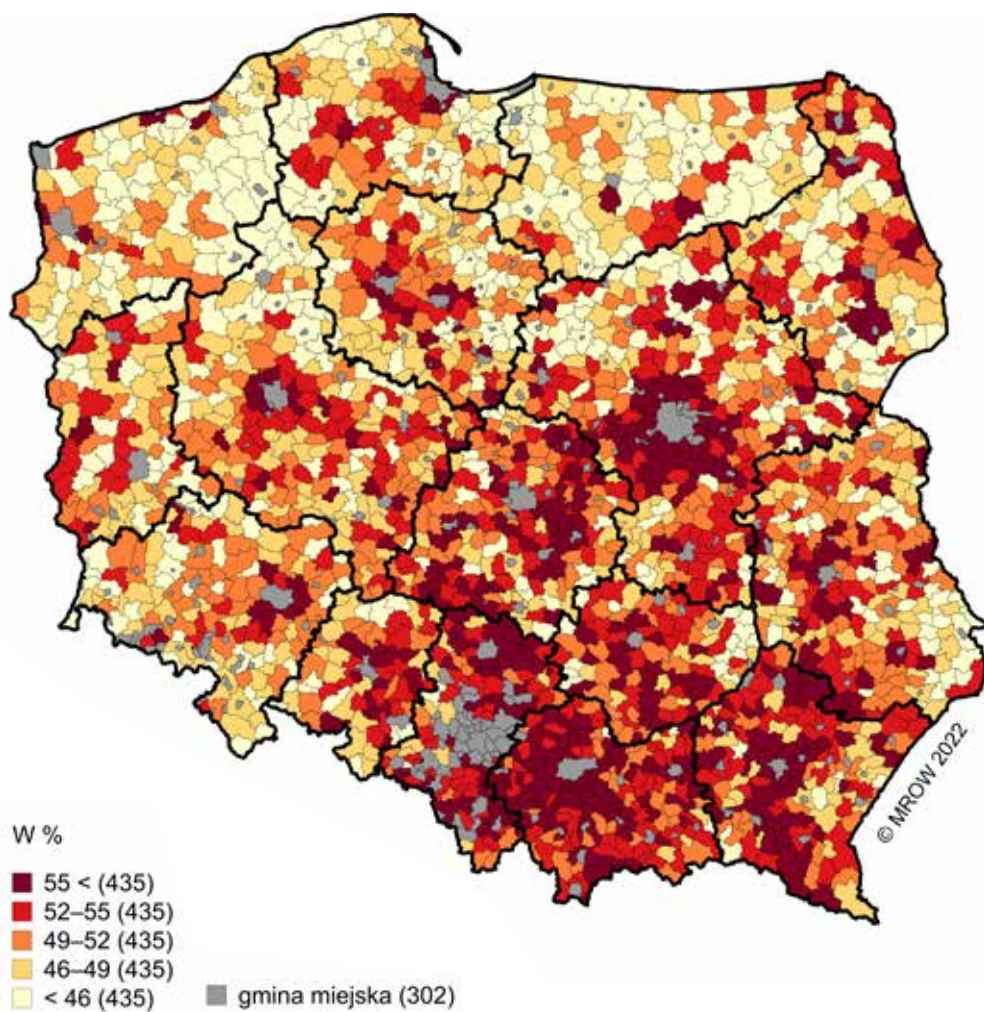
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.85.

Zmiana wartości wskaźnika W30 (współczynnik skolaryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej) między MROW 2014 i MROW 2022

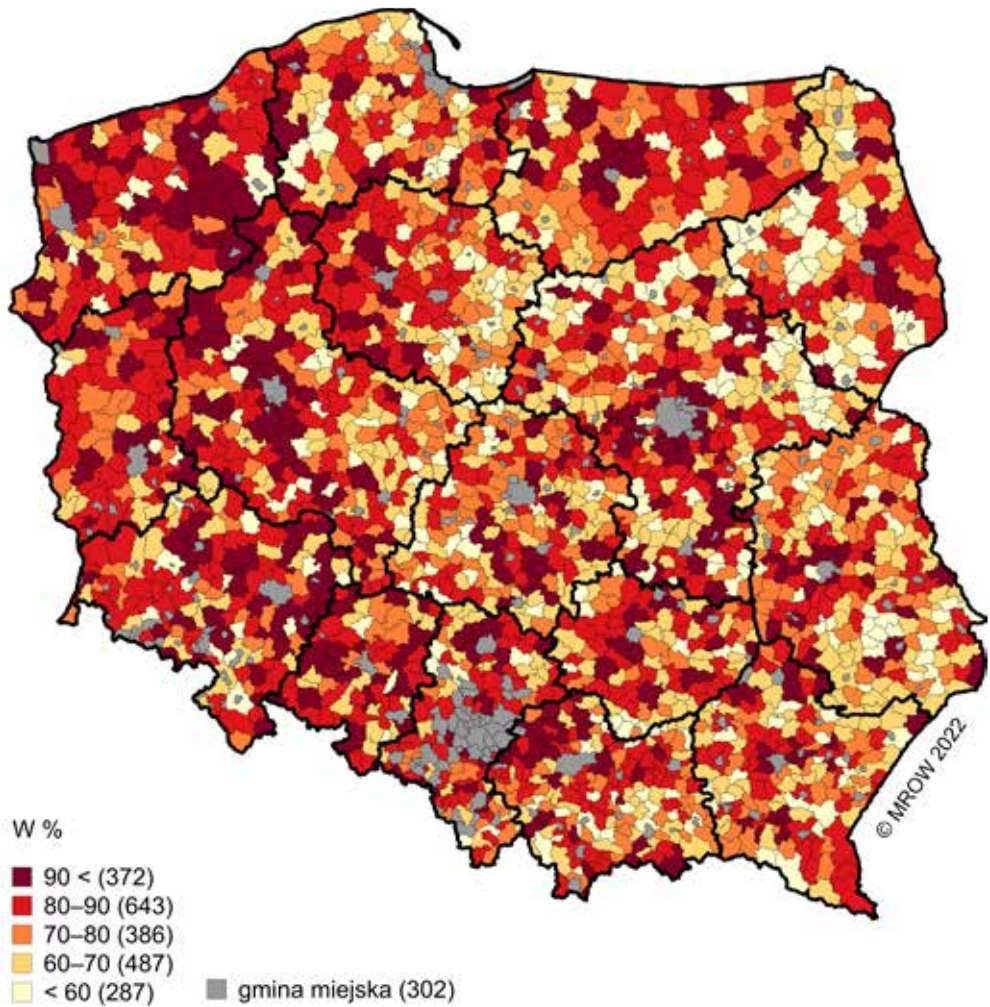
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.86.

Średni wynik (w %) z egzaminu po szkole podstawowej z matematyki i j. polskiego (W32)

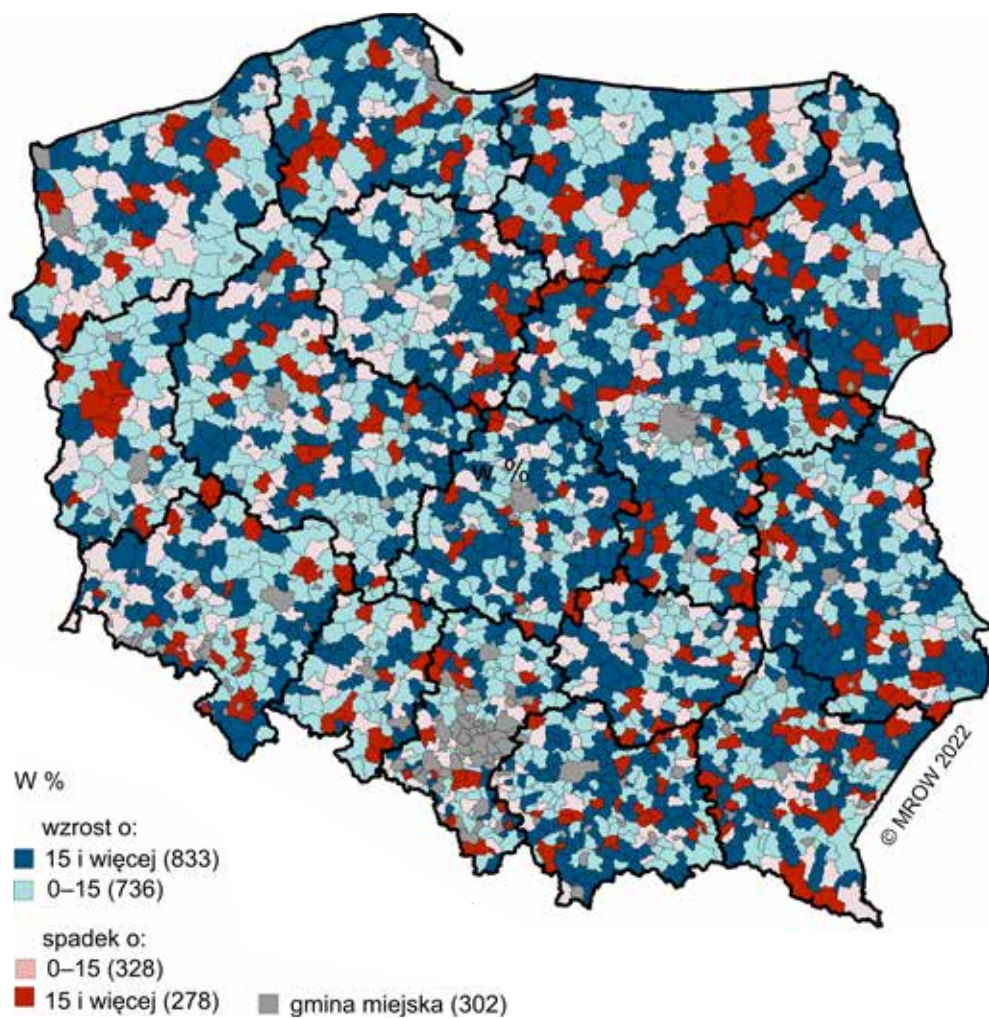
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych OKE.

Rysunek IV.87.

Odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim (W33)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

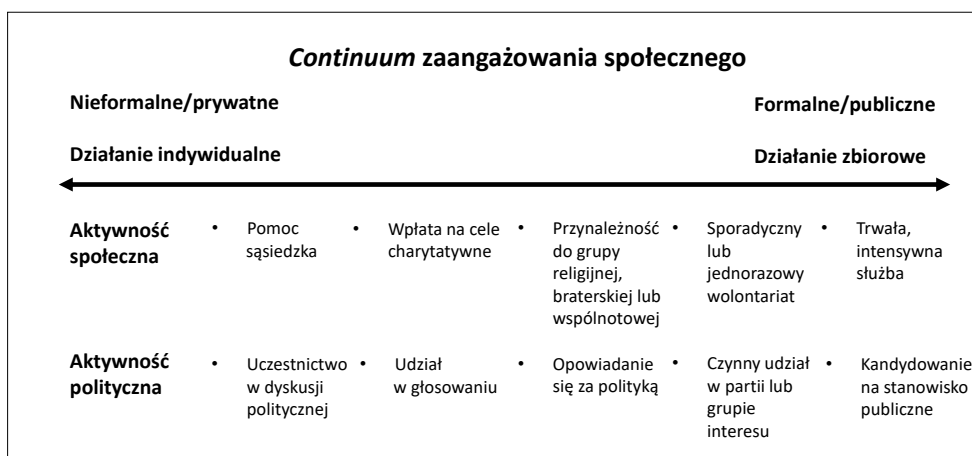
Rysunek IV.88.

Zmiana wartości wskaźnika W33 (odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

9. Aktywność społeczna

Przez aktywność społeczności lokalnej, identycznie jak w poprzednich etapach badania, autorzy rozumieją „skłonność do włączania się w sprawy uważane za słuszne, umiejętność samoorganizacji dla realizacji celów (które nie przynoszą osobistych korzyści, ale są ważne dla zbiorowości), poczucie, że poprzez działania oddolne uzyskuje się wpływ na rozwój wspólnoty, oraz skłonność do podejmowania tych działań” (Stanny i in. 2018, s. 162). Maria Halamska (2017, s. 78), wymieniając takie elementy, jak skład ludności danego obszaru, jej „społeczne wyposażenie”, kapitał społeczny i kulturowy, wyznacza je jako determinanty określonego stopnia aktywności społecznej. Jej pomiaru można dokonać poprzez określenie stopnia zaangażowania aktywności obywatelskiej (*civic engagement*), który według Richarda P. Adlera i Judy Goggin (2005, s. 241) określa, „w jaki sposób aktywny obywatel uczestniczy w życiu społeczności, chcąc poprawić warunki życia lub kształtować jej przyszłość”. To uczestnictwo można usytuować na *continuum*, które wyznacza z jednej strony formę uczestnictwa (od indywidualnego, nieformalnego po zbiorowe, sformalizowane), a z drugiej – jego charakter (społeczny lub polityczny) (rysunek IV.89.). Przykładowo,

Rysunek IV.89.

Continuum zaangażowania społecznego

Źródło: Adler i Goggin 2005, s. 240 (tłumaczenie własne).

wpłata na cele charytatywne będzie aktywnością indywidualną i nieformalną, o charakterze społecznym, a przynależność do partii politycznej – aktywnością zbiorową i formalną, o charakterze politycznym. W trakcie analizy wskaźników wybranych do badania tej składowej podjęto próbę umiejscowienia każdego z nich na wspomnianym *continuum*.

Przejawem aktywności obywatelskiej o charakterze indywidualnej aktywności politycznej jest korzystanie z czynnego prawa wyborczego, gwarantowanego wszystkim pełnoletnim obywatelom i obywatelkom Polski²⁶ (o ile z jakichś względów nie zostało im odebrane). Pomiar tego zjawiska został dokonany za pomocą dwóch wskaźników frekwencji w I turze – w wyborach wójtów i burmistrzów w 2018 r. (W34) oraz w wyborach prezydenckich w 2020 r. (W35) (tabela IV.9.). Dotychczas badanie MROW objęło wybory samorządowe w latach 2010, 2014 i 2018 oraz wybory prezydenckie w latach 2010, 2015 i 2020. Przeciętna frekwencja w tych pierwszych wyniosła odpowiednio 53,3 i 53,5%, a w najnowszych wzrosła do 55,8%. Z kolei frekwencja w wyborach prezydenckich kształtowała się w latach 2010 i 2015 na poziomie niższym o kilka p.p. (48,7 i 43,9%) niż w wyborach wójtów i burmistrzów, ale w 2020 r. mediana wartości tego wskaźnika wzrosła do 60,6% (w całym kraju wyniosła 64,5%), przewyższając tym samym wartość dla wyborów lokalnych o około 5 p.p. Z jednej strony jest to przełamanie wieloletnich trendów na polskiej scenie politycznej oraz zasady, zgodnie z którą wybory lokalne cieszyły się na wsi większym zainteresowaniem mieszkańców niż wybory prezydenckie czy parlamentarne (Flis 2018), z drugiej – wybory w 2020 r. odbyły się w okresie poluzowanych obostrzeń po I fali pandemii COVID-19, jako druga próba po odwołanych w maju tzw. wyborach kopertowych. Ten bezprecedensowy fakt prawdopodobnie pozostał nie bez znaczenia dla frekwencji wyborczej (por. Musiał-Karg i Kapsa 2020, Vashchanka 2020, Flis i Kaminski 2022).

Jeśli porówna się rozkład przestrzenny frekwencji w kolejnych wyborach prezydenckich, to można zauważyć, że jest on bardzo stabilny przestrzennie ($r = 0,888$). Niższą zbieżność rozkładów odnotowujemy przy frekwencji w głosowaniu na wójtów i burmistrzów ($r = 0,637$). Świadczy o tym także prawie dwa razy wyższa dynamika zmian pozycji gmin w przypadku wyborów lokalnych (± 320) wobec wyborów prezydenckich (± 170 pozycji). Prawdopodobnie ma

²⁶ W wyborach samorządowych mogą również głosować obywatele UE, którzy na stałe mieszkają w Polsce.

Tabela IV.9.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „aktywność społeczna” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna		AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA (AS)				
Numer wskaźnika	W34	W35	W36	W37	W38	W39
Wskaźnik empiryczny	Frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych (wójtów i burmistrzów; I tura)	Frekwencja wyborcza w wyborach prezydenckich (I tura)	Liczba organizacji pozarządowych na 10 tys. ludności	Odsetek podatników PIT przekazyjących 1% na organizacje pożytku publicznego	Wartość wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2014–2020 na 1 mieszkańca (w zł)	Liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2014–2020 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej	10	15	25	25	10	15
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	M_W	M_W	M_W	W	M_W	M_W
Instytucja udostępniająca dane ^b	PKW	PKW	GUS	MF	MFIPR, GUS	Urzędy marszałkowskie, GUS
Mediana MROW 2014	53,3	48,7	23,8	33,2	x	x
Mediana MROW 2016	53,3	48,7	26,2	42,3	x	x
Mediana MROW 2018	53,5	43,9	28,5	39,7	x	x
Mediana MROW 2022	55,8	60,6	33,0	47,7	4313,3	10,6
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-320, 320]	[-170, 170]	[-220, 220]	[-230, 230]	x	[-440, 440]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,637	0,888	0,799	0,802	x	0,334
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (AS) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,259	0,536	0,174	0,583	0,117	-0,003
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,035	0,339	-0,066	0,703	0,144	-0,213
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	14,1	13,3	25,0	35,9	x	83,4
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	11,2	10,5	33,0	16,0	190,3	71,8

a M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem); W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji τ au Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

to związek ze zmienną konkurencyjnością lokalnych wyborów w danym roku wyborczym, a co za tym idzie – mniejszym lub większym zainteresowaniem mieszkańców pójściem na wybory (Ptak 2017).

Kolejną miarą aktywności obywatelskiej – o charakterze formalnej, zbiorowej działalności społecznej – jest liczba organizacji pozarządowych (NGOs) na 10 tys. ludności (W36), związana z zaangażowaniem ludzi w działalność stowarzyszeń, fundacji i organizacji społecznych²⁷. Od 2010 r. przeciętna liczba NGOs wzrosła z 23,8 do 33 na każde 10 tys. osób, przy zachowaniu stosunkowo wysokiej stabilności przestrzennej rozkładu ($r = 0,799$). Jak wynika z badań Stowarzyszenia Klon/Jawor (Charycka i in. 2021), w Polsce jest zarejestrowanych około 140 tys. NGOs, z czego tylko połowa pozostaje aktywna. Na wsi swoją siedzibę ma 26% z nich. Zakładając więc, że również i tu faktycznie działa tylko połowa, można mówić o około 18 tys. stowarzyszeń i fundacji mających siedzibę na obszarach wiejskich oraz dodatkowo około 16 tys. ochotniczych straży pożarnych (OSP). Lokalizacja siedziby poza miastem nie determinuje terytorium działalności, dlatego biorąc pod uwagę także miasta w gminach miejsko-wiejskich, liczba NGOs, wraz z OSP, jest szacowana na około 60 tys. (Marcysiak 2021). Warto zaznaczyć, że zróżnicowanie wykazują nie tylko forma organizacyjno-prawna organizacji pozarządowych, lecz także ich specyfika, kontekst kulturowy, uwarunkowania instytucjonalne, w których funkcjonują, oraz zasięg działania (lokalność) (Lorentowicz i in. 2018).

Odsetek podatników PIT przekazujących 1% na organizacje pożytku publicznego (OPP) (W37) pokazuje gotowość ludzi do bezinteresownej pomocy innym, co na *continuum* zaangażowania obywatelskiego lokuje się jako jednostkowe działanie na rzecz społeczności lokalnych²⁸. „Dostęp” do tej formy pomocy jest ograniczony – nie mogą z niej skorzystać np. rolnicy, podatnicy rozliczający CIT, osoby zwolnione z PIT (np. osoby do 26 r.ż.) czy emeryci i renciści, o ile nie rozliczają się samodzielnie. W 2010 r. co trzeci podatnik przekazał 1% na OPP, a w 2019 r. taką decyzję podjęła prawie co druga osoba rozliczająca się z urzę-

²⁷ Pojęcia „organizacja społeczna” oraz „organizacja pozarządowa” są często stosowane wymiennie, ale w świetle przepisów ta kwestia nie jest jednoznaczna (Frączak 2021). W niniejszym badaniu przyjęto podział GUS na fundacje, stowarzyszenia i organizacje społeczne jako składowe szerszego pojęcia „organizacje pozarządowe”.

²⁸ Warto wspomnieć, że 1% przekazać można na dowolny cel, niezwiązany terytorialnie z miejscem płacenia podatku dochodowego.

dem skarbowym. Ten wzrost może wynikać zarówno z rosnącej świadomości istnienia takiej możliwości, akcji informacyjnych i promocyjnych zachęcających do przekazywania 1%, jak i z upowszechnienia rozliczeń elektronicznych, które ułatwiają wypełnianie deklaracji podatkowych.

Rozkład przestrzenny wskaźnika pozostał względnie stabilny w porównaniu z rokiem bazowym ($r = 0,802$), a gminy zmieniły swoje pozycje na skali średnio o 230 miejsc w górę lub w dół, co jest wartością względnie wysoką. Na uwagę zasługuje znaczny spadek współczynnika zmienności – z 36 do 16%. Wskazuje to, że gminy wykazują mniejsze zróżnicowanie pod względem skali odprowadzania 1% na OPP przez swoich mieszkańców. Z takiej możliwości odpisu podatkowego nadal najchętniej korzystają mieszkańcy gmin podmiejskich, częściej w Polsce zachodniej niż we wschodniej.

Następna miara – wartość wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2014–2020 na 1 mieszkańca (w zł) (W38) – jest zmodyfikowanym wskaźnikiem o nazwie „liczba wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2007–2013 na 10 tys. mieszkańców”. W związku z tym nie można porównać danych dla lat 2010 i 2019. Ta miara poniekąd odzwierciedla starania interesariuszy (m.in. przedsiębiorców, instytucji publicznych, trzeciego sektora) dotyczące pozyskiwania środków na różne przedsięwzięcia – od budowy drogi, przez aktywizację bezrobotnych, po rozwój firmy. W nawiązaniu do przedstawionego na wstępie *continuum*, w zależności od celu, zasięgu i beneficjentów, ten i następny wskaźnik mogą być lokowane w różnych miejscach macierzy; bliżej im jednak do aktywności sformalizowanej, zbiorowej, o charakterze społecznym. W 2019 r. przeciętnie w gminach 4,3 tys. zł wydatkowanych środków *per capita* pochodziło z UE. Wskaźnik odznacza się bardzo wysoką zmiennością (190,3%).

Realizując inny projekt²⁹ dotyczący skali wykorzystania środków w ramach polityki spójności i ich wpływu na rozwój obszarów wiejskich w Polsce, autorzy wykazali, że ta skala jest powiązana z poziomem rozwoju obszarów wiejskich.

²⁹ W 2019 r. na zlecenie Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej zespół realizował projekt o charakterze ewaluacji pt. *Wpływ polityki spójności na rozwój obszarów wiejskich*. Badane zagadnienie zostało poddane analizom w takim zakresie czasowym i przestrzennym na gruncie polskiej nauki po raz pierwszy. Wyniki przedstawiono w publikacji *Wpływ polityki spójności na rozwój obszarów wiejskich. Raport końcowy*, 2019, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej (DOI 10.53098/9788376107028).

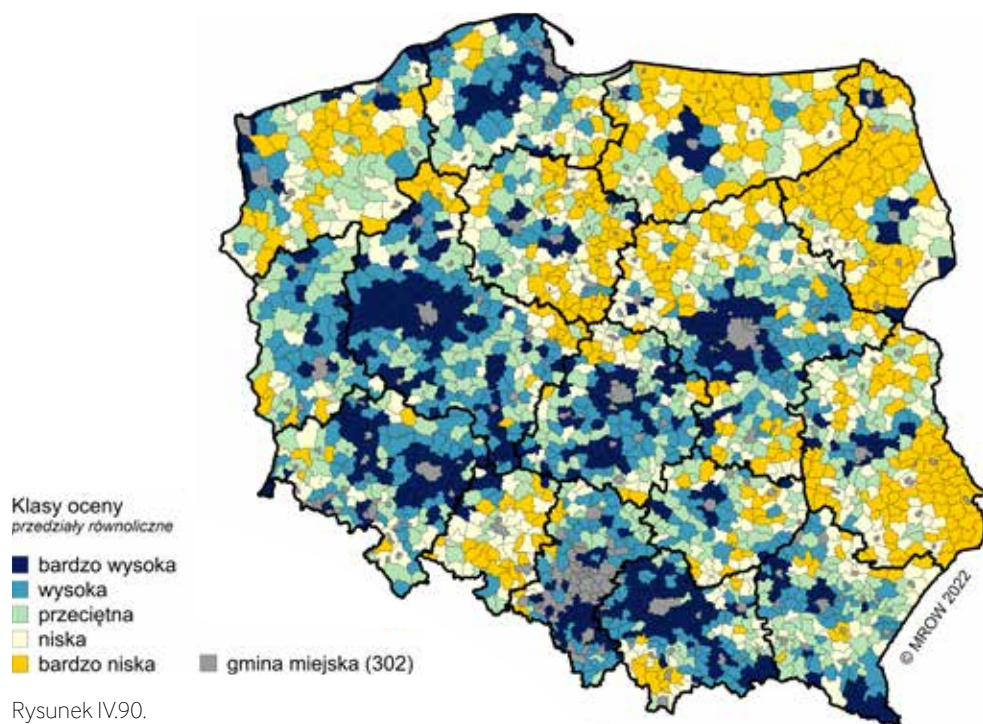
Najwyższą absorpcję odnotowano w ponad 1/3 gmin o wysokim poziomie rozwoju, a także w mniej niż 1/5 gmin o niskim poziomie rozwoju (Komorowski i in. 2021). Ponadto wyniki dowiodły, że bardziej zaawansowany rozwój funkcji pozarolniczych przyczynia się do większej skuteczności polityki spójności na poziomie lokalnym (Mróz i in. 2023).

Prowadzi to do wniosku przytoczonego w badaniu przeprowadzonym kilkanaście lat wcześniej, że „mimo prowadzonej polityki zmniejszania różnic w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich nie tylko różnice te nie zmniejszają się, ale nawet wykazują tendencję do powiększania się. Oznacza to, że instrumenty polityki regionalnej są zbyt słabe dla osiągnięcia założonego celu” (Stanny 2009, s. 255).

Wskaźnikiem o podobnej konstrukcji jest liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2014–2020 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców (W39). Jego wartość to efekt skuteczności społeczności lokalnej nie tylko w zakresie absorbowania określonej wartości pieniężnej, lecz także skuteczności w realizacji strategii rozwoju, formułowanych oddolnie przez lokalne społeczności (por. Guzal-Dec i Zwolińska-Ligaj 2017), w tym małe, nierzadko obejmujące nawet pojedyncze miejscowości (por. Komorowski 2022). Te ostatnie są szczególnie istotne z perspektywy nowej koncepcji rozwoju obszarów wiejskich pn. *smart villages*, która będzie wdrażana w polityce UE od 2023 r. (szerzej: Wójcik 2018, Kalinowski i in. 2021).

W 2010 r. liczba projektów tego typu na 10 tys. osób wynosiła 8,4, w 2014 r. – 28,7, a w 2019 r. (w nowej perspektywie finansowej UE) – 10,6. Ze względu na dwie różne perspektywy finansowe obejmujące lata 2010–2019, a co za tym idzie, inne reguły wdrażania, korelacja między danymi jest słaba ($r = 0,334$). Uzupełnijmy, że między 2010 a 2014 r. korelacja wskaźników była wysoka ($r = 0,691$). Bardzo dynamiczne zmiany zaszły w umiejscowieniu gmin w rankingu – średnio o 440 pozycji w górę lub w dół.

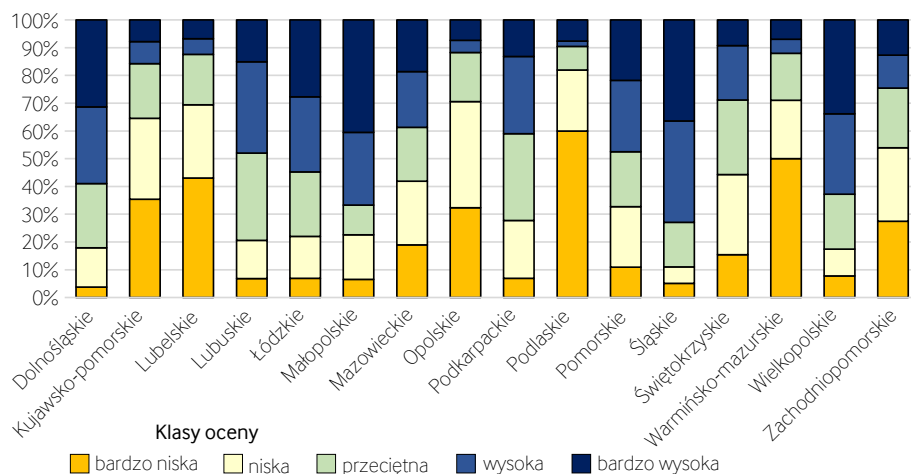
Aktywność społeczna na obszarach wiejskich w Polsce wykazuje przestrzenne zróżnicowanie według wzorców charakterystycznych także dla innych komponentów – rozkład jest zbliżony najbardziej do składowej rynku pracy ($T = 0,428$), spójności i zamożności ($T = 0,451$) oraz syntetycznej miary poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego ($T = 0,513$). Wzorce wykazują pewną zmienność w czasie, korelacja między danymi z I i IV etapu MROW wynosi bowiem $T = 0,555$

Rysunek IV.90.

Syntetyczna miara oceny w zakresie aktywności społecznej (AS)

Źródło: opracowanie własne – MROW 2022.

Rysunek IV.91.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „aktywność społeczna” w podziale na województwa (w %)

Źródło: opracowanie własne – MROW 2022.

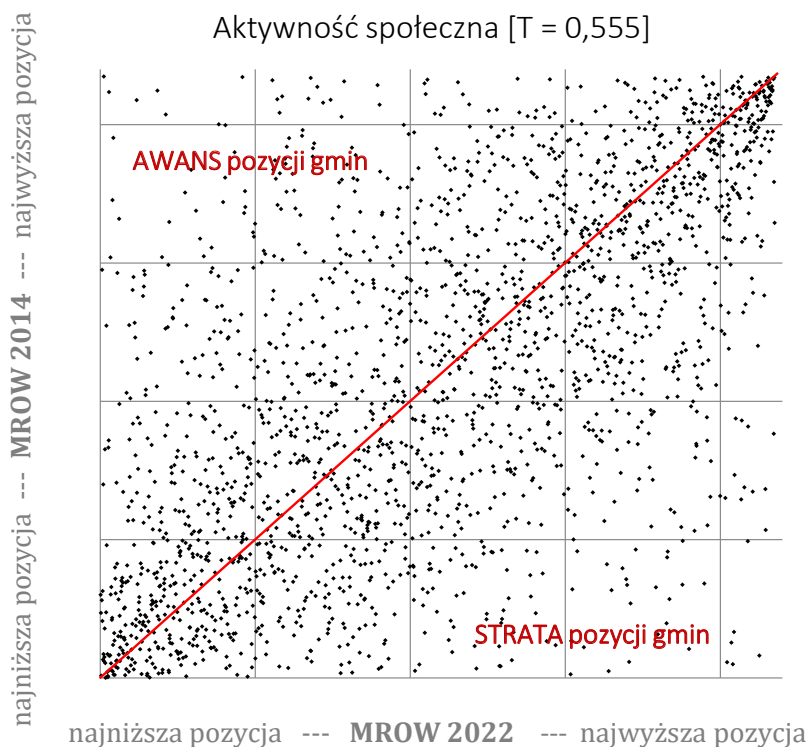
i jest jedną z najniższych spośród wszystkich składowych (mniej zbieżny w czasie rozkład miary syntetycznej ma jedynie edukacja).

Najwyższe oceny w tym aspekcie uzyskały gminy zlokalizowane wokół stolic województw, które w przypadku m.in. Krakowa, Warszawy czy Poznania wyznaczają kilkudziesięciokilometrową strefę od granic tych miast (rysunek IV.90.). Bardzo wysoka oraz wysoka aktywność społeczna występują ponadto w obszarach przejściowych pomiędzy zasięgiem oddziaływania największych miast a gminami położonymi w stosunku do nich peryferyjnie (np. w województwach mazowieckim, wielkopolskim, dolnośląskim i małopolskim), jak również w gminach otaczających niektóre miasta powiatowe (np. Suwałki, Giżycko, Mielec, gminy na linii Lubin–Legnica–Jawor) oraz w pasie nadmorskim. Jeszcze jedną zauważalną prawidłowością jest generalnie wyższa aktywność społeczności lokalnych w południowo-zachodniej części kraju niż w jego części północno-wschodniej.

Najniższą ocenę uzyskały gminy zlokalizowane w Polsce północno-wschodniej, tj. wschodnia część województwa kujawsko-pomorskiego, północna mazowieckiego oraz – poza obszarami podmiejskimi – zdecydowana większość gmin w województwach warmińsko-mazurskim i podlaskim. Zwarty obszar o relatywnie niskiej aktywności społecznej utworzyły gminy na południowo-wschodnim krańcu województwa lubelskiego oraz ograniczone terytorialnie skupiska gmin w województwach świętokrzyskim, małopolskim (powiat nowotarski) i wielkopolskim (powiat złotowski). Ponadto niski wskaźnik aktywności społecznej charakteryzuje centralnie położone gminy w województwie zachodniopomorskim, a także znaczną część województwa opolskiego, kontrastującą z sąsiednimi regionami, zdominowanymi w większości przez gminy o wysokich wartościach tej miary.

W zestawieniu względnie najkorzystniej wypadają województwa dolnośląskie, łódzkie, małopolskie, śląskie i wielkopolskie, w których od 50 do ponad 70% gmin należy do bardzo wysokiej lub wysokiej klasy oceny, a udział w klasach niskiej i bardzo niskiej nie przekracza w nich około 20% gmin (rysunek IV.91.). Na drugim biegunie znajdują się województwa o odwrotnych proporcjach, zwłaszcza kujawsko-pomorskie, lubelskie, opolskie, podlaskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie. Z kolei najbardziej równomierną strukturą cechuje się województwo mazowieckie, w którym każda z klas oceny liczy niemal po tyle samo gmin.

Wspomniana wcześniej względna zmienność w szeregu rangowym gmin w niniejszym etapie badania względem pierwszego przejawia się dostrzegalnym rozproszeniem gmin na tzw. wykresie rozrzutu (rysunek IV.92.). Nieco większe skupienie gmin jest widoczne jedynie na krańcach skali. Wskazuje to na relatywnie dynamiczne przemiany pod względem aktywności społecznej, które w badanym okresie przejawiają się zmianą wzorca przestrzennego uczestnictwa w wyborach lokalnych i centralnych, a także terytorializacją polityk rozwoju regionalnego i lokalnego, ukierunkowanych na aktywizację społeczności lokalnych.

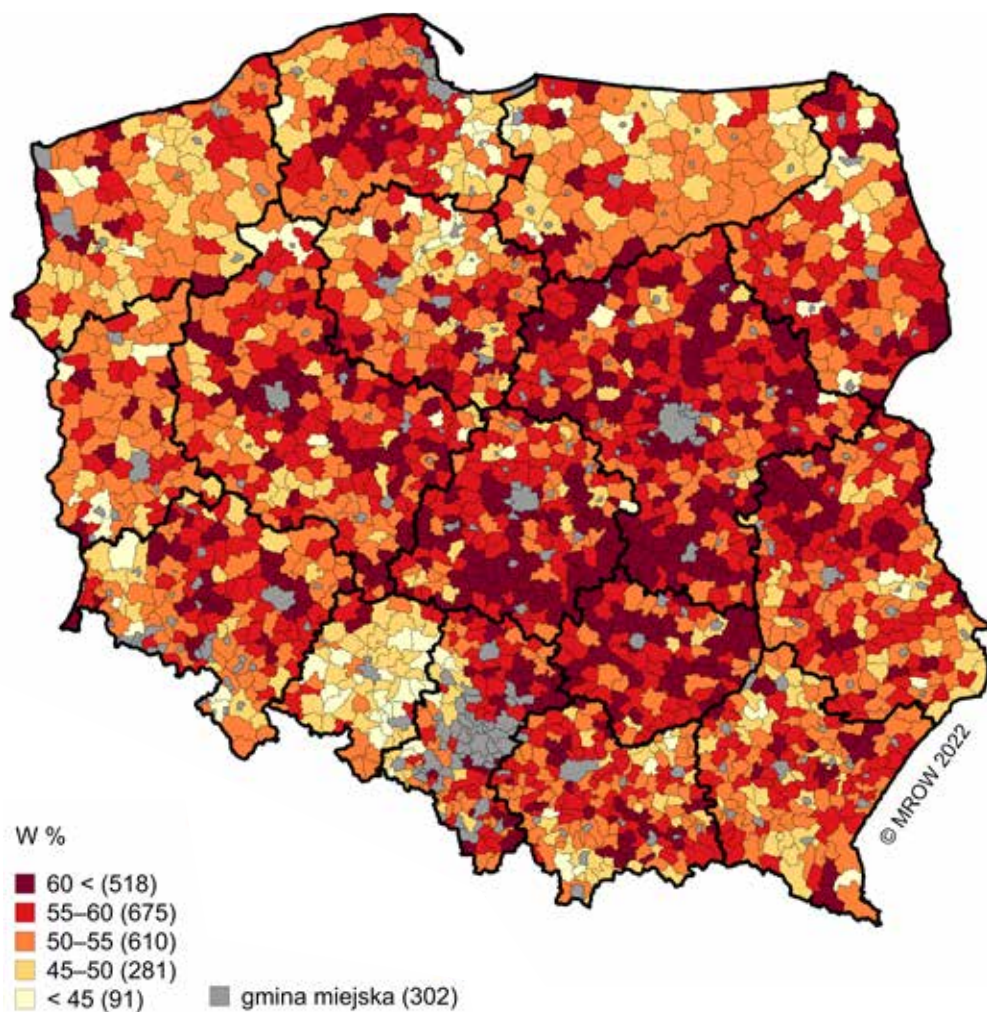

Objaśnienia: T – współczynnik korelacji *tau* Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

Rysunek IV.92.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie aktywności społecznej dla lat 2010 i 2019

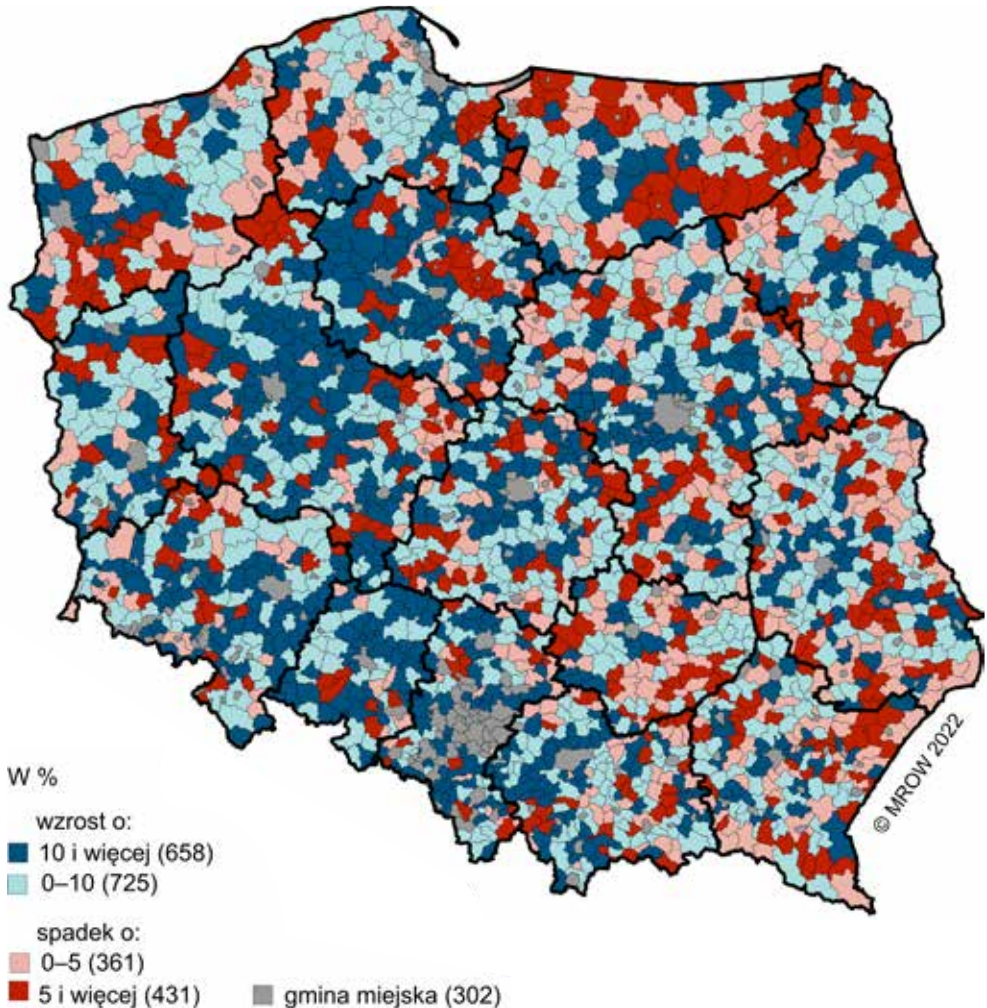
Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.93.

Frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych (wójtów i burmistrzów; I tura) (W34)

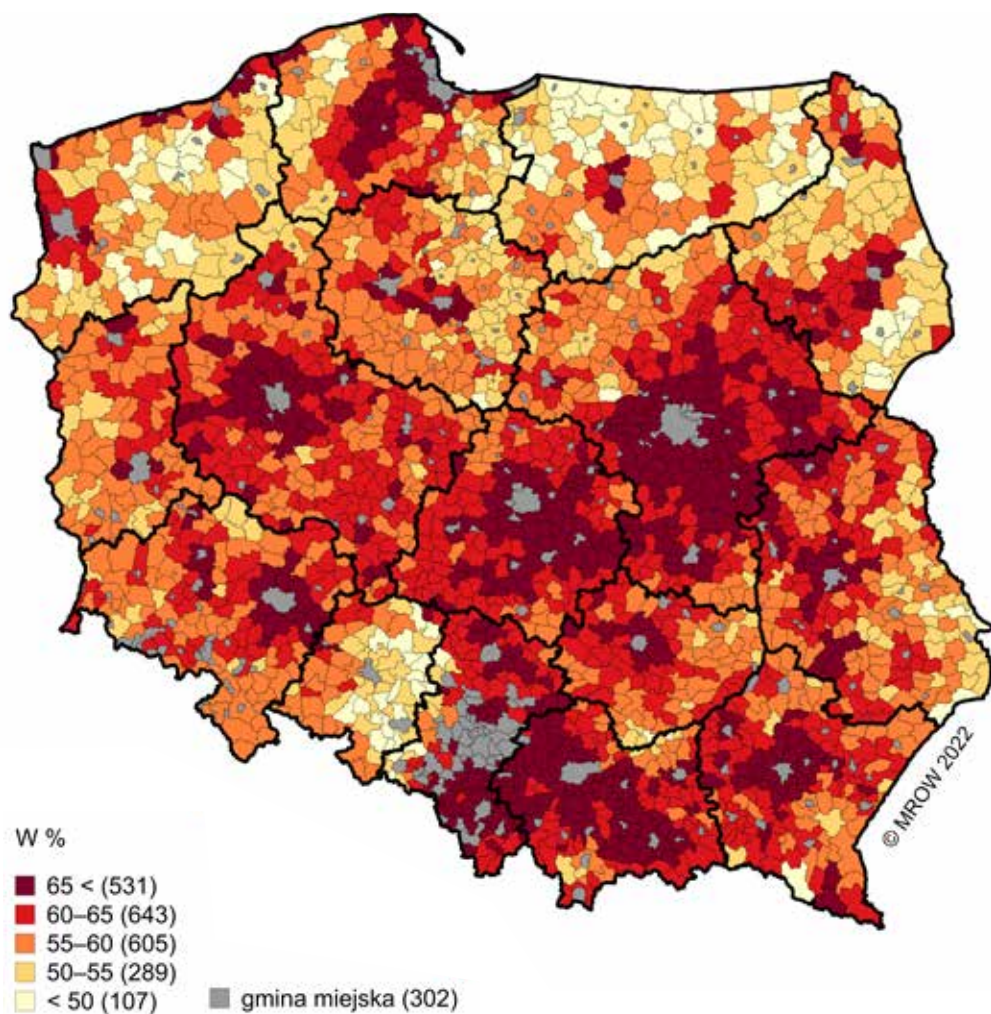
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PKW.

Rysunek IV.94.

Zmiana wartości wskaźnika W34 (frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych [wójtów i burmistrzów; I tura]) między MROW 2014 i MROW 2022

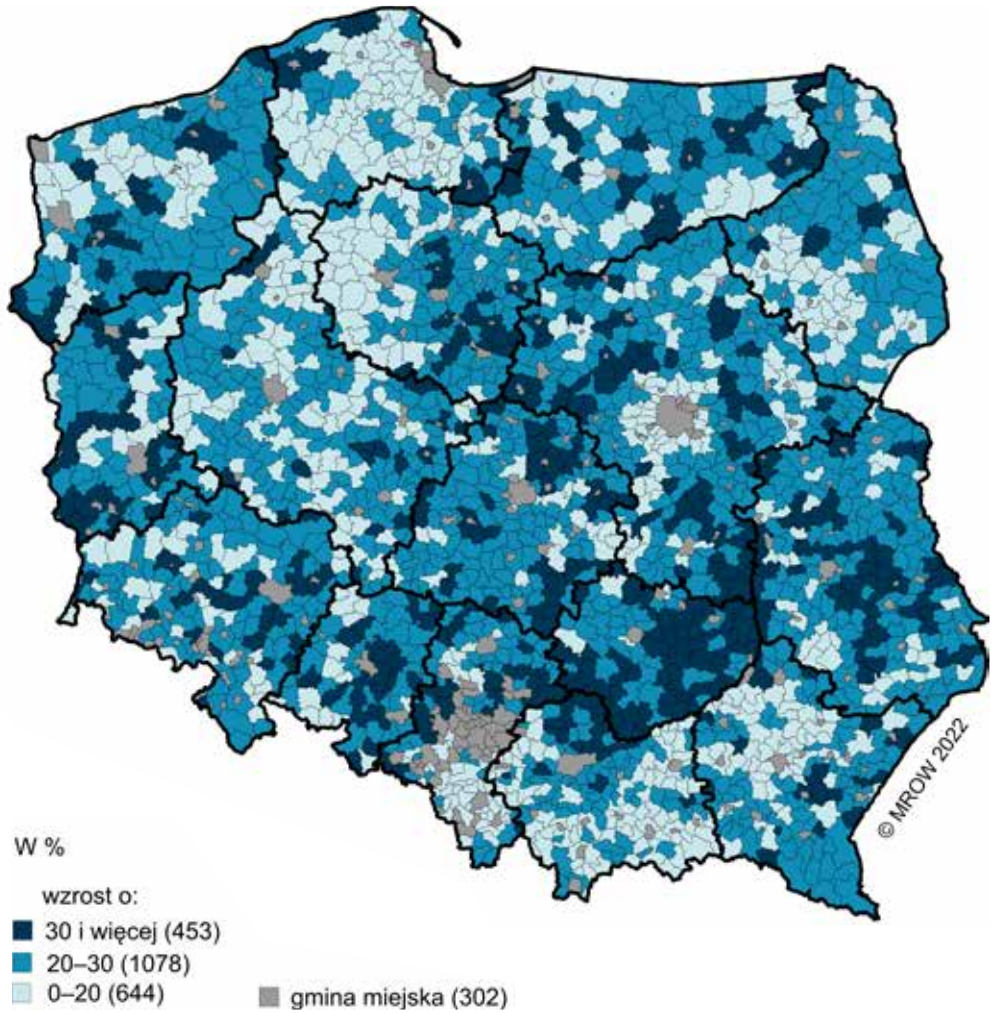
Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.95.

Frekwencja wyborcza w wyborach prezydenckich (I tura) (W35)

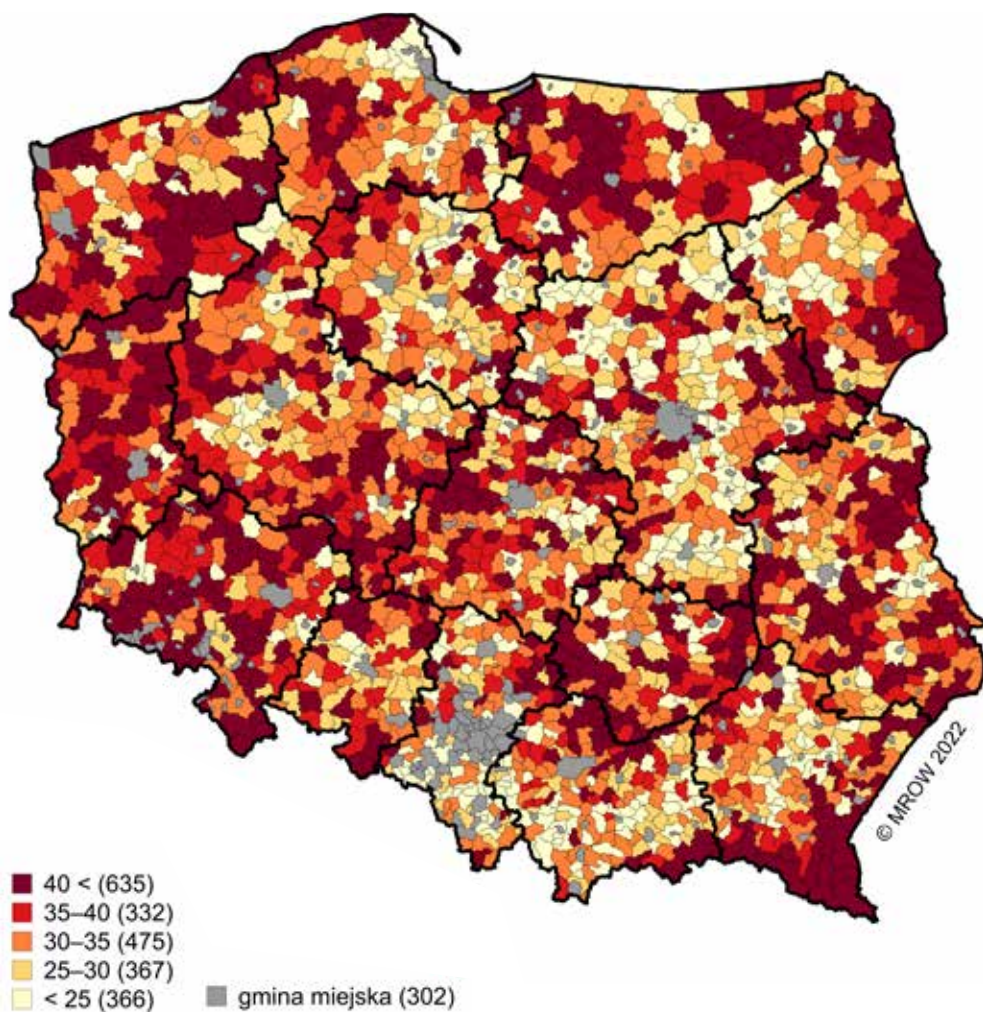
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PKW.

Rysunek IV.96.

Zmiana wartości wskaźnika W35 (frekwencja wyborcza w wyborach prezydenckich [I tura]) między MROW 2014 i MROW 2022

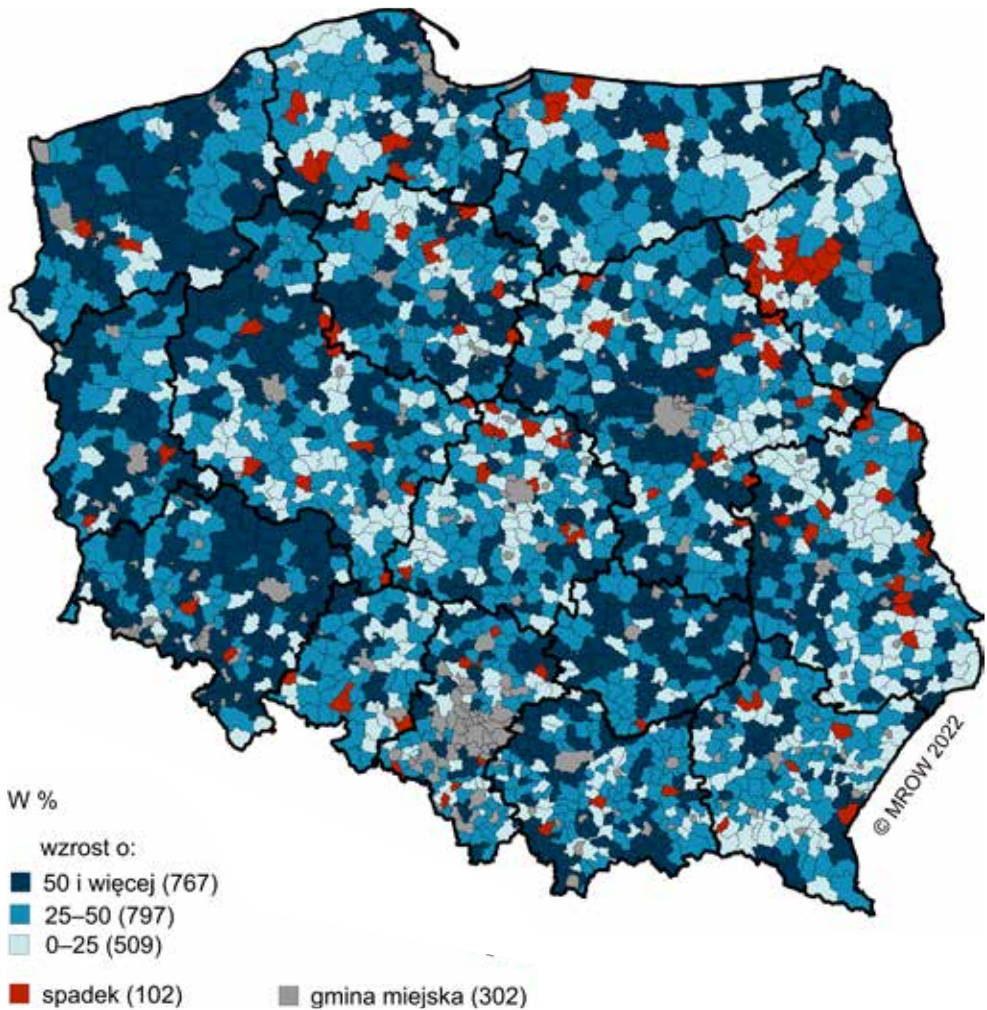
Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.97.

Liczba organizacji pozarządowych na 10 tys. ludności (W36)

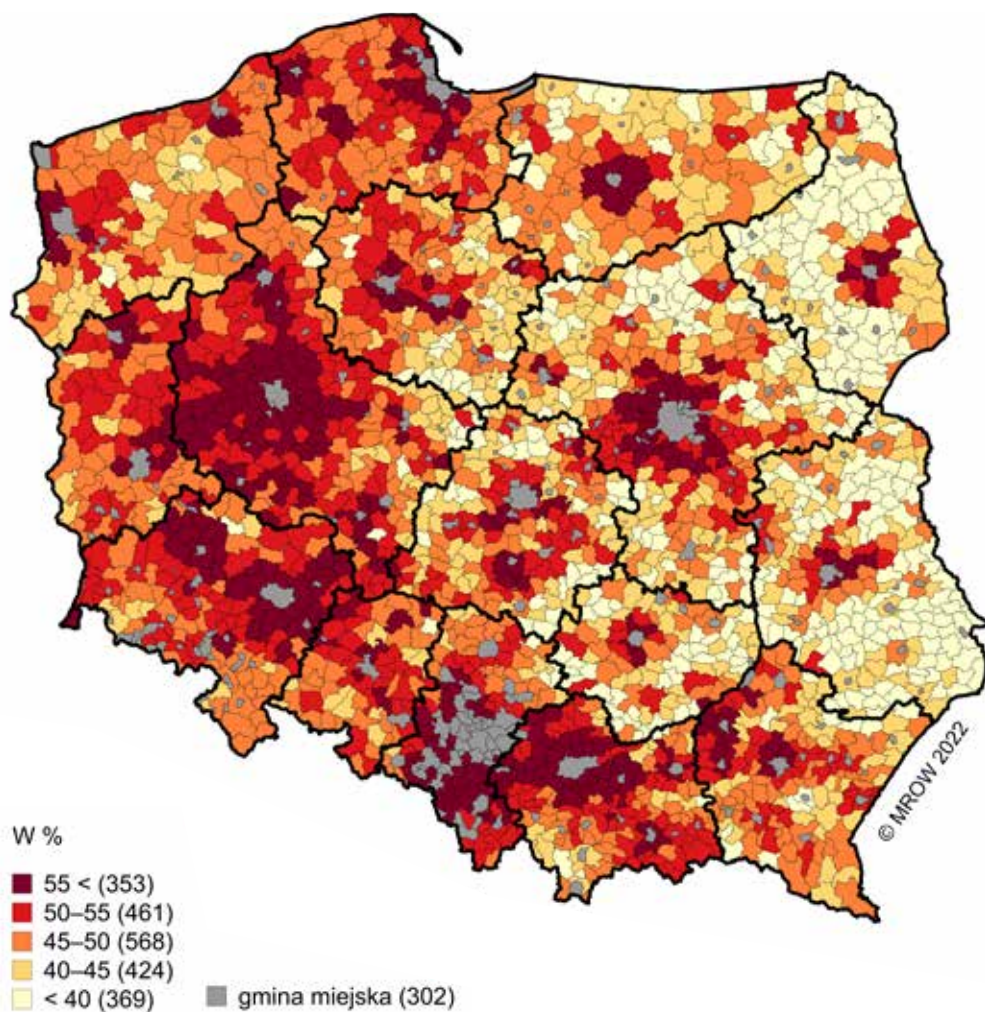
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.98.

Zmiana wartości wskaźnika W36 (liczba organizacji pozarządowych na 10 tys. ludności) między MROW 2014 i MROW 2022

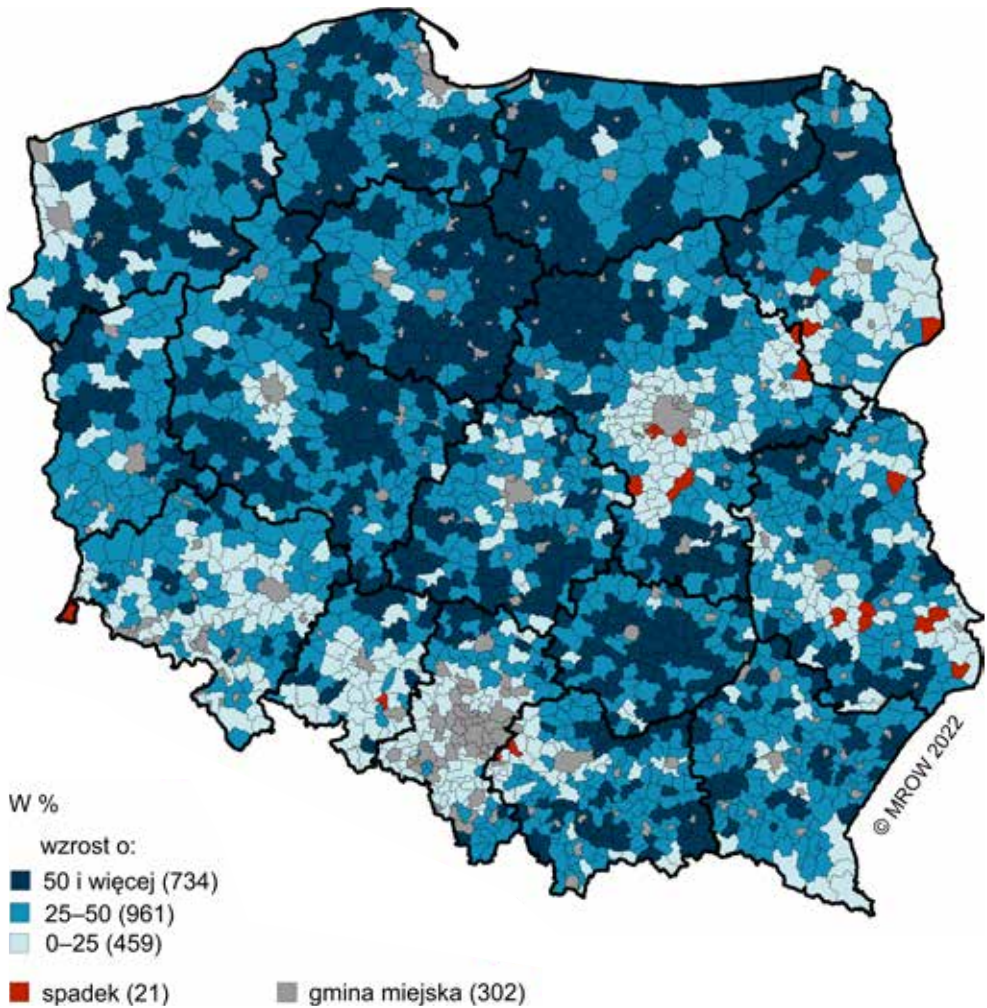
Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.99.

Odsetek podatników PIT przekazujących 1% na organizacje pożytku publicznego (W37)

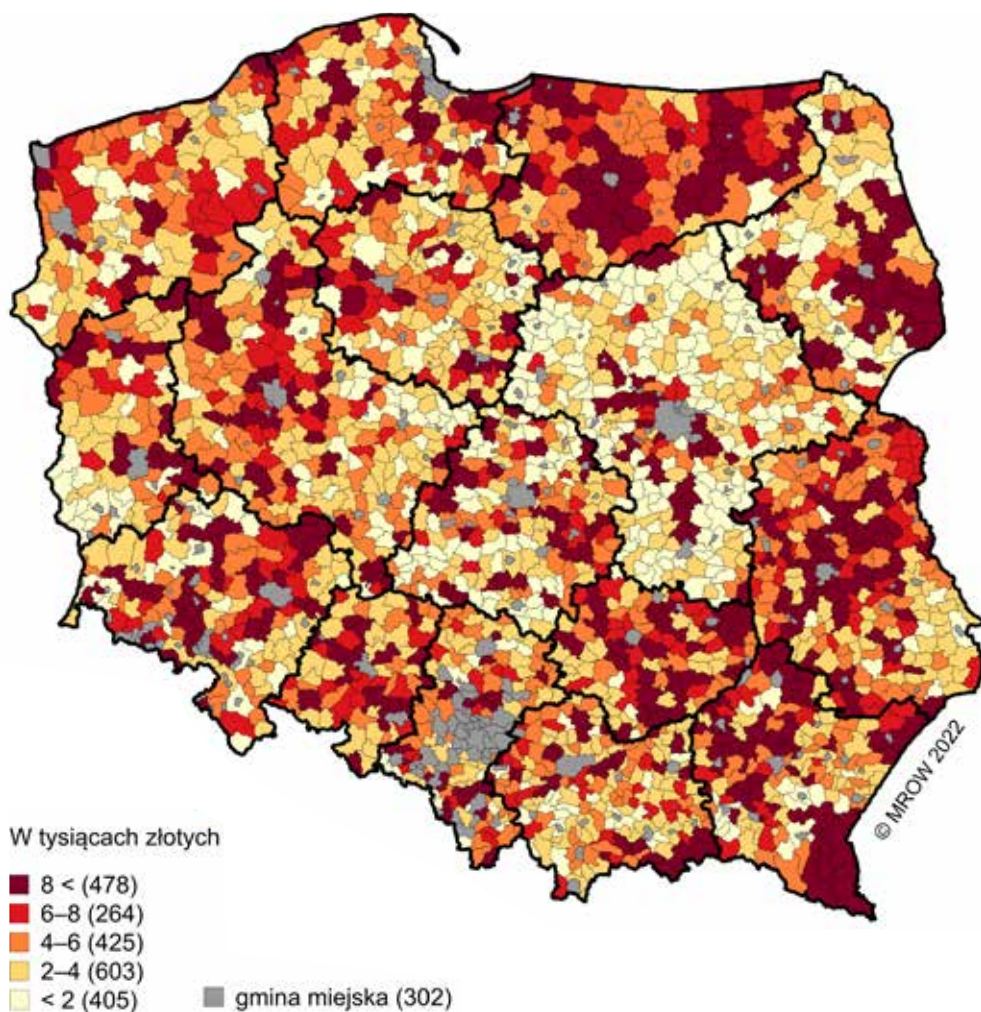
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MF.

Rysunek IV.100.

Zmiana wartości wskaźnika W37 (odsetek podatników PIT przekazujących 1% na organizacje pożytku publicznego) między MROW 2014 i MROW 2022

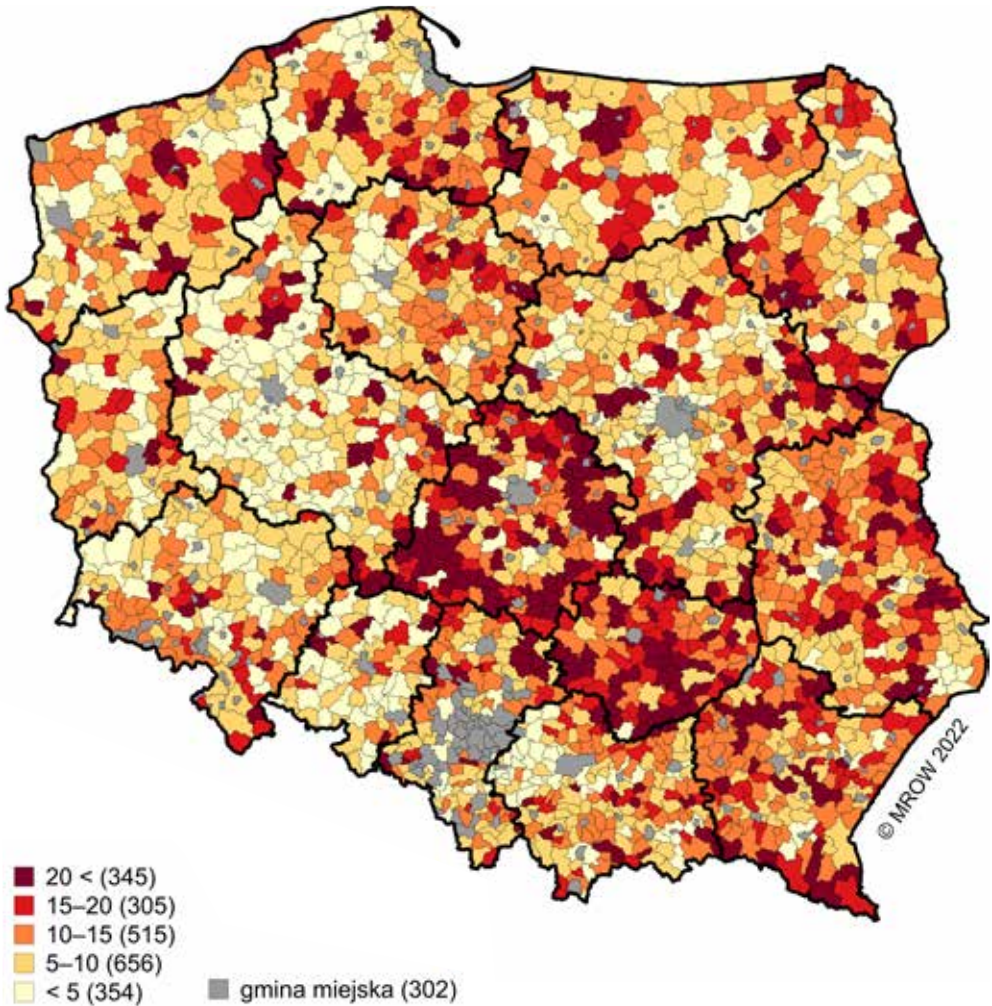
Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.101.

Wartość wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2014–2020 na 1 mieszkańca (W38)

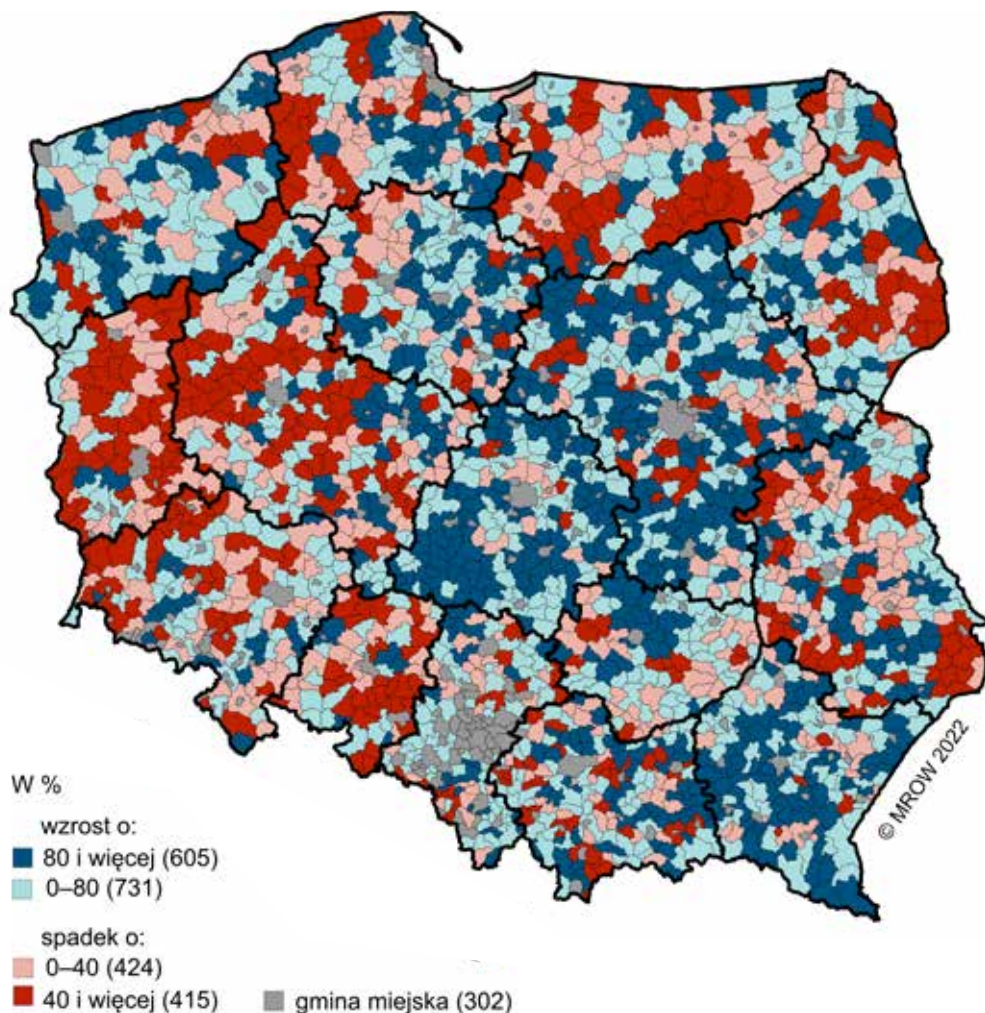
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MFIPR i GUS.

Rysunek IV.102.

Liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2014–2020 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców (W39)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych urzędów marszałkowskich i GUS.

Rysunek IV.103.

Zmiana wartości wskaźnika W39 (liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2014–2020 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

10. Spójność i zamożność społeczności lokalnej

W założonej strukturze analizy poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego komponent „spójność i zamożność społeczności lokalnej” był pomyślany jako zestaw wskaźników empirycznych (tabela IV.10.), które mają opisywać problemy zarówno zamożności rozumianej jako jeden z celów rozwoju (mierzonej według wskaźników związanych z dochodami), jak i spójności – a więc pośrednio problemu kosztów społecznych uzyskanego poziomu zamożności, wyrażających się w rozwarstwieniu społecznym, i w końcu kompetencji mieszkańców, wywierających wpływ na sprawne poruszanie się w świecie zmieniających się technologii oraz otwierających się nowych możliwości samorealizacji.

Pierwszy wskaźnik prezentuje średni roczny dochód podatników podatku dochodowego od osób fizycznych w gminie (W40)³⁰, a zatem dotyczy tych, którzy uzyskują dochody m.in. ze stosunku pracy, działalności wykonywanej osobiście, działalności pozarolniczej, praw majątkowych czy najmu nieruchomości. W latach 2010–2019 mediana wskaźnika wzrosła o 75%, z 20,2 tys. do 35,2 tys. zł, co jest wynikiem m.in. wzrostu przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej o 52% oraz płacy minimalnej o 71% w tym okresie (ZUS 2022). Ta zmiana zachodziła relatywnie równomiernie w przestrzeni kraju, o czym świadczą wysoka korelacja między danymi z I i IV etapu badania wynosząca $r = 0,945$, jak również względnie niska dynamika przeciętnej zmiany gmin w rankingu (+/-110 pozycji).

Kolejny wskaźnik – odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym (W41) – jest destymulantą. Przeciętna wartość tego wskaźnika dla wszystkich badanych gmin utrzymywała się w latach 2010–2014 na poziomie 4–5%, a w 2019 r. zmniejszyła się do poziomu niecałych 2%. Oznacza to, że ogólnie w kraju poprawia się sytuacja na rynku pracy także w odniesieniu do osób, które pozostawały bez niej przez okres powyżej 12 miesięcy w ciągu dwóch kolejnych lat (rysunek IV.110.). Rozkład przestrzenny wskaźnika pozostaje stabilny względem I etapu MROW – współzależność rozkładów wyniosła $r = 0,837$. Ponadto miara ta jest bardzo wysoko skorelowana ze wskaźnikiem natężenia bezrobocia (W25) – na poziomie $r = 0,958$. Zbiór cechują jednocześnie silna zmienność (70,5%) oraz bardzo wysoki przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między I i IV etapem badania.

³⁰ Obejmuje zeznania podatkowe: PIT-28, PIT-28S, PIT-36L, PIT-36LS, PIT-36, PIT-36S, PIT-37, PIT-40A, PIT-38 i PIT-39.

Tabela IV.10.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „spójność i zamożność społeczności lokalnej” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna	SPÓJNOŚĆ I ZAMOŻNOŚĆ SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ (SiZ)				
Numer wskaźnika	W40	W41	W42	W43	W44
Wskaźnik empiryczny	Średni roczny dochód podatnika podatku PIT (w zł)	Odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym	Odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogóle ludności gminy	Udział lokali mieszkalnych z dostępem do usługi internetu w ogóle lokali mieszkalnych	Średni wynik (w %) z egzaminu po szkole podstawowej z języka obcego nowożytnego
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Stymulanta	Destymulanta	Destymulanta	Stymulanta	Stymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej	30	20	20	15	15
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	M_W	M_W	M_W	W	M_W
Instytucja udostępniająca dane ^b	MF	MRiPS, GUS	MRiPS, GUS	UKE	OKE
Mediana MROW 2014	20 248,5	4,4	6,3	x	x
Mediana MROW 2016	22 692,0	4,9	11,2	x	x
Mediana MROW 2018	24 760,5	4,8	5,8	x	x
Mediana MROW 2022	35 218,0	1,9	6,1	76,1	49,4
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-110, 110]	[-1020, 1020]	[-220, 220]	x	[-390, 390]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,945	0,837	0,756	x	0,463
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (SiZ) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,615	-0,507	-0,592	0,401	0,475
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,722	-0,413	-0,426	0,283	0,378
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	28,0	53,9	49,8	x	11,4
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	25,4	70,5	59,2	22,1	16,0

a M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem); W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji *tau* Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

Destymulantą jest także kolejny analizowany wskaźnik odsetka osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogóle ludności gminy (W42). Obie miary cechuje wzajemny związek na poziomie $r = 0,456$. Bezrobocie – obok ubóstwa, długotrwałej lub ciężkiej choroby i niepełnosprawności – to jedna z najczęstszych przyczyn udzielania świadczeń przez ośrodki pomocy społecznej (Kalinowski 2022). Przeciętnie w kraju udział osób pobierających świadczenia tego typu pozostaje niezmienny od 2010 r. i z wyjątkiem 2012 r., kiedy to osiągnął ponad 11%, oscyluje wokół 6% mieszkańców gminy. Jednocześnie jest on relatywnie stabilny przestrzennie ($r = 0,756$), ale zauważalnie mniej niż wskaźniki wcześniej analizowane. Średnie zmiany pozycji, które dotyczyły gmin w badanych latach, można określić jako przeciętne (tj. ± 220 pozycji). Omawiana miara, podobnie jak wskaźnik długotrwałego bezrobocia, odznacza się wysoką zmiennością (59,2%).

O ile wskaźniki W40–W42 dotyczyły *stricte* zamożności oraz socjalnej sfery zagadnienia spójności, o tyle kolejny wskaźnik pozwala scharakteryzować techniczny aspekt tej składowej. Udział lokali mieszkalnych z dostępem do usługi internetu w ogóle lokali mieszkalnych (W43) to wskaźnik stosunku liczby lokali, w których jest możliwe świadczenie usługi internetu, do liczby wszystkich lokali w gminie. Należy go zatem interpretować jako wskaźnik potencjalnego dostępu do internetu stacjonarnego (tzw. zasięgów), a więc hipotetycznego stanu, w którym we wszystkich lokalach byłaby świadczona ta usługa. W 2019 r. przeciętnie w gminie 76,1% lokali miało dostęp do internetu, ale ze względu na zmianę wskaźnika nie można tej wartości zestawiać z latami wcześniejszymi. Z danych GUS wynika jednak, że dostęp do internetu w wiejskich gospodarstwach domowych stale poprawia się i w 2020 r. wyniósł 89,3%³¹. Analogiczny wskaźnik dla 2016 r. wynosił 77,8%, a dla 2005 r. – 18% (GUS 2020). W 2019 r. zmienność rozkładu cechy była niska (22,1%).

Ze względu na to, że w powyższych danych wzięto pod uwagę dostęp do internetu o dowolnej przepustowości, mówią one wyłącznie o fakcie dostępu do sieci. W celu uzupełnienia warto przywołać inne dane Urzędu Komunikacji Elektronicznej, które zawierają również element jakości połączenia internetowego. Na koniec 2019 r. przeciętnie w gminach wiejskich internet stacjonarny o przepustowości co najmniej 30 Mb/s był doprowadzony do 30% budynków, w gminach miejsko-wiejskich – do 43%, a w gminach miejskich – do 62% (UKE

³¹ GUS definiuje dostęp do internetu jako posiadanie połączenia z internetem poprzez dowolne urządzenie (w tym przenośne, np. smartfon).

2019). Analiza Łukasza Komorowskiego i Moniki Stanny (2020) wskazuje, że zróżnicowanie przestrzenne dostępu do internetu współwystępuje z ogólnym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego – im jest on wyższy, tym wyższa dostępność do internetu.

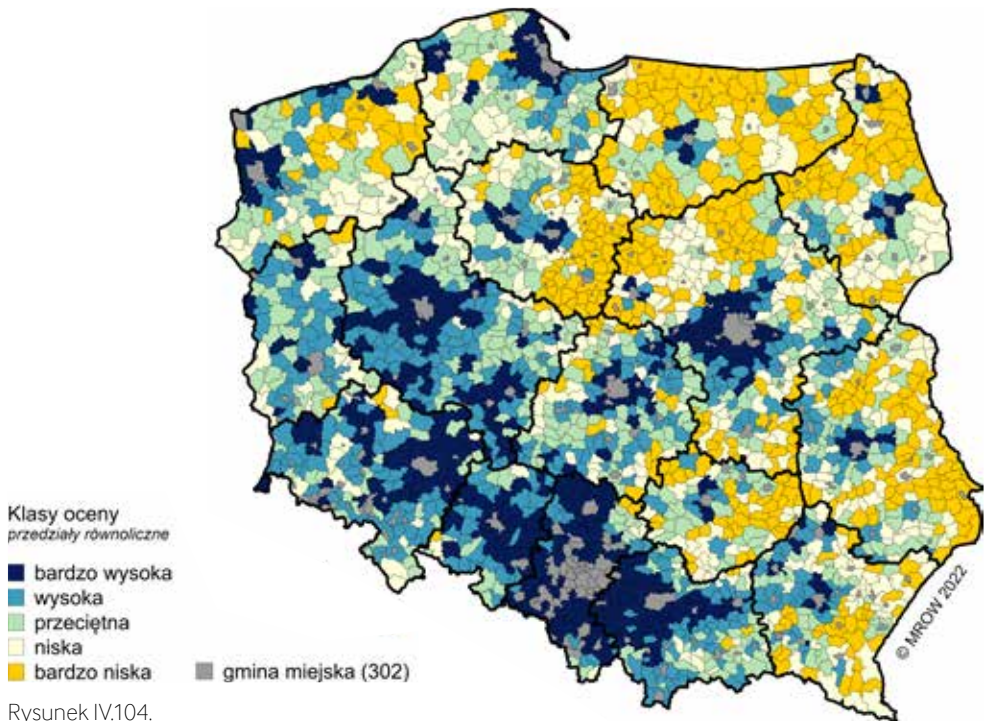
Ostatni wskaźnik tej składowej stanowi średni wynik z egzaminu po szkole podstawowej z języka obcego nowożytnego (W44). Jego wykorzystanie wynika z założenia, że lepsze wyniki w nauce i większe perspektywy rozwoju mają uczniowie z bardziej zamożnych rodzin (Kokocińska 2016), co częściowo potwierdza wartość współczynnika korelacji tej miary z miarą dochodów (W40; $r = 0,578$) oraz miarą korzystania z pomocy społecznej (W42; $r = -0,473$). W 2019 r. przeciętnie w kraju uczniowie zdobyli blisko połowę punktów (49,2%) – niezależnie od języka, który zdawali. Rozkład cechy w zbiorze jest mało zróżnicowany, o czym świadczy niski współczynnik zmienności (16%).

Syntetyczna miara spójności i zamożności społeczności lokalnych uwidacznia dwie prawidłowości przestrzenne (rysunek IV.104.):

1. wysokie i bardzo wysokie oceny osiągają gminy położone wokół miast o znaczeniu regionalnym oraz wokół niektórych centrów lokalnych; te strefy są tym rozleglejsze, im bliżej linii Odry, co widać zwłaszcza wokół Poznania, Wrocławia i konurbacji górnośląskiej;
2. generalnie podział na linii wschód–zachód jest widoczny, ale z pewną modyfikacją; relatywnie bardziej zamożne i spójne są gminy w południowo-zachodniej części kraju, łukiem od województwa małopolskiego aż po północne krańce aglomeracji poznańskiej; strefy relatywnie niskiej i bardzo niskiej oceny rozszerzają się od południowego krańca Podkarpacia aż po granice kraju na północnym wschodzie oraz Pomorze Środkowe; rozdziela je rozległy obszar wysokich ocen spójności zamożności między Łodzią a Warszawą.

Spośród pięciu wskaźników budujących składową spójności i zamożności społeczności lokalnych w największym stopniu z wartością syntetyczną są skorelowane wskaźnik dochodów z PIT oraz wskaźnik korzystania z pomocy społecznej, a w nieco mniejszym stopniu – pozostałe wskaźniki.

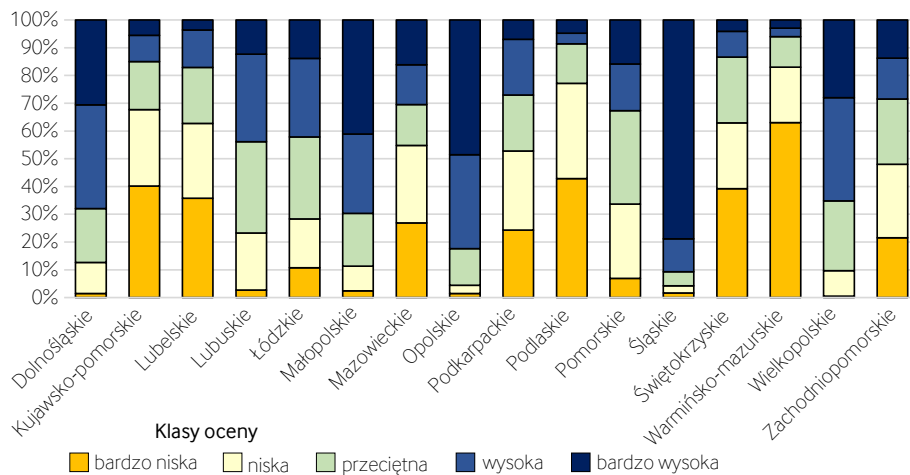
Syntetyczna miara spójności i zamożności społeczności lokalnych według rozkładu regionalnego uwidacznia, że względnie najkorzystniejsza struktura ocen dotyczy województw małopolskiego, śląskiego, opolskiego, dolnośląskiego i wielkopolskiego. Około 70% tamtejszych gmin należy do bardzo wysokiej lub

Rysunek IV.104.

Syntetyczna miara oceny w zakresie spójności i zamożności społeczności lokalnej (SiZ)

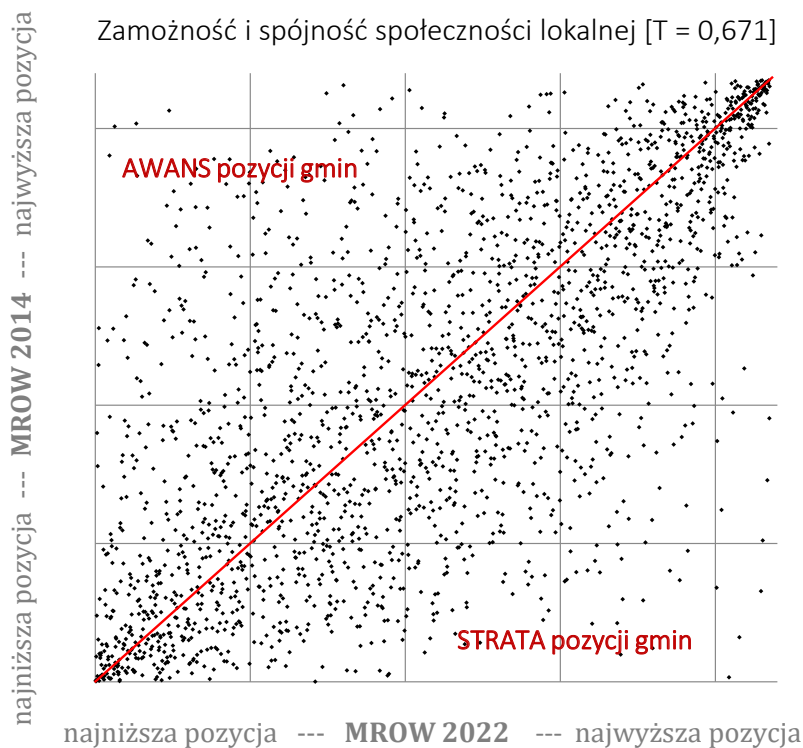
Źródło: opracowanie własne – MROW 2022.

Rysunek IV.105.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „spójność i zamożność społeczności lokalnej” w podziale na województwa (w %)

Źródło: opracowanie własne – MROW 2022.

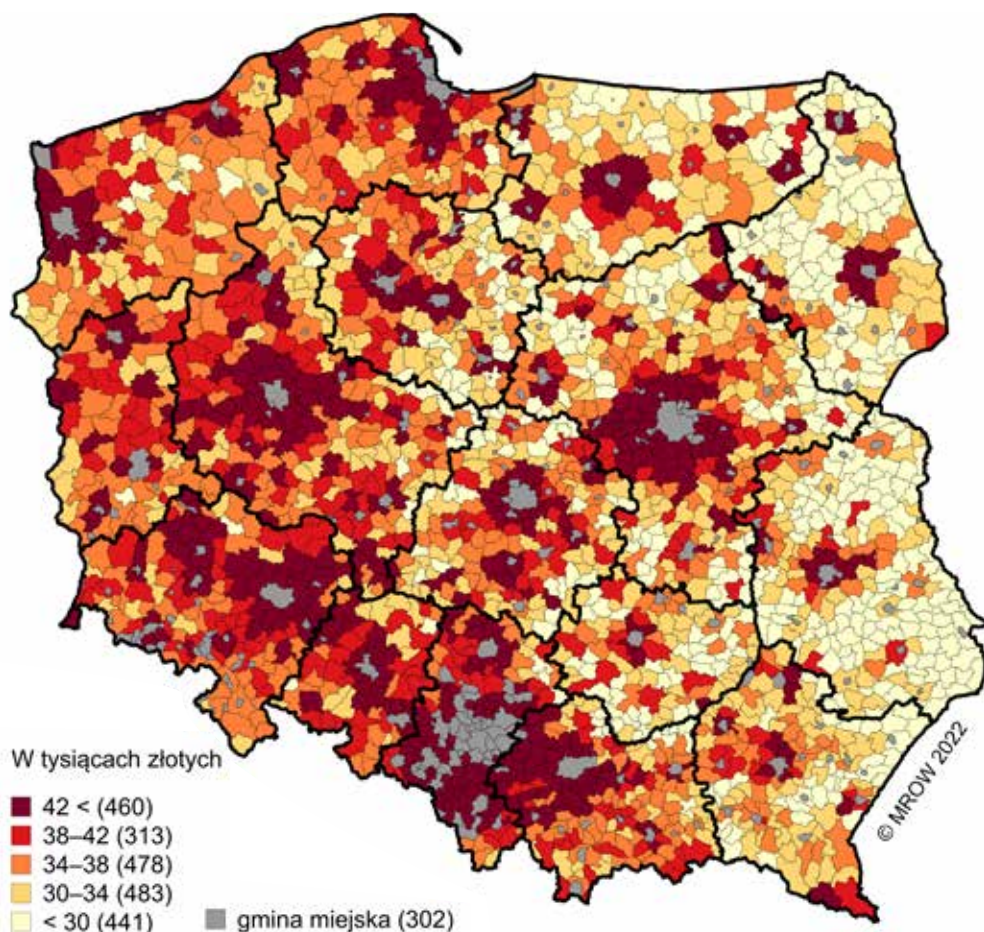
Objaśnienia: T – współczynnik korelacji *tau* Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

Rysunek IV.106.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie spójności i zamożności społeczności lokalnej dla lat 2010 i 2019

Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

wysokiej klasy oceny, a udział w klasach niskiej i bardzo niskiej nie przekracza w nich 5–10%. Odwrotne proporcje uzyskały województwa podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie, kujawsko-pomorskie i warmińsko-mazurskie. Z kolei najbardziej równomierną strukturą ocen cechuje się województwo zachodniopomorskie, w którym każda z klas miary liczy niemal po tyle samo gmin. W tym regionie nastąpiła największa poprawa struktury ocen owego komponentu – w roku bazowym należała ona do najbardziej niekorzystnych (wraz z województwem warmińsko-mazurskim). Przeciwną sytuację obserwujemy w województwach podlaskim i mazowieckim, w których wiele gmin utraciło przeciętną ocenę pozycji

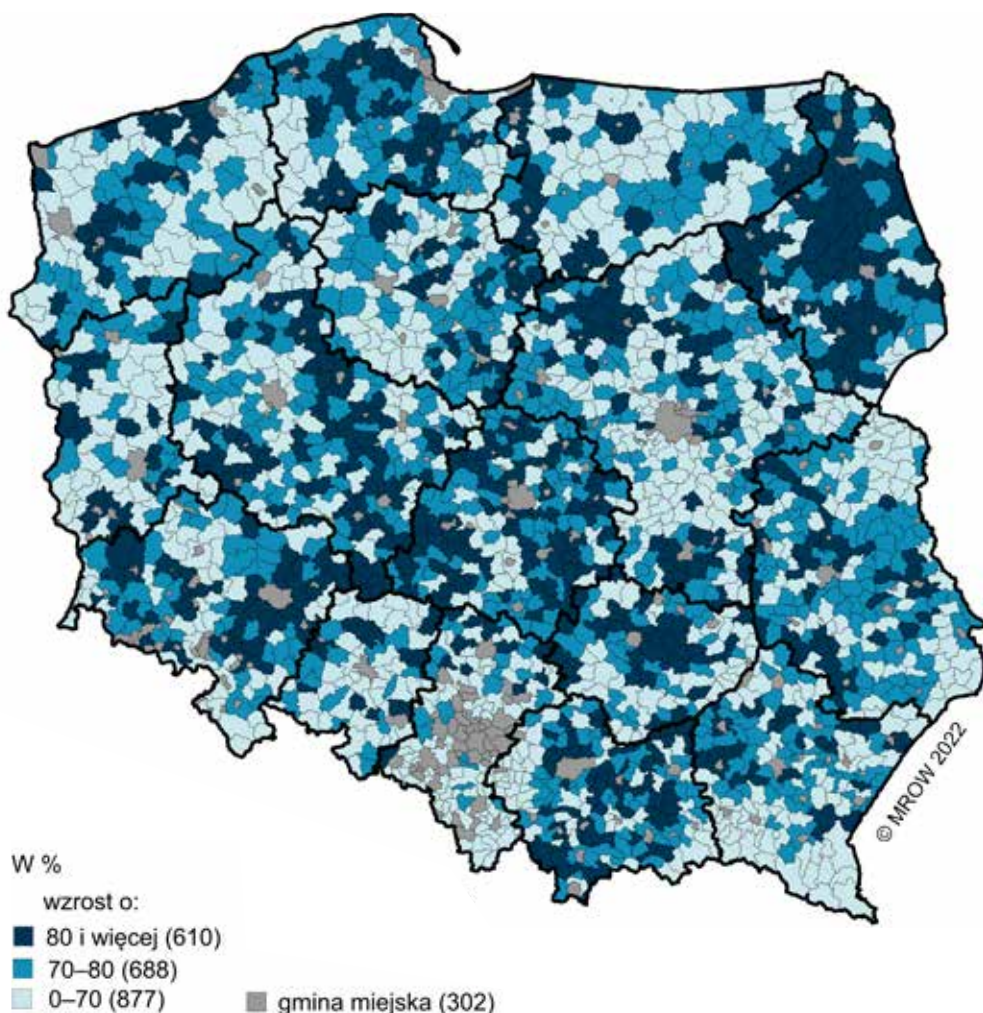

Rysunek IV.107.

Średni roczny dochód podatnika podatku PIT (W40)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MF.

(pogorszyła się). Relatywny wzrost rozwarstwienia społecznego i uzależnienia od instytucji wspierających niesamodzielną ekonomicznie część społeczności lokalnej zaobserwowano przede wszystkim w gminach położonych w strefie subregionalnej województwa mazowieckiego ze wszystkimi graniczącymi województwami. Linia demarkacyjna podziału kraju na województwa o relatywnie wysokiej i niskiej ocenie stopnia zamożności oraz spójności społeczności lokalnej przebiega analogicznie jak w przypadku komponentu „aktywność społeczna” na osi Szczecin–Przemyśl.

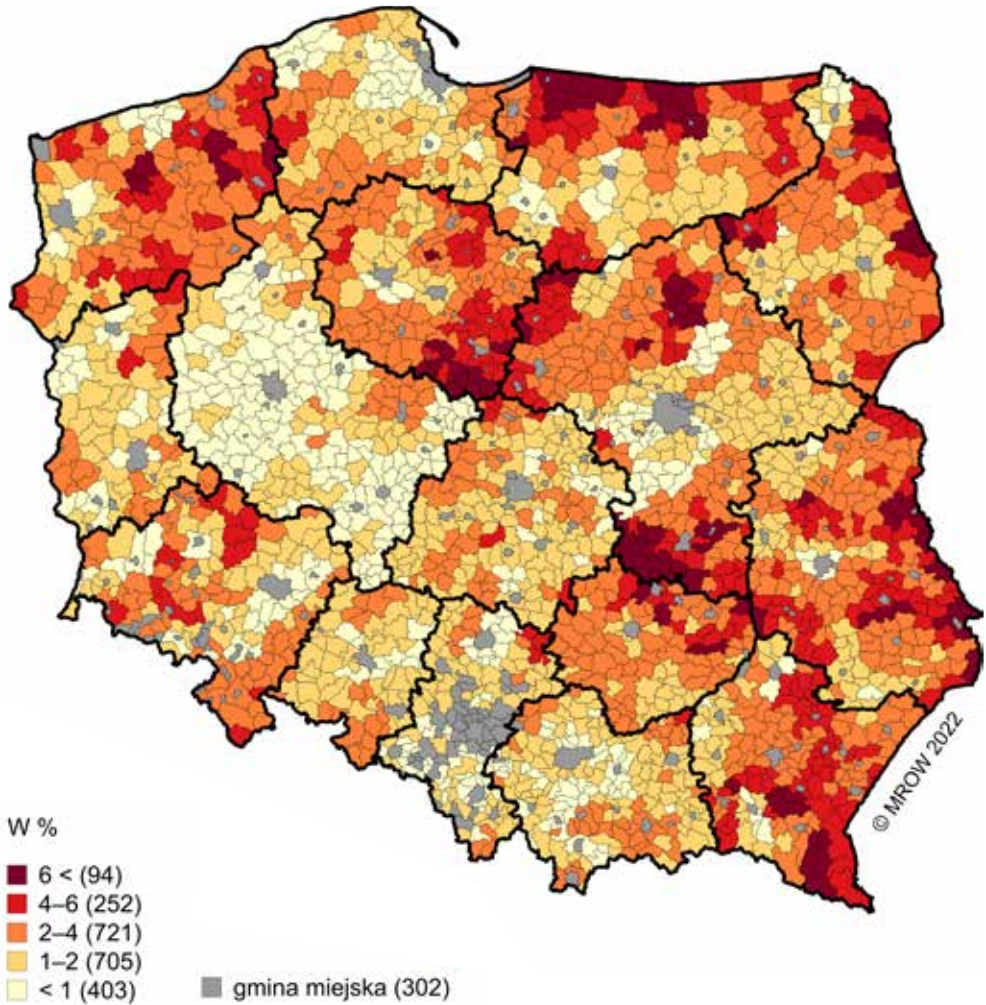

Rysunek IV.108.

Zmiana wartości wskaźnika W40 (średni roczny dochód podatnika podatku PIT [w zł]) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

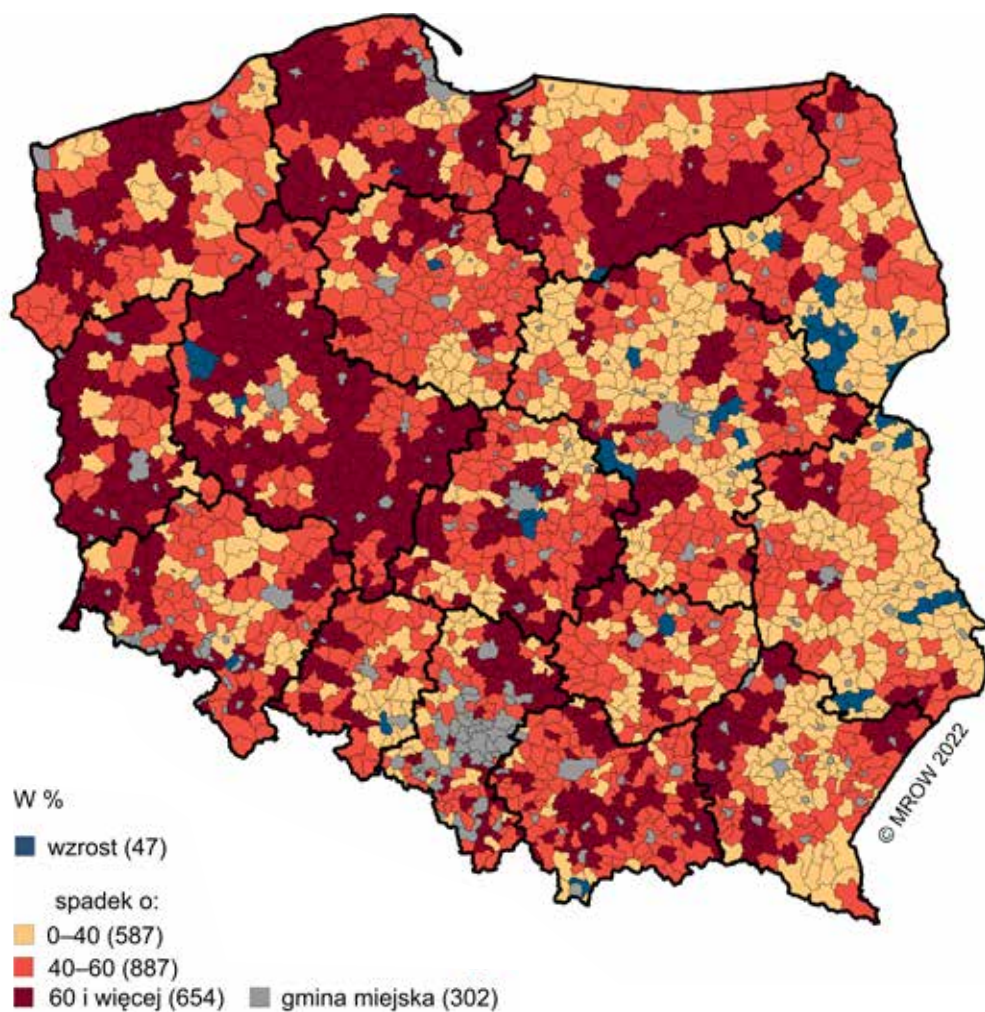
Na wykresie na rysunku IV.106. gminy lokują się równomiernie po obu stronach przekątnej, a wyraźne skupienie gmin obserwuje się na obu krańcach skali. Współczynnik korelacji *tau* Kendalla między szeregami rangowymi gmin z lat 2010 i 2019 wyniósł $T = 0,671$, a zatem zbieżność rozkładów uznajemy za wysoką.

Rysunek IV.109.

Odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym (W41)

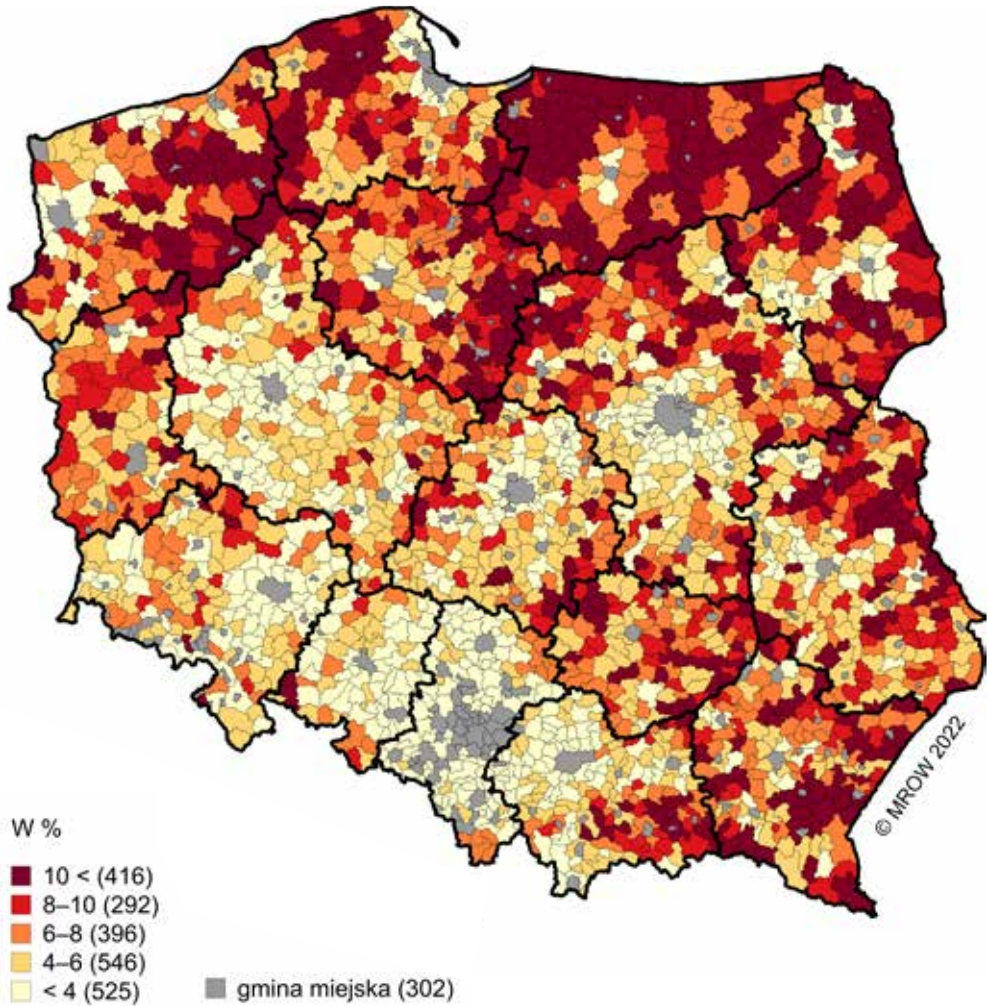
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MRiPS i GUS.

Rysunek IV.110.

Zmiana wartości wskaźnika W41 (odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym) między MROW 2014 i MROW 2022

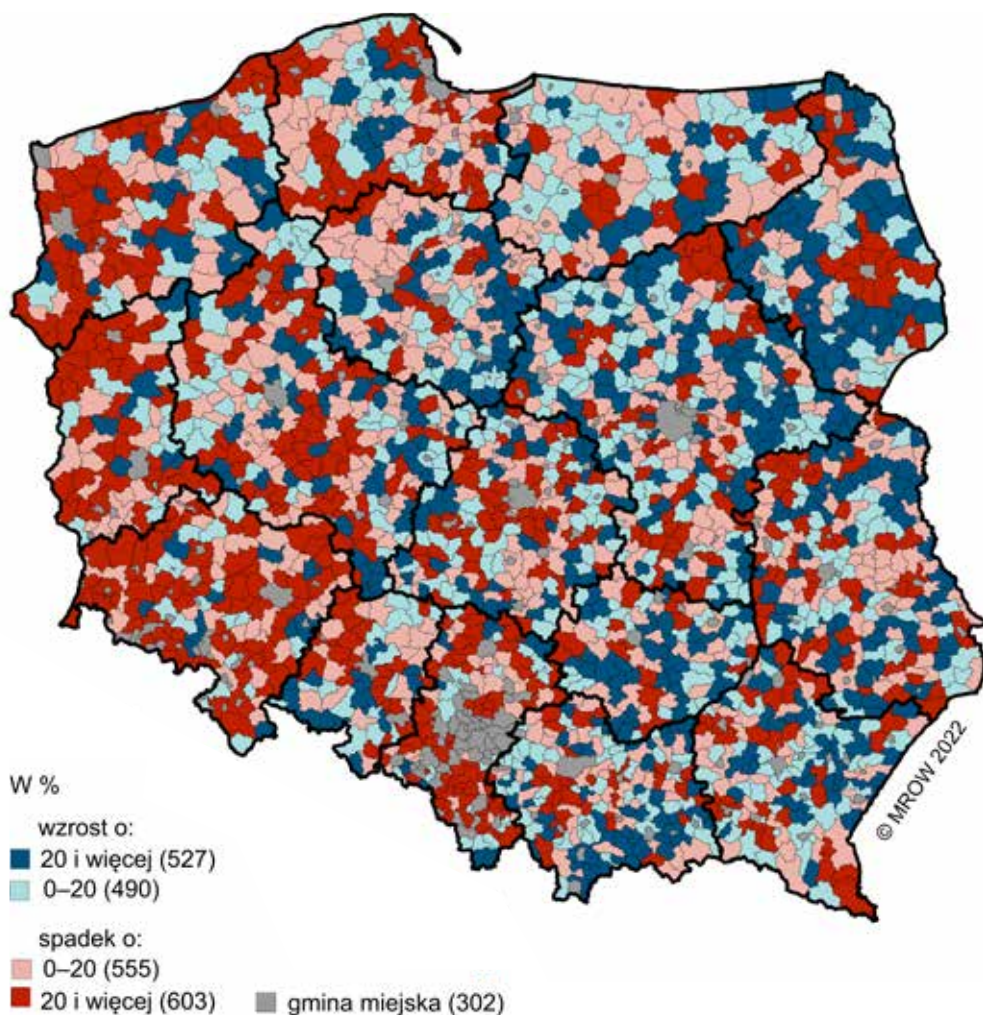
Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.111.

Odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogólnej liczbie ludności gminy (W42)

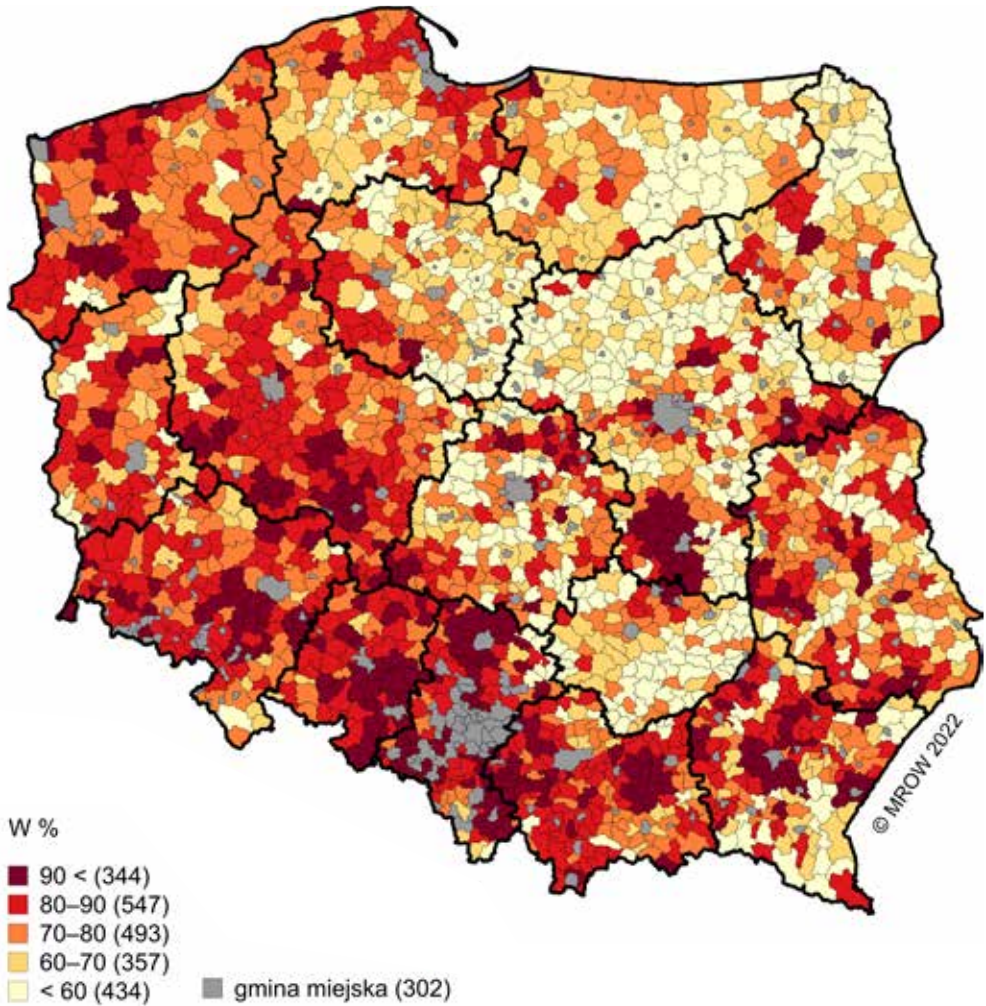
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MRIPS i GUS.

Rysunek IV.112.

Zmiana wartości wskaźnika W42 (odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogólnej liczbie ludności gminy) między MROW 2014 i MROW 2022

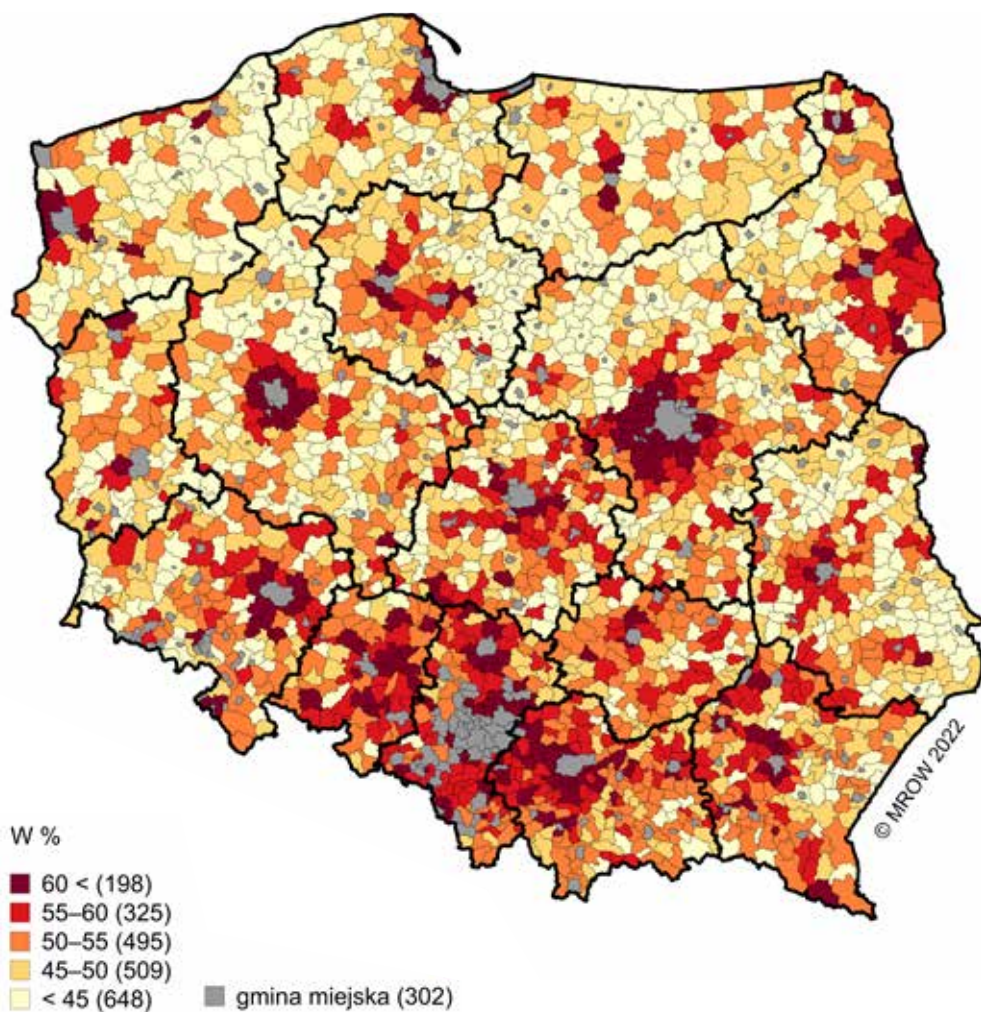
Źródło: opracowanie własne – MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.113.

Udział lokali mieszkalnych z dostępem do usługi internetu w ogóle lokali mieszkalnych (W43)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UKE.

Rysunek IV.114.

Średni wynik (w %) z egzaminu po szkole podstawowej z języka obcego nowożytnego (W44)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych OKE.

11. Elementy warunków mieszkaniowych

Od kilkudziesięciu lat badacze oraz przedstawiciele różnych instytucji zastanawiają się nad tym, czym jest jakość życia, z czego się składa oraz jak ją mierzyć. Mario Bunge (1975, s. 77) pisał, że „na dobrostan (*well-being*), czyli jakość życia (*quality of life*), składa się wiele elementów – fizycznych, biologicznych, społecznych, ekonomicznych, kulturowych itd. Wszystkie one odnoszą się do relacji jednostka–środowisko [...]. Biorąc pod uwagę bogactwo zarówno środowiska naturalnego, jak i społecznego, praktycznie nie ma ograniczeń co do tego, co należy zbadać, aby uzyskać odpowiednią wiedzę na temat zarówno rzeczywistego, jak i optymalnego poziomu dobrostanu”. Już wówczas Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) opracowała listę mierników jakości życia, wśród których znalazły się warunki mieszkaniowe jako jeden z elementów środowiska fizycznego (cyt. za: Horn 1980, s. 444).

„Mieszkalnictwo” to także jeden z 11 komponentów pomiaru dobrobytu w krajach OECD (2011), operacjonalizowany poprzez „liczbę izb na osobę” oraz „mieszkania z podstawowymi instalacjami”. Podobną kategoryzację stosuje Europejski Urząd Statystyczny (Eurostat)³², który dokonuje pomiaru jakości życia w 10 obszarach tematycznych; pierwszym z nich są „materialne warunki życia”, mierzone „wskaźnikiem przeludnienia”, „liczbą niezamieszkałych mieszkań” oraz „odsetkiem mieszkań, w których występują problemy techniczne”. Podobną strukturę przyjmują badania na gruncie polskim, prowadzone np. w GUS (2017) czy w ramach *Diagnozy społecznej* (por. Czapiński i Panek 2015).

Do niniejszego badania włączono zestaw trzech wskaźników do pomiaru składowej syntetycznej „elementy warunków mieszkaniowych” (tabela IV.11.), która – obok analizowanych wcześniej komponentów związanych z przestrzennością, gospodarką i ze społeczeństwem – jest najbardziej związana z jakością życia.

Wskaźnik odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania (W45) pokazuje, w jakim stopniu na danym obszarze można zapewnić w gospodarstwach domowych ciepło do ogrzania pomieszczeń i podgrzania wody bieżącej. To podstawowa potrzeba bytowa, bez której normalne funk-

³² Eurostat. Quality of life indicators, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Quality_of_life_indicators (dostęp: 11.03.2022).

Tabela IV.11.

Wskaźniki diagnostyczne składowej „elementy warunków mieszkaniowych” – podstawowa charakterystyka

Składowa syntetyczna	ELEMENTY WARUNKÓW MIESZKANIOWYCH (WM)		
Numer wskaźnika	W45	W46	W47
Wskaźnik empiryczny	Odsetek mieszkań wyposażonych w instalację centralnego ogrzewania	Odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w ustęp spłukiwany	Powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca
Kierunek oddziaływania wskaźnika	Stymulanta	Stymulanta	Stymulanta
Waga wskaźnika w charakterystyce składowej	35	35	30
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	W	W	W
Instytucja udostępniająca dane ^b	GUS	GUS	GUS
Mediana MROW 2014	62,6	74,8	25,1
Mediana MROW 2016	67,9	86,1	26,0
Mediana MROW 2018	68,4	86,5	26,7
Mediana MROW 2022	69,7	87,1	28,5
Przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między MROW 2014 i MROW 2022	[-70, 70]	[-100, 100]	[-120, 120]
Współczynnik korelacji między danymi z MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,972	0,948	0,902
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej (WM) i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,827	0,791	0,040
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	0,586	0,566	0,098
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	19,6	17,7	16,7
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	17,3	11,7	19,6

a W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.

b Akronimy nazw instytucji zostały wyjaśnione w rozdziale II, s. 18.

c Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynniki korelacji *tau* Kendalla.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

cjonowanie jest niemożliwe. W 2019 r. mediana wartości wskaźnika wyniosła 69,7% i w stosunku do roku bazowego był to wzrost o ponad 7 p.p. Ten zbiór jest względnie jednorodny, o czym świadczy niski współczynnik zmienności (17,3%). Rozkład przestrzenny wskaźnika wykazuje bardzo wysoką korelację z danymi sprzed 10 lat, a zaokrąglając do jedności współczynnik r -Pearsona wynoszący 0,972, można mówić o doskonałej dodatniej korelacji. Na trwałość rozkładów wskazuje również przedział przeciętnej dynamiki zmian pozycji między I i IV etapem badania, który wyniósł ± 70 i jest to jedna z najniższych wartości w grupie 46 wskaźników MROW.

Drugi wskaźnik określający wyposażenie gospodarstw domowych w podstawowe urządzenia bytowe stanowi odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w ustęp spłukiwany (W46), czyli instalację, która umożliwia odprowadzanie zużytej wody do sieci kanalizacyjnej lub zbiornika bezodpływowego. Z tego wskaźnika można także wyprowadzić pośrednio informacje o przyłączeniu mieszkania do sieci wodociągowej, gdyż jest to jeden z warunków działania tego urządzenia. W 2019 r. przeciętna wartość tego wskaźnika dla całego zbioru gmin wyniosła 87,1%; w stosunku do danych z 2010 r. ta zmiana jest kilkunastopunktowa. Tak jak w przypadku W47, rozkład zmiennej jest zbliżony do rozkładu normalnego o bardzo niskim zróżnicowaniu rozkładu cechy wyrażonym współczynnikiem zmienności równym 11,7%. Zmiany rozkładu w przestrzeni w analizowanych latach zaszły w stopniu minimalnym – zależność liniowa danych z lat 2010 i 2019 wyniosła $r = 0,948$, a gminy zmieniały miejsca w rankingu przeciętnie o 100 pozycji w górę lub w dół.

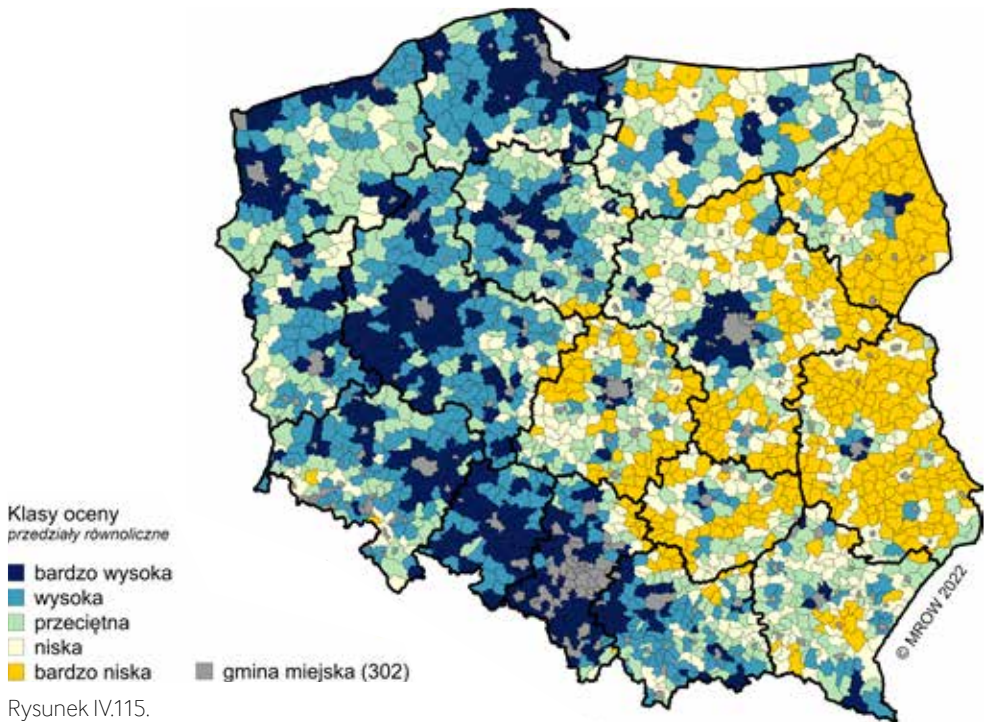
Ostatni wskaźnik w tej grupie – powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca (W47) – jest traktowany jako stymulanta, ale wyciągając wnioski na jego podstawie, należy mieć na względzie przyczynę wysokiej wartości tej miary w danym regionie kraju. Jak zostało to już szeroko opisane w raporcie z I etapu MROW (Rosner i Stanny 2014) czy np. analizie Danieli Szymańskiej i Jadwigi Biegańskiej (2011), wysoka powierzchnia użytkowa na 1 mieszkańca w obszarach podmiejskich wynika z dynamicznego osadnictwa na tych terenach i budowy nowych osiedli domów jedno-, a nierzadko wielorodzinnych. Z kolei w odniesieniu do tzw. obszarów peryferyjnych, zwłaszcza na wschodzie kraju, wysokie wartości tego wskaźnika należy interpretować jako konsekwencję odpływu ludności, co skutkuje pozorną poprawą struktury wielkościowej mieszkań.

Nie bez znaczenia pozostają również czynnik historyczny oraz pozaborowe i powojenne zróżnicowania w budownictwie wiejskim (por. Staszewska 2005).

W 2019 r. na 1 mieszkańca wsi przypadało średnio 28,5 m² powierzchni użytkowej, czyli o 3,4 m² więcej niż w 2010 r. Miara dyspersji przestrzennej wskaźnika jest bardzo niska (19,6%). Zmiany przestrzenne w strukturze wielkościowej mieszkań przebiegały według trendu zaobserwowanego już w I etapie badania, o czym świadczy wysoka korelacja rozkładów z obu lat ($r = 0,902$).

Mimo wzrostu wartości analizowanych tu miar pewna część mieszkańców nadal nie ma (przynajmniej w ujęciu statystycznym) dostępu do podstawowych instalacji techniczno-sanitarnych, zapewniających wodę bieżącą czy zautomatyzowane ogrzewanie wszystkich pomieszczeń. Dotyczy to zwłaszcza obszarów Polski centralnej i wschodniej (rysunki IV.118. i IV.120.), o relatywnie najniższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego i niekorzystnej sytuacji demograficznej. Zmiany wyposażenia gospodarstw domowych w podstawowe urządzenia infrastrukturalne mają dwa wymiary (Komorowski i Stanny 2019, s. 795): 1) makro, gdy analiza jest prowadzona w dłuższym okresie i w sposób holistyczny (np. obejmuje cały kraj), a obserwowane procesy mają charakter ewolucji; 2) mikro, tzn. z perspektywy jednostki (np. gospodarstwa domowego), kiedy to pojawienie się konkretnego udogodnienia technicznego przynosi efekt natychmiastowy (rewolucyjny).

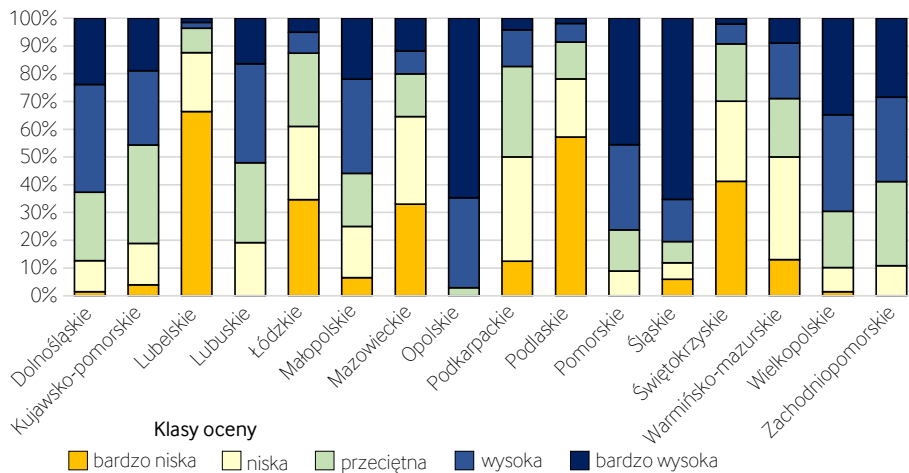
Przestrzenny rozkład syntetycznej miary oceny w zakresie elementów warunków mieszkaniowych uwidacznia podział kraju na części zachodnią, o przeważającej wysokiej i bardzo wysokiej klasie oceny, oraz wschodnią, w dużej mierze zdominowaną przez niską i bardzo niską klasę oceny (rysunek IV.115.). Ten układ, podobnie jak w poprzednich etapach badania, ma podłoże historyczne, a granica podziału przebiega zbieżnie z dawną linią zaborową. Wyraźnie widać to na przykładzie dawnego zaboru rosyjskiego, ograniczonego obszarem współczesnych województw podlaskiego, lubelskiego, mazowieckiego, łódzkiego, świętokrzyskiego oraz wschodniej części kujawsko-pomorskiego i wielkopolskiego, a także północnej śląskiego i małopolskiego (co jest widoczne zwłaszcza wzdłuż linii województw, np. na styku łódzkiego, śląskiego i świętokrzyskiego). Na terenie wymienionych województw warunki mieszkaniowe są relatywnie niekorzystne, przy czym ta prawidłowość nie dotyczy gmin otaczających stolice województw Polski wschodniej oraz niektóre miasta subregionalne

Rysunek IV.115.

Syntetyczna miara oceny w zakresie elementów warunków mieszkaniowych (WM)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Rysunek IV.116.

Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „elementy warunków mieszkaniowych” w podziale na województwa (w %)

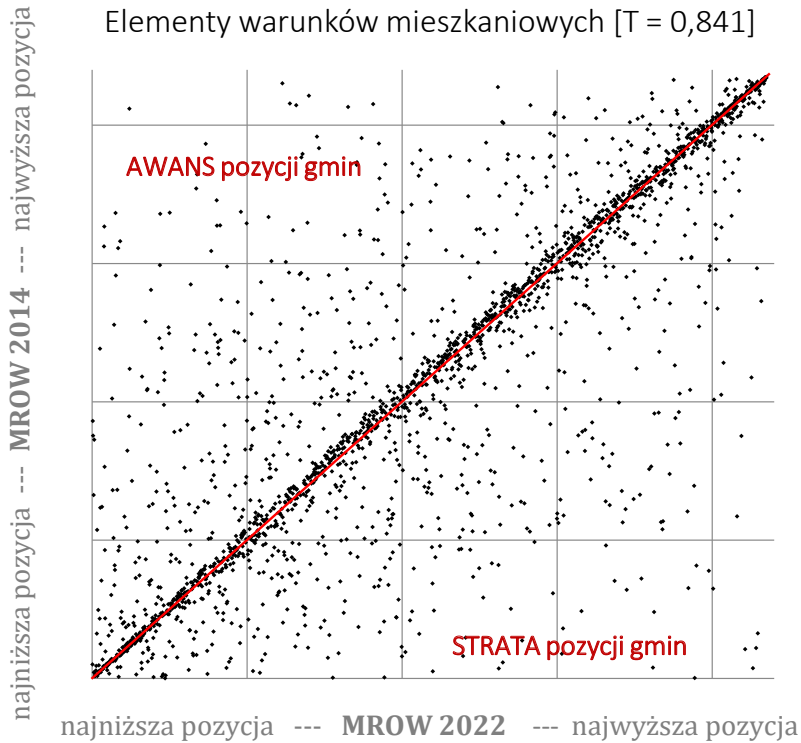
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

(np. Zamość, Ostrołękę, Płock) i lokalne (np. Sierpc, Tomaszów Mazowiecki, Turek). Ma to związek z intensywną zabudową mieszkaniową tych terenów oraz gęstszą siecią infrastruktury technicznej w stosunku do terenów bardziej oddalonych (por. Bański 2008, Ciok i Ilnicki 2018).

Na zachód i północ od dawnej linii zaborowej (zabór pruski oraz tzw. Ziemie Zachodnie i Północne) warunki mieszkaniowe są wyraźnie bardziej korzystne. Nawet w obszarach znacznie oddalonych od ośrodków miejskich klasa oceny niższa od przeciętnej występuje sporadycznie i przeważnie ma związek ze złym lub średnim stanem technicznym budynków pozostających niegdyś pod zarządem PGR-ów (Zaniewska i Dąbkowski 2011). Przykładem jest północno-zachodnia część województwa warmińsko-mazurskiego, w której występuje zagęszczenie gmin odnotowujących problemy odnośnie warunków mieszkaniowych (Gwiazdzińska-Goraj 2023). Obszary tego typu są obejmowane różnorodnymi programami wsparcia ukierunkowanego terytorialnie, we wspomnianym przypadku – jako obszar strategicznej interwencji *Obszary marginalizacji* (Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego 2020, s. 69). Jacek Sierak i in. (2019, s. 85) oszacowali, że skala niezbędnych inwestycji budowy i modernizacji sieci wodociągowej do 2027 r. w samych tylko gminach wiejskich w całej Polsce wiąże się z kwotą 12 mld zł, co odpowiada 52% potrzeb wszystkich jednostek samorządu terytorialnego w tym zakresie.

Największa zbieżność rozkładów wskaźników empirycznych z miarą syntetyczną dotyczy wskaźników infrastrukturalnych W45 i W46 ($T \approx 0,8$), brak natomiast korelacji liniowej ze wskaźnikiem dotyczącym powierzchni mieszkaniowej.

Analiza warunków mieszkaniowych w ujęciu wojewódzkim wskazuje na dwa województwa o wyjątkowo niekorzystnej strukturze klas oceny tego komponentu: lubelskie i podlaskie. Ponad 50% gmin zlokalizowanych na ich terenach zaliczono do najniższej klasy oceny, a wraz z klasą o stopień wyższą stanowią około 80% gmin w województwie podlaskim i około 90% w lubelskim (rysunek IV.116.). W tych regionach do pozostałych klas trafił nieznaczny odsetek gmin. Nieco lepsze, ale nadal niekorzystne warunki mieszkaniowe charakteryzują województwa łódzkie, mazowieckie i świętokrzyskie. Względnie lepsza ocena w tych regionach to efekt przede wszystkim korzystnych wartości miar cząstkowych w strefach podmiejskich ośrodków regionalnych.

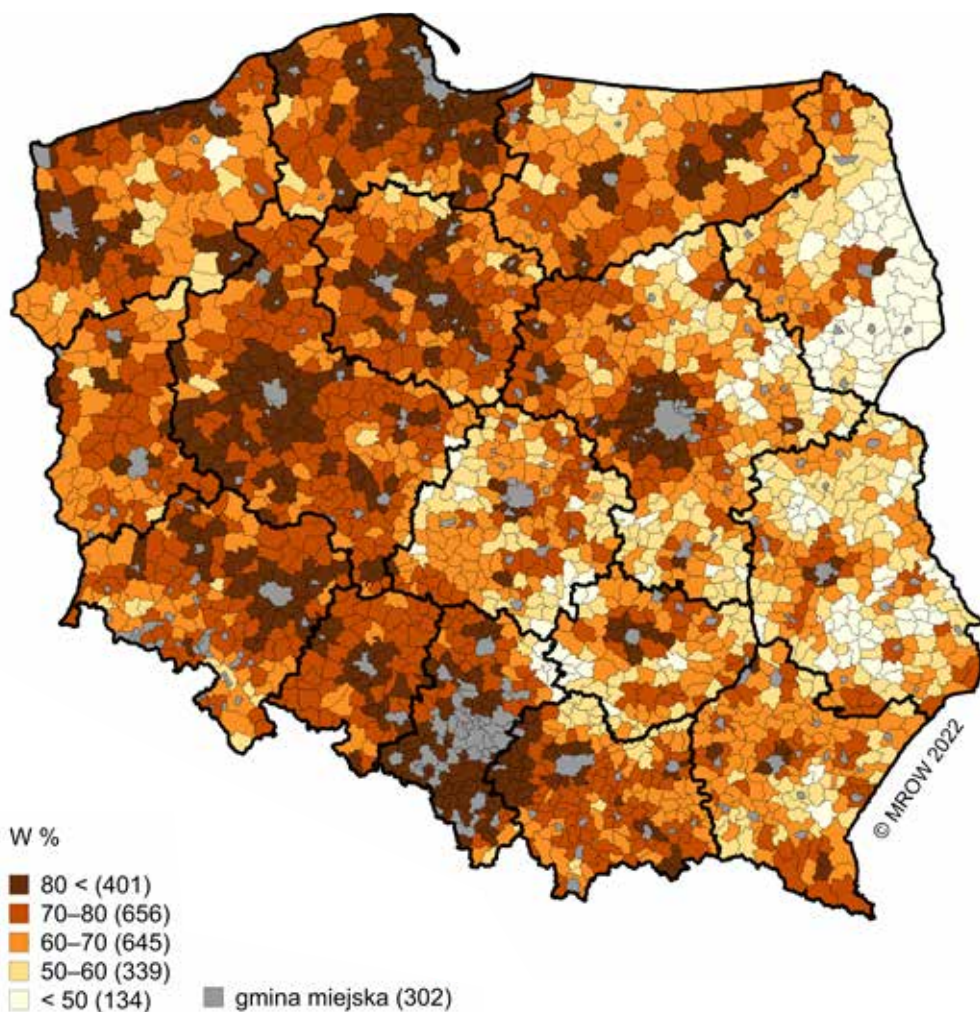
Objaśnienia: T – współczynnik korelacji τ Kendalla między miarą syntetyczną składowej w MROW 2014 i MROW 2022; kolorem czerwonym zaznaczono przekątną wyznaczającą zmianę pozycji gminy między MROW 2014 a MROW 2022.

Rysunek IV.117.

Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie elementów warunków mieszkaniowych dla lat 2010 i 2019

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Na drugim końcu skali znalazły się województwa położone w Polsce zachodniej, wśród których bardzo korzystną strukturą oceny wyróżniają się opolskie, pomorskie i śląskie. Gminy klasy wysokiej i bardzo wysokiej mają w nich dominujący udział (w województwie opolskim blisko 100%). W województwie śląskim można zauważyć też wąską grupę (około 12%) gmin ocenianych poniżej przeciętnej, co podobnie jak np. w województwie wielkopolskim ma związek z historycznym podziałem części tych regionów. W pozostałych województwach opisywana struktura również jest zdominowana przez klasy bardzo wysoką i wysoką, przy czym zauważalny udział mają tam też gminy oceniane przeciętnie (np. w województwach dolnośląskim i kujawsko-pomorskim).

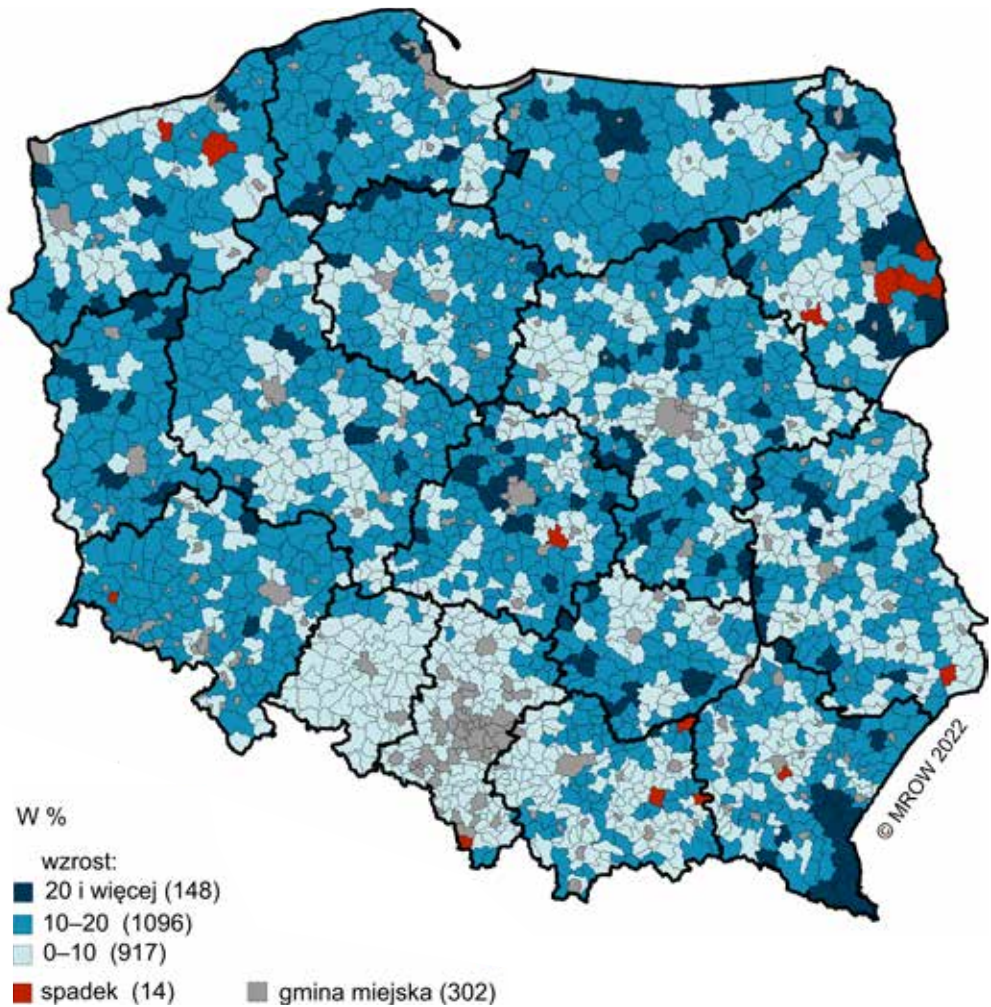

Rysunek IV.118.

Odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania (W45)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Jak już zostało podkreślone, rozkład przestrzenny gmin pozostaje względnie trwały, a ich przesunięcia na skali porządkowej (co pokazuje wykres na rysunku IV.117.) są nieznaczne. Większość jednostek wykazuje monotoniczny układ pozycji gmin w szeregu, wskazując na skupienie ich wzdłuż linii przekątnej. Potwierdza to bardzo wysoki współczynnik korelacji *tau* Kendalla między danymi z I i IV etapu MROW. Gminy, które zmieniły pozycje o nawet kilkaset miejsc

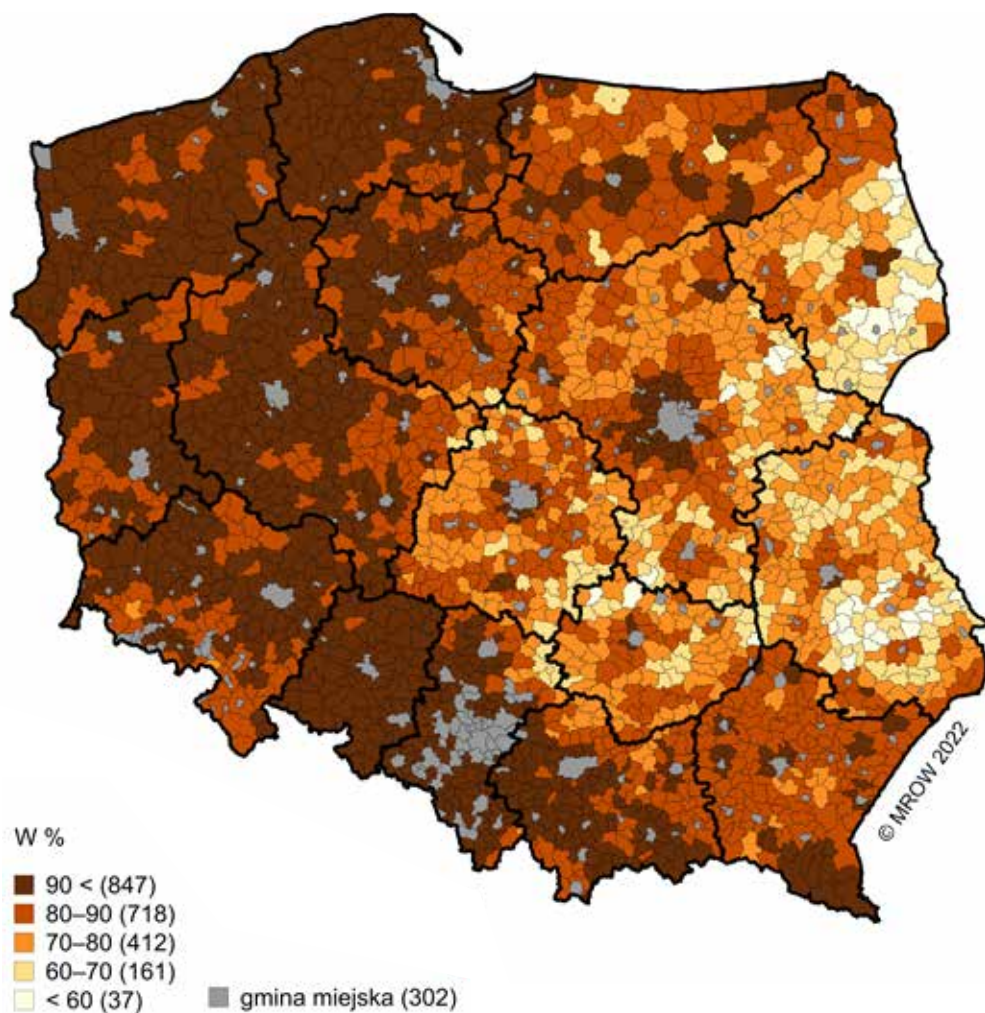

Rysunek IV.119.

Zmiana wartości wskaźnika W45 (odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

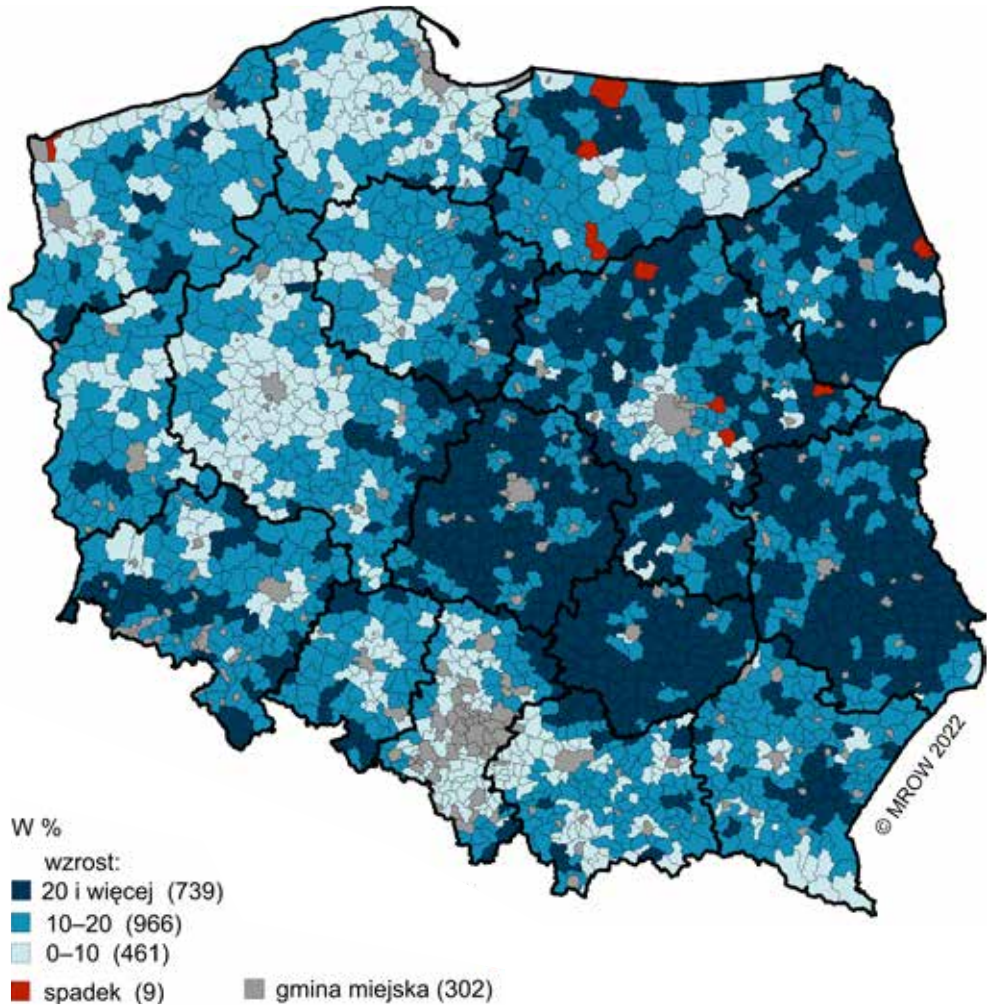
w dół lub w górę, są stosunkowo nieliczne. Znaczący awans gminy to najczęściej efekt przeprowadzenia dużej inwestycji infrastrukturalnej lub rozwoju funkcji mieszkalnej. Z kolei spadek wynika przede wszystkim z braku inwestycji w danym okresie i wolniejszego względem innych gmin wyposażania gospodarstw domowych w infrastrukturę techniczno-sanitarną.

Rysunek IV.120.

Odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w ustęp spłukiwany (W46)

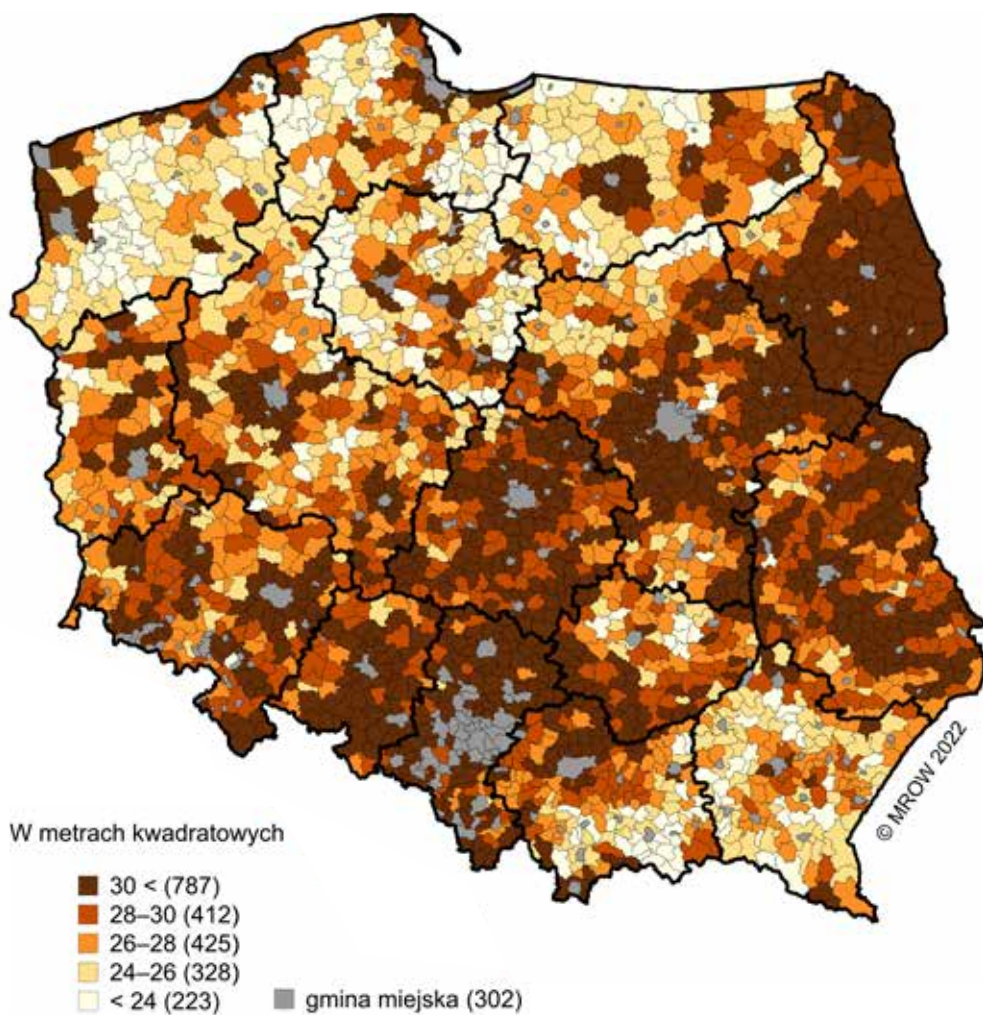
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.121.

Zmiana wartości wskaźnika W46 (odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w ustęp spłukiwany) między MROW 2014 i MROW 2022

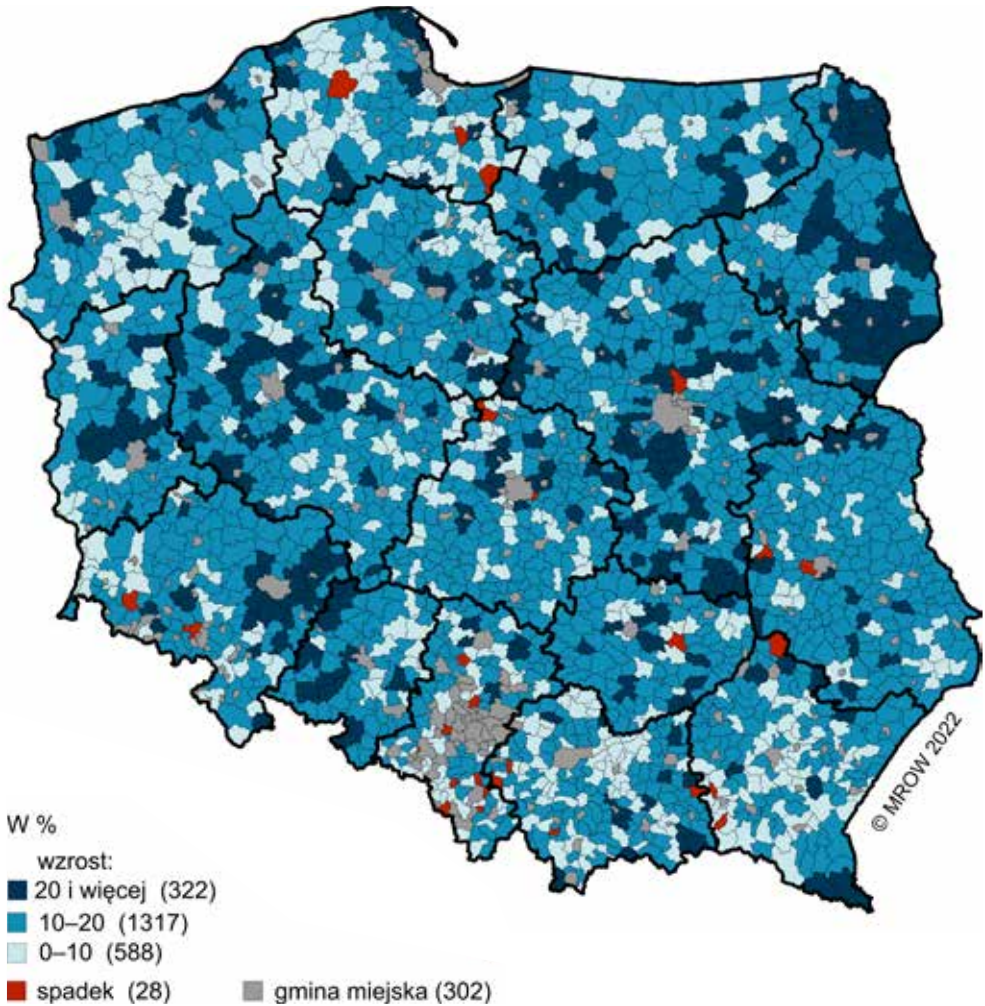
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek IV.122.

Powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca (W47)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek IV.123.

Zmiana wartości wskaźnika W47 (powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca) między MROW 2014 i MROW 2022

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Zmiany rozkładu przestrzennego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w latach 2010–2019

W rozdziale IV przeprowadzono analizę empiryczną 11 składowych, które przyjęto jako czynniki tworzące skalę poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Wszystkie one mają do pewnego stopnia niezależny charakter i mogą być wykorzystywane jako niezależne/samodzielne miary, ale jednocześnie opieramy się na ich materiale, operacjonalizując poziom rozwoju obszarów wiejskich. W niniejszym rozdziale podejmujemy się złożenia w miarę syntetyczną 11 przedstawionych wcześniej skal (dla poszczególnych składowych), co stanowi ostatni krok do utworzenia syntetycznej skali poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego dla gmin w kraju. Procedura statystyczna jest analogiczna jak w przypadku składowych rozwoju (rysunek II.2.) i powtarzana dla każdego kolejnego etapu badań MROW. Na tym etapie dysponujemy pomiarami przeprowadzonymi w odstępach 10 lat.

Należy jednak przypomnieć, że znaczenie poszczególnych składowych w rozwoju społeczno-gospodarczym nie jest takie samo, a ocena „ważności” poszczególnych zmiennych oznacza potrzebę ich relatywnego zważenia. Po statystycznej ocenie zmiennych na podstawie ich analizy opisowej i korelacyjnej skorzystano z metody ocen ekspertów (panelu eksperckiego). Na tej podstawie przyjęto wagi ukazane schematycznie na rysunku II.1.

Wyniki syntetycznego pomiaru poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego uzyskane w I (2010 r.) i IV (2019 r.) etapie badań MROW zostały przedstawione na rysunkach V.1. i V.3. Zbiór badanych gmin – analogicznie do poprzednich rozwiązań – podzielono na pięć równolicznych grup, którym nadano takie same nazwy (w legendzie). Rozkłady przestrzenne na obu mapach są bardzo zbliżone, co potwierdza silna korelacja między rezultatami pomiaru. Współzależność rozkładów dla lat 2010 i 2019 wyniosła 0,812. W tym miejscu analizę można uzupełnić o informację z połowy badanego okresu. I tak silniejszą (nieznacznie) korelacją odznacza się okres 2010–2015 ($T = 0,883$) – dla okresu 2015–2019 $T = 0,858$.

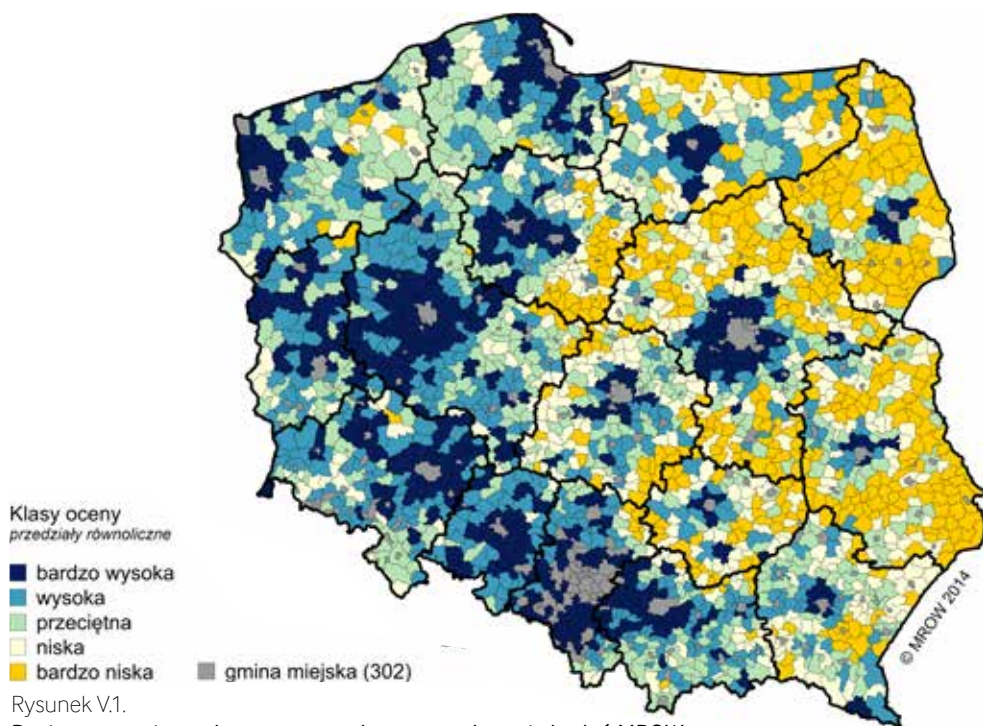
Wyniki kolejnych badań potwierdzają, że rozwój w Polsce dokonuje się według dwóch „porządków”, a mianowicie: 1) zróżnicowania regionów w relacji

wschód–zachód (granica przebiega między Mazowszem a Wielkopolską) oraz 2) centrum–peryferie w układzie regionalnym (wojewódzkim). Ten podwójny proces polaryzacji rozwoju wskazuje, że nadal kluczowe znaczenie mają dwa czynniki różnicujące układ przestrzenny obszarów wiejskich:

1. Powiązanie z historycznymi granicami – zarówno rozbiorowymi, jak i z okresu międzywojennego i po II wojnie światowej. Ukształtowana struktura gospodarcza w gminach Polski centralnej i wschodniej wykazuje silną inercyjność i nadal utrzymuje się jej stosunkowo monofunkcyjny charakter. Poziom rozwoju jest tu niższy w porównaniu z zachodnią częścią kraju.
2. Związek poziomu rozwoju gmin z ich położeniem wokół dużych i średnich miast lub usytuowanych peryferyjnie w relacji do sieci miejskiej, często wzdłuż granic wojewódzkich, a także istnienie obszarów pośrednich między strefami centralnymi i peryferyjnymi (*continuum* centrum–peryferie). Można to zaobserwować na terenie całego kraju. Szczególnie rozległy jest jednak rejon oddziaływania miast na sąsiednie obszary wiejskie m.in. w przypadku Warszawy, Poznania, Wrocławia, Gdańska i Krakowa.

Interesującym poznawczo rezultatem analizy jest ukazanie zmian w strukturze klas poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego według układu administracyjnego na województwa (rysunki V.2 i V.4.). Podobnie jak w 2010 r., województwo podlaskie odznacza się największym udziałem gmin o bardzo niskiej ocenie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego; wraz z ocenami niskimi jest to blisko 90%. Niekorzystne zmiany potwierdza wyłączny wzrost liczebności gmin o bardzo niskim poziomie rozwoju kosztem kurczenia się liczebności w pozostałych klasach. Podobna struktura występuje w województwach lubelskim (kategoria bardzo niska i niska to 80% gmin), świętokrzyskim i warmińsko-mazurskim (po 68%), a tylko nieco korzystniejsza w mazowieckim (62%). Istotne zmiany w strukturze klas poziomu rozwoju nastąpiły w województwach warmińsko-mazurskim – wzrost liczebności w klasie bardzo niskiej oceny kosztem liczebności w klasie wysokiej, oraz mazowieckim – awans gmin z klasy bardzo niskiej oceny do niskiej.

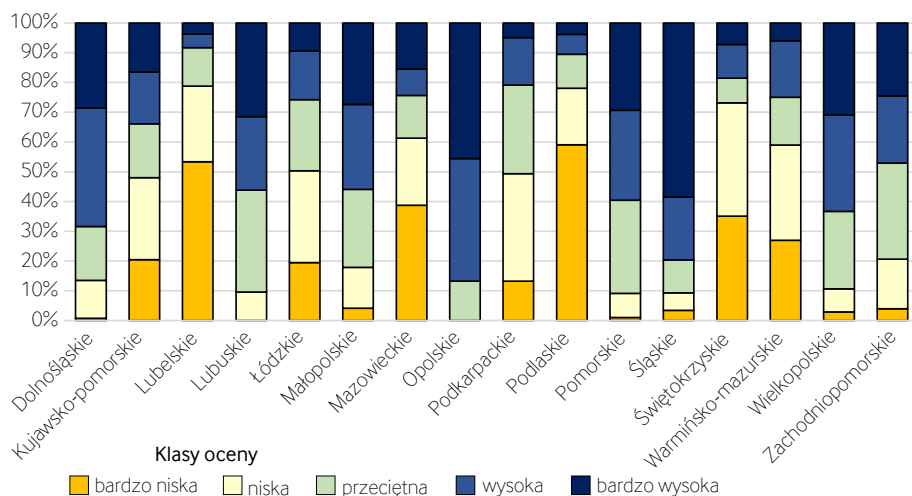
Na drugim biegunie – ocen najbardziej korzystnych – znalazło się ponownie województwo śląskie, w którym kategoria bardzo wysoka i wysoka to 86% gmin (wzrosła o 6 p.p. w stosunku do 2010 r.). Wybijają się tu także województwa lubuskie (72%), opolskie (70%), dolnośląskie i wielkopolskie (po 64%).

Rysunek V.1.

Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego w I etapie badań MROW

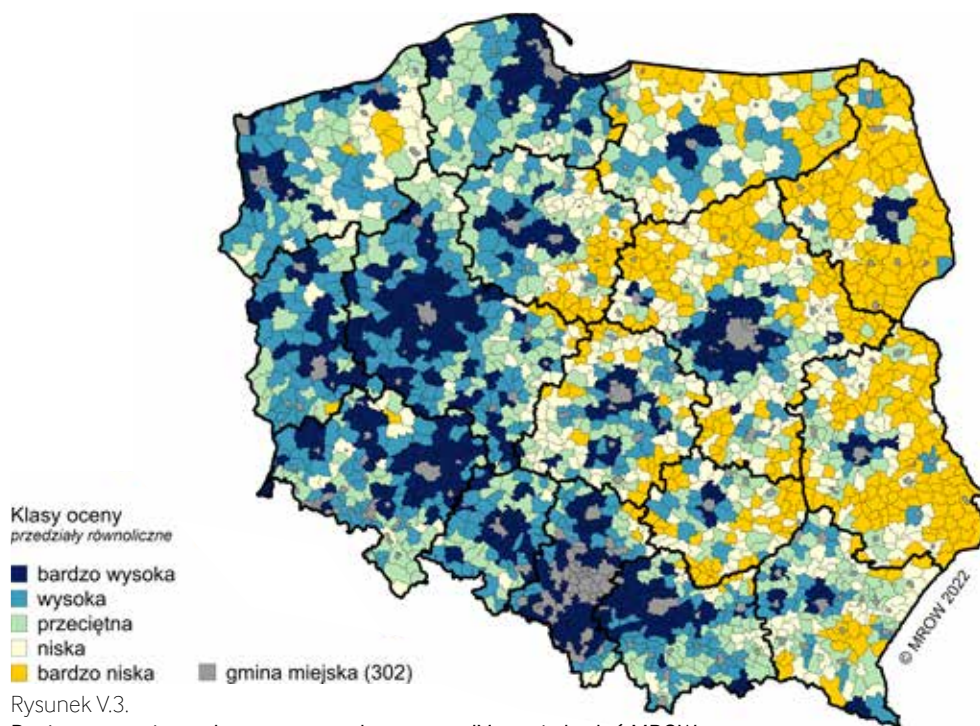
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014.

Rysunek V.2.

Udział procentowy gmin według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w podziale na województwa w I etapie badań MROW

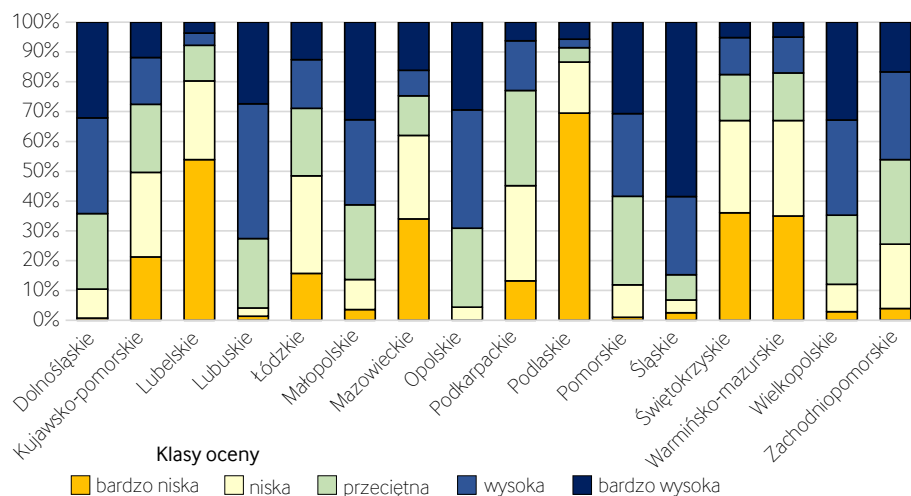
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014.

Rysunek V.3.

Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego w IV etapie badań MROW

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Rysunek V.4.

Udział procentowy gmin według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w podziale na województwa w IV etapie badań MROW

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

W województwach dolnośląskim i opolskim liczebność zbioru o ponadprzeciętnej ocenie skurczyła się w badanej dekadzie. Wyjątkowo korzystne zmiany nastąpiły w województwie lubuskim, w którym jeszcze w 2010 r. nieco ponad 50% gmin uzyskało wysoki i bardzo wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, a w 2019 r. udział ten wzrósł do blisko 3/4 gmin wskutek niemal podwojenia liczby gmin z oceną wysoką.

Reasumując, względnie trwały jest podział na lepiej rozwinięte województwa zachodnie i relatywnie słabiej rozwinięte wschodnie. Analiza mobilności pozycji gmin w szeregu rangowym ujawnia, że częściej traciły swoje pozycje gminy województw Polski północno-wschodniej, awansowały zaś na skali gminy województw Polski południowo-zachodniej.

Skoro rozkład przestrzenny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce cechuje się względną trwałością, to jakie jest tempo dynamiki tych przemian i które ze składowych rozwoju zmieniają porządek gmin bardziej dynamicznie, a które są pasywne? Mając na uwadze metodologiczne ograniczenia badania „dynamiki przemian”, o których pisaliśmy w rozdziale II, obliczono przeciętne tempo rozwoju w oparciu o wartość bezwzględną mediany z różnicy pozycji gmin dla wszystkich analizowanych skal pomiaru. Wyniki obliczeń zestawiono w tabeli V.1. Wskazują one na to, że przeciętne przedziały dynamiki zmian pozycji gmin w górę i w dół nie są stałe, a co więcej – są zróżnicowane zarówno w czasie, jak i według rodzaju składowej. Wyniki tych analiz zostały zweryfikowane na podstawie analizy korelacyjnej opartej o statystyki nieparametryczne *tau* Kendalla dla kolejnych etapów badania (tabela V.2.).

W przypadku syntetycznej skali dotyczącej poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego dla 10 lat przedział ten objął zakres od -110 do +110 pozycji, a pomiędzy 2010 a 2015 r. wyniósł +/-80 pozycji. Inaczej kształtował się w przypadku skal dotyczących poszczególnych składowych poziomu rozwoju – tu wielkość przedziału wiąże się z charakterem rozkładu zmiennej oraz z tym, czy ma ona charakter oporny na zmiany, czy też elastycznie reagujący na zmianę wpływających na nią czynników. Wszystkie pomiary (zarówno składowych, jak i syntetyczny pomiar zmian rozkładu poziomu rozwoju) są dokonywane na skalach porządkowych, dlatego interpretacja szerokości przedziału uznawanego w badaniach za przedział przeciętnego tempa rozwoju musi być bardzo ostrożna (zastrzeżenia metodyczne opisano w II etapie MROW; Rosner i Stanny 2016, s. 53–55).

Składowe, które z perspektywy poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego mają najmniejszą „bezwładność” przestrzenną, to przemiany w sektorze rolniczym (+/-90 pozycji) oraz stopień dezagraryzacji lokalnej struktury gospodarczej (+/-70 pozycji). Relatywnie niska dynamika procesów przekształcania wsi rolniczej w wieś wielofunkcyjną nie oznacza jednak, że w tym zakresie nic się nie dzieje. Te procesy dokonują się bardzo powoli i przy niewielkim zróżnicowaniu przestrzennym. Ponadto nieznaczne przesunięcia pozycji gmin na skali porządkowej zaobserwowano dla składowej dotyczącej elementów warunków mieszkaniowych (+/-90 pozycji). Należy to interpretować tak, że poprawa tych warunków następuje, ale trend przestrzenny zidentyfikowany w 2010 r. jest stabilny i trwały.

Badania wykazały, że relatywnie najwyższą dynamikę zmian pozycji gmin wykazują cztery składowe: problematyka edukacyjna (mediana zmian pozycji w ciągu 10 lat wyniosła +/-310), aktywność społeczna (analogicznie +/-250 pozycji), zrównoważenie rynku pracy (+/-230 pozycji) i problematyka demograficzna (+/-230 pozycji), a więc składowe o charakterze społecznym. Wynik tej analizy jest o tyle ważny, że potwierdza istotność odpowiedniego zrównoważenia rynku pracy – zarówno w relacji popyt–podaż, jak i w stosunku liczby miejsc pracy poza rolnictwem do liczby miejsc pracy w rolnictwie. Jeżeli brak tu równowagi, a lokalna gospodarka nie generuje nowych miejsc pracy poza rolnictwem, wówczas uruchamia się proces selektywnej migracji, która zarówno w krótkim, jak i w długim horyzoncie czasowym determinuje procesy demograficzne w kierunku depopulacji i starzenia się społeczeństwa. Pokazuje to, jak bardzo pożądanym i jednoznacznie powiązanym z potrzebą powstawania miejsc pracy poza rolnictwem jest proces dezagraryzacji (a więc zmniejszania się roli rolnictwa w dostarczaniu źródeł utrzymania danej populacji) w strukturze miejsc pracy itp. Pasywność czy wręcz inercyjność dynamiki stopnia dezagraryzacji determinuje także niską dynamikę przemian w sektorze rolnym, bowiem wielofunkcyjny rozwój stwarza warunki dla zmian strukturalnych wewnątrz funkcji rolniczej (zwłaszcza w kontekście bezrobocia ukrytego i wydajności pracy w rolnictwie). Oczywiście na dynamikę przemian w sektorze rolnym istotny wpływ mają także czynniki instytucjonalno-organizacyjne, takie jak wspólna polityka rolna i cele polityki rządu wobec sektora rolnego (patrz rekomendacje OECD 2018).

Tabela V.1.

Przedziały przeciętnej dynamiki między I a IV etapem badań MROW według składowych i poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego

Składowa rozwoju	Zróżnicowanie dynamiki zmian na podstawie mediany						
	według klas poziomu rozwoju 2010–2019					2010–2015 I a III etap MROW	2010–2019 I a IV etap MROW
	Bardzo wysoka	Wysoka	Przeciętna	Niska	Bardzo niska		
Dostępność przestrzenna	(-140, 140)	(-180, 180)	(-170, 170)	(-170, 170)	(-160, 160)	(-80, 80)	(-160, 160)
Stopień dezagryzacji gospodarki lokalnej	(-50, 50)	(-80, 80)	(-80, 80)	(-70, 70)	(-50, 50)	(-40, 40)	(-70, 70)
Sektor rolniczy	(-100, 100)	(-80, 80)	(-80, 80)	(-80, 80)	(-110, 110)	(-60, 60)	(-90, 90)
Funkcje pozarolnicze	(-120, 120)	(-180, 180)	(-240, 240)	(-200, 200)	(-150, 150)	(-130, 130)	(-180, 180)
Lokalne finanse publiczne	(-60, 60)	(-170, 170)	(-210, 210)	(-210, 210)	(-200, 200)	(-100, 100)	(-160, 160)
Problematyka demograficzna	(-190, 190)	(-260, 260)	(-270, 270)	(-270, 270)	(-150, 150)	(-100, 100)	(-230, 230)
Zrównoważenie rynku pracy	(-120, 120)	(-260, 260)	(-290, 290)	(-270, 270)	(-200, 200)	(-160, 160)	(-230, 230)
Problematyka edukacyjna	(-200, 200)	(-320, 320)	(-380, 380)	(-370, 370)	(-300, 300)	(-250, 250)	(-310, 310)
Aktywność społeczna	(-160, 160)	(-280, 280)	(-190, 190)	(-290, 290)	(-260, 260)	(-170, 170)	(-250, 250)
Spójność i zamożność społeczności lokalnej	(-70, 70)	(-210, 210)	(-230, 230)	(-230, 230)	(-200, 200)	(-160, 160)	(-180, 180)
Elementy warunków mieszkaniowych	(-60, 60)	(-90, 90)	(-100, 100)	(-100, 100)	(-80, 80)	(-80, 80)	(-90, 90)
Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego	(-50, 50)	(-140, 140)	(-170, 170)	(-140, 140)	(-90, 90)	(-80, 80)	(-110, 110)

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych MROW 2014, MROW 2018 i MROW 2022.

Tabela V.2.

Współczynniki korelacji τ u Kendalla według składowych dla kolejnych etapów badań

Składowa rozwoju	2010–2012 I a II etap MROW	2012–2015 II a III etap MROW	2010–2015 I a III etap MROW	2015–2019 III a IV etap MROW	2012–2019 II a IV etap MROW	2010–2019 I a IV etap MROW
Dostępność przestrzenna	0,836	0,805	0,735	0,692	0,644	0,613
Stopień dezagrarnizacji gospodarki lokalnej	0,946	0,963	0,930	0,926	0,905	0,885
Sektor rolniczy	0,954	0,902	0,889	0,895	0,839	0,829
Funkcje pozarolnicze	0,817	0,867	0,783	0,785	0,752	0,694
Lokalne finanse publiczne	0,850	0,847	0,790	0,758	0,719	0,705
Problematyka demograficzna	0,758	0,809	0,716	0,691	0,638	0,604
Zrównoważenie ryнку pracy	0,746	0,793	0,718	0,680	0,653	0,596
Problematyka edukacyjna	0,729	0,597	0,572	0,553	0,500	0,477
Aktywność społeczna	0,815	0,734	0,693	0,651	0,548	0,555
Spójność i zamożność społeczności lokalnej	0,821	0,704	0,708	0,651	0,674	0,671
Elementy warunków mieszkaniowych	0,844	0,979	0,847	0,965	0,949	0,841
Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego	0,906	0,883	0,863	0,858	0,829	0,812

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych MROW 2014, MROW 2016, MROW 2018 i MROW 2022.

Na koniec przyjrzyjmy się sile oddziaływania poszczególnych składowych na procesy rozwojowe na polskiej wsi i wzajemnej zależności cech. W 2019 r. rozkład przestrzenny syntetycznej miary poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego był w największym stopniu skorelowany przestrzennie z rozkładem pomiaru ocen w zakresie spójności i zamożności społeczności lokalnej ($R = 0,673$), warunków mieszkaniowych ($R = 0,629$) oraz stopnia dezagraryzacji lokalnej gospodarki ($R = 0,645$). Oznacza to, że im wyższy poziom rozwoju zanotowała dana gmina, tym wyższy jest w niej udział pozarolniczych źródeł utrzymania, a w związku z tym społeczność lokalna jest tam zamożniejsza, stopień rozwarstwienia społecznego – niższy, a warunki mieszkaniowe – lepsze. Dla pozostałych składowych (z wyjątkiem jednej) odnotowano przeciętną wartość korelacji z poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego, mieszczącą się w przedziale $0,3 < |R| \leq 0,57$.

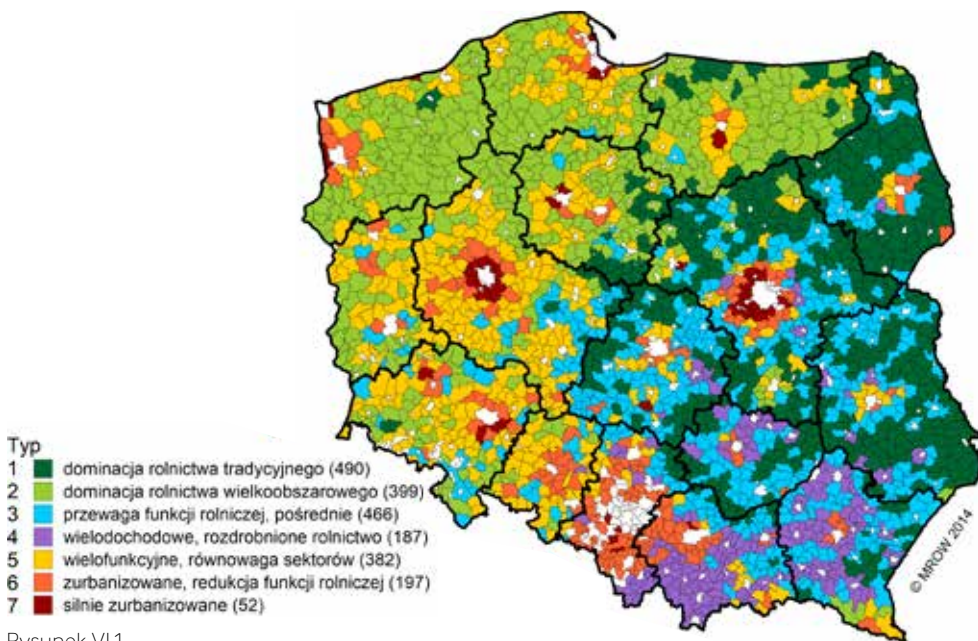
Ten wyjątek stanowi struktura sektora rolniczego, której niska dynamika restrukturyzacji rolnictwa (procesów koncentracji ziemi, pracy) wpływa na trwałość rozkładu przestrzennego miary oceny składowej. Siła jej korelacji z miarą poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego jest nikła ($R = -0,033$), można wręcz stwierdzić niemal jej brak. Co to oznacza? Otóż w zależności od tego, czy miejsce rolnictwa zajmują inne funkcje gospodarcze ułatwiające jego przemiany strukturalne (przypadek Wielkopolski), czy rugujące rolnictwo (gminy aglomeracyjne), czy też konserwujące jego strukturę (obszary depopulacyjne, wzrost znaczenia niezarobkowych źródeł utrzymania), może to łączyć się z sukcesem lub jego brakiem pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Typologia obszarów wiejskich. Ewolucja struktur społeczno-gospodarczych

W każdym etapie badań MROW po analizie rozkładu przestrzennego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, którą opieramy na hierarchicznej klasyfikacji gmin, stawiamy sobie pytanie dotyczące wewnętrznego zróżnicowania obszarów wiejskich z perspektywy kombinacji cech składowych opisujących ten poziom rozwoju – inaczej mówiąc: relacji składowych rozwoju w poszczególnych badanych jednostkach lub ich grupach. Do realizacji tego zadania służy nam analiza niehierarchiczna, której produktem końcowym jest typologia badanych jednostek terytorialnych. Przyjęty piętrowy sposób składania pojęcia rozwoju społeczno-gospodarczego daje możliwość ponownego wykorzystania syntetycznych miar składowych jako głównych zmiennych, które biorą udział w identyfikowaniu jednorodnych typów gmin (skupień), wyróżnianych *a posteriori* ze względu na podobieństwo kombinacji osiągniętego przez nie stopnia rozwoju. Od początku projektu zakładaliśmy, że nie istnieje jedna ścieżka prowadząca do osiągniętego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego – może ich być wiele. W praktyce ta wielość oznacza różne ścieżki rozwoju lokalnego, uzależnione od miejscowych uwarunkowań, które z kolei determinują charakter struktur społecznych i gospodarczych w gminie.

W wyniku zastosowania procedur statystycznych omówionych w rozdziale II, wykorzystujących opisany tam schemat analizy poziomu rozwoju (rysunek II.1.), już w I etapie badania MROW zdefiniowano siedem typów gmin, różniących się pod względem struktury społeczno-gospodarczej (tzn. proporcji składowych rozwoju). W każdym kolejnym etapie MROW jest powtarzana procedura badawcza, która w ujęciu interwałowym pozwala obserwować ewolucję struktur społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich w Polsce.

Na rysunku VI.1. przedstawiono wyniki analizy przeprowadzonej w I etapie MROW, a na rysunku VI.2. – wyniki z IV etapu. Mapy prezentują rozkład przestrzenny typów gmin, których nazwy i liczebność podano w legendzie. W tabelach VI.1. i VI.2. zamieszczono wyniki w postaci statystycznej z I i IV etapu. Tabele prezentują liczbę gmin i udziały ludności wiejskiej według danego typu oraz charakterystykę centrum grawitacji danego typu przy założeniu, że centrum grawitacji dla całego układu w przypadku każdej składowej wynosi 100.

Rysunek VI.1.

Rozkład przestrzenny typów obszarów wiejskich według struktury składowych rozwoju w I etapie badań MROW

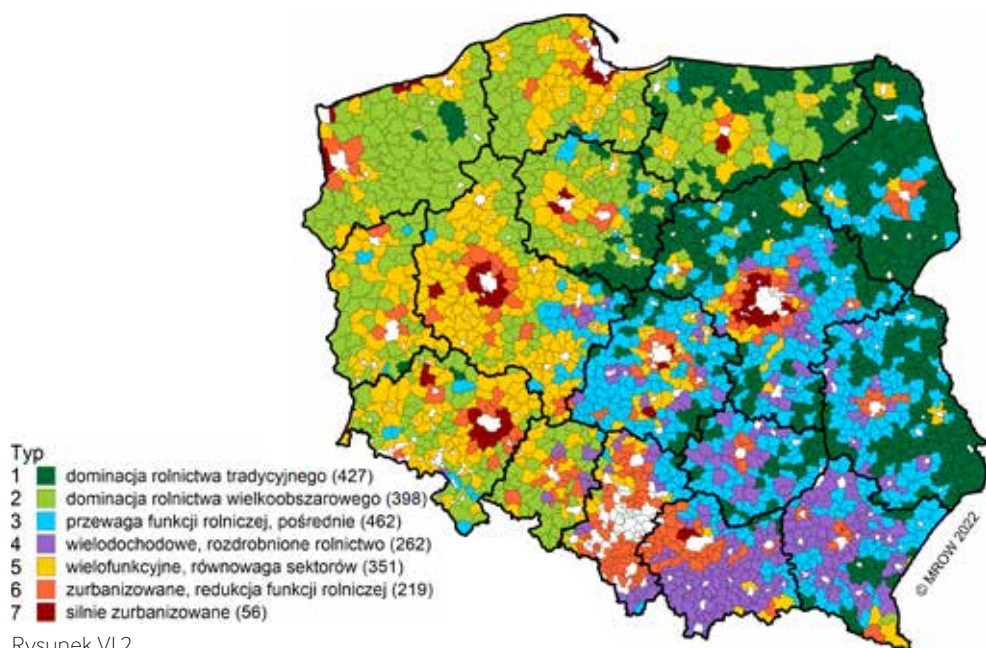
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014.

Typ	Liczba gmin	Gęstość zaludnienia (w os./km ²)	Udział gmin (%)	Udział ludności (%)	Dostępność przestrzenna	Dezagregacja lokalnej gospodarki	Sektor rolniczy	Sektor pozarolniczy	Lokalne finanse publiczne	Problematyka demograficzna	Rynek pracy	Problematyka edukacyjna	Aktywność społeczna	Spójność i zamieszkałość społeczności lokalnej	Elementy warunków mieszkaniowych
1	490	36,1	22,5	15,6	87,2 --	45,6 ---	104,9 ++	78,1 ---	57,7 --	82,4 ---	87,1 --	86 --	82,7 --	83,5 --	68,5 ---
2	399	30,9	18,4	14,8	92,7 --	99,9 ---	119,1 +++	96,5 ---	85 --	105,1 ++	88,9 --	89,9 --	89,9 --	84,3 --	96,2 ---
3	466	55,2	21,4	20	97,9 ---	66,4 ---	98,3 ---	91,8 --	72,8 --	93,1 --	98,6 ---	99,6 ---	93,8 ---	95,5 ---	85,3 ---
4	187	106,3	8,6	12,6	106,6 ++	114,4 ---	74,2 ---	100,1 ---	74,3 --	103,2 ++	101,6 --	105,2 ++	100,3 ---	100 ---	101,1 ---
5	382	51,4	17,6	19,3	100,7 ---	114,4 ++	109,1 ++	109,5 ++	119,3 ++	107,9 ++	106,2 ++	98,9 ---	104,3 ++	104,9 ++	111,6 ++
6	197	105,8	9,1	13,5	112,6 ++	152,4 +++	88,6 --	116 ++	153,7 ++	104,7 ++	111,6 ++	116,9 +++	119,8 ++	121,3 +++	128,6 +++
7	52	144,5	2,4	4,2	119,5 ++++	184,4 ++++	94,9 --	137,2 ++++	254,2 ++++	119,1 ++++	123,1 ++++	124,6 ++++	145,4 ++++	147,2 ++++	151,8 ++++
Profil ogólny	2173	51,9	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Tabela VI.1.

Charakterystyka strukturalna typów rozwoju obszarów wiejskich według badań I etapu MROW

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014.

Rysunek VI.2.

Rozkład przestrzenny typów obszarów wiejskich według struktury składowych rozwoju w IV etapie badań MROW

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Typ	Liczba gmin	Gęstość zaludnienia (w os./km ²)	Udział gmin (%)	Udział ludności (%)	Dostępność przestrzenna	Dezagregacja lokalnej gospodarki	Sektor rolniczy	Sektor pozarolniczy	Lokalne finanse publiczne	Problematyka demograficzna	Rynek pracy	Problematyka edukacyjna	Aktywność społeczna	Spójność i zamożność społeczności lokalnej	Elementy warunków mieszkaniowych
1	427	30,7	19,6	12,4	84,0 ---	47,4 ---	104,8 ++	76,1 ---	59,8 --	82,7 ---	83,1	81,0	75,0	75,6 ---	76,1 ---
2	398	31,3	18,3	14,0	95,7 --	97,9 ---	118,9 +++	94,1 --	85,6 --	97,7 ---	92,4	89,1	87,8	89,8 --	101,1 ---
3	462	49,6	21,2	17,3	96,0 --	66,3 ---	95,6 --	87,3 --	71,4 --	89,5 ---	93,6	96,2	93,8	90,2 --	83,0 ---
4	262	94,8	12,1	16,6	103,7 ++	103,4 ---	83,4 ---	97,5 ---	76,6 --	104,6 ++	99,0	104,9 ++	100,9	100,8 ---	98,0 ---
5	351	51,3	16,1	17,7	97,6 ---	110,1 ++	108,4 ++	108,9 ++	114,9 ++	106,2 ++	107,4 ++	98,1 ---	105,0 ++	104,8 ++	109,8 ++
6	219	117,9	10,1	16,0	112,9 ++	140,3 ++++	91,9 --	113,1 ++	140,0 ++	104,4 ++	109,6 ++	115,6 ++	115,9 ++	118,1 ++++	115,7 ++
7	56	167,9	2,6	6,0	117,2 ++++	164,8 ++++	101,3 ---	146,2 ++++	214,0 ++++	129,0 ++++	126,8 ++++	126,3 ++++	139,0 ++++	138,2 ++++	130,6 ++++
Profil ogólny	2175	51,9	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Tabela VI.2.

Charakterystyka strukturalna typów rozwoju obszarów wiejskich według badań IV etapu MROW

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Na szczególną uwagę zasługują symbole (minusy, plusy i tyldy) znajdujące się pod wartościami liczbowymi. Określają one odległość centrum grawitacji danego typu w danej składowej od odpowiedniego centrum grawitacji całego układu, mierzona w odchyleniu standardowym. Dla ułatwienia znaki te można czytać jako relatywną ocenę danej składowej w konkretnej chmurze gmin (tj. typie). Zatem znak ++++ oznacza ocenę bardzo dobrą, ++ dobrą, ~~~ przeciętną, -- niską, a ---- bardzo niską.

Najistotniejsze dla wyników badań wydaje się stwierdzenie, jakie zmiany nastąpiły w latach 2010–2019. Okazuje się, że przynależność badanej jednostki do danego typu nie jest jej cechą stałą. W wyniku procesu rozwoju ewoluują jej struktury społeczno-ekonomiczne. Zaobserwowano pewne tendencje odzwierciedlające kierunek zachodzących zmian. Przyjrzyjmy się najpierw charakterystyce wyróżnionych typów w IV etapie MROW.

Typ 1. – gminy z dominacją rolnictwa tradycyjnego

Gminy tego typu występują przede wszystkim na wschodnim pograniczu kraju oraz na obszarach peryferyjnych w układzie regionalnym Polski centralnej i wschodniej. Stanowią one obecnie 20% ogółu badanych gmin, ale zamieszkuje je tylko 12% ludności wiejskiej kraju. Pod względem demograficznym charakteryzują się stosunkowo wysokim udziałem ludności starej oraz relatywnym niedostatkiem młodych kobiet (w relacji do liczby młodych mężczyzn). Jest to rezultat długotrwałego procesu odpływu migracyjnego ludzi młodych do miast i obszarów podmiejskich (Stasiak i Mirowski [red.] 1990). Lokalny rynek pracy odznacza się zarówno niską podażą zasobów, jak i niskim popytem na pracę, przez co uzyskujemy efekt pozornej równowagi. Dezagraryzacja struktury gospodarczej jest tam zaawansowana znacznie słabiej niż średnio na obszarach wiejskich kraju. Na ten wynik wpływa bardzo niski poziom rozwoju funkcji pozarolniczych, przy wysokim udziale rolnictwa w strukturze lokalnej gospodarki, która ma charakter rodzinny. Gospodarstwa typu rodzinnego w literaturze są określane jako „gospodarstwa chłopskie”, trwale łączące funkcje produkcyjne ze sposobem (stylem) życia rodziny chłopskiej (Gorlach 1995, Halamska 2016, Freshwater 2017).

Dominacja funkcji rolniczej i słabość sektora pozarolniczego oznaczają, że pozarolnicze miejsca pracy są skupione w znacznym stopniu w instytucjach

administracji lokalnej oraz świadczących usługi publiczne (opieka zdrowotna, oświata, policja itp.) – na tych terenach „państwo” jest zatem w dalszym ciągu najważniejszym pracodawcą dla sfery pozarolniczej. Taka struktura gospodarcza przekłada się też na niską zasobność finansową gmin, a brak jej dywersyfikacji nie zapewnia mieszkańcom wystarczających źródeł utrzymania. Dlatego w większości z nich zmniejsza się zaludnienie – zarówno w wyniku ujemnego przyrostu naturalnego, jak i stałego silnie selektywnego odpływu migracyjnego (Rosner i Wesołowska 2020). **Gminy typu 1. zostały określone jako regiony wiejskie o szczególnie wysokim udziale tradycyjnego rolnictwa rodzinnego w strukturach lokalnych gospodarek.**

Typ 2. – gminy z dominacją rolnictwa wielkoobszarowego

Ten typ reprezentuje 18% gmin, skupionych niemal wyłącznie w Polsce zachodniej i północnej. Zamieszkuje je niecałe 14% ludności wiejskiej, a gęstość zaludnienia jest tu najniższa w kraju. Charakterystyczną cechą gmin tego typu stanowi relatywnie wysoki udział gospodarstw wielkoobszarowych w strukturze użytkowania ziemi. Gospodarstwa rodzinne są stosunkowo duże pod względem obszarowym – zwłaszcza te, które znajdowały się w sąsiedztwie restrukturyzowanych PGR-ów, a więc miały możliwość dokupienia lub wydzierżawienia ziemi państwowej (Gwiaździńska-Goraj 2023). Średni obszar gospodarstwa rolnego w minionej dekadzie był tu *constans* i wyniósł 20 ha (dwa razy więcej niż średnia dla kraju).

W lokalnej gospodarce notuje się wysoki udział rolnictwa, ale w stosunku do typu 1. obserwuje się wyższy poziom przedsiębiorczości i korzystniejszą sytuację demograficzną (choć dynamika starzenia się ludności jest najszybsza w kraju). Oceny aspektów społecznych, takich jak edukacja (niskie kwalifikacje), aktywność społeczna i spójność społeczna, sytuują się poniżej przeciętnej w kraju. Typowe są tu zjawisko ucieczki w bierność zawodową i presja na sferę pomocy socjalnej (Binder 2014). **Gminy typu 2. można określić jako skupiające relatywnie dużo gospodarstw wielkoobszarowych, z występującymi problemami społecznymi będącymi konsekwencjami restrukturyzacji PGR-ów.**

Typ 3. – gminy z przewagą funkcji rolniczej, pośrednie

Do tego typu należy 21% gmin, w których mieszka 17% ludności wiejskiej. Gęstość zaludnienia jest tu bliska medianie dla obszarów wiejskich w kraju. Niemal

wszystkie gminy tego typu są zlokalizowane w Polsce centralnej oraz wschodniej i właściwie nie sąsiadują z dużymi miastami. Najczęściej leżą pomiędzy obszarami o charakterze peryferyjnym (typu 1.) a podmiejskimi obszarami wykorzystującymi w swoim rozwoju bliskość rynków miejskich. Z tych względów gminy typu 3. można określić jako obszary wiejskie typu pośredniego między obszarami centrów rozwoju a peryferiami na terenach Polski wschodniej i centralnej.

Pod pewnymi względami przypominają one gminy typu 1., ale różnią się od nich korzystniejszymi ocenami dostępności przestrzennej, rynku pracy i kwestii edukacyjnych (które są zbliżone do przeciętnej dla całej zbiorowości badanych jednostek). Również poziom rozwoju sektora pozarolniczego oraz charakterystyka lokalnych finansów publicznych są tu korzystniejsze niż w gminach typu 1., choć nadal znajdują się na relatywnie niskim poziomie. W strukturze lokalnej gospodarki dominuje funkcja rolnicza, oparta na rolnictwie rodzinnym, ale ma ono charakter „mniej chłopski” niż w przypadku **gmin typu 1. Procesy demograficzne są tu determinowane ujemnym saldem migracji i ujemnym przyrostem naturalnym. Generalnie ocena tych gmin sytuuje się poniżej przeciętnej dla kraju (we wszystkich badanych składowych rozwoju).**

Typ 4. – gminy z rozdrobnionym rolnictwem i wielodochodowymi źródłami utrzymania ludności

Ten typ reprezentuje tylko 12% gmin, ale na ich terenie mieszka blisko 17% ludności wiejskiej całego kraju. Większość tych gmin znajduje się w Polsce południowo-wschodniej. Skupiają one bardzo duże pod względem liczby mieszkańców wsie (wiele z nich ma więcej niż 1000 mieszkańców, a średnie zaludnienie miejscowości wiejskiej w kraju wynosi około 360 mieszkańców). To obszary o relatywnie dużej gęstości zaludnienia (dwa razy większej niż przeciętnie w kraju), co pozytywnie łączy się z poziomem ich dostępności przestrzennej. Dzięki stosunkowo gęstej sieci osadniczej w tym regionie upowszechnił się model codziennych dojazdów do pracy w mieście.

Jednocześnie są to gminy o najmniej korzystnej ocenie sektora rolnego. W wielu z nich średni obszar gospodarstwa rolnego jest zbliżony do 3 ha, co oznacza, że gospodarstwa są cztery razy mniejsze niż przeciętnie w całym kraju. Co więcej, te małe gospodarstwa z reguły składają się z wielu małych, niegraniczących ze sobą działek. **Gminy typu 4. cechują się zatem rozdrobnieniem agrarnym**

i wielodochodowością rodzin rolniczych. W takich gminach gospodarstwa rolne tracą na znaczeniu jako źródła utrzymania rodzin, a proces dezagraryzacji struktury gospodarczej nie wiąże się z koncentracją ziemi, lecz często z zanikiem funkcji rolniczej.

Typ 5. – gminy wielofunkcyjne, z równowagą sektorów

Do tego typu należą obszary wiejskie położone głównie w zachodniej części kraju. Ich niewielka liczba znajduje się również w Polsce centralnej i północnej, w których często stanowią strefy podmiejskie. Liczba gmin tego typu to 16% ogólnej liczby badanych jednostek. Zamieszkuje je około 18% ludności wiejskiej. Ów typ wyróżnia relatywnie wysoki poziom rozwoju zarówno funkcji rolniczej, jak i funkcji pozarolniczych (w stosunku do pozostałych obszarów niebędących sąsiedztwem dużych centrów miejskich). W rezultacie lokalne rynki pracy na ich terenach są relatywnie dobrze rozwinięte. Pod względem każdego z wyróżnionych komponentów społeczno-gospodarczych gminy typu 5. uzyskują oceny ponadprzeciętne (lub przeciętne), a zatem ich rozwój można określić jako harmonijny. Mimo relatywnie zaawansowanych procesów rozwoju funkcji pozarolniczych rolnictwo, zmniejszając swój udział w strukturze społeczno-gospodarczej, przechodzi proces modernizacji. Z tego względu **gminy tego typu można określić jako wielofunkcyjne, wykazujące zrównoważenie sektorów rolniczego i pozarolniczego.**

Typ 6. – gminy podmiejskie ze zredukowaną funkcją rolniczą

Ten typ skupia 10% badanych gmin, w których mieszka 16% ogółu ludności wiejskiej. Najogólniej można powiedzieć, że chodzi o gminy drugiego pierścienia wokół dużych miast i pierwszego w przypadku miast średnich. Są one również skupione w rejonie aglomeracji Katowic, w której wypełniają przestrzeń pozamiejską między miastami przemysłowymi.

Do charakterystycznych cech gmin tego typu należą relatywnie dobre skomunikowanie z miastami centralnymi (stanowiącymi rynki pracy dla mieszkańców gmin) oraz znaczna redukcja działalności rolniczej. Część wsi w gminach tego typu, zwłaszcza położonych w niewielkiej odległości od dużych miast, przekształca się w osiedla drugich domów dla mieszkańców miasta i rozwija funkcje rekreacyjne. Pod względem demograficznym są to obszary

napływowe. W rezultacie zamieszkuje je ludność o korzystnej strukturze wieku i wykształcenia. Powiązanie mieszkańców z miastami poprzez pracę skutkuje nie tylko ich względną zamożnością, lecz także – przy funkcjonującym systemie podatkowym – korzystną sytuacją gmin pod względem lokalnych finansów publicznych.

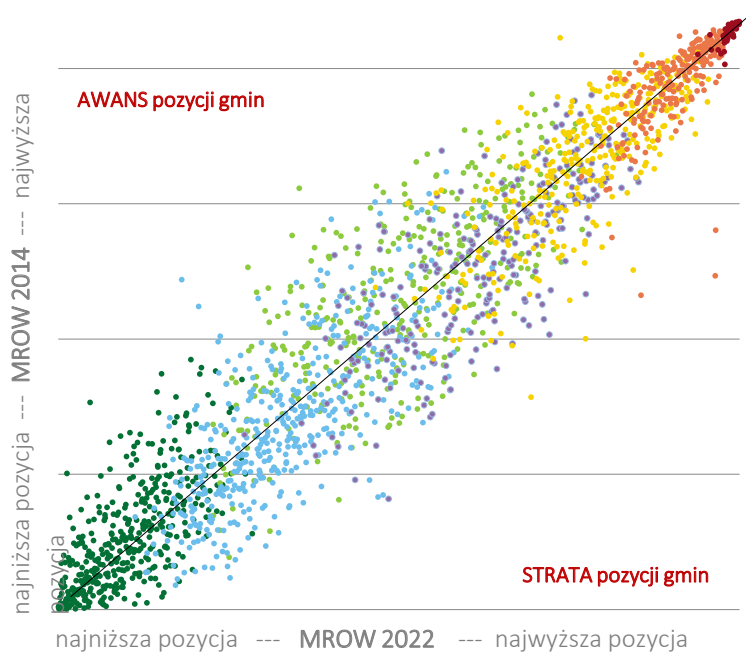
Typ 7. – gminy silnie zurbanizowane

Gmin typu 7. jest zaledwie 56 (2,6%) i mieszka w nich 6% ludności wiejskiej. Są to gminy pierwszego pierścienia wokół największych miast oraz pojedyncze gminy w przypadku miast średniej wielkości. Ich istnienie to w znacznym stopniu wynik „rozlewania się” miast poza granice administracyjne. Miejscowości w tych gminach często straciły swój wiejski charakter i zamieniły się w dzielnice mieszkalne miast. Inne rozwijają funkcje usługowe w stosunku do gospodarki miast – są tam zlokalizowane magazyny, centra handlowe itp. Funkcja rolnicza w gminach typu 7. zamiera lub przekształca się w produkcję żywności przeznaczonej na rynki miast.

Ze względu na proces napływu nowych mieszkańców z centrów miejskich, w którym uczestniczy przede wszystkim zamożna i dobrze wykształcona ludność miast, gminy te mają nie tylko dobrą sytuację finansową, lecz także zamożnych mieszkańców. W wyniku tych migracji na obszarach atrakcyjnych pod względem środowiska i łatwego dojazdu do centrum miasta powstają osiedla rezydencji, które mają jednoznacznie charakter miejski (Zwęglińska-Gałęcka 2021). **Uogólniając, obszary wiejskie gmin typu 7. rozwijają funkcje mieszkalne i usługowe, a redukcja tradycyjnych funkcji wiejskich, w tym rolnictwa, jest tu zaawansowana.** Stąd relatywnie najkorzystniejsza ocena wszystkich komponentów dotyczy właśnie tego typu (z wyjątkiem oceny sektora rolniczego).

Jak widać, typy 6. i 7. są reprezentowane przez gminy, których poziom rozwoju wykazuje silne powiązanie z charakterem położenia w stosunku do rynków miejskich, a różni je siła procesu suburbanizacji.

Na występowanie pewnego rodzaju hierarchii wyróżnionych typów wskazuje rysunek VI.3., przedstawiający w układzie współrzędnych szeregi rangowe jednostek według I etapu badań (oś rzędnych) i IV etapu (oś odciętych). Poszczególne punkty reprezentujące gminy zostały oznaczone kolorami odpowiadającymi bar-

Rysunek VI.3.

Szereg rangowy badanych jednostek według I i IV etapu z zaznaczeniem typu strukturalnego jednostki według IV etapu w układzie współrzędnych

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Tabela VI.3.

Struktura poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego według typów gmin (w %)

Typ	Ocena poziomu rozwoju				
	Bardzo niska	Niska	Przeciętna	Wysoka	Bardzo wysoka
1	91,3	8,7	0,0	0,0	0,0
2	0,0	25,4	47,2	26,9	0,5
3	9,7	63,0	26,4	0,9	0,0
4	0,0	2,3	39,3	53,8	4,6
5	0,0	0,0	6,3	51,6	42,2
6	0,0	0,0	0,0	0,9	99,1
7	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

wom przypisanym do typów. Szeregi rangowe ustawiono od jednostek o najniższej pozycji poziomu rozwoju do jednostek o najwyższej pozycji. Na wykresie od razu można dostrzec grupowanie się gmin tego samego typu w pewnym przedziale rozkładu. Najlepsze wyniki pomiaru uzyskały gminy podaglomeracyjne, zurbanizowane typu 7, a następnie 6. Do tych typów przynależą gminy osiągające bardzo wysoki i wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego. Na drugim biegunie dominują gminy typu 1. (z dominacją tradycyjnego rolnictwa), spośród których 9 na 10 osiągnęło bardzo niski poziom rozwoju (pozostałe zaś niski). Niekorzystny poziom rozwoju częściej osiągają też gminy typu 3. (pośrednie, z przewagą funkcji rolniczej). Aż 2/3 z nich sklasyfikowano w przedziale niskiego poziomu rozwoju. W środkowej części rozkładu gminy poszczególnych typów są w większym stopniu przemieszane, ale i tu można wyznaczyć przedziały dominacji danego typu (tabela VI.3.).

Porównanie wyników analizy typologicznej dla I i IV etapu badań (tabele VI.1. i VI.2.) ujawnia pewne „przepływy” jednostek pomiędzy typami, w wyniku których zmienia się ich liczebność, a wraz z nią następuje korekta charakterystyki. Dlatego warto przyjrzeć się zarówno „przepływom” występującym między typami gmin, jak i ich konsekwencjom dla liczebności trafiających do nich jednostek, a także dokonującym się zmianom charakterystyki społeczno-gospodarczej poszczególnych typów.

W ciągu 10 lat w strukturach społeczno-gospodarczych na polskiej wsi zaszły pewne zmiany. Ich analiza może posłużyć do interpretacji tego, co się wydarzyło w zakresie zróżnicowania przestrzennego obszarów wiejskich. Można przyjrzeć się tym zmianom z dwóch perspektyw: 1) jak zmieniła się struktura typów w regionach administracyjnych kraju oraz 2) jak ewoluowała struktura społeczno-gospodarcza na obszarach wiejskich (czyli jak kształtowały się „strumienie przepływu” gminy pomiędzy typami rozwoju obszarów wiejskich).

Jeśli weźmie się pod uwagę obecny podział administracyjny na województwa, łatwo zauważyć, że struktura gmin według typów jest inna w każdym z nich. Zwłaszcza w województwach podlaskim i lubelskim wysoki udział stanowią gminy typu 1. (o dominacji rolnictwa tradycyjnego). Udział gmin tego rodzaju, o relatywnie niekorzystnej strukturze społeczno-gospodarczej, w województwie lubelskim w trakcie dekady zmniejszył się w pewnym stopniu, czego nie zaobserwowano w województwie podlaskim. W tym ostatnim nadal stanowią one

ponad 70% ogólnej liczby badanych jednostek. Relatywnie wysoki (choć znacznie niższy niż w województwach podlaskim i lubelskim) jest udział gmin typu 1. w województwach świętokrzyskim, mazowieckim i łódzkim, ale w ostatniej dekadzie zmniejszył się on, przy czym największe zmiany pod tym względem zauważono w województwie łódzkim. We wszystkich tych województwach zmniejszeniu się liczby gmin typu 1. towarzyszył wzrost liczby gmin typu 3. (z przewagą funkcji rolniczej, pośrednich). Warto zauważyć, że przywołane pięć województw to w ogromnym stopniu tereny dawnego zaboru rosyjskiego, co uzasadnia tezę o związku przestrzennego rozkładu obecnych struktur społeczno-gospodarczych ze zróżnicowanymi losami poszczególnych części kraju w przeszłości.

W wymienionych pięciu województwach do wyjątków należą gminy typu 5. (o korzystnej ocenie rozwoju funkcji rolniczej i pozarolniczych), a także – poza sąsiedztwem Warszawy i trzema gminami w województwie łódzkim – typu 7. W przypadku pozostałych dużych i średniej wielkości miast na obszarach podmiejskich występują jednostki typu 6., co może wskazywać na to, że proces powstawania wiejskich stref podmiejskich jest w trakcie dokonywania się. Pewnym potwierdzeniem tej hipotezy jest ewolucja (w ciągu dekady) struktur w części gmin podmiejskich z typu 5. na typ 6., a zatem o większej intensyfikacji urbanizacji i redukcji funkcji rolniczych.

Szczególny rodzaj gmin, występujący głównie w województwach podkarpackim i małopolskim, a w mniejszym stopniu także w świętokrzyskim, stanowi typ 4., cechujący się rozdrobnionym rolnictwem i wielodochodowością mieszkańców. W tych gminach obserwuje się słabnięcie funkcji rolniczej przy jednoczesnym wzroście funkcji turystycznej i rekreacyjnej. Odchodzący od rolnictwa mieszkańcy stosunkowo rzadko pozbywają się tam ziemi – raczej zmieniają jej przeznaczenie, a produkcję rolniczą prowadzą w małej skali, głównie na potrzeby rodziny. Proces dezagraryzacji dokonujący się według takiego wzorca można zaobserwować przede wszystkim w województwie małopolskim. Nowym zjawiskiem jest pojawienie się gmin tego typu w województwach opolskim i wielkopolskim (o czym poniżej).

W pozostałych regionach notuje się znaczący udział gmin z dominacją rolnictwa uspołecznionego (typu 2.). Jest on szczególnie wysoki w województwach zachodniopomorskim pomorskim, warmińsko-mazurskim i kujawsko-pomor-

skim. W ostatniej dekadzie pewnemu zmniejszeniu się udziału gmin typu 2. w województwach kujawsko-pomorskim i warmińsko-mazurskim towarzyszy wzrost udziału jednostek typu 1. (o dominacji rolnictwa tradycyjnego), a w województwie pomorskim – gmin typu 5. (wielofunkcyjnych, z równowagą sektorów). Można zatem przyjąć, że zmiany dokonujące się w województwie pomorskim są znacznie bardziej korzystne niż te obserwowane w województwach kujawsko-pomorskim i warmińsko-mazurskim.

Analizując zmianę struktur społeczno-gospodarczych w podziale na województwa w latach 2010–2019 (rysunki VI.4. i VI.5.), zauważamy regiony, które w relatywnie znacznym stopniu zmieniły proporcje zdiagnozowanych typów rozwoju obszarów wiejskich. Są to wymienione już województwa Polski centralnej, w których zmniejszył się udział gmin typu 1. na rzecz typu 3., wykazującego się redukcją funkcji rolniczej (nie zastępuje się jej tam jednak funkcjami pozarolniczymi). Trwałość tej sytuacji spowodowała, że ocena stopnia dezagryzacji struktury gospodarczej gminy spadła poniżej przeciętnej dla obszarów wiejskich w kraju. Pozostałe komponenty rozwoju również zostały ocenione poniżej średniej krajowej.

Kolejnym regionem jest województwo opolskie, w którym nastąpiła redukcja liczby gmin o ocenie wielofunkcyjnej (typu 5.), a na ich miejscu pojawiły się gminy typów 2. i 4. Może to oznaczać kurczenie się funkcji pozarolniczych, w tym usług, czyli spadek tempa procesu dezagryzacji. W efekcie zmniejszają się zamożność finansowa gmin oraz zamożność i aktywność społeczna mieszkańców. Ten region warto obserwować szczególnie, bowiem wydaje się, że opisane powyżej negatywne tendencje rozwoju mają swoje źródło w bardzo niekorzystnych zmianach struktury demograficznej (depopulacji). Są pewnego rodzaju prognozą kierunku ewolucji struktur gospodarczych na wsi w sytuacji znacznego regresu demograficznego.

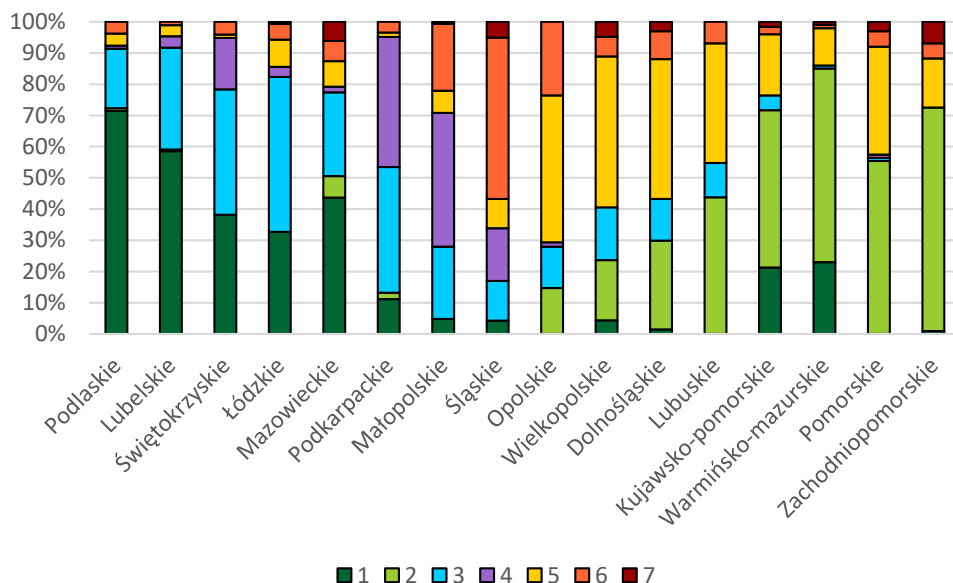
Uwagę zwraca także zmiana proporcji dwóch typów gmin w województwie warmińsko-mazurskim. W gminach położonych w jego północnej części, w których poziom rozwoju społeczno-gospodarczego jest relatywnie bardzo niski, a struktura lokalnej gospodarki ma u podstaw przede wszystkim sektor rolny, następuje istotna transformacja struktur społeczno-gospodarczych. Ich charakter zmienia się z rolnictwa wielkoobszarowego (typ 2.) na rolnictwo o charakterze rodzinnym (typ 1.). Kilka takich gmin pojawiło się także na Po-

morzu Środkowym (w województwie zachodniopomorskim). Należy mieć na uwadze, że jest to obszar tzw. popegeerowski.

Ten fakt interpretujemy jako wyhamowanie, a nawet regres procesu koncentracji w rolnictwie ziemi, produkcji i pracy w tym rejonie. Tym samym relatywnie słabną tam oceny dostępności przestrzennej, aktywności społecznej mieszkańców oraz zamożności i spójności społecznej. Zaobserwowanym zmianom towarzyszy dalsze pogorszenie się struktur demograficznych, a zatem wyludnianie się wsi i starzenie się społeczeństwa. Nie pozostaje to bez wpływu na zasobność finansową gmin, zmniejszanie liczby i jakości usług dostępnych dla mieszkańców wsi itp. Najogólniej oznacza to, że spadek liczebności ludności, który początkowo był efektem przedłużających się zmian demograficznych (niskiego przyrostu naturalnego, ujemnego bilansu migracji), w konsekwencji warunków niekorzystnych do endogenicznego rozwoju staje się przyczyną i zaczyna dominować jako czynnik determinujący przemiany społeczne, gospodarcze oraz przestrzenne.

Najbardziej stabilny rozkład typów rozwoju obszarów wiejskich wykazywało województwo zachodniopomorskie, a następnie wielkopolskie. Przykład województwa zachodniopomorskiego dowodzi, że pomimo podobnej genezy, ukształtowanej w wyniku transformacji systemowej (likwidacji rolnictwa uspołecznionego) także w województwie warmińsko-mazurskim, ewolucja struktur społeczno-gospodarczych może mieć zróżnicowane ścieżki. Czynnikiem różnicującym jest tu siła rozwoju funkcji pozarolniczych, korzystniejsza na Pomorzu Zachodnim. Potwierdza to kolejną zależność: silny sektor pozarolniczy potrzebuje dobrze rozwiniętych funkcji pozarolniczych. Bez nich (co pokazuje przykład gmin w województwie warmińsko-mazurskim) pogłębiają się negatywne procesy demograficzne, a gminy popadają w spiralę negatywnego rozwoju, aż w końcu mogą utracić „masę krytyczną”, której odzyskanie będzie bardzo trudne.

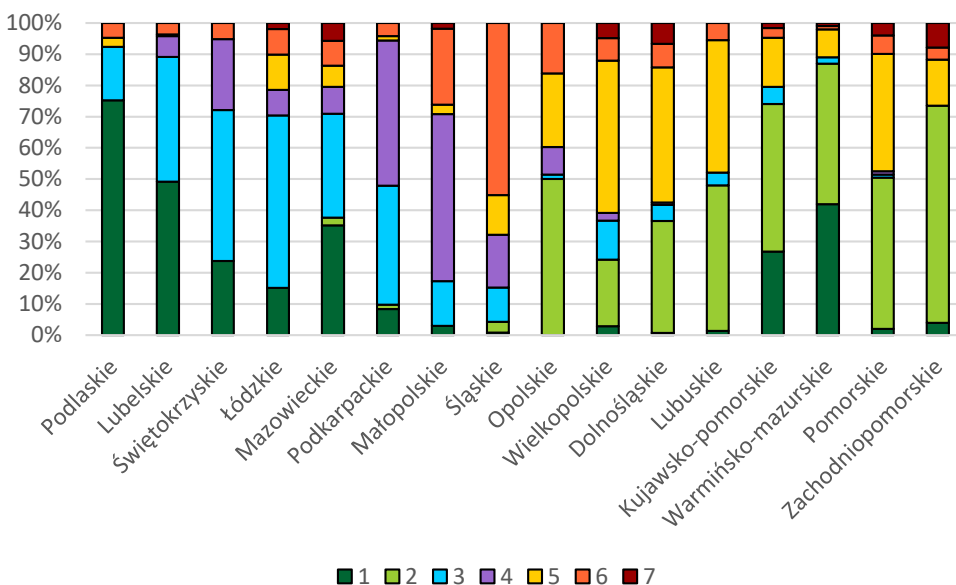
Omówione dotąd zmiany w rozkładzie przestrzennym tych gmin, które zmieniły przynależność do typu, zobrazowano na mapach zamieszczonych na końcu niniejszego rozdziału (rysunki VI.7 i VI.8.). Okres dekady również zaprezentowano tam w postaci dwóch podokresów, gdyż kierunek obserwowanych w nich zmian był odmienny. Okazuje się, że w latach 2010–2015 gminy typu 2. (względnie monofunkcyjne rolniczo) znacznie częściej ewoluowały w kierunku rozwoju wielofunkcyjnego typu 5. (o względnej równowadze sektorów) w Polsce zachodniej (precyzyjniej: na zachód od Wisły). Zaobserwowano brak transformacji

Rysunek VI.4.

Udział procentowy gmin według typów struktury rozwoju w województwach w etapie I badań MROW

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014.

Rysunek VI.5.

Udział procentowy gmin według typów struktury rozwoju w województwach w etapie IV badań MROW

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

gmin w tym kierunku w regionach Polski wschodniej i południowo-wschodniej (wyjątkiem jest wiejska gmina obwarzankowa Chelma). Z kolei w tej części kraju zaobserwowano najczęściej zmianę z typu 3. na 4. i odwrotnie. Jedne gminy wchodziły na ścieżkę rozwoju, na której powszechna jest wielodochodowość gospodarstw domowych (często związana z migracjami okresowymi lub wahadłowymi), w innych przy braku dywersyfikacji źródeł utrzymania w gospodarce lokalnej przeważa działalność rolnicza (choć struktura agrarna jest tu mniej korzystna). W pierwszym podokresie niemal 17% gmin zmieniło przynależność do typu, ale w tym procesie nie uczestniczyły gminy typu 1.

W drugiej połowie dekady już co czwarta gmina zmieniała typ struktury. Niepożądane zmiany nastąpiły w województwach wielkopolskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, opolskim i dolnośląskim. Tu bowiem względnie wielofunkcyjna struktura lokalnej gospodarki (typu 5.) ewoluowała w kierunku wzmocnienia sektora rolnictwa wielkoobszarowego. Duża jest także grupa gmin popegeerowskich, w których rolnictwo typu wielkoobszarowego zmienia charakter w kierunku bardziej tradycyjnego. Ten kierunek daje się zauważyć w województwach warmińsko-mazurskim i kujawsko-pomorskim. Z kolei w województwach mazowieckim, łódzkim, świętokrzyskim i lubelskim częściej w gminach monofunkcyjnych rolniczo zaobserwowano proces powolnej dywersyfikacji struktury gospodarczej poprzez zmianę z typu 1. na typ 3. lub 4.

Zmiany przynależności gmin do typów w procesie ewolucji ich struktur społeczno-gospodarczych

Dokonujący się w kraju rozwój społeczno-gospodarczy powoduje ewolucję poszczególnych struktur stanowiących (w rozumieniu przyjętym w badaniu) jego składowe. To samo dotyczy poszczególnych jednostek gminnych – proces rozwoju może zmieniać ich dotychczasowy charakter. Jak już wyżej pisaliśmy, zastosowana metoda analizy pozwoliła wyróżnić siedem typów gmin, a więc siedem dominujących kombinacji opisujących różne struktury rozwoju (w których są inne wielkości jego składowych). Ale w procesie rozwoju relacje składowych mogą zmienić się w takim stopniu, że dana jednostka gminna straci dotychczasowy charakter i upodobni się do wzorca innego typu. Oznacza to, że po pewnym

czasie „przepłyńie” ona z pewnego wzorca kombinacji składowych do innego, a więc z jednego typu do drugiego.

Dane w tabeli VI.4. prezentują „przepływy” gmin pomiędzy latami 2010 i 2019, wskazując, że każdy typ zanotował pewien „odpływ” jednostek, które znalazły się w innym podzbiorze całej badanej zbiorowości gmin. Jednak wyróżnione typy, mimo iż zastosowana metoda nie zakłada hierarchiczności, trafiały do typów zbliżonych pod pewnymi względami do tych, które opuszczały (por. rysunek VI.3.). Przykładowo, gminy typu 1. „przepływały” do typów 2. i 3. oraz „napływały” z tych typów. Nie zdarzyło się natomiast, aby „przepływ” nastąpił między typem 1. a typami 6. i 7. Wykluczają to nie tylko podmiejski charakter typów 6. i 7., lecz także zasadnicza różnica charakterystyki typu 1. oraz typów 6. i 7.

Rysunek VI.6. ujawnia, że procesy zmian strukturalnych na wsi w badanej dekadzie (w latach 2010–2019) miały zróżnicowany przebieg w jej pierwszej i drugiej połowie (a więc w latach 2010–2015 i 2015–2019). Tym bardziej warto

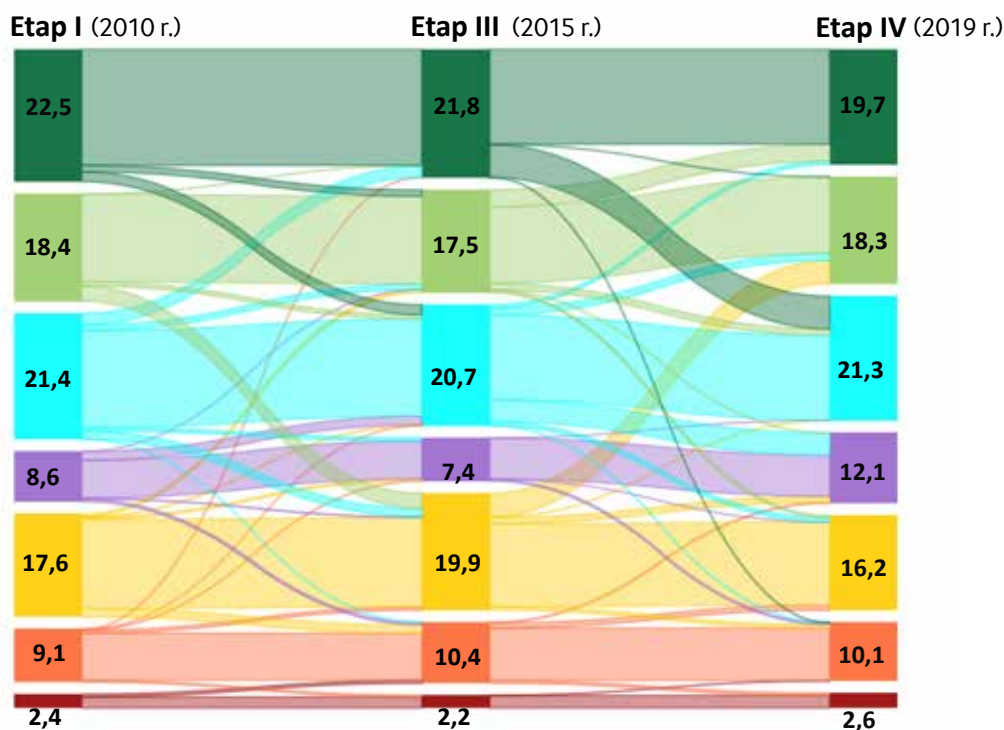
Tabela VI.4.

„Przepływy” badanych jednostek między typami w okresie dzielącym I i IV etap MROW

Typ	Etap I (MROW 2014)							Suma (etap IV)
	1	2	3	4	5	6	7	
Etap IV (MROW 2022)	1	364	45	18				427
	2	3	305	34		56		398
	3	123	19	304	13	2	1	462
	4		2	76	157	24	3	262
	5		28	33	1	268	21	351
	6			1	17	30	163	219
	7					2	10	56
Suma (etap I)	490	399	466	188	382	198	52	2175*

*Dla zachowania porównywalności danych do gmin, których w I etapie MROW nie było w bazie, został przypisany typ z etapu IV.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2022.

Rysunek VI.6.

Wykres „przepływów” między typami według MROW 2014, MROW 2018 i MROW 2022 (w %)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014, MROW 2018 i MROW 2022.

poddać analizie dostrzeżone zmiany. Można przyjąć, że stanowią one konsekwencje prowadzonej polityki rozwoju – jak się okazuje, różnej w obu podokresach.

Na szczególne podkreślenie zasługują dwa trendy zmian w strukturze wyróżnionych typów. Pierwszy, o pożądanym kierunku, wskazuje, że w obu podokresach zmniejszała się liczebność gmin zaliczonych do typu 1. (z dominacją rolnictwa tradycyjnego w strukturze lokalnej gospodarki), najbardziej niekorzystnego. Udział tych gmin w zbiorze krajowym zmniejszył się o 3 p.p., do poziomu 19,7%.

Drugi ujawnia, że jednostki charakteryzujące się relatywnie zaawansowanym rozwojem wielofunkcyjnym (typ 5.) w pierwszym podokresie (do 2015 r.)

zwiększyły swoją liczebność z 17,6% do 20%, po czym w drugim zmniejszyły ją do poziomu 16%. Zmiana trajektorii w połowie dekady jest nieoczekiwana. Co więcej, to zmniejszenie było na tyle istotne, że w całym dziesięcioleciu spadła liczebność gmin charakteryzujących się zaawansowaną wielofunkcyjnością struktury gospodarczej.

Jednostki określane jako typ 3. (z przewagą funkcji rolniczej, pośrednie), wypełniające przestrzeń między gminami typu 1. (położonymi najczęściej na obszarach peryferyjnych) a obszarami wiejskimi typów 6. i 7. (opierającymi swój rozwój na niewielkiej odległości od rynków miejskich), stanowią obecnie najliczniejszą zbiorowość. W pierwszej połowie dekady ich liczebność w pewnym stopniu się zmniejszyła, ale w drugiej połowie ponownie wzrosła. Ostatecznie co piąta gmina przynależy do tego typu.

Na uwagę zasługuje także łączny udział gmin typów 6. i 7. (podmiejskich i zurbanizowanych). W pierwszej połowie analizowanej dekady ich liczebność wzrosła do poziomu 12,6%, a wpływ bliskości miasta stanowił istotny czynnik rozwoju obszarów wiejskich. W drugiej połowie ich łączna liczebność właściwie nie wzrastała, ale część gmin typu 6. „przepłynęła” do typu 7., a zatem wzrost poziom zurbanizowania części gmin podmiejskich.

Bardziej precyzyjna analiza dokonujących się zmian w strukturze społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich wymaga określenia „przepływów” badanych jednostek między wyróżnionymi typami. Zachowując podział dekady na dwa podokresy (pierwszą i drugą połowę), podjęto próbę ich identyfikacji. Uzyskane wyniki zostały przedstawione na rysunku VI.6. Grubość prostokątów usytuowanych w poziomie pokazuje liczebność typu, a grubość wstęgi między nimi – wielkość „przepływu”.

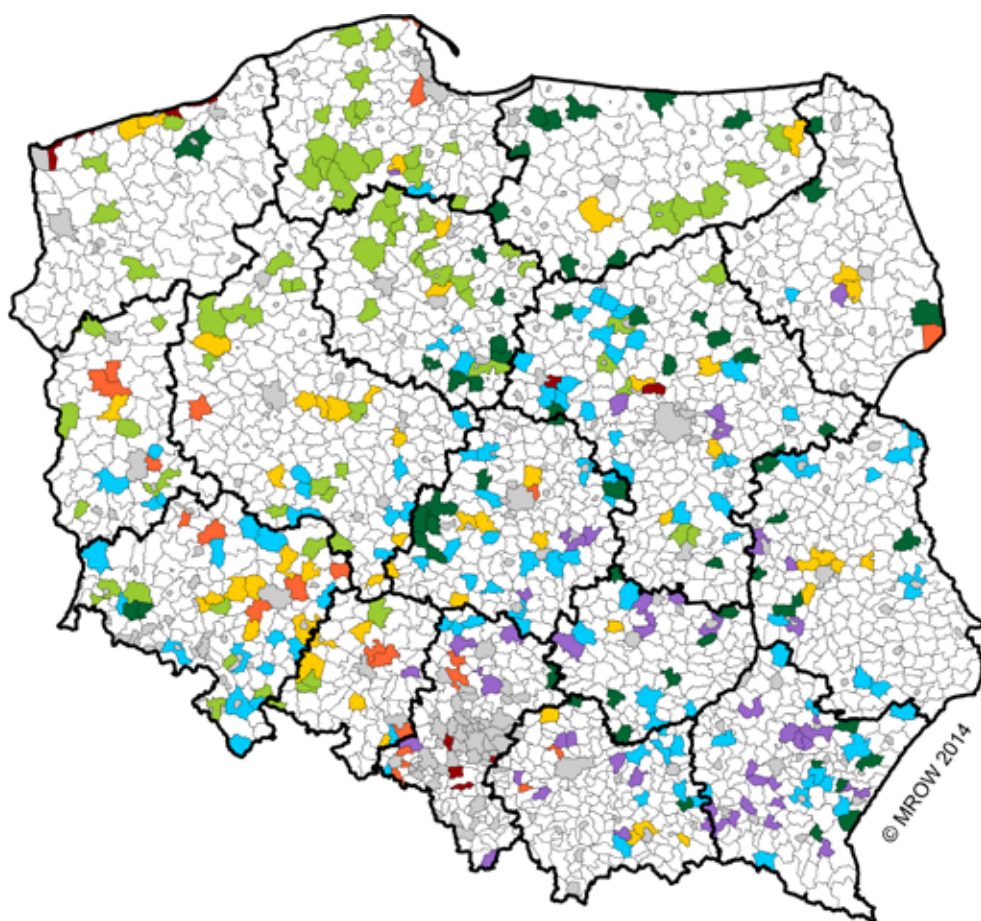
Okazuje się, że zmniejszanie się liczebności gmin typu 1. (tradycyjnych z dominacją funkcji rolniczej) w pierwszym podokresie było związane z ich „przepływem” do typów 2. (z dominacją rolnictwa wielkoobszarowego) i 3. (rolniczych, pośrednich). Ten „przepływ” był jednak w przybliżeniu równy zasilaniu typu 1. przez napływ do niego gmin zaliczonych wcześniej do typu 3. W drugiej połowie dekady „strumień odpływu” gmin typu 1. był jeszcze większy i skierowany niemal wyłącznie do typu 3. Wzrósł także – śladowy w pierwszym podokresie – „strumień odpływu” z typu 2. (rolnictwa wielkoobszarowego) do 1. (z dominacją rolnictwa tradycyjnego).

Wśród ważnych „przepływów” o znaczącej skali warto również zwrócić uwagę na przekształcanie się śladowego w pierwszej połowie dekady „strumienia” gmin „wypływających” z typu 3. (z przewagą funkcji rolniczych, pośrednich) do typu 4. (z rozdrobnionym rolnictwem i wielodochodowymi źródłami utrzymania mieszkańców) w silny w jej drugiej połowie. Może to być związane z pojawieniem się działów rodzinnych w konsekwencji niektórych instrumentów WPR (takich jak renty dla młodych rolników).

Z perspektywy pożądanego wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich na szczególną uwagę zasługuje problem zmian liczebności gmin typu 5. (wielofunkcyjnych, z równowagą sektorów). W pierwszej połowie dekady liczebność gmin tego typu wzrosła. Był to przede wszystkim rezultat „przepływu” do nich gmin, które wcześniej reprezentowały typy 2. (o dominacji rolnictwa wielkoobszarowego) i 3. (z przewagą funkcji rolniczej, pośrednich). Można wnioskować, że „przepływy” w gminach zasilających typ 5. były efektem rozwoju funkcji pozarolniczych, a tym samym – korzystnych przekształceń w kierunku pożądanego dezagraryzacji struktury lokalnej gospodarki. W drugiej połowie dekady nastąpił jednak proces odwrotny; liczba gmin określonych jako wielofunkcyjne z równowagą sektorów (typu 5.) znacznie się zmniejszyła (poniżej wartości z 2010 r.). Głównym czynnikiem, który na to wpłynął, było przekształcanie się pewnej liczby gmin typu 5. w charakterystyczne dla typu 2., a więc o przewadze rolnictwa wielkoobszarowego. Te zmiany objęły głównie gminy położone w województwie opolskim. Może to wskazywać na nieskuteczne próby rozwoju funkcji pozarolniczych w niektórych gminach popegeerowskich, co nie pozostaje bez związku także z kurczeniem się demograficznym wsi w tym regionie. Drugim czynnikiem prowadzącym do zmniejszenia się liczebności gmin typu 5. była redukcja funkcji rolniczej w strukturze lokalnej gospodarki, prowadząca generalnie do jej zaniku. Te gminy zmieniły charakterystykę na typ 4. Leżą one w województwie małopolskim.

IV etap badań MROW potwierdza, że najważniejszą zmianą i zarazem pożądanym kierunkiem rozwoju jest proces dezagraryzacji struktury gospodarczej na wsi, a więc zmniejszanie się udziału rolnictwa w ogólnej strukturze źródeł utrzymania ludności wiejskiej. Ten proces łączy się ze zmianami technologii produkcji rolniczej, rozwojem funkcji nierolniczych na terenach wiejskich, zmianami na wiejskim rynku pracy polegającymi na powstawaniu nowych

(A)

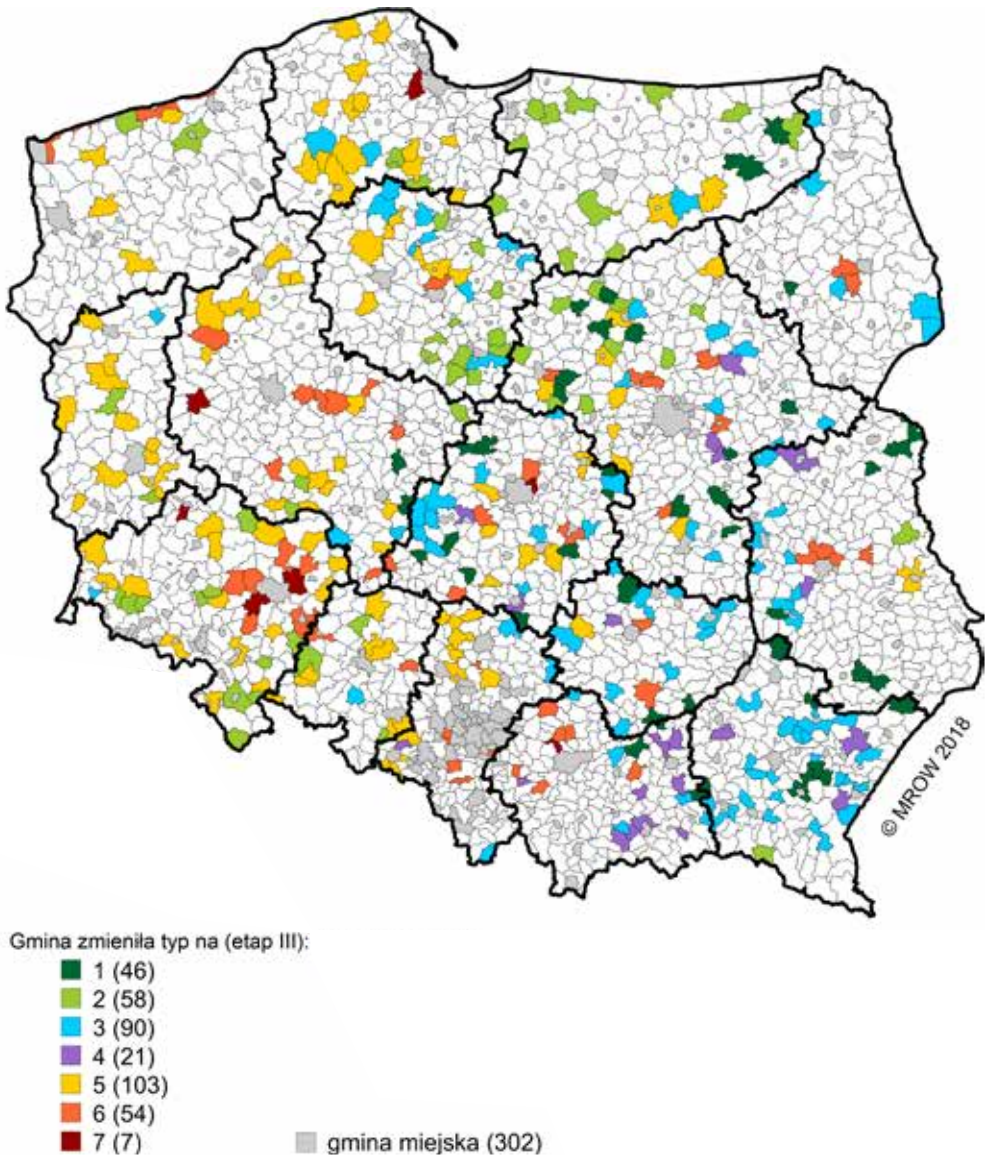

Gmina zmieniła typ z (etap I):

- 1 (61)
- 2 (76)
- 3 (107)
- 4 (48)
- 5 (52)
- 6 (24)
- 7 (11)

gmina miejska (302)

(B)

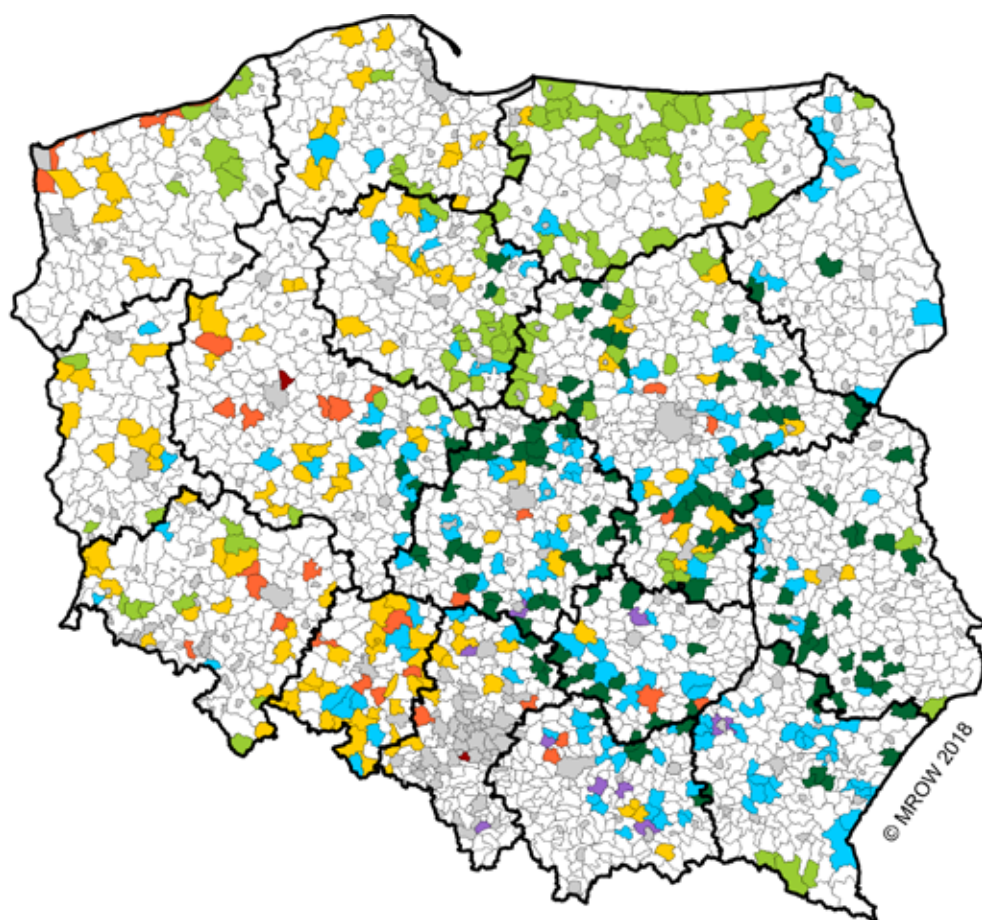

Rysunek VI.7.

Rozkład przestrzenny gmin zmieniających typ między I (A) i III (B) etapem MROW

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2014 i MROW 2018

(A)

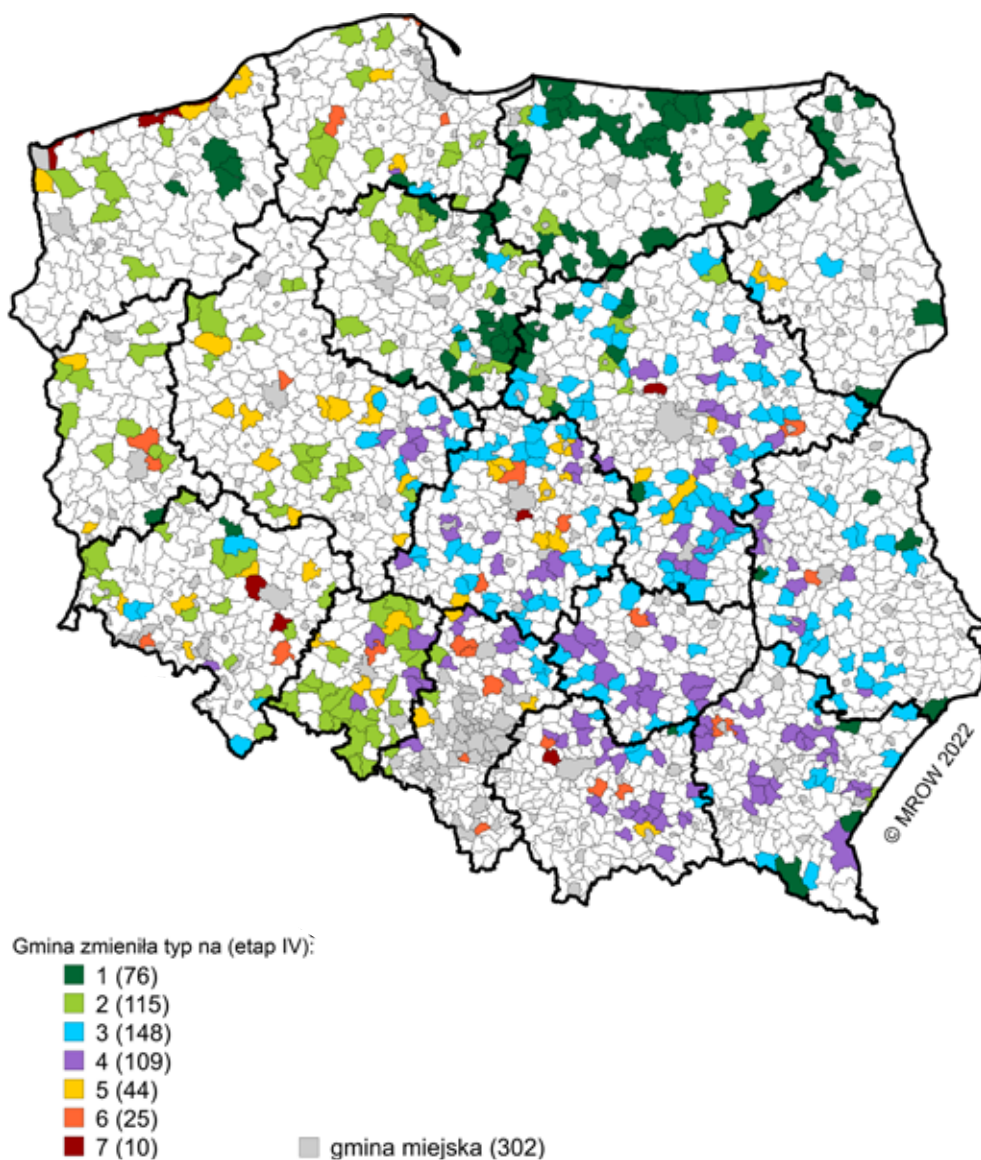

Gmina zmieniła typ z (etap III):

- 1 (123)
- 2 (98)
- 3 (136)
- 4 (9)
- 5 (126)
- 6 (33)
- 7 (2)

■ gmina miejska (302)

(B)

Rysunek VI.8.

Rozkład przestrzenny gmin zmieniających typ między III (A) i IV etapem MROW (B)

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2018 i MROW 2022.

kierunków zatrudnienia, a pośrednio nowych warunków równowagi na tym rynku (zmienia się struktura zawodowa, a w konsekwencji również struktura wykształcenia itd.). Rozwój narusza pewien ukształtowany układ cech (stanowiących charakterystykę poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego danego układu). Oznacza więc zmiany w wielu cechach prowadzące do nowego stanu funkcjonalnej równowagi. Ten stan jest lepiej dostosowany do warunków, które stwarza szerszy układ społeczno-gospodarczy, a więc lepiej zaspokaja potrzeby i aspiracje mieszkańców, konfrontujących możliwości w tym zakresie ich układu lokalnego z innymi, w tym z miastem. Jeśli ta konfrontacja wypada niekorzystnie – w strukturze lokalnej gospodarki brakuje miejsc pracy – pojawiają się bodźce do dalszych zmian, w tym również do migracji ze wsi. To one generalnie uruchamiają spiralę negatywnego rozwoju, w której spadek liczby ludności powoduje zanik sieci podmiotów zaspokajających podstawowe potrzeby społeczne, nieefektywne wykorzystanie infrastruktury, spadek inwestycji sektora publicznego, spadek atrakcyjności lokalizacyjnej i zanik życia społecznego. Żywotność wsi zanika.

Na koniec przypomnijmy, że rozwój społeczno-gospodarczy, a więc proces poszukiwania nowej równowagi funkcjonalnej, trwa nieprzerwanie. Jest to proces o zmiennej dynamice, ale prowadzący do optymalizacji w sytuacji jej zmieniających się kryteriów w miarę rozwoju szerszego, wielowymiarowego układu, którego zaledwie częścią jest rozwój społeczno-gospodarczy wsi.

Wnioski z dziesięcioletniego monitorowania rozwoju obszarów wiejskich

Projekt *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich* to w założeniu wieloletnie badanie mające na celu obserwację zmian społeczno-gospodarczych zachodzących na obszarach wiejskich oraz identyfikację mechanizmów i trendów rozwojowych. Przedmiot analizy stanowią obszary wiejskie, ich struktury społeczne i gospodarcze. Podstawowym terminem dla tego projektu jest „rozwój społeczno-gospodarczy”. Przyjęto, że **rozwój społeczno-gospodarczy to proces przekształcania wsi w środowisko przyjazne mieszkańcom, a więc takie, które pozwala im na zaspokajanie potrzeb i aspiracji, zwłaszcza w zakresie warunków pracy, uzyskiwania godziwych dochodów, dostępu do usług publicznych i szeroko rozumianych dóbr kultury, poczucia uczestnictwa w życiu społeczności lokalnej, sprawstwa w zakresie dokonujących się przemian itd.** Jest to więc pojęcie wielowymiarowe, mające komponenty zarówno ekonomiczne, jak i społeczne. Poziom rozwoju to osiągnięty stopień zaawansowania procesu przekształcania środowiska społecznego i gospodarczego w takim kierunku, a zatem pewna informacja o stanie rzeczy w danym momencie. Rozwój zaś jest procesem, czyli ciągiem przekształceń z jednego stanu w drugi. Przedstawione rozumienie pojęcia „rozwój społeczno-gospodarczy”, jak i jego przekład na język empirii są traktowane jako rozwiązania przyjęte na użytek prowadzonych badań, bez oczekiwań uznania ich za powszechnie obowiązujące.

Realizowany od 10 lat monitoring przestrzennego zróżnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce pozwolił na obserwację zmian, które dokonały się na przestrzeni lat 2010–2019, objętych statystykami kolejnych etapów badań, tj. I (funkcjonującego jako MROW 2014), II (MROW 2016), III (MROW 2018) i IV (MROW 2022). Dekada to okres na tyle długi, by uznać, że spostrzeżenia mają istotną moc poznawczą, ale i na tyle krótki, aby pamiętać o tym, iż analizowane zjawiska wykazują specyficzny charakter. Niektóre z nich przebiegają relatywnie szybko, zwłaszcza te podlegające procesom sterowania przez politykę rozwoju obszarów wiejskich, i kształtują się poprzez dostosowywanie się do tworzonych przez nią warunków. Inne podlegają bardzo powolnym zmianom – zachodzą w rytmie wymiany pokoleń lub jeszcze wolniej.

Chcąc w prosty sposób odpowiedzieć na pytanie, jak zmieniała się polska wieś w drugiej dekadzie XXI w., można posłużyć się następującym stwierdze-

niem: **obecne struktury społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich są nadal w znacznym stopniu zależne od historycznie ukształtowanych warunków rozwoju** (zarówno dziewiętnastowiecznych, jak i tych związanych z przesunięciami granic po II wojnie światowej) **oraz od aktualnej dostępności rynków miejskich, a zwłaszcza rynku pracy** (renta lokalizacyjna w stosunku do sieci dużych miast).

Płynie z tego podwójny przekaz. Wieś się zmienia i jest zróżnicowana, zatem zmiany są niejednorodne w poszczególnych częściach kraju (np. w porządku regionalnym) czy w typach strukturalnych określonych w badaniu MROW. Trwałe są dwa porządki decydujące o przestrzennym zróżnicowaniu rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, a mianowicie:

1. Centrum–peryferie, tj. występowanie obszarów o bardzo wysokim poziomie rozwoju wokół największych miast regionalnych (tworzących pierścień, a często nawet dwa wokół miasta centralnego). Rozległość pierścienia gmin o korzystnej strukturze rozwoju zależy od wielkości ośrodka miejskiego, który one otaczają, a korzystne cechy tej struktury słabną wraz ze wzrostem odległości od miasta. Jednocześnie zasoby są „wysysane” z peryferyjnych części regionów przez centralne i w ten sposób tworzy się polaryzacja wewnątrzregionalna rozwoju. Ta trajektoria jest coraz bardziej znacząca i staje się silniejsza od historycznej.
2. Historyczny, tj. podział na ogólnie lepiej rozwiniętą Polskę zachodnią oraz słabiej rozwiniętą Polskę wschodnią; granica tego podziału przebiega mniej więcej zgodnie z dawnym podziałem Polski między zabory rosyjski i pruski (czyli między województwami mazowieckim i wielkopolskim). Utrzymuje się również pewna odrębność strukturalna dawnej Galicji (tj. województw małopolskiego i podkarpackiego). Siła tego porządku wynika z procesów długiego trwania.

Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich jest przestrzennie zróżnicowany i podlega powolnym przekształceniom. Na zmiany w największym stopniu wpływają czynniki, które są związane z edukacją, **aktywnością społeczną, charakterem lokalnych rynków pracy i ze strukturą demograficzną**.

Dla trzech komponentów opisujących warunki społeczne (problematyki edukacyjnej, aktywności społecznej oraz zamożności i spójności społeczności lokalnej) rysuje się wyraźna **linia oddzielająca południowo-zachodnią część**

kraju (o korzystniejszej ocenie rozwoju w zakresie procesów społecznych) od północno-wschodniej (o ocenach relatywnie niskiej i bardzo niskiej). Oś tego podziału przebiega na linii Szczecin–Poznań–Łódź–Rzeszów. W tej drugiej części – poza gminami podmiejskimi dużych miast – w strukturze wiejskiej gospodarki nadmierną rolę odgrywa funkcja rolnicza, oparta na rolnictwie rodzinnym (na wschodzie kraju) lub wielkoobszarowym (na jego północy).

To, że struktura demograficzna i rynek pracy znalazły się wśród składowych silnie wpływających nie tylko na obecne zróżnicowania obszarów wiejskich, lecz także na dynamikę ich zmian, potwierdza **znaczącą rolę migracji wewnętrznych wśród czynników kształtujących obecne procesy społeczno-gospodarcze**. Emigracja ze wsi generalnie jest skutkiem braku miejsc pracy, który wynika z kolei z niskiego stopnia rozwoju funkcji pozarolniczych. Kumulacja tych czynników uruchamia spiralę negatywnego rozwoju – obszary wiejskie „pustynnieją”. W minionej dekadzie to zjawisko było szczególnie wyraźne w województwach opolskim i świętokrzyskim, w północnych gminach województw mazowieckiego i warmińsko-mazurskiego, a w mniejszym stopniu także we wschodniej części województw kujawsko-pomorskiego i zachodniopomorskiego.

Procesem pożądanym i jednoznacznie powiązanim z kwestią powstawania miejsc pracy poza rolnictwem jest zmniejszanie się jego roli w zapewnianiu źródeł utrzymania ludności. Ten proces, określany **jako dezagraryzacja lokalnej gospodarki, wraz z przemianami w sektorze rolniczym dokonuje się bardzo powoli, a zmiany cechuje niewielkie zróżnicowanie przestrzenne**. Stosunkowo słaba dynamika rozwoju wielofunkcyjności struktur gospodarczych na wsi przekłada się na niską dynamikę przemian w rolnictwie. W dłuższym okresie **warunkiem rozwoju sektora rolniczego jest rozwój funkcji nierolniczych** na wsi.

Ze składowych definiujących rozwój społeczno-gospodarczy tylko ta opisująca poziom rozwoju funkcji rolniczych wykazuje brak współzależności z miarą syntetyczną poziomu rozwoju obszarów wiejskich. Okazuje się, że względnie wysoki poziom rozwoju sektora rolnego współwystępuje zarówno z niskim, jak i z wysokim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. W tym drugim przypadku warunkiem współzależności jest wysoki stopień rozwoju funkcji pozarolniczych, a tym samym – wysoki poziom dezagraryzacji lokalnej gospodarki. Im wyższy poziom rozwoju zanotowała dana gmina, tym wyższy jest w niej udział pozarolniczych źródeł utrzymania, a w związku z tym społeczność

lokalna jest tam zamożniejsza, stopień rozwarstwienia społecznego – niższy, a warunki mieszkaniowe – lepsze.

Nie ma jednego modelu umożliwiającego uzyskanie pożądanego poziomu rozwoju – może ich być wiele. Są one realizowane w różnych warunkach i w związku z tym kształtują zależne od nich struktury społeczne i gospodarcze. Najistotniejsze dla wyników badań wydaje się stwierdzenie, jakie scenariusze rozwoju (przy jakich relacjach jego składowych) są typowe dla obszarów wiejskich w Polsce. Zidentyfikowane w I etapie MROW (w oparciu o zasadę kombinacji ocen rozwoju wszystkich składowych) typy rozwoju w dalszym ciągu się utrzymują. Można je interpretować jako siedem różnych modeli rozwoju wykorzystujących ukształtowane warunki endogeniczne. W nazwach pięciu typów odwołano się do struktury agrarnej, bo – jak się okazuje – rolnictwo, historycznie najważniejsza działalność gospodarcza zlokalizowana na wsi, oddziałuje bardzo silnie na możliwości rozwoju innych funkcji. Zróżnicowana przestrzennie struktura agrarna jest na tyle inercyjna, że umożliwia lub utrudnia rozwój funkcji pozarolniczych, a co więcej – pozostaje w związku z ogólną dynamiką rozwoju gmin. Obecne struktury społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich są w znacznym stopniu zależne od historycznie ukształtowanych warunków rozwoju oraz od dostępności rynków miejskich, zwłaszcza rynku pracy.

Typy 1. i 3. skupiają obszary tradycyjnego rolnictwa rodzinnego; różnią się m.in. położeniem względem miast średniej wielkości. W typie 1. obserwuje się najbardziej niekorzystną sytuację demograficzną i relatywnie najmniej rozwinięte funkcje pozarolnicze w kraju. Należą do niego przede wszystkim gminy Polski wschodniej i centralnej. **Typ 2. to obszary o wysokim udziale w użytkowaniu gruntów zrestrukturyzowanych gospodarstw państwowych,** z funkcjami pozarolniczymi nadal rozwiniętymi niewystarczająco do tego, by wyhamować odpływ migracyjny. Takie gminy występują głównie w Polsce północno-zachodniej. **Typ 4. to gminy o rozdrobnionej strukturze agrarnej,** o postępującej dezagryzacji źródeł utrzymania ludności, która prowadzi do zaniku i tak mało istotnej w lokalnej gospodarce funkcji rolniczej. To obszary Małopolski i Podkarpacia, czyli południowo-wschodnia część kraju. **Typ 5. reprezentują gminy relatywnie wielofunkcyjne, z dobrze rozwiniętym sektorem rolniczym.** Dominują one na terenach Wielkopolski, Kaszub i Dolnego Śląska. **Typy 6. i 7. to przede wszystkim obszary podmiejskie,** gminy wiejskie bardzo silnie zurbanizowane –

tj. tereny przestrzennego „rozlewania się” miast, na których funkcja rolnicza została zredukowana.

Okazuje się, że przynależność badanej jednostki do danego typu nie jest jej cechą stałą. W wyniku procesu rozwoju ewoluują jej struktury społeczno-ekonomiczne. Jeśli te zmiany przekroczą pewien poziom, zostaje ona zaliczona do innego z wyróżnionych typów. Z badania wynika jednak **uogólnienie, że rozkład przestrzenny struktur społeczno-gospodarczych obszarów wiejskich wykazuje względną trwałość**, a w konsekwencji względnie trwałe jest też rozkład przestrzenny wyodrębnionych typów. Zaobserwowano jednak pewne tendencje pokazujące kierunek zachodzących zmian strukturalnych na wsi w badanej dekadzie (latach 2010–2019). Co więcej, miały one zróżnicowany przebieg w jej pierwszej i drugiej połowie (a więc w latach 2010–2015 i 2015–2019).

W procesie rozwoju, który obserwowaliśmy, w co czwartej gminie struktury społeczno-gospodarcze ewoluowały w takim stopniu, że straciła ona dotychczasowy charakter, a jej struktura upodobniła się do wzorca innego typu. Trendy zmian w strukturze wyróżnionych typów, które zasługują na szczególne podkreślenie, są następujące:

- w obu podokresach zmniejszała się liczebność gmin z dominacją rolnictwa tradycyjnego;
- w całym okresie liczebność gmin zurbanizowanych jest podobna;
- obserwowany w pierwszej połowie dekady wzrost wielofunkcyjności struktury gospodarczej w jej drugiej połowie został istotnie ograniczony; może to wskazywać np. na nieskuteczne próby rozwoju funkcji pozarolniczych w niektórych gminach popegeerowskich, co nie pozostaje bez związku także z kurczeniem się demograficznym wsi w tych regionach;
- obecnie najliczniejszą zbiorowość stanowią gminy z przewagą funkcji rolniczej, pośrednie (wypełniające przestrzeń w *continuum* centrum–peryferie); w pierwszej połowie dekady ich liczebność nieco się zmniejszyła, ale w drugiej ponownie wzrosła; co piąta gmina przynależy do tego typu;
- w drugiej połowie dekady znacznie wzrosła liczebność gmin z rozdrobnionym rolnictwem i wielodochodowymi źródłami utrzymania ludności; oznacza to, że przebieg procesów dezagraryzacji trwa, ale pozyskiwanie źródeł utrzymania odbywa się poprzez migracje do miast, a funkcja rolnicza jest tam w zaniku. Realizowane w ciągu 10 lat badania MROW dają cenny materiał poznaw-

czy. Zmiany zauważone w tym czasie mogą służyć do interpretacji aktualnych skutków prowadzonej polityki. Obserwacje powinny być wykorzystywane w debatach i podczas formułowania wniosków dotyczących perspektyw rozwoju obszarów wiejskich.

Główne wyzwania społeczno-gospodarcze polskiej wsi, z którymi rządy, samorządy i społeczności lokalne będą musiały sobie radzić w trzeciej dekadzie XXI w., to:

- **powolna dezagraryzacja wsi** – szczególnie w województwach wschodnich oraz na obszarach o genezie popegeerowskiej w województwach północnych;
- **intensywny proces starzenia się, pogłębiany migracjami** – zwłaszcza tam, gdzie obserwuje się najniższy poziom dezagraryzacji lokalnej gospodarki;
- **postępująca polaryzacja rozwoju społeczno-gospodarczego** – dotychczasowe procesy prowadzą do nadmiernych różnic w jakości życia pomiędzy mieszkańcami stref wokół dużych ośrodków miejskich i obszarów peryferyjnych.

Najważniejsza rekomendacja wynikająca z badań MROW dotyczy realizacji polityki rozwoju w nurcie polityki wrażliwej terytorialnie. Interwencje polityk publicznych są niezbędne przede wszystkim na obszarach wiejskich podlegających silnej presji demograficznej. Sposobem na poprawę warunków życia mieszkańców wsi jest przede wszystkim zapewnienie samorządom lokalnym stabilności finansowej. Nasze zalecenia obejmują także ustanowienie minimalnego progu alokacji środków w programach krajowych i regionalnych dla celów rozwoju obszarów wiejskich, zróżnicowanie wymaganego wkładu własnego gmin w zależności od wydzielonych typów obszarów wiejskich oraz utrzymanie wsparcia projektów infrastrukturalnych realizowanych na tych obszarach. Samorządy lokalne muszą również być wspierane przez politykę krajową, nakierowaną na urzeczywistnienie dostępu usług publicznych. Należy dążyć do zabezpieczenia minimalnych standardów przede wszystkim w zakresie funkcjonowania systemów opieki zdrowotnej, opieki społecznej i transportu publicznego.

Wydaje się, że sukces związany z poprawą warunków życia w coraz większym stopniu zależy od działań i zaangażowania ludzi, którzy mieszkają na danym obszarze. Upodmiotowienie lokalnych „aktorów” sprzyja adaptacji do zmieniających się okoliczności w taki sposób, aby był utrzymywany satysfakcjonujący standard życia.

Badania naukowe, zwłaszcza takie, które mają odniesienie do praktyki, charakteryzuje ta szczególna cecha, iż poszukiwanie odpowiedzi na jedno zadane pytanie z reguły kończy się odpowiedzią niezbyt satysfakcjonującą badacza, ale – niejako przy okazji – pojawia się wiele kolejnych pytań niedostrzeganych wcześniej, na które warto szukać odpowiedzi. W ten sposób, wzbogacając naszą wiedzę, uświadamiamy sobie skalę faktycznej niewiedzy. Podobne zjawisko występuje w przypadku obecnego projektu. Pytania, na które chciałoby się odpowiedzieć, mnożą się w miarę wzbogacania obrazu analizowanych zjawisk. W efekcie każdy kolejny etap projektu przynosi wiedzę rozszerzającą obraz uzyskany w poprzednim etapie, a następny rozwinie nie do końca wyjaśnione kwestie zasygnalizowane w obecnym. Ile pojawi się pytań nowych? Nie wiadomo.

1. Abdi H. 2007. *Kendall rank correlation*, [w:] Salkind N.J. (red.), *Encyclopedia of Measurement and Statistics*, SAGE Publications, Thousand Oaks, CA.
2. Adler R.P., Goggin J. 2005. *What Do We Mean By „Civic Engagement“?*, „Journal of Transformative Education” 3(3), s. 236–253. <https://doi.org/10.1177/1541344605276792>.
3. Antonowicz D., Wasielewski K., Domalewski J. 2022. *The impact of system contraction on the rural youth access to higher education in Poland. Tertiary Education and Management*, 28, s. 209–222. <https://doi.org/10.1007/s11233-022-09095-7>.
4. BAEL 2019, *Aktywność ekonomiczna ludności Polski IV kwartał 2019 roku*, GUS, Warszawa. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-bezrobotni-bierni-zawodowo-wg-bael/aktywnosc-ekonomiczna-ludnosci-polski-iv-kwartal-2019-roku,4,36.html> (dostęp: 1.03.2023).
5. Bański J. 2008. *Współczesny rozwój obszarów wiejskich – wybrane procesy społeczne i ekonomiczne*, „Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie” 8, 1(22), s. 7–28.
6. Bilewicz A., Bukraba-Rylska I. 2021. *Deagrarianization in the making: the decline of family farming in central Poland, its roots and social consequences*, „Journal of Rural Studies” 88, s. 368–376. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.08.002>.
7. Billard L., Diday E. 2006. *Descriptive statistics for interval-valued observations in the presence of rules*, „Computational Statistics” 21, s. 187–210.
8. Binder P. 2014. *Młodzi a bieda. Strategie radzenia sobie w doświadczeniu młodego pokolenia wsi pokółchowskich i popegeerowskich*. Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2014.
9. Brzóska A., Swianiewicz P. 2020. *Elastyczność popytu na lokalny transport zbiorowy w polskich miastach*, „Studia Regionalne i Lokalne” 80, s. 67–91.
10. Bunge M. 1975. *What is a quality of life indicator?* „Social Indicators Research” 2, s. 65–79. <https://doi.org/10.1007/BF00300471>.
11. CCSA. 2020. *How COVID-19 is changing the world: a statistical perspective*. <https://unstats.un.org/unsd/ccsa/documents/covid19-report-ccsa.pdf> (dostęp: 7.02.2023).
12. Charycka B., Gumkowska M., Bednarek J. 2021. *Kondycja organizacji pozarządowych – najważniejsze fakty*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa. <https://kondycja.ngo.pl/> (dostęp: 21.04.2022).
13. Chmieleński P. 2019. *Przedsiębiorczość i polityka gospodarcza w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, IERGiŻ, Warszawa.
14. Ciechański A. 2020. *Non-urban public bus transport against the COVID-19 pandemic – evidence from the Low Beskids and the Bieszczady counties*, „Transport Geography Papers of Polish Geographical Society” 23(2), s. 28–34. <https://doi.org/10.4467/2543859XPKG.20.004.12102>.
15. Ciok S., Ilnicki D. 2018. *Przestrzenne i czasowe zróżnicowanie budownictwa mieszkaniowego w Polsce*, „Studia KPZK” 183, s. 333–344.
16. Czapiński J., Panek T. (red.). 2015. *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków – Raport*, „Contemporary Economics” 9/4. <http://www.diagnoza.com/> (dostęp: 11.03.2022).
17. Czarnecki A. 2013. *Atrakcyjność rynków pracy małych miast w Polsce (dla ludności miejscowej i dojeżdżających)*, „Studia Ekonomiczne”, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, 144/1, s. 165–187.
18. Czarnecki A. 2018. *Going Local? Linking and Integrating Second-Home Owners with the Community's Economy: A Comparative Study between Finnish and Polish Second-Home Owners*, Peter Lang Publishing, Frankfurt nad Menem.
19. Czarnecki A., Kłodziński M., Stanny M. 2015. *Przestrzenny wymiar wielofunkcyjności wsi. Typologia gmin według form użytkowania ziemi*, [w:] Hardt Ł., Milczarek-Andrzejewska D. (red.), *Ekonomia jest piękna? Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Wilkinowi*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
20. Dacko M., Dacko A. 2014. *Poprawa struktury obszarowej polskiego rolnictwa – podejście systemowe*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” 2, s. 23–37.
21. Diday E. 1971. *Une nouvelle méthode en classification automatique et reconnaissance des formes la méthode des nuées dynamiques*, „Revue de Statistique Appliquée” 19, 2, s. 19–33.
22. Długosz M., Szmytkie R. 2022. *Obszary wiejskie w systemie migracji wewnętrznych w Polsce*, „Studia Regionalne i Lokalne” 89, s. 86–100. <https://doi.org/10.7366/1509499538906>.

23. Dolińska A., Jończy R., Śleszyński P. 2022. *Sytuacja demograficzna i zatrudnienie na obszarach wiejskich województwa dolnośląskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
24. Domalewski J. 2019. *Szkoła wiejska jako moderator zmian systemowych*, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 1, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa, s. 389–420. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>.
25. Dorczak R. 2020. *System edukacji w dyskursie władzy – krytyczna analiza dyskursu władz oświatowych wokół reformy edukacji w Polsce z 2017 roku*, „Przegląd Socjologiczny” 69/4, s. 135–157. <https://doi.org/10.26485/PS/2020/69.4/6>.
26. Dudek M. 2012. *Wybrane uwarunkowania zmian poziomu wykształcenia ludności wiejskiej w Polsce*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 14, 3, s. 64–68.
27. Dudek M. 2016. *Sukcesja indywidualnych gospodarstw rolnych jako czynnik przeobrażeń strukturalnych w polskim rolnictwie*, Dział Wydawnictw IERiGŻ-PIB, Warszawa.
28. Dudek M., Pawłowska A. 2022. *Can succession improve the economic situation of family farms in the short term? Evidence from Poland based on panel data*, „Land Use Policy” 112. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105852>.
29. Dwyer J. 2022. *AES presidential address, 2021: Policy analysis for rural resilience–Expanding the toolkit*, „Journal of Agricultural Economics” 73, s. 3–19. <https://doi.org/10.1111/1477-9552.12470>.
30. Dziekański P., Prus P. 2020. *Financial Diversity and the Development Process: Case study of Rural Communes of Eastern Poland in 2009–2018*, „Sustainability” 12(16), 6446. <https://doi.org/10.3390/su12166446>.
31. ESPON. 2015. *TRACC Transport Accessibility at Regional/Local Scale and Patterns in Europe*, volume 2: TRACC Scientific Report, ESPON & Spiekermann & Wegener, Urban and Regional Research, Luxembourg. <https://www.espon.eu/tracc> (dostęp: 3.03.2022).
32. ESPON. 2020. *ESCAPE: European Shrinking Rural Areas: Challenges, Actions and Perspectives for Territorial Governance*, Applied Research. Synthesis Report. <https://www.espon.eu/escape> (dostęp: 20.04.2023).
33. European Commission. 2021. *A long-term Vision for the EU’s Rural Areas – Towards stronger, connected, resilient and prosperous rural areas by 2040*, COM(2021) 345 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0345> (dostęp: 20.04.2023).
34. Eurostat. *Quality of life indicators*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Quality_of_life_indicators (dostęp: 11.03.2022).
35. Fiedień Ł. 2019. *Zmiany użytkowania gruntów, gospodarowania i codziennego życia mieszkańców gmin w pasie autostrady A4*, IGIgP UJ, Kraków.
36. Flis J. 2018. *Wybory samorządowe – wzory zaangażowania*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa. https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/71251/flis_wybory_samorzadowe_wzory_zangazowania_2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp: 21.04.2022).
37. Flis J., Kaminski M. 2022. *Multi-player electoral engineering and COVID-19 in the polish presidential elections in 2020*, *Mind & Society*. <https://doi.org/10.1007/s11299-022-00287-7>.
38. Frączak P. 2021. *Organizacje społeczne czy pozarządowe?*, Fundacja trzeci.org. <https://trzeci.org/organizacje-spoeczne-czy-pozarzadowe/> (dostęp: 21.04.2022).
39. Frenkel I. 1997. *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi w latach 1988–1995*, IRWiR PAN, Warszawa.
40. Frenkel I. 1998. *Zatrudnienie i bezrobocie w rolnictwie indywidualnym w świetle Powszechnego Spisu Rolnego 1996*, „Wieś i Rolnictwo” 3, s. 9–27.
41. Frenkel I. 2003. *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi: dekada przemian*, IRWiR PAN, Warszawa.
42. Frenkel I. 2013. *Zatrudnienie i struktura dochodów w gospodarstwach rolnych w latach 2005–2010*, IRWiR PAN, Warszawa.
43. Frenkel I., Rosner A. (red.). 1995. *Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich w Polsce*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa.
44. Frenkel I., Rosner A., Stanny M. 2019. *Kształtowanie się populacji ludności wiejskiej*, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, IRWiR PAN. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>.
45. Freshwater D. 2017. *The importance of improving incentives and employment opportunities for farm households in Poland*, „Wieś i Rolnictwo” 176, s. 11–33.

46. Gorlach K. 1995. *The peasant issue in contemporary Poland*, „Polish Sociological Review” 110, s. 139–158.
47. GUS. 2017. *Jakość życia w Polsce. Edycja 2017*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa. https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5486/16/4/1/jakosc_zycia_w_polsce_2017.pdf (dostęp: 11.03.2022).
48. GUS. 2018. *Wskaźniki dostępności terytorialnej mieszkańców Polski do wybranych obiektów użyteczności publicznej*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa. <https://stat.gov.pl/statystyki-eksperymentalne/obszary-funkcjonalne-oraz-dostepnosc-terytorialna/wskazniki-dostepnosci-terytorialnej-mieszkancow-polski-do-wybranych-obiektow-uzytecznosci-publicznej,2,1.html> (dostęp: 3.03.2022).
49. GUS. 2020. *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce w 2020 roku*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika-spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne-w-polsce-w-2020-roku,1,14.html> (dostęp: 10.01.2023).
50. GUS. 2021a. *Wpływ epidemii COVID-19 na wybrane elementy rynku pracy w Polsce w trzecim kwartale 2021 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/popyt-na-prace/wplyw-epidemii-covid-19-na-wybrane-elementy-ryнку-pracy-w-polsce-w-trzecim-kwartale-2021-r,4,7.html> (dostęp: 6.02.2023).
51. GUS. 2021b. *Rocznik demograficzny 2021*. Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2021,3,15.html> (dostęp: 16.02.2022).
52. GUS. 2022. *Pracujący, bezrobotni i bierni zawodowo (wyniki wstępne BAEL) w czwartym kwartale 2021 r.* <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-bezrobotni-bierni-zawodowo-wg-bael/pracujacy-bezrobotni-i-bierni-zawodowo-wyniki-wstepne-bael-w-czwartym-kwartale-2021-r,12,50.html> (dostęp: 23.03.2022).
53. Guzal-Dec D., Zwolińska-Ligaj M. 2017. *The Role of Local Action Groups in the Process of Multifunctional Development of a Peripheral Region. A Case Study of the Region of Lublin, Poland*, „Wies i Rolnictwo” 3(176), s. 97–120. <https://doi.org/10.7366/wir032017/05>.
54. Guzik R., Kołoś A. 2021. *Dostępność obszarów wiejskich do miast powiatowych w Polsce transportem publicznym w 2019 r.*, „Przegląd Geograficzny” t. 93, z. 2, s. 181–206. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2021.2.3>.
55. Gwiazdzińska-Goraj M. 2023. *Rolnictwo uspołecznione w procesie kształtowania przestrzeni wiejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
56. Halamska M. 2016. *The evolution of family farms in Poland: Present time and the weight of the past*, „Eastern European Countryside” 22, s. 27–51.
57. Halamska M. 2017. *Wspierać czy zalesiać? Dylematy rozwoju wiejskich obszarów problemowych*, „Wies i Rolnictwo” 3(180), s. 69–91. <https://doi.org/10.53098/wir032018/03>.
58. Halamska M. 2021. *Ciągłość i zmiana. Wies polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości*, IRWiR PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa. <https://doi.org/10.53098/9788366470545>.
59. Halamska M., Stanny M. 2021. *Temporal and spatial diversification of rural social structure: The case of Poland*, „Sociologia Ruralis” 61, 3, s. 578–601. <https://doi.org/10.1111/soru.12341>.
60. Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.). 2019a. *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 1, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa.
61. Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.). 2019b. *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 2, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa.
62. Heffner K. 2019. *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*. tom 2, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa, s. 947–976. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>.
63. Heffner K., Rosner A. 2002. *Czynniki specyficzne wywierające wpływ na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*, [w:] Rosner A. (red.), *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 133–152.
64. Heijman W., Hagelaar G., van der Heide M. 2019. *Rural Resilience as a New Development Concept*, [w:] Dries L., Heijman W., Jongeneel R., Purnhagen K., Wesseler J. (red.), *EU Bioeconomy Economics and Policies: Volume II*, Palgrave Macmillan, Cham, s. 195–212. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-28642-2>.
65. Holzer J.Z. 2003. *Demografia* (wydanie VI zmienione), Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

66. Horn R.V. 1980. *Social Indicators: Meaning, „Methods & Applications*. International Journal of Social Economics” 7, 8, s. 419–460. <https://doi.org/10.1108/eb013880>.
67. IBRM Samar. 2019. Park 2018. *Ranking „martwych dusz” z czasów PRL*. https://www.samar.pl/_/3/3.a/102866/Park-2018--Ranking--martwych-dusz--z-czas%C3%B3w-PRL.html?locale=pl_PL (dostęp: 4.03.2022).
68. Ilnicki D. 2020. *Wielkość i kierunki migracji na pobyt stały w województwie wielkopolskim w latach 2002–2017*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 52, s. 141–160. <https://doi.org/10.14746/rpr.2020.52.09>.
69. Ilnicki D., Janc K. 2021. *Obszary intensywnych powiązań funkcjonalnych miast na prawach powiatu w Polsce – autorska metoda delimitacji*, „Przegląd Geograficzny” 93, 2, s. 141–160. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2021.2.1>.
70. Ilnicki D., Michalski P. 2020. *Powiązania funkcjonalno-przestrzenne w świetle dojazdów do pracy*, „Studia Miejskie” 18, s. 55–70. <https://doi.org/10.25167/sm.2434>.
71. ILOSTAT. 2021. *Employment in agriculture (% of total employment) (modeled ILO estimate)*. https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?most_recent_value_desc=false (dostęp: 23.03.2022).
72. Jadczyński J., Rosner A. 2013. *Próba charakterystyki społeczno-ekonomicznej obszarów o cechach niekorzystnych dla rozwoju funkcji rolniczej*, „Wieś i Rolnictwo” 3 (160), s. 75–92.
73. Jończy R. 2014. *Problem nieregulowanej emigracji definitywnej (emigracji zawieszanej) w badaniu procesów społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” („Research Papers of Wrocław University of Economics”) 360, s. 11–18. <https://doi.org/10.15611/pn.2014.360.01>.
74. Jończy R. 2017. *Sytuacja demograficzna i zatrudnienie na obszarach wiejskich województwa opolskiego*, Instytut Śląski, Opole–Wrocław.
75. Kalinowski S. 2019. *Wiejska bieda – (nie)obecność na polskiej wsi*, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 1, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa, s. 169–202. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>.
76. Kalinowski S. 2022. *Ubóstwo i wykluczenie na wsi*, [w:] Wilkin J., Hałasiewicz A. (red.), *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi*, FDPA, Scholar, Warszawa, s. 153–170.
77. Kalinowski S., Komorowski Ł., Rosa A. 2021. *Koncepcja smart villages. Przykłady z Polski*, IRWiR PAN, Grupa Cogito, Warszawa. <https://doi.org/10.53098/9788389900623>.
78. Kalinowski S., Wyduba W. 2020. *Moja sytuacja w okresie koronawirusa. Raport końcowy z badań*, IRWiR PAN, Warszawa.
79. Kałuża-Kopias D. 2020. *Przestrzenny zasięg migracji a wiek migrantów na przykładzie największych miast w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne” 12, s. 9–22. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.5728>.
80. Kańduła S. 2017. *Wyrównywanie dochodów gmin warunkiem ich zrównoważonego rozwoju?*, „Studia Oeconomica Posnaniensis” 5(5), s. 103–122. <https://doi.org/10.18559/SOEP.2017.5.7>.
81. Karwacki A. 2006. *Błędne koło. Reprodukacja kultury podklasy społecznej*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
82. Kenyon S., Rafferty J., Lyons G. 2003. *Social Exclusion and Transport in the UK: A Role for Virtual Accessibility in the Alleviation of Mobility-Related Social Exclusion?*, „Journal of Social Policy” 32(3), s. 317–338. <https://doi.org/10.1017/S0047279403007037>.
83. Klonowska-Matynia M. 2017. *Educational Factors and Spatial Distribution of Human Capital in Rural Areas in Poland*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 1(327), s. 107–127. <https://doi.org/10.18778/0208-6018.327.07>.
84. Kłodziński M. 2014. *Przedsiebiorczość pozarolnicza na wsi w procesie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, „Wieś i Rolnictwo” 1 (162), s. 97–112.
85. Kłodziński M. 2021. *Wielofunkcyjny rozwój ponadczasową strategią dla obszarów wiejskich w Polsce*, „Studia Śląskie” 88/89, s. 185–203.
86. Kniec W., Marcysiak T., Piszczek E. 2022. *Wiejskie organizacje pozarządowe w Polsce w czasie pandemii COVID-19*, „Kwartalnik Trzeci Sektor” 58, 2, s. 36–50. <https://doi.org/10.26368/17332265-58-2-2022-2>.
87. Koczur W. 2019. *Geneza i rozwój ubezpieczenia społecznego rolników*, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 2, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa, s. 1097–1124. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>.
88. Kokocińska A. 2016. *Společná wartość vyššího vyškaltcenia*, Wydawnictwo Naukowe UAM, seria „Sociologia” nr 78, Poznań.

89. Kołodziejczak A., Kacprzak E., Maćkiewicz B. 2019. *Problemy rolnictwa na obszarach metropolitalnych*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 47, s. 37–55. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2019.47.04>.
90. Komornicki T. 2011. *Przemiany mobilności codziennej Polaków na tle rozwoju motoryzacji*, IGIPZ PAN, Warszawa.
91. Komornicki T. 2019. *Polska sprawiedliwa komunikacyjnie*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa. <https://www.batory.org.pl/upload/files/Polska%20sprawiedliwa%20komunikacyjnie.pdf> (dostęp: 4.03.2022).
92. Komorowski Ł. 2022. *Smart Initiatives in a Suburban Community: An Example From the Holy Cross Mountains in Poland*, „Mountain Research and Development” 42(1), s. D1–D9. <https://doi.org/10.1659/MRD-JOURNAL-D-21-00037.1>.
93. Komorowski Ł., Mróz A., Stanny M. 2021. *The Spatial Pattern of the Absorption of Cohesion Policy Funds in Polish Rural Areas*, „Land” 10(1), 26. <https://doi.org/10.3390/land10010026>.
94. Komorowski Ł., Stanny M. 2017. *Publiczny transport zbiorowy na obszarach wiejskich – wnioski z badań*, „Annals PAAAE” z. 3, t. XIX, s. 129–136. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.3235>.
95. Komorowski Ł., Stanny M. 2019. (R)ewolucja wyposażenia wsi w wodę, prąd i telefon, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 2, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa, s. 761–802. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>.
96. Komorowski Ł., Stanny M. 2020. *Smart villages: Where can they happen?*, „Land” 9, 151. <https://doi.org/10.3390/land9050151>.
97. Kowalski K., Grzybowski S., Grzybowski K., Karpińiec R. 1928. *Zwyczaje włościan w województwach południowych*, przedm. F. Bujak, Warszawa–Puławy, nakł. Państwowego Instytutu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego, skł. gł. Księgarnia Rolnicza, seria „Zwyczaje Spadkowe Włościan w Polsce”, cz. 1, seria „Biblioteka Puławska. Seria Prac Społeczno-Gospodarczych”, nr 8.
98. Koziański S.M. 2021. *Potencjał ludnościowy miast a sieć autostrad i dróg ekspresowych w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne” 92(2), s. 217–256. <https://doi.org/10.12657/czageo-92-10>.
99. Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa. 2022. *Informacja dotycząca tzw. wyłączeń 30% z umów dzierżawy wg stanu na 30.06.2022 r.* (dane niepublikowane).
100. Kukuła K. 2000. *Metoda unitaryzacji zerowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
101. Kurek S., Gałka J., Wójtowicz M. 2014. *Wpływ suburbanizacji na przemiany wybranych struktur demograficznych i powiązań funkcjonalno-przestrzennych w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym*, Wydawnictwo Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.
102. Leszczyńska K. 2019. *Wiś powoławszczyńska*, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 1, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa, s. 15–48. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>.
103. Li Y., Westlund H., Liu Y. 2019. *Why some rural areas decline while some others not: An overview of rural evolution in the world*, „Journal of Rural Studies” 68, s. 135–143. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.03.003>.
104. Liberti L., Lavor C. 2017. *Euclidean Distance Geometry: An Introduction*, Springer, Cham.
105. Ligaj M., Pawłowski W. 2021. *Wpływ COVID-19 na funkcjonowanie przedsiębiorstw w Polsce*, „Gospodarka Materiałowa i Logistyka” t. LXXIII, 3, s. 60–65. <https://doi.org/10.33226/1231-2037.2021.3.6>.
106. Linkov I. 2017. *Resilience within OECD Directorates: State of the Practice and Future Needs*. https://www.oecd.org/naec/OECD_Resilience_White_Paper.pdf (dostęp: 20.04.2023).
107. Lorentowicz K., Wyduba W., Kalinowski S. 2018. *Specyfika funkcjonowania trzeciego sektora na wsi*, „Intercathedra” 3(36), s. 273–281.
108. Łukomska J., Komorowski Ł., Paszkiewicz A. 2021. *Ulgi w podatkach i opłatach*, [w:] Dziemianowicz W. (red.), *Konkurencyjność gospodarcza gmin – koncepcje, instrumenty, praktyka* (s. 121–136). Warszawa–Kraków, Instytut Rozwoju Miast i Regionów.
109. Malinowska-Misiąg E. 2022. *Finanse jednostek samorządu terytorialnego w Polsce w pierwszym roku pandemii*, „Optimum. Economic Studies” 1 (107), s. 48–63. <https://doi.org/10.15290/oes.2022.01.107.04>.
110. Malinowska-Misiąg E., Misiąg W. 2021. *Dostosowanie dochodów do zadań samorządu terytorialnego w Polsce. Praktyka i rekomendacje*, „Studia BAS” 1(65), s. 21–41. <https://doi.org/10.31268/StudiaBAS.2021.03>.

111. Marcysiak T. 2021. Ochotnicza Straż Pożarna w Polsce – czynniki determinujące wymianę pokoleń, „Wieś i Rolnictwo” 2(191), s. 107–129. <https://doi.org/10.53098/wir022021/05>.
112. Marks-Bielska R. 2010. *Rynek ziemi rolniczej w Polsce – uwarunkowania i tendencje rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
113. Marks-Bielska R. 2016. Czynniki kształtujące obrót gruntami rolnymi w Polsce, „Świat Nieruchomości” 97, s. 23–30.
114. Marks-Bielska R. 2020. *Ewolucja rynku ziemi rolniczej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
115. MFiPR. 2019. *Wpływ polityki spójności na rozwój obszarów wiejskich*, Departament Strategii Rozwoju, Krajowa Jednostka Ewaluacji, Warszawa. <https://doi.org/10.53098/9788376107028>.
116. Michalska S. 2020. Szkoła wiejska w czasie pandemii, „Wieś i Rolnictwo” 3 (188), s. 119–139. <https://doi.org/10.7366/wir032020/06>.
117. Mielewczuk W. 2021. *Najważniejsze wydarzenia zmieniające strukturę agrarną wsi w latach 1918–2018*, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 3, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa, s. 217–234. <https://doi.org/10.53098/978-83-66470-85-9>.
118. Milczarek-Andrzejewska D., Wilkin J., Marks-Bielska R., Czarnecki A., Bartczak A. 2020. *Konflikty o ziemię rolną – perspektywa ekonomiczna*, „Gospodarka Narodowa” 304, 4, s. 5–31.
119. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. 2022. *Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027*. <https://www.gov.pl/web/wprpo2020/zatwierdzony-przez-komisje-europejska-plan-strategiczny-dla-wspolnej-polityki-rolnej-na-lata-2023-2027> (dostęp: 20.02.2023).
120. Młodak A. 2006. *Analiza składowych prostych w statystyce społeczno-gospodarczej*, „Wiadomości Statystyczne” 1, s. 1–13.
121. *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Synteza*. 2014. EFRWP, IRWiR PAN, Warszawa.
122. *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap II. Synteza*. 2016. EFRWP, IRWiR PAN, Warszawa.
123. *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Synteza*. 2018. EFRWP, IRWiR PAN, Warszawa.
124. Mróz A., Komorowski Ł., Wolański M., Stawicki M., Kozłowska P., Stanny M. 2023. *The impact of territorial capital on Cohesion Policy in rural Polish areas*, „Regional Studies” 57, 3, s. 497–510. <https://doi.org/10.1080/00343404.2022.2091774>.
125. Murtagh F., Legendre P. 2014. *Ward’s Hierarchical Agglomerative Clustering Method: Which Algorithms Implement Ward’s Criterion?*, „Journal of Classification” 31, s. 274–295.
126. Musiał W. 2007. *Dezagrarnizacja polskiej wsi – problemy ekonomiczne, ekologiczne i społeczne*, „Wieś i Rolnictwo” 3, s. 29–44.
127. Musiał W., Musiał K. 2017. *Następstwa dezagrarnizacji w sferze produkcyjnej i ekologicznej na przykładzie wybranych powiatów województwa podkarpackiego*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 19, z. 5, s. 149–157.
128. Musiał-Karg M., Kapsa I. 2021. *Debate: Voting challenges in a pandemic – Poland*, „Public Money & Management” 41(1), s. 6–8, <https://doi.org/10.1080/09540962.2020.1809791>.
129. Najwyższa Izba Kontroli. 2019a. *Zmiany w systemie oświaty. Informacja o wynikach kontroli*, Warszawa. <https://www.nik.gov.pl/plik/id,20607vp,23235.pdf> (dostęp: 2.09.2022).
130. Najwyższa Izba Kontroli. 2019b. *Miejsce w przedszkolu nie dla wszystkich*. <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/miejsce-w-przedszkolu-nie-dla-wszystkich.html> (dostęp: 25.08.2022).
131. Najwyższa Izba Kontroli. 2020. *500 plus w samorządach – strona dochodowa finansów*. <https://rio.gov.pl/download/attachment/82/analiza-500plus.pdf> (dostęp: 31.03.2022).
132. Norman T., Börjesson M., Anderstig C. 2017. *Labour Market Accessibility and Unemployment*, „Journal of Transport Economics and Policy” 51, 1, s. 47–73.
133. Nurzyńska I. 2016. *Przyczyny i przejawy peryferyjności obszarów wiejskich w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo” 2 (171), s. 123–139. <https://doi.org/10.53098/wir022016/05>.
134. OECD. 2011. *Compendium of OECD well-being indicators*. <https://www.oecd.org/sdd/47917288.pdf> (dostęp: 11.03.2022).
135. OECD. 2018. *Rural Policy Reviews: Poland 2018*, OECD Publishing, Paris, <https://www.oecd.org/publications/oecd-rural-policy-reviews-poland-2018-9789264289925-en.htm> (dostęp: 18.02.2022).

136. OECD. 2019a. *Principles on Rural Policy*, OECD Publishing, Paris.
137. OECD. 2019b. *RURAL 3.0. People-Centred Rural Policy. Centre for Entrepreneurship, SMEs, Regions and Cities*, Paris.
138. OECD. 2022. *Powiązania miejsko-wiejskie w Polsce*, OECD Publishing, Paryż.
139. Okólski M. 2004. *Demografia zmiany społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
140. Penszko P., Sobiesiak-Penszko P. 2020. *Wpływ reformy oświaty na dostęp młodzieży wiejskiej do edukacji ponadpodstawowej*, Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Debaty Eksperckiej i Analiz – Quant Tank, Warszawa.
141. Pilch T. 2022. Społeczne i polityczne uwarunkowania nierówności oświatowych w Polsce. *Geneza – rozmiary – polityka bezczynności*, „Pedagogika Społeczna Nova” 2(3), s. 47–73. <https://doi.org/10.14746/psn.2022.3.3>.
142. Podogrodzka M. 2013. Starzenie się ludności jako determinanta spadku natężenia migracji na stałe w Polsce, „Studia Ekonomiczne” 130, s. 64–75.
143. Psyk-Piotrowska E., Gabryelak E. 2018. Edukacja formalna w kontekście przemian demograficznych wsi, „Wieś i Rolnictwo” 178, 1, s. 123–140. <https://doi.org/10.7366/wir012018/07>.
144. Ptak A. 2017. Determinanty rywalizacji wyborczej w lokalnych elekcjach samorządowych, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 3, s. 51–72. <https://doi.org/10.14746/ssp.2017.3.3>.
145. Pyrgies J. 2018. *Rynek ziemi rolniczej w Polsce*, Towarzystwo Ekonomistów Polskich, Warszawa.
146. Pyżalski J., Walter N. 2021. Przegląd i omówienie wyników najważniejszych badań związanych z kryzysową edukacją zdalną w Polsce, UAM w Poznaniu.
147. Ravenstein E.G. 1889. *The Laws of Migration*, „Journal of the Royal Statistical Society” 52, 2, s. 241–305. <https://doi.org/10.2307/2979333>.
148. Reggiani A., Bucci P., Russo G., Haas A., Nijkamp P. 2011. *Regional labour markets and job accessibility in City Network systems in Germany*, „Journal of Transport Geography” 19, 4, s. 528–536. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2010.05.008>.
149. Rosik P., Pomianowski W., Goliszek S., Stępnia M., Kowalczyk K., Guzik R., Kołoś A., Komornicki T. 2017. *Multimodalna dostępność transportem publicznym gmin w Polsce*, IGI PAN, Warszawa.
150. Rosner A. 1991. *Migracje wieś-miasto a przepływy między typami gospodarstw domowych ludności wiejskiej*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
151. Rosner A. (red.). 1999. *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, IRWiR PAN, Warszawa.
152. Rosner A. (red.). 2002. *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, IRWiR PAN, Warszawa.
153. Rosner A. (red.). 2007. *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa.
154. Rosner A. 2012. *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa.
155. Rosner A. 2014. *Migracje wewnętrzne i ich związek z przestrzennym zróżnicowaniem rozwoju społeczno-gospodarczego wsi*, „Wieś i Rolnictwo” 1(162), s. 63–79.
156. Rosner A. 2015. *Problem pomiaru poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Skala pomiarowa i jej właściwości*, „Wieś i Rolnictwo” 4, 169, s. 11–31.
157. Rosner A., Stanny M. 2008a. *The Impact of Demographic Factors on the Problems of the Labour Market in Poland*, [w:] Howe K.S. (red.), *Transforming Rural Life in Poland: Surveys of Policy Issues and Evidence*, „Studies and Monographs” no 1, IRWiR PAN, Warszawa.
158. Rosner A., Stanny M. 2008b. *Demograficzne aspekty zasobów pracy w Polsce do 2030 r.*, „Polityka Społeczna” 1, s. 1–5.
159. Rosner A., Stanny M. 2014. *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w 2010 roku*, EFRWP, IRWiR PAN, Warszawa. <https://doi.org/10.53098/9788393880614>.
160. Rosner A., Stanny M. 2016. *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap II. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich*, EFRWP, IRWiR PAN, Warszawa. <https://doi.org/10.53098/9788389900579>.
161. Rosner A., Stanny M. 2017. *Socio-Economic Development of Rural Areas in Poland*, EFRWP; IRWiR PAN. <https://doi.org/10.53098/9788394105068>.

162. Rosner A., Stanny M. 2018. Rozważania o pojęciu i procesie dezagraryzacji polskiej wsi, „Wieś i Rolnictwo” 2 (179), s. 281–292. <https://doi.org/10.53098/wir022018/14>.
163. Rosner A., Stanny M. 2019. Przemiany struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 1, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa, s. 119–146. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>.
164. Rosner A., Wesołowska M. 2020. *Deagrarianisation of the Economic Structure and the Evolution of Rural Settlement Patterns in Poland*, „Land” 2020, 9, 523. <https://doi.org/10.3390/land9120523>.
165. Sass R., Tabaczyński K. 2020. Wpływ płatności bezpośrednich na dochody gospodarstw rolnych, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego” 3, s. 21–35.
166. SHERPA. 2020. *Long-Term Vision for Rural Areas: Contribution from SHERPA science-society-policy platforms*, SHERPA Position Paper. https://rural-interfaces.eu/wp-content/uploads/2021/02/SHERPA_PositionPaper-LTVRA.pdf (dostęp: 20.04.2023).
167. Sierak J., Bitner M., Gałazka A., Brdulak J., Florczak E., Grzymała Z., Dzikczek M., Krysiuk C. 2019. Potrzeby inwestycyjne jednostek samorządu terytorialnego do roku 2020 i po 2020 r. w zakresie wybranych rodzajów infrastruktury oraz możliwości ich finansowania funduszami unijnymi. Raport końcowy badania, Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, Warszawa. <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/70869/potrzeby.pdf> (dostęp: 17.03.2022).
168. Sikorska A., Chmieliński P., Chmielewska B., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A. 2015. Kierunki przeobrażeń strukturalnych oraz uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
169. Siuta J., Żukowski B. 2018. Polskie dylematy scalania gruntów i urządzania terenów wiejskich, część 1. Scalanie gruntów, „Inżynieria Ekologiczna” 19, 3, s. 1–16. <https://doi.org/10.12912/23920629/91604>.
170. Śmędzik-Ambroży K. 2015. Konwergencja czy dywergencja rolnictwa w Polsce w latach 2004–2011, [w:] Czyżewski A., Klepacki B. (red.), *Problemy rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej w pierwszej dekadzie członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 110–129.
171. Stanny M. 2008a. Wykluczenie strukturalne „kapitału” ludzkiego obszarów postpegeerowskich: przykład wsi zachodniopomorskiej, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 8, s. 407–416.
172. Stanny M. 2008b. Zróżnicowanie poziomu rozwoju funkcji gospodarczych obszarów wiejskich w Polsce – ujęcie typologiczne, „Wieś i Rolnictwo” 3 (140), s. 116–129.
173. Stanny M. 2009. Zróżnicowanie poziomu rozwoju obszarów wiejskich w Polsce a problem realizacji polityki spójności, „Wieś i Rolnictwo” 4(145), s. 246–257.
174. Stanny M. 2010. Ludność wsi i jej aktywność zawodowa – tendencje zmian na obszarach wiejskich, [w:] *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce. Problemy i perspektywy rozwoju*, Stanny M., Drygas M. (red.), IRWiR PAN, Warszawa, s. 29–60.
175. Stanny M. 2010. *Spatial diversification of the balance on the labour market in rural areas in Poland*, „Bulletin of Geography Socio-Economic Series” 14, s. 103–111.
176. Stanny M. 2011. Typologia wiejskich obszarów peryferyjnych pod względem anatomii struktury społeczno-gospodarczej, „Wieś i Rolnictwo” 2, 151, s. 59–75.
177. Stanny M. 2011. Wieś jako przedmiot badań demograficznych, [w:] *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, Halamska M. (red.), EUROREG, Scholar, Warszawa, s. 97–116.
178. Stanny M. 2012. Dynamika zmian demograficznych ludności wiejskiej i jej zasobów pracy, „Polityka Społeczna” 7, s. 1–9.
179. Stanny M. 2013. *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa.
180. Stanny M., Komorowski Ł. 2022. Podstawowe czynniki przemian ludnościowych na wsi i ich zróżnicowanie przestrzenne, [w:] Wilkin J., Hałasiewicz A. (red.), *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi*, FDPA, Scholar, Warszawa, s. 41–65.
181. Stanny M., Komorowski Ł., Rosner A., Mróz A. 2022. Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV. Synteza, EFRWP, IRWiR PAN, Warszawa. <https://doi.org/10.53098/9788389900708MROWIVs>.
182. Stanny M., Rosner A., Komorowski Ł. 2018. Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika, EFRWP, IRWiR PAN, Warszawa. <https://doi.org/10.7366/90066MROWIII>.

183. Stanny M., Strzelczyk W. 2015. Zróżnicowanie przestrzenne sytuacji dochodowej gmin a rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich w Polsce, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 17(4), s. 301–307.
184. Stanny M., Strzelczyk W. 2017. Pomiar kondycji finansowej jednostek samorządu lokalnego – kwerenda międzynarodowa, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 49(1), s. 372–383. <https://doi.org/10.15584/nsawg.2017.1.28>.
185. Stanny M., Strzelczyk W. 2018. *Kondycja finansowa samorządów lokalnych a rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Ujęcie przestrzenne*, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa.
186. Stanny M., Strzelecki P. 2020. *Ludność wiejska*, [w:] Wilkin J., Hałasiewicz A. (red.), *Polska wieś 2020. Raport o stanie wsi*, Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 31–51. <https://doi.org/10.7366/9788366470347>.
187. Stanny M., Wyduba W. 2019. Dlaczego polska wieś się wyludnia, chociaż przybywa ludzi na wsi? – O migracjach wewnętrznych na obszarach wiejskich, [w:] *Migracje a sytuacja demograficzna Polski*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa.
188. Starowicz W. 2001. *Kształtowanie jakości usług przewozowych w miejskim transporcie zbiorowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
189. Stasiak A., Mirowski W. (red.). 1990. *The processes of depopulation of rural areas in central and eastern Europe*, [w:] *Proceedings of the International Seminar on Rural Depopulation*, Szymbark, Poland, September 1989, Institute of Geography and Spatial Organization Polish Academy of Sciences, Warszawa.
190. Staszewska S. 2005. Architektoniczne przekształcenia zabudowy polskiej wsi, „Studia Obszarów Wiejskich” 8, *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, s. 183–199.
191. Stonawski M. 2014. *Kapitał ludzki w warunkach starzenia się ludności a wzrost gospodarczy*, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie.
192. Swianiewicz P., Łukomska J. 2020. *Finanse samorządu terytorialnego w dobie pandemii*, Fundacja Batorego, Warszawa.
193. Swianiewicz P., Łukomska J. 2021a. *Liderzy inwestycji. Ranking wydatków inwestycyjnych samorządów 2018–2020*, „Wspólnota” 20. https://wspolnota.org.pl/fileadmin/news/Ranking_nr_20_2021_Inwestycje.pdf (dostęp: 31.03.2022).
194. Swianiewicz P., Łukomska J. 2021b. *Najbogatsze samorzady w 2020 roku. Ranking dochodów JST*, „Wspólnota” 11. https://wspolnota.org.pl/fileadmin/user_upload/Reklamy/Najbogatsze_samorzady_2020.pdf (dostęp: 31.03.2022).
195. Szymańska D., Biegańska J. 2011. Obszary wiejskie w Polsce w świetle analizy wybranych elementów infrastruktury i mieszkalnictwa, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 14, s. 57–74.
196. Śleszyński P. 2018a. Demograficzne wyzwania rozwoju regionalnego Polski, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN” 183, s. 225–247.
197. Śleszyński P. 2018b. Identyfikacja i ocena procesów demograficznych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem wsi, „Wieś i Rolnictwo” 3(180), s. 35–67. <https://doi.org/10.53098/wir032018/02>.
198. Śleszyński P. 2022. Wpływ pandemii COVID-19 na przestrzenne struktury demograficzne i osadnicze Polski – wstępne wnioski i hipotezy, [w:] Markowski K. (red.). *Konsekwencje zmian demograficznych. Materiały z III Kongresu Demograficznego*, część 1, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa, s. 32–52.
199. Śmiechowicz J. 2019. Wydajność fiskalna i wykorzystanie władztwa podatkowego przez gminy w podatku rolnym, „Przegląd Prawno-Ekonomiczny” 4, s. 175–190. <https://doi.org/10.31743/ppe.9949>.
200. Świrski A. 2016. Skuteczność mechanizmu subwencjonowania w wyrównywaniu sytuacji dochodowej gmin, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 451, s. 497–508. <https://doi.org/10.15611/pn.2016.451.40>.
201. Taylor Z. 1999. *Przestrzenna dostępność miejsc zatrudnienia, kształcenia i usług a codzienna ruchliwość ludności wiejskiej*, IGIPZ PAN, Wydawnictwo Continuo, Warszawa.
202. Trammer K. 2012. Dostępność komunikacyjna i mobilność w polskich regionach, „INFOS Zagadnienia Społeczno-Gospodarcze” 6(120), s. 1–4.
203. UKE. 2019. *Atlas szerokopasmowego dostępu do internetu*. <https://mapbook.uke.gov.pl/> (dostęp: 30.09.2023).
204. Ustawa z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa (Dz.U. 1991 nr 107, poz. 464).

205. Ustawa z dnia 13 listopada 2003 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego (Dz.U. 2003 nr 203, poz. 1966).
206. Ustawa z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. 2011 nr 233, poz. 1382).
207. Ustawa z 14 kwietnia 2016 r. o wstrzymaniu sprzedaży nieruchomości Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz.U. 2016, poz. 585).
208. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz.U. 2017, poz. 59).
209. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Przepisy wprowadzające ustawę Prawo oświatowe (Dz.U. 2017, poz. 60).
210. Vashchanka V. 2020. *Political manoeuvres and legal conundrums amid the COVID-19 pandemic: the 2020 presidential election in Poland. Case study*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Sztokholm. <https://ideadev.insomnation.com/sites/default/files/political-manoevres-and-legal-conundrums-2020-presidential-election-poland.pdf> (dostęp: 21.04.2022).
211. Wiacek M. 2010. W sprawie tzw. gminnych wpłat Janosikowych (analiza konstytucyjna), „Przegląd Naukowy Disputatio” t. XI, s. 100–119.
212. Wielechowski M., Czech K., Grzęda Ł. 2020. *Decline in Mobility: Public Transport in Poland in the time of the COVID-19 Pandemic*, „Economies” 8, 78. <https://doi.org/10.3390/economies8040078>.
213. Wilkin J. 2019. *Ewolucja znaczenia ziemi rolniczej w rozwoju wiejskiej gospodarki*, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 2, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa, s. 841–878. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>.
214. Wilson G. 2010. *Multifunctional 'quality' and rural community resilience*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 35, 3, s. 364–381. <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2010.00391.x>.
215. Wojewodziec T. 2014. *Dezagraryzacja produkcyjno-ekonomiczna gospodarstw rolnych w Polsce – próba pomiaru zjawiska*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” 4(34), s. 213–223.
216. Wojewodziec T. 2018. *Wykorzystanie koncepcji kosztów likwidacji gospodarstwa rolnego w rozważaniach nad barierami poprawy struktury agrarnej w województwie małopolskim*, Towarzystwo Ekonomistów Polskich, Warszawa.
217. Wolański M. 2019. *Zmiany w Ustawie o publicznym transporcie zbiorowym*, „Transport Miejski i Regionalny” 4, s. 3–10.
218. Wójcik M. 2018. *Koncepcja inteligentnego rozwoju (smart development) – wyzwanie dla planowania obszarów wiejskich*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 1, s. 5–15.
219. Zajac D. 2014. *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
220. Zaniewska H., Dąbkowski N. 2011. *Jakość środowiska mieszkaniowego w osiedlach popegeerowskich*, „Acta Scientiarum Polonorum Architectura” 10(2), s. 35–42.
221. Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego. 2020. *Warmińsko-Mazurskie 2030. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego*. <https://strategia.warmia.mazury.pl/sejmik-przyjal-strategie-spolecno-gospodarcza-do-2030-roku/> (dostęp: 17.03.2022).
222. Zawadzka D., Strzelecka A., Szafraniec-Siluta E. 2011. *Znaczenie fiskalne podatku rolnego w gminach Pomorza Środkowego*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 88, s. 243–255.
223. Zegar J.S. 2014. *Rolnictwo III Rzeczypospolitej*, „MAZOWSZE Studia Regionalne” 15, s. 29–47.
224. Zegar J.S. 2019. *Rolnictwo w przestrzeni społeczno-ekonomicznej Polski*, [w:] Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, tom 2, IRWiR PAN, WN Scholar, Warszawa, s. 879–908. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>.
225. Zegar J.S. 2022. *Zrównoważenie rolnictwa w świetle wyników powszechnych spisów rolnych z lat 2010 i 2020*, „Wiadomości Statystyczne” 67, s. 52–64. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.8818>.
226. ZUS. 2022. *Baza wiedzy. Wskaźniki*. <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/skladki-wskazniki-odsetki/wskazniki/emerytury-i-renty> (dostęp: 20.02.2023).
227. Zwęglińska-Gatecka D. 2021. *Rural Gentrification in Central and Eastern Europe*, „Polish Sociological Review” 4, 216, s. 533–552.

Wykaz wskaźników empirycznych wykorzystanych w badaniu i ich podstawowa charakterystyka

Mediana MROW 2022	70,0	20,0	83,3	100,0	61,5	90,4	36,6	8,6	24,7
Mediana MROW 2018	80,0	20,0	82,1	100,0	53,6	88,8	32,1	4,7	28,7
Mediana MROW 2016	80,0	20,0	83,3	100,0	54,7	87,4	31,3	4,2	32,2
Mediana MROW 2014	80,0	20,0	83,3	100,0	46,6	86,2	30,1	5,0	35,3
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	45,3	49,6	34,8	5,4	23,9	5,9	54,6	244,3	66,7
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	45,2	52,9	30,5	9,3	21,9	7,3	61,9	423,5	59,3
Przedział przeciętnej dynamiki zmian (MROW 2014 – MROW 2022) ^a	[-160, 160]	[-100, 100]	[-80, 80]	[0]	[-190, 190]	[-130, 130]	[-60, 60]	[-60, 60]	[-100, 100]
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,286	-0,169	0,213	0,178	-0,003	-0,595	0,681	0,473	-0,515
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,460	-0,253	0,593	0,265	-0,092	-0,305	0,838	0,509	-0,787
Współczynnik korelacji między danymi z badań MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,872	0,812	0,599	0,744	0,807	0,909	0,987	0,780	0,940
Instytucja udostępniająca dane ^b	Ankieta	Ankieta	Ankieta, GUS	Ankieta, GUS	CEPIK, GUS	CEPIK	MF, ARIMR	GUS	KRUS, GUS
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^d	M_w	M_w	M_w	M_w	M_w	M_w	M_w	M_w	W
Nazwa wskaźnika empirycznego	Przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego według przynależności administracyjnej danej gminy	Przeciętny czas dojazdu do najbliższej położonej miejscowości o znaczącej roli dla lokalnego rynku pracy	Odsetek sołectw w gminie skomunikowanych bez przesiadek transportem publicznym (przystanek autobusowy lub kolejowy) z wyłączeniem transportu szkolnego	Odsetek sołectw, do których dochodzi droga o utwardzonej nawierzchni	Liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców	Odsetek starych samochodów (wyprodukowanych przed 2009 r.) w ogólnej liczbie zarejestrowanych samochodów	Udział podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych	Wpływ z podatków CIT i PIT do budżetu gminy przypadający na 1 zł wpływu z podatku rolnego	Liczba świadczeniobiorców emerytur KRUS na 100 osób w wieku produkcyjnym
Numer wskaźnika	W1	W2	W3	W4	W5	W6	W7	W8	W9
Składowe syntetyczne	1. DOSTĘPNOŚĆ PRZESTRZENNA (DP)						2. STOPIEŃ DEZAGRYZACJI GOSPODARKI LOKALNEJ (DA)		

Mediana MROW 2022	4,1	37,2	-0,1	8,1	75,7	88,7	—	50,7	73,3	55,8	60,6	33,0
Mediana MROW 2018	8,4	36,5	-0,045	9,8	66,9	90,9	24,5	54,8	73,3	53,5	43,9	28,5
Mediana MROW 2016	9,6	36,5	-0,026	11,0	56,6	95,4	21,5	55,1	71,4	53,3	48,7	26,2
Mediana MROW 2014	8,6	36,4	0,000	11,0	48,3	97,2	23,4	54,3	71,4	53,3	48,7	23,8
Współczynnik zmienności (MROW 2022)	56,1	5,3	427,0	108,6	21,5	14,2	—	11,0	20,8	11,2	10,5	33,0
Współczynnik zmienności (MROW 2014)	40,1	6,5	1311,6	102,0	42,1	9,7	7,8	7,2	24,8	14,1	13,3	25,0
Przedział przeciętnej dynamiki zmian (MROW 2014 – MROW 2022) ^a	[-200, 200]	[-340, 340]	[-240, 240]	[-70, 70]	[-320, 320]	[-310, 310]	—	[-410, 410]	[-370, 370]	[-320, 320]	[-170, 170]	[-220, 220]
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,387	-0,133	0,518	-0,058	0,359	0,134	—	0,237	0,324	-0,035	0,339	-0,066
Współczynnik korelacji między miarą syntetyczną składowej i wartością wskaźnika według MROW 2022 ^c	-0,542	-0,275	0,607	0,053	0,493	0,272	—	0,456	0,574	0,259	0,536	0,174
Współczynnik korelacji między danymi z badań MROW 2014 i MROW 2022 ^c	0,842	0,606	0,799	0,950	0,587	0,627	—	0,476	0,546	0,637	0,888	0,799
Instytucja udostępniająca dane ^b	MRiPS, GUS	GUS	GUS	KRUS, ARiMR	GUS	GUS	OKE	OKE	GUS	PKW	PKW	GUS
Charakteryzowana jednostka przestrzenna ^a	M_w	W	W	W	M_w	M_w	M_w	M_w	M_w	M_w	M_w	M_w
Nazwa wskaźnika empirycznego	Odsetek bezrobotnych zarejestrowanych wśród ludności w wieku produkcyjnym	Wskaźnik starości zasobów pracy	Wskaźnik atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych	Ubezpieczeni (płacyacy składki) w KRUS na 100 ha użytków rolnych	Odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w wieku 3–5 lat	Współczynnik skolaryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej	Średni wynik (w punktach) ze sprawdzianu końcowego w szkole podstawowej	Średni wynik z egzaminu po szkole podstawowej z matematyki i j. polskiego	Odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim	Frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych (wójtów i burmistrzów; I tura)	Frekwencja wyborcza w wyborach prezydenckich (I tura)	Liczba organizacji pozarządowych na 10 tys. mieszkańców
Numer wskaźnika	W25	W26	W27	W28	W29	W30	W31	W32	W33	W34	W35	W36
Składowe syntetyczne	7. STOPIEŃ ZRÓWNOWAŻENIA RYNKU PRACY (RP)				8. PROBLEMATYKA EDUKACYJNA (E)				9. AKTYWNOŚĆ			

W37	Odsetek podatków PIT przekazyujących 1% na organizacje pożytku publicznego	W	MF	0.802	0.583	0.703	{-230, 230}	35.9	16.0	33.2	42.3	39.7	47.7
W38	Wartość wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2014–2020 na 1 mieszkańca	M_W	MFIPR, GUS	0.106	0.117	0.144	{-630, 630}	62.5	190.3	—	—	—	4313.3
W39	Liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2014–2020 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców	M_W	urzędy marszałkowskie, GUS	0.334	-0.003	-0.213	{-440, 440}	83.4	71.8	8.4	20.7	28.7	10.6
W40	Średni roczny dochód podatnika podatku PIT	M_W	MF	0.945	0.615	0.722	{-110, 110}	28.0	254	20248.5	22692.0	24760.5	35218.0
W41	Odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym	M_W	MRIPS, GUS	0.837	-0.507	-0.413	{-1020, 1020}	53.9	70.5	4.4	4.9	4.8	1.9
W42	Odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogóle ludności gminy	M_W	MRIPS, GUS	0.756	-0.592	-0.426	{-220, 220}	49.8	59.2	6.3	11.2	5.8	6.1
W43	Udział lokali mieszkalnych z dostępem do usługi internetu w ogóle lokali mieszkalnych	W	UKE	0.480	0.401	0.283	{-840, 840}	24.1	22.1	64.2	59.1	54.1	76.1
W44	Średni wynik (w %) z egzaminu po szkole podstawowej z języka obcego nowożytnego	M_W	OKe	0.463	0.475	0.378	{-390, 390}	11.4	16.0	57.2	56.9	59.2	49.4
W45	Odsetek mieszkań wyposażonych w instalację centralnego ogrzewania	W	GUS	0.972	0.827	0.586	{-70, 70}	19.6	17.3	62.6	67.9	68.4	69.7
W46	Odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w wstęp splukiwany	W	GUS	0.948	0.791	0.566	{-100, 100}	17.7	11.7	74.8	86.1	86.5	87.1
W47	Powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca	W	GUS	0.902	0.040	0.098	{-120, 120}	16.7	19.6	25.1	26.0	26.7	28.5

Objaśnienie kolorów:

przestrzenność

kwestie gospodarcze

kwestie społeczne

element jakości życia

- a) M_W – wskaźnik wyliczony dla całych gmin (w przypadku gmin miejsko-wiejskich łącznie z miastem); W – wskaźnik wyliczony dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-wiejskich.
- b) GUS – Główny Urząd Statystyczny, CEPIK – Centralna Ewidencja Pojazdów i Kierowców, KRUS – Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, ARIMR – Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, OKE – osiem okręgowych komisji egzaminacyjnych, PKW – Państwowa Komisja Wyborcza, MF – Ministerstwo Finansów, MRiPS – Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, MFIPR – Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, UKE – Urząd Komunikacji Elektronicznej, 16 urzędów marszałkowskich, ankieta – *IV Ankieta gminna*, zrealizowana w 2175 urzędach gmin.
- c) Dla wskaźników wyrażonych na skalach ilorazowych obliczono współczynnik korelacji Pearsona; w przypadku miary syntetycznej na skalach porządkowych obliczono współczynnik korelacji *tau* Kendalla.
- d) Wyliczony jako zaokrąglona mediana z wartości bezwzględnych zmiany pozycji pomiędzy MROW 2022 a MROW 2018.

Źródło: opracowanie własne zespołu realizującego projekt *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich*.

Macierz korelacji τ u Kendalla pomiędzy składowymi rozwoju społeczno-gospodarczego

	DP	DA	SR	SPR	F	D	RP	E	AS	SiZ	WM	PRSG
DP	1,000	0,280	-0,146	0,188	0,234	0,178	0,238	0,238	0,219	0,320	0,271	0,390
DA	0,280	1,000	-0,027	0,465	0,468	0,338	0,307	0,338	0,360	0,464	0,538	0,645
SR	-0,146	-0,027	1,000	-0,028	0,044	-0,004	-0,079	-0,200	-0,170	-0,141	0,091	-0,033
SPR	0,188	0,465	-0,028	1,000	0,374	0,311	0,359	0,252	0,326	0,418	0,419	0,528
F	0,234	0,468	0,044	0,374	1,000	0,173	0,345	0,326	0,397	0,466	0,435	0,563
D	0,178	0,338	-0,004	0,311	0,173	1,000	0,407	0,148	0,261	0,295	0,394	0,445
RP	0,238	0,307	-0,079	0,359	0,345	0,407	1,000	0,264	0,428	0,535	0,383	0,564
E	0,238	0,338	-0,200	0,252	0,326	0,148	0,264	1,000	0,321	0,424	0,258	0,431
AS	0,219	0,360	-0,170	0,326	0,397	0,261	0,428	0,321	1,000	0,451	0,339	0,513
SiZ	0,320	0,464	-0,141	0,418	0,466	0,295	0,535	0,424	0,451	1,000	0,483	0,673
WM	0,271	0,538	0,091	0,419	0,435	0,394	0,383	0,258	0,339	0,483	1,000	0,629
PRSG	0,390	0,645	-0,033	0,528	0,563	0,445	0,564	0,431	0,513	0,673	0,629	1,000

DP – dostępność przestrzenna; DA – stopień dezagregacji gospodarki lokalnej; SR – sektor rolniczy; SPR – sektor pozarolniczy; F – lokalne finanse publiczne; D – problematyka demograficzna; RP – stopień zrównoważenia rynku pracy; E – problematyka edukacyjna; AS – aktywność społeczna; SiZ – spójność i zamożność społeczności lokalnej; WM – elementy warunków mieszkaniowych; PRSG – poziom rozwoju społeczno-gospodarczego.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Macierz korelacji ρ Spearmana pomiędzy wskaźnikami empirycznymi
a składowymi syntetycznymi

	DP	DA	SR	SPR	F	D	RP	E	AS	SIZ	WM	PRSG
W6	-0,442	-0,649	0,285	-0,583	-0,603	-0,492	-0,637	-0,560	-0,600	-0,775	-0,646	-0,787
W9	-0,380	-0,934	0,114	-0,508	-0,558	-0,356	-0,326	-0,423	-0,455	-0,553	-0,612	-0,709
W42	-0,351	-0,408	0,209	-0,431	-0,485	-0,233	-0,520	-0,477	-0,452	-0,785	-0,454	-0,602
W41	-0,254	-0,329	0,068	-0,400	-0,367	-0,373	-0,727	-0,308	-0,444	-0,702	-0,459	-0,587
W25	-0,258	-0,264	0,091	-0,363	-0,347	-0,326	-0,732	-0,308	-0,430	-0,702	-0,424	-0,552
W21	-0,167	-0,422	-0,135	-0,373	-0,151	-0,855	-0,436	-0,082	-0,251	-0,264	-0,485	-0,483
W1	-0,616	-0,259	0,091	-0,240	-0,296	-0,176	-0,327	-0,303	-0,257	-0,352	-0,220	-0,401
W12	-0,289	-0,504	0,600	-0,282	-0,298	-0,192	-0,189	-0,322	-0,357	-0,319	-0,215	-0,354
W39	-0,140	-0,346	-0,138	-0,258	-0,262	-0,246	-0,190	-0,215	-0,004	-0,262	-0,309	-0,315
W15	-0,053	-0,258	0,008	-0,712	-0,109	-0,196	-0,141	-0,052	-0,049	-0,181	-0,218	-0,266
W2	-0,349	-0,133	0,017	-0,100	-0,179	-0,143	-0,210	-0,088	-0,129	-0,188	-0,222	-0,236
W26	-0,038	-0,054	-0,007	-0,162	0,130	-0,554	-0,400	0,004	-0,162	-0,061	-0,100	-0,190
W36	-0,110	-0,109	0,166	-0,161	0,031	-0,229	-0,122	-0,079	0,253	-0,131	-0,124	-0,097
W28	0,115	-0,198	-0,818	-0,007	-0,284	0,043	0,080	0,172	0,090	0,093	-0,191	-0,092
W19	0,072	-0,060	-0,153	-0,084	0,048	-0,104	-0,057	-0,011	-0,024	-0,071	-0,121	-0,065
W34	-0,091	-0,169	-0,225	0,021	-0,037	-0,041	0,073	-0,012	0,377	-0,025	-0,125	-0,056
W11	0,210	-0,079	-0,937	-0,061	-0,153	-0,085	0,054	0,261	0,157	0,185	-0,202	-0,037
W5	-0,138	-0,188	0,279	0,087	0,094	-0,075	0,084	-0,080	0,093	0,005	0,015	-0,003
W10	-0,164	0,093	0,960	0,006	0,161	0,004	-0,105	-0,254	-0,213	-0,152	0,210	0,028
W47	0,120	-0,011	-0,243	0,116	0,327	-0,224	0,232	0,246	0,267	0,317	0,063	0,143
W30	0,092	0,116	-0,178	0,133	0,097	0,097	0,149	0,398	0,209	0,226	0,084	0,198
W20	0,139	0,089	-0,125	0,133	0,408	0,083	0,206	0,147	0,201	0,194	0,098	0,203
W38	0,181	0,234	-0,042	0,104	0,304	0,039	0,091	0,181	0,175	0,150	0,149	0,215
W4	0,332	0,169	-0,140	0,127	0,112	0,109	0,126	0,116	0,144	0,211	0,213	0,226
W3	0,770	0,263	-0,170	0,098	0,131	0,137	0,095	0,155	0,134	0,214	0,229	0,304
W32	0,263	0,189	-0,483	0,214	0,206	0,170	0,310	0,538	0,338	0,471	0,199	0,350
W43	0,281	0,371	-0,091	0,243	0,200	0,198	0,230	0,252	0,221	0,573	0,380	0,418
W33	0,218	0,445	-0,002	0,275	0,414	0,129	0,208	0,743	0,266	0,336	0,292	0,449
W22	0,258	0,353	-0,128	0,303	0,292	0,633	0,392	0,269	0,305	0,409	0,372	0,469
W35	0,281	0,279	-0,541	0,407	0,323	0,292	0,514	0,443	0,728	0,533	0,268	0,483
W23	0,165	0,359	0,053	0,385	0,136	0,876	0,527	0,122	0,329	0,295	0,439	0,487
W29	0,317	0,393	-0,232	0,320	0,391	0,206	0,358	0,681	0,417	0,533	0,346	0,511
W44	0,384	0,435	-0,385	0,340	0,349	0,198	0,393	0,641	0,402	0,657	0,359	0,536
W24	0,248	0,410	-0,065	0,422	0,199	0,842	0,545	0,212	0,405	0,406	0,520	0,559
W8	0,295	0,693	-0,470	0,552	0,509	0,432	0,480	0,531	0,568	0,602	0,468	0,659
W16	0,293	0,627	0,182	0,493	0,921	0,203	0,425	0,411	0,479	0,585	0,601	0,692

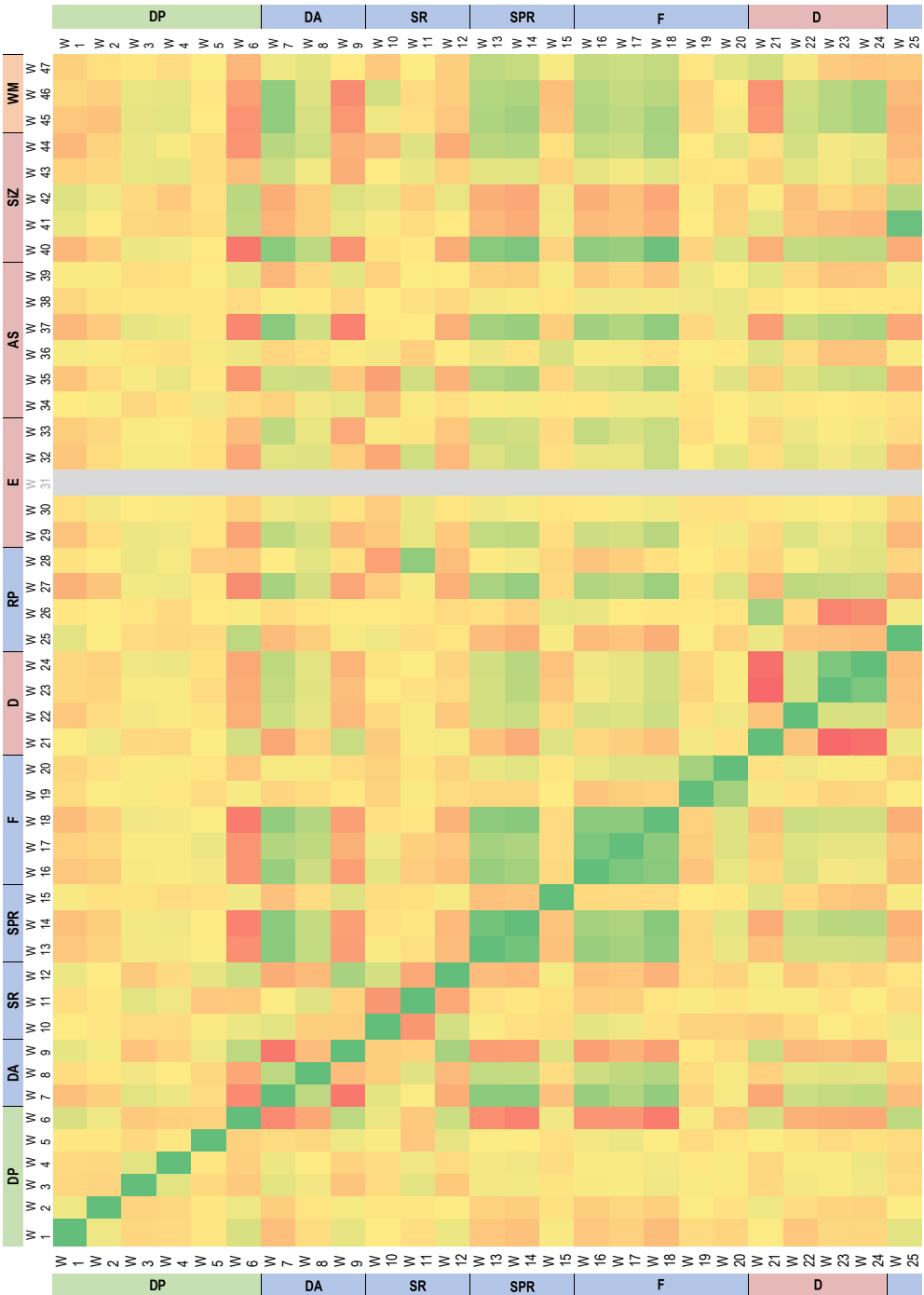
Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

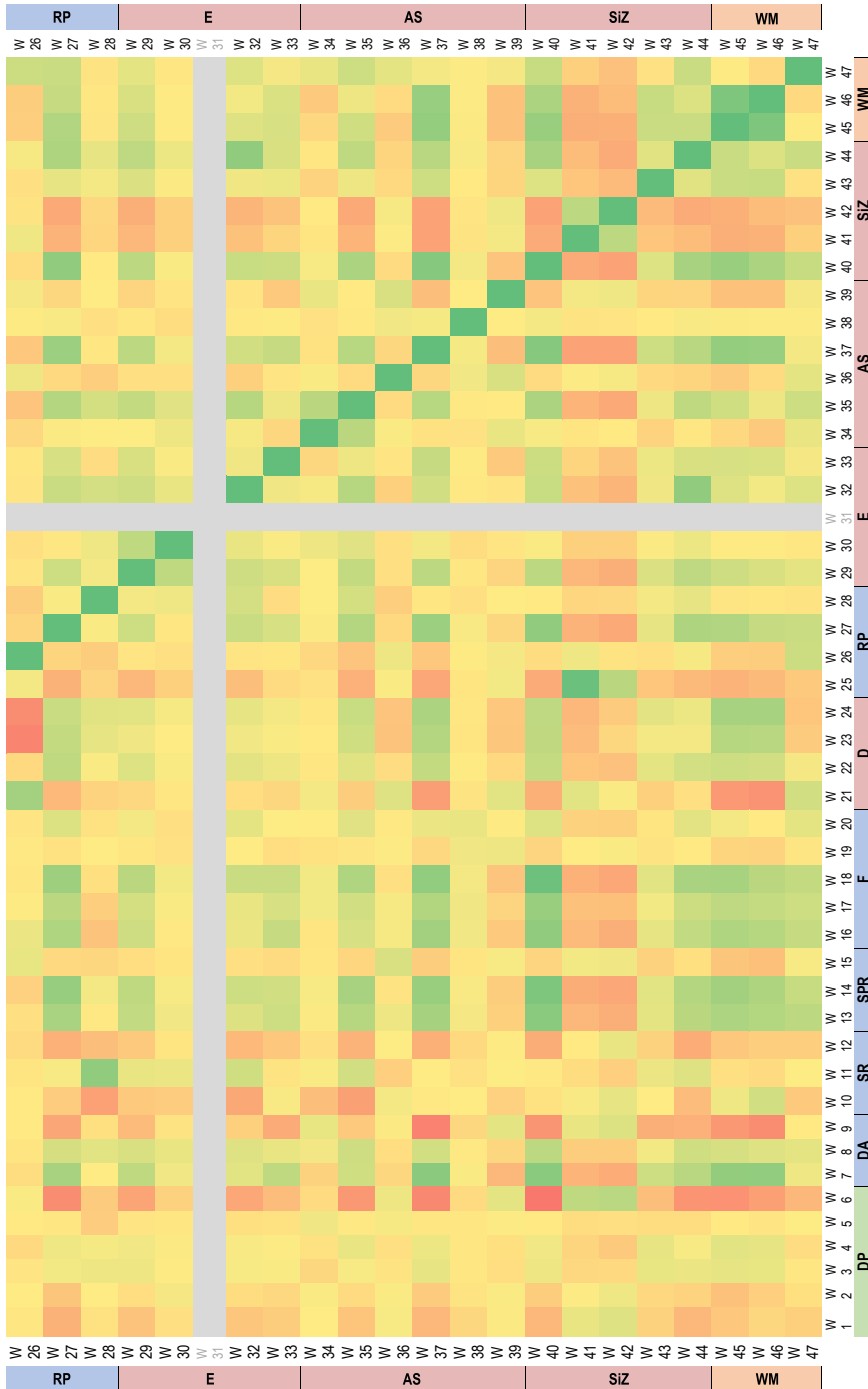
W17	0,267	0,613	0,206	0,516	0,910	0,280	0,455	0,383	0,496	0,556	0,615	0,698
W27	0,397	0,527	-0,259	0,495	0,562	0,447	0,800	0,437	0,559	0,639	0,521	0,706
W46	0,346	0,747	0,244	0,544	0,539	0,551	0,457	0,304	0,420	0,581	0,939	0,766
W45	0,398	0,662	0,086	0,554	0,569	0,546	0,543	0,373	0,459	0,640	0,957	0,777
W13	0,304	0,731	0,032	0,833	0,677	0,385	0,525	0,456	0,599	0,641	0,636	0,779
W14	0,329	0,700	-0,098	0,851	0,616	0,520	0,629	0,475	0,614	0,688	0,648	0,806
W18	0,382	0,729	-0,069	0,623	0,865	0,388	0,614	0,564	0,670	0,768	0,664	0,843
W7	0,405	0,965	0,063	0,714	0,672	0,524	0,492	0,484	0,505	0,671	0,778	0,867
W37	0,439	0,760	-0,090	0,576	0,678	0,576	0,667	0,529	0,773	0,764	0,725	0,884
W40	0,415	0,777	-0,098	0,678	0,792	0,512	0,674	0,540	0,681	0,806	0,730	0,893

Legenda:

W1 – przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego według przynależności administracyjnej danej gminy; W2 – przeciętny czas dojazdu do najbliższej położonego miasta powiatowego o znaczącej roli dla lokalnego rynku pracy; W3 – odsetek sołectw w gminie skomunikowanych bez przesiadek transportem publicznym (przystanek autobusowy lub kolejowy), z wyłączeniem transportu szkolnego; W4 – odsetek sołectw, do których dochodzi droga o utwardzonej nawierzchni; W5 – liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców; W6 – odsetek starych samochodów (wyprodukowanych przed 2009 r.) w ogólnej liczbie zarejestrowanych samochodów; W7 – udział podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych; W8 – wpływ z podatków CIT i PIT do budżetu gminy przypadający na 1 zł wpływu z podatku rolnego; W9 – liczba świadczeniobiorców emerytur KRUS na 100 osób w wieku poprodukcyjnym; W10 – średni obszar gospodarstwa (w ha) składającego wniosek o płatności bezpośrednie; W11 – liczba działek na 100 ha użytków rolnych; W12 – odsetek składających wnioski o płatności bezpośrednie w wieku do 40 lat w ogólnej liczbie wnioskodawców; W13 – liczba podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym; W14 – liczba podatników prowadzących działalność gospodarczą i rozliczających się podatkiem PIT oraz płatników CIT na 1000 mieszkańców; W15 – odsetek podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON; W16 – udział dochodów własnych gminy w dochodach ogółem; W17 – wskaźnik G dla gminy (relacja między wskaźnikiem określającym wielkość dochodów podatkowych gminy na 1 mieszkańca gminy i analogicznym wskaźnikiem obliczonym łącznie dla wszystkich gmin w kraju); W18 – dochody budżetów gmin z podatków PIT i CIT na 1 mieszkańca; W19 – udział środków na finansowanie i współfinansowanie programów i projektów unijnych w dochodach gminy; W20 – udział wydatków majątkowych w ogóle wydatków budżetu gminy; W21 – odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym; W22 – współczynnik feminizacji w wieku 25–34 lata; W23 – wskaźnik relacji dzieci–starzy; W24 – przyrost naturalny na 1000 mieszkańców; W25 – odsetek bezrobotnych zarejestrowanych wśród ludności w wieku produkcyjnym; W26 – wskaźnik starości zasobów pracy; W27 – wskaźnik atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych; W28 – ubezpieczeni (płacący składki) w KRUS na 100 ha użytków rolnych; W29 – odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w wieku 3–5 lat; W30 – współczynnik skolaryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej; W32 – średni wynik z egzaminu po szkole podstawowej z matematyki i j. polskiego; W33 – odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim; W34 – frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych (wójtów i burmistrzów; I tura); W35 – frekwencja wyborcza w wyborach prezydenckich (I tura); W36 – liczba organizacji pozarządowych na 10 tys. mieszkańców; W37 – odsetek podatników PIT przekazujących 1% na organizację pożytku publicznego; W38 – wartość wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2014–2020 na 1 mieszkańca; W39 – liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2014–2020 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców; W40 – średni roczny dochód podatnika podatku PIT; W41 – odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym; W42 – odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogólnej liczbie ludności gminy; W43 – udział lokali mieszkalnych z dostępem do usługi internetu w ogólnej liczbie lokali mieszkalnych; W44 – średni wynik (w %) z egzaminu po szkole podstawowej z języka obcego nowożytnego; W45 – odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania; W46 – odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w usterk splukiwany; W47 – powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca; DP – dostępność przestrzenna; DA – stopień dezagregacji gospodarki lokalnej; SR – sektor rolniczy; SPR – sektor pozarolniczy; F – lokalne finanse publiczne; D – problematyka demograficzna; RP – stopień zrównoważenia rynku pracy; E – problematyka edukacyjna; AS – aktywność społeczna; SiZ – spójność i zamożność społeczności lokalnej; WM – elementy warunków mieszkaniowych; PRSG – poziom rozwoju społeczno-gospodarczego.

Macierz korelacji Pearsona pomiędzy wskaźnikami empirycznymi

Współczynnik korelacji *r*-Pearsona

Wskaźnik W31 – średni wynik ze sprawdzianu kończącego szkołę podstawową wycofany (numeracja zachowana)

Legenda:

W1 – przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego według przynależności administracyjnej danej gminy; W2 – przeciętny czas dojazdu do najbliższego położonego miasta powiatowego o znaczącej roli dla lokalnego rynku pracy; W3 – odsetek sołectw w gminie skomunikowanych bez przesiadek transportem publicznym (przystanek autobusowy lub kolejowy), z wyłączeniem transportu szkolnego; W4 – odsetek sołectw, do których dochodzi droga o utwardzonej nawierzchni; W5 – liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców; W6 – odsetek starych samochodów (wyprodukowanych przed 2009 r.) w ogólnej liczbie zarejestrowanych samochodów; W7 – udział podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych; W8 – wpływ z podatków CIT i PIT do budżetu gminy przypadający na 1 zł wpływu z podatku rolnego; W9 – liczba świadczeniobiorców emerytur KRUS na 100 osób w wieku poprodukcyjnym; W10 – średni obszar gospodarstwa (w ha) składającego wniosek o płatności bezpośrednie; W11 – liczba działek na 100 ha użytków rolnych; W12 – odsetek składających wnioski o płatności bezpośrednie w wieku do 40 lat w ogólnej liczbie wnioskodawców; W13 – liczba podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym; W14 – liczba podatników prowadzących działalność gospodarczą i rozliczających się podatkiem PIT oraz płatników CIT na 1000 mieszkańców; W15 – odsetek podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON; W16 – udział dochodów własnych gminy w dochodach ogółem; W17 – wskaźnik G dla gminy (relacja między wskaźnikiem określającym wielkość dochodów podatkowych gminy na 1 mieszkańca gminy i analogicznym wskaźnikiem obliczonym łącznie dla wszystkich gmin w kraju); W18 – dochody budżetów gmin z podatków PIT i CIT na 1 mieszkańca; W19 – udział środków na finansowanie i współfinansowanie programów i projektów unijnych w dochodach gminy; W20 – udział wydatków majątkowych w ogóle wydatków budżetu gminy; W21 – odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym; W22 – współczynnik feminizacji w wieku 25–34 lata; W23 – wskaźnik relacji dzieci–starzy; W24 – przyrost naturalny na 1000 mieszkańców; W25 – odsetek bezrobotnych zarejestrowanych wśród ludności w wieku produkcyjnym; W26 – wskaźnik starości zasobów pracy; W27 – wskaźnik atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych; W28 – ubezpieczeni (płacący składki) w KRUS na 100 ha użytków rolnych; W29 – odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w wieku 3–5 lat; W30 – współczynnik skoloryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej; W31 – średni wynik (w punktach) ze sprawdzianu końcowego w szkole podstawowej (wycofany); W32 – średni wynik z egzaminu po szkole podstawowej z matematyki i j. polskiego; W33 – odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim; W34 – frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych (wójtów i burmistrzów; I tura); W35 – frekwencja wyborcza w wyborach prezydenckich (I tura); W36 – liczba organizacji pozarządowych na 10 tys. mieszkańców; W37 – odsetek podatników PIT przekazujących 1% na organizację pożytku publicznego; W38 – wartość wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2014–2020 na 1 mieszkańca; W39 – liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2014–2020 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców; W40 – średni roczny dochód podatnika podatku PIT; W41 – odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym; W42 – odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogóle ludności gminy; W43 – udział lokali mieszkalnych z dostępem do usługi internetu w ogóle lokali mieszkalnych; W44 – średni wynik (w %) z egzaminu po szkole podstawowej z języka obcego nowożytnego; W45 – odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania; W46 – odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w ustęp spłukiwany; W47 – powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca; DP – dostępność przestrzenna; DA – stopień dezagryzacji gospodarki lokalnej; SR – sektor rolniczy; SPR – sektor pozarolniczy; F – lokalne finanse publiczne; D – problematyka demograficzna; RP – stopień zrównoważenia rynku pracy; E – problematyka edukacyjna; AS – aktywność społeczna; SiZ – spójność i zamożność społeczności lokalnej; WM – elementy warunków mieszkaniowych; PRSG – poziom rozwoju społeczno-gospodarczego.

Źródło: opracowanie własne – baza danych MROW 2022.

Wykaz tabel i rysunków

Tabele

Tabela IV.1. Wskaźniki diagnostyczne składowej „dostępność przestrzenna” – podstawowa charakterystyka	37
Tabela IV. 2. Wskaźniki diagnostyczne składowej „stopień dezagraryzacji gospodarki lokalnej” – podstawowa charakterystyka	59
Tabela IV.3. Wskaźniki diagnostyczne składowej „charakterystyka funkcji rolniczej” – podstawowa charakterystyka	75
Tabela IV.4. Wskaźniki diagnostyczne składowej „rozwój funkcji pozarolniczych” – podstawowa charakterystyka	93
Tabela IV.5. Wskaźniki diagnostyczne składowej „lokalne finanse publiczne” – podstawowa charakterystyka	105
Tabela IV.6. Wskaźniki diagnostyczne składowej „problematyka demograficzna” – podstawowa charakterystyka	123
Tabela IV.7. Wskaźniki diagnostyczne składowej „stopień zrównoważenia rynku pracy” – podstawowa charakterystyka	141
Tabela IV.8. Wskaźniki diagnostyczne składowej „problematyka edukacyjna” – podstawowa charakterystyka	159
Tabela IV.9. Wskaźniki diagnostyczne składowej „aktywność społeczna” – podstawowa charakterystyka	173
Tabela IV.10. Wskaźniki diagnostyczne składowej „spójność i zamożność społeczności lokalnej” – podstawowa charakterystyka	192
Tabela IV.11. Wskaźniki diagnostyczne składowej „elementy warunków mieszkaniowych” – podstawowa charakterystyka	206
Tabela V.1. Przedziały przeciętnej dynamiki między I a IV etapem badań MROW według składowych i poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego	224
Tabela V.2. Współczynniki korelacji tau Kendalla według składowych dla kolejnych etapów badań	225
Tabela VI.1. Charakterystyka strukturalna typów rozwoju obszarów wiejskich według badań I etapu MROW	228
Tabela VI.2. Charakterystyka strukturalna typów rozwoju obszarów wiejskich według badań IV etapu MROW.....	229
Tabela VI.3. Struktura poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego według typów gmin (w %).....	235
Tabela VI.4. „Przepływy” badanych jednostek między typami w okresie dzielącym I i IV etap badań MROW	242

Rysunki

Rysunek II. 1. Składowe rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich i przyznane im relatywne wagi	15
Rysunek II.2. Etapy postępowania pomiaru zmiennej syntetycznej w analizie taksonomicznej	21
Rysunek II.3. Schemat niehierarchicznego algorytmu w analizie typologicznej.....	25
Rysunek III. 1. Mapa zmian administracyjnych 2010-2019	29
Rysunek IV.1. Syntetyczna miara oceny w zakresie dostępności przestrzennej (DP)	41
Rysunek IV.2. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „dostępność przestrzenna” w podziale na województwa (w %)	41
Rysunek IV.3. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie dostępności przestrzennej dla lat 2010 i 2019.....	42
Rysunek IV.4. Przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego według przynależności administracyjnej danej gminy (W1).....	43
Rysunek IV.5. Zmiana wartości wskaźnika „W1_Przeciętny czas potrzebny na dojazd do miasta wojewódzkiego według przynależności administracyjnej danej gminy” między MROW 2014 i MROW 2022	44
Rysunek IV.6. Przeciętny czas dojazdu do najbliższego położonego miasta powiatowego o znaczącej roli dla lokalnego rynku pracy (W2).....	45
Rysunek IV.7. Zmiana wartości wskaźnika „W2_Przeciętny czas dojazdu do najbliższego położonego miasta powiatowego o znaczącej roli dla lokalnego rynku pracy” między MROW 2014 i MROW 2022	46
Rysunek IV.8. Odsetek sołectw w gminie skomunikowanych transportem publicznym (przystanek autobusowy lub kolejowy), z wyłączeniem transportu szkolnego (W3).....	47
Rysunek IV.9. Zmiana wartości wskaźnika „W3_Odsetek sołectw w gminie skomunikowanych transportem publicznym (przystanek autobusowy lub kolejowy), z wyłączeniem transportu szkolnego” między MROW 2014 i MROW 2022	48
Rysunek IV.10. Odsetek sołectw, do których dochodzi droga o nawierzchni utwardzonej (W4) ...	49
Rysunek IV.11. Zmiana wartości wskaźnika „W4_Odsetek sołectw, do których dochodzi droga o nawierzchni utwardzonej” między MROW 2014 i MROW 2022	50
Rysunek IV.12. Liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców (W5)	51
Rysunek IV.13. Zmiana wartości wskaźnika „W5_Liczba zarejestrowanych samochodów osobowych ogółem na 100 mieszkańców” między MROW 2014 i MROW 2022	52
Rysunek IV.14. Odsetek starych samochodów (wyprodukowanych przed 2009 r.) w ogólnej liczbie zarejestrowanych aut (W6).....	53
Rysunek IV.15. Zmiana wartości wskaźnika „W6_Odsetek starych samochodów (wyprodukowanych przed 2009 r.) w ogólnej liczbie zarejestrowanych aut” między MROW 2014 i MROW 2022	54
Rysunek IV.16. Syntetyczna miara oceny w zakresie stopnia dezagraryzacji gospodarki lokalnej (DA).....	61

Rysunek IV.17. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „stopień dezagryzacji gospodarki lokalnej” w podziale na województwa (w %).....	61
Rysunek IV.18. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie stopnia dezagryzacji gospodarki lokalnej dla lat 2010 i 2019.....	63
Rysunek IV.19. Udział podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych (W7).....	64
Rysunek IV.20. Zmiana wartości wskaźnika „W7_ Udział podmiotów gospodarczych pozarolniczych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych” między MROW 2014 i MROW 2022.....	65
Rysunek IV.21. Wpływ z podatku CIT i PIT do budżetu gminy przypadający na 1 zł wpływu z podatku rolnego (W8).....	66
Rysunek IV.22. Zmiana wartości wskaźnika „W8_ Wpływ z podatku CIT i PIT do budżetu gminy przypadający na 1 zł wpływu z podatku rolnego” między MROW 2014 i MROW 2022....	67
Rysunek IV.23. Liczba świadczeniobiorców emerytur KRUS na 100 osób w wieku poprodukcyjnym (W9).....	68
Rysunek IV.24. Zmiana wartości wskaźnika „W9_Liczba świadczeniobiorców emerytur KRUS na 100 osób w wieku poprodukcyjnym” między MROW 2014 i MROW 2022.....	69
Rysunek IV.25. Syntetyczna miara oceny w zakresie charakterystyki funkcji rolniczej (SR).....	79
Rysunek IV.26. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „charakterystyka funkcji rolniczej” w podziale na województwa (w %).....	79
Rysunek IV.27. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie charakterystyki funkcji rolniczej dla lat 2010 i 2019.....	81
Rysunek IV.28. Średni obszar gospodarstwa (w ha) składającego wniosek o płatności bezpośrednie (W10).....	82
Rysunek IV.29. Zmiana wartości wskaźnika „W10_Średni obszar gospodarstwa (w ha) składającego wniosek o płatności bezpośrednie” między MROW 2014 i MROW 2022.....	83
Rysunek IV.30. Liczba działek na 100 ha (W11).....	84
Rysunek IV.31. Zmiana wartości wskaźnika „W11_Liczba działek na 100 ha” między MROW 2014 i MROW 2022.....	85
Rysunek IV.32. Odsetek składających wnioski o płatności bezpośrednie w wieku do 40 lat w ogólnej liczbie wnioskodawców (W12).....	86
Rysunek IV.33. Zmiana wartości wskaźnika „W12_Odsetek składających wnioski o płatności bezpośrednie w wieku do 40 lat w ogólnej liczbie wnioskodawców” między MROW 2014 i MROW 2022.....	87
Rysunek IV.34. Syntetyczna miara oceny w zakresie rozwoju funkcji pozarolniczych (SPR).....	95
Rysunek IV.35. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „rozwój funkcji pozarolniczych” w podziale na województwa (w %).....	95
Rysunek IV.36. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie rozwoju funkcji pozarolniczych dla lat 2010 i 2019.....	96
Rysunek IV.37. Liczba podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym (W13).....	97
Rysunek IV.38. Zmiana wartości wskaźnika „W13_Liczba podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym” między MROW 2014 i MROW 2022 ...	98

Rysunek IV.39. Liczba podatników prowadzących działalność gospodarczą i rozliczających się podatkiem PIT oraz płatników CIT na 1000 mieszkańców (W14)	99
Rysunek IV.40. Zmiana wartości wskaźnika „W14_Liczba podatników prowadzących działalność gospodarczą i rozliczających się podatkiem PIT oraz płatników CIT na 1000 mieszkańców” między MROW 2014 i MROW 2022	100
Rysunek IV.41. Odsetek podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON (W15).....	101
Rysunek IV.42. Zmiana wartości wskaźnika „W15_Odsetek podmiotów świadczących usługi publiczne w ogólnej liczbie podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON” między MROW 2014 i MROW 2022.....	102
Rysunek IV.43. Syntetyczna miara oceny w zakresie lokalnych finansów publicznych (F).....	109
Rysunek IV.44. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „lokalne finanse publiczne” w podziale na województwa (w %).....	109
Rysunek IV.45. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie lokalnych finansów publicznych dla lat 2010 i 2019.....	110
Rysunek IV.46. Udział procentowy dochodów własnych gminy w dochodach ogółem (W16)....	111
Rysunek IV.47. Zmiana wartości wskaźnika „W16_Udział procentowy dochodów własnych gminy w dochodach ogółem” między MROW 2014 i MROW 2022.....	112
Rysunek IV.48. Wskaźnik G w relacji do średniej krajowej (W17)	113
Rysunek IV.49. Zmiana wartości wskaźnika „W17_Wskaźnik G w relacji do średniej krajowej” między MROW 2014 i MROW 2022.....	114
Rysunek IV.50. Dochody budżetów gmin z podatku PIT i CIT na mieszkańca (W18).....	115
Rysunek IV.51. Zmiana wartości wskaźnika „W18_Dochody budżetów gmin z podatku PIT i CIT na mieszkańca” między MROW 2014 i MROW 2022	116
Rysunek IV.52. Udział procentowy środków na finansowanie i współfinansowanie programów i projektów unijnych w dochodach gminy (W19).....	117
Rysunek IV.53. Zmiana wartości wskaźnika „W19_Udział procentowy środków na finansowanie i współfinansowanie programów i projektów unijnych w dochodach gminy” między MROW 2014 i MROW 2022	118
Rysunek IV.54. Udział procentowy wydatków majątkowych w ogóle wydatków budżetu gminy (W20).....	119
Rysunek IV.55. Zmiana wartości wskaźnika „W20_Udział procentowy wydatków majątkowych w ogóle wydatków budżetu gminy” między MROW 2014 i MROW 2022.....	120
Rysunek IV.56. Piramida wieku ludności dla miasta i wsi – stan na 31.12.2020 r.....	122
Rysunek IV.57. Syntetyczna miara oceny w zakresie problematyki demograficznej (D).....	126
Rysunek IV.58. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „Problematyka demograficzna” w podziale na województwa (w %)	126
Rysunek IV.59. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie problematyki demograficznej dla lat 2010 i 2019.....	129
Rysunek IV.60. Odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym (W21).....	130
Rysunek IV.61. Zmiana wartości wskaźnika „W21_Odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym” między MROW 2014 i MROW 2022.....	131
Rysunek IV.62. Współczynnik feminizacji w wieku 25-34 lata (W22).....	132

Rysunek IV.63. Zmiana wartości wskaźnika „W22_Współczynnik feminizacji w wieku 25-34 lata” między MROW 2014 i MROW 2022	133
Rysunek IV.64. Wskaźnik relacji dzieci-starzy (W23).....	134
Rysunek IV.65. Zmiana wartości wskaźnika „W23_Wskaźnik relacji dzieci-starzy” między MROW 2014 i MROW 2022	135
Rysunek IV.66. Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców (W24 – etap I).....	136
Rysunek IV.67. Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców (W24 – etap IV).....	137
Rysunek IV.68. Syntetyczna miara oceny w zakresie stopnia zrównoważenia rynku pracy (RP)...	147
Rysunek IV.69. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „stopień zrównoważenia rynku pracy” w podziale na województwa (w %).....	147
Rysunek IV.70. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie stopnia zrównoważenia rynku pracy dla lat 2010 i 2019	148
Rysunek IV.71. Odsetek bezrobotnych zarejestrowanych wśród ludności w wieku produkcyjnym (W25)	149
Rysunek IV.72. Zmiana wartości wskaźnika „W25_Odsetek bezrobotnych zarejestrowanych wśród ludności w wieku produkcyjnym” między MROW 2014 i MROW 2022	150
Rysunek IV.73. Wskaźnik starości zasobów pracy (W26)	151
Rysunek IV.74. Zmiana wartości wskaźnika „W26_Wskaźnik starości zasobów pracy” między MROW 2014 i MROW 2022.....	152
Rysunek IV.75. Wskaźnik atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych (W27 – etap I) ..	153
Rysunek IV.76. Wskaźnik atrakcyjności migracyjnej dla migracji wewnętrznych (W27 – etap IV)	154
Rysunek IV.77. Ubezpieczeni (płacący składki) w KRUS na 100 ha użytków rolnych (W28).....	155
Rysunek IV.78. Zmiana wartości wskaźnika „W28_Ubezpieczeni (płacący składki) w KRUS na 100 ha użytków rolnych” między MROW 2014 i MROW 2022.....	156
Rysunek IV.79. Syntetyczna miara oceny w zakresie problematyki edukacyjnej (E).....	162
Rysunek IV.80. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „problematyka edukacyjna” w podziale na województwa (w %)	162
Rysunek IV.81. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie problematyki edukacyjnej dla lat 2010 i 2019.....	163
Rysunek IV.82. Odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w grupie wieku 3-5 lat (W29)..	164
Rysunek IV.83. Zmiana wartości wskaźnika „W29_Odsetek dzieci uczęszczających do przedszkola w grupie wieku 3-5 lat” między MROW 2014 i MROW 2022.....	165
Rysunek IV.84. Współczynnik skolaryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej (W30).....	166
Rysunek IV.85. Zmiana wartości wskaźnika „W30_Współczynnik skolaryzacji brutto na poziomie szkoły podstawowej” między MROW 2014 i MROW 2022	167
Rysunek IV.86. Średni wynik (w %) z egzaminu po szkole podstawowej z matematyki i j. polskiego (W32).....	168
Rysunek IV.87. Odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim (W33).....	169
Rysunek IV.88. Zmiana wartości wskaźnika „W33_Odsetek radnych z wykształceniem wyższym i średnim” między MROW 2014 i MROW 2022.....	170
Rysunek IV.89. Continuum zaangażowania społecznego	171

Rysunek IV.90. Syntetyczna miara oceny w zakresie aktywności społecznej (AS)	177
Rysunek IV.91. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „aktywność społeczna” w podziale na województwa (w %)	177
Rysunek IV.92. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie aktywności społecznej dla lat 2010 i 2019.....	179
Rysunek IV.93. Frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych (wójtów i burmistrzów; I tura) (W34).....	180
Rysunek IV.94. Zmiana wartości wskaźnika „W34_Frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych (wójtów i burmistrzów; I tura)” między MROW 2014 i MROW 2022	181
Rysunek IV.95. Frekwencja wyborcza w wyborach prezydenckich (I tura) (W35).....	182
Rysunek IV.96. Zmiana wartości wskaźnika „W35_Frekwencja wyborcza w wyborach prezydenckich (I tura)” między MROW 2014 i MROW 2022	183
Rysunek IV.97. Liczba organizacji pozarządowych na 10 tys. ludności (W36).....	184
Rysunek IV.98. Zmiana wartości wskaźnika „W36_Liczba organizacji pozarządowych na 10 tys. ludności” między MROW 2014 i MROW 2022	185
Rysunek IV.99. Odsetek podatników PIT przekazujących 1% na organizacje pożytku publicznego (W37)	186
Rysunek IV.100. Zmiana wartości wskaźnika „W37_Odsetek podatników PIT przekazujących 1% na organizacje pożytku publicznego” między MROW 2014 i MROW 2022.....	187
Rysunek IV.101. Wartość wniosków o dofinansowanie projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na lata 2014-2020 na 1 mieszkańca (W38)	188
Rysunek IV.102. Liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2014-2020 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców (W39).....	189
Rysunek IV.103. Zmiana wartości wskaźnika „W39_Liczba wniosków o dofinansowanie projektów w ramach podejścia LEADER na lata 2014-2020 złożonych za pośrednictwem LGD na 10 tys. mieszkańców” między MROW 2014 i MROW 2022	190
Rysunek IV.104. Syntetyczna miara oceny w zakresie spójności i zamożności społeczności lokalnej (SiZ).....	195
Rysunek IV.105. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „spójność i zamożność społeczności lokalnej” w podziale na województwa (w %)	195
Rysunek IV.106. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie spójności i zamożności społeczności lokalnej dla lat 2010 i 2019	196
Rysunek IV.107. Średni roczny dochód podatnika podatku PIT (w zł) (W40).....	197
Rysunek IV.108. Zmiana wartości wskaźnika „W40_Średni roczny dochód podatnika podatku PIT (w zł)” między MROW 2014 i MROW 2022.....	198
Rysunek IV.109. Odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym (W41).....	199
Rysunek IV.110. Zmiana wartości wskaźnika „W41_Odsetek osób długotrwale bezrobotnych wśród ludności w wieku produkcyjnym” między MROW 2014 i MROW 2022	200
Rysunek IV.111. Odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogóle ludności gminy (W42)	201
Rysunek IV.112. Zmiana wartości wskaźnika „W42_Odsetek osób w rodzinach objętych systemem pomocy społecznej w ogóle ludności gminy” między MROW 2014 i MROW 2022	202

Rysunek IV.113. Udział lokali mieszkalnych z dostępem do usługi internetu w ogóle lokali mieszkalnych (W43)	203
Rysunek IV.114. Średni wynik (w %) z egzaminu po szkole podstawowej z języka obcego, nowożytnego (W44).....	204
Rysunek IV.115. Syntetyczna miara oceny w zakresie elementów warunków mieszkaniowych (WM)	209
Rysunek IV.116. Grupy kwintylowe rozkładu badanych jednostek według miary syntetycznej „elementy warunków mieszkaniowych” w podziale na województwa (w %).....	209
Rysunek IV.117. Rozkład gmin według zmian pozycji w zakresie elementów warunków mieszkaniowych dla lat 2010 i 2019	211
Rysunek IV.118. Odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania (W45)..	212
Rysunek IV.119. Zmiana wartości wskaźnika „W45_Odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania” między MROW 2014 i MROW 2022	213
Rysunek IV.120. Odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w ustęp spłukiwany (W46).....	214
Rysunek IV.121. Zmiana wartości wskaźnika „W46_Odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w ustęp spłukiwany” między MROW 2014 i MROW 2022	215
Rysunek IV.122. Powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca (W47)	216
Rysunek IV.123. Zmiana wartości wskaźnika „W47_Powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca” między MROW 2014 i MROW 202.....	217
Rysunek V.1. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego w I etapie badań MROW	220
Rysunek V.2. Udział procentowy gmin według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w podziale na województwa w I etapie badań MROW	220
Rysunek V.3. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego w IV etapie badań MROW	221
Rysunek V.4. Udział procentowy gmin według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w podziale na województwa w IV etapie badań MROW	221
Rysunek VI.1. Rozkład przestrzenny typów obszarów wiejskich według struktury składowych rozwoju w I etapie badań MROW	228
Rysunek VI.2. Rozkład przestrzenny typów obszarów wiejskich według struktury składowych rozwoju w IV etapie badań MROW	229
Rysunek VI.3. Szereg rangowy badanych jednostek według I i IV etapu z zaznaczeniem typu strukturalnego jednostki według IV etapu w układzie współrzędnych	235
Rysunek VI.4. Udział procentowy gmin według typów struktury rozwoju w województwach w etapie I badań MROW	240
Rysunek VI.5. Udział procentowy gmin według typów struktury rozwoju w województwach w etapie IV badań MROW.....	240
Rysunek VI.6. Wykres „przepływów” między typami według MROW 2014 i MROW 2022 (w %)...	243
Rysunek VI.7. Rozkład przestrzenny gmin zmieniających typ między I (A) i III (B) etapem MROW	247
Rysunek VI.8. Rozkład przestrzenny gmin zmieniających typ między III (A) i IV etapem MROW (B)	249

